

Uluslararası
Sosyal Bilimler Kongresi

"Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları"

18-20 Kasım 2021 - Sinop

International
Social Sciences Congress

"Methodology Studies from Past to Present"

18-20 November 2021 - Sinop / Turkey

BİLDİRİLER KİTABI

PROCEEDINGS BOOK

E-ISBN 978-605-71203-1-1

sosyalbilimlerkongresi.sinop.edu.tr

SİNOP ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ:
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE METODOLOJİ
ÇALIŞMALARI
BİLDİRİLER KİTABI

International Social Sciences Congress: Methodology
Studies from Past to Present
Proceedings Book

18-20 KASIM 2021/ SİNOP

Sinop Üniversitesi'nin 42. Bilimsel Yayınıdır.

E-ISBN 978-605-71203-1-1

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ: GEÇMİŞTEN
GÜNÜMÜZE METODOLOJİ ÇALIŞMALARI
BİLDİRİLER KİTABI

International Social Sciences Congress: Methodology Studies from Past to
Present
Proceedings Book

18-20 KASIM 2021/ SİNOP
Sinop Üniversitesinin 42. Bilimsel Yayınıdır.
E-ISBN 978-605-71203-1-1

Sinop Üniversitesi Adına Sahibi | Owner on behalf of Sinop University
Prof. Dr. Nihat DALGIN
Rektör | Rector

Editörler | Editors
Doç. Dr. Nuriye ÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe İNAN KILIÇ

Tasarım / Design
Sinop Üniversitesi Basın-Yayın Halkla İlişkiler Müdürlüğü
Aralık 2021

Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları Bildiriler Kitabı Sinop Üniversitesi'nin bilimsel bir yayınıdır. Kitapta yayımlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarların kendilerine aittir. Yazılar, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayımlanamaz.

İletişim | Communication
Korucuk Mahallesi Üniversite Caddesi 15 Temmuz Yerleşkesi No: 21 57000 |
SİNOP | TÜRKİYE
Tel: +90 (368) 2715757-58-59-60 | Faks: +90 (368) 2715763 | web:
<http://kongre@sinop.edu.tr>

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU ONURSAL BAŞKANI

Prof. Dr. Nihat DALGIN

Sinop Üniversitesi Rektörü

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Ahmet TABAK

Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı

SEMPOZYUM KURULLARI

DÜZENLEME KURULU

Doç. Dr. Süleyman TEKİR	Fen-Edebiyat Fakültesi
Doç. Dr. Nuriye ÇELİK	Fen-Edebiyat Fakültesi
Doç. Dr. Semra UÇAR	Fen-Edebiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK	Fen-Edebiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe İNAN KILIÇ	Fen-Edebiyat Fakültesi

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Alparslan CEYLAN	Manas Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TABAK	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Amira DJAOUIDA	Abou El- Kacem Saâdallah Üniversitesi
Prof. Dr. Besim ÖZCAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Burak ÖZÇETİN	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent AKSOY	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY	Bursa Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Fatima Fadila DROUCHE	Tipaza Üniversitesi
Prof. Dr. Güney ÇEĞİN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR	Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Nihat DALGIN	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri KAVAK	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer BOZKURT	Mardin Üniversitesi
Prof. Dr. Özgür SARI	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI	Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan YAZICI	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Ümit KILIÇ	Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Yücel YÜKSEL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Wahiba Saad ELLAWİ	Sfax Üniversitesi
Doç. Dr. Evren KÜÇÜK	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Ceyhun OZAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. İkrami Besyuni Abdhlay HATTAP	Shaqra Üniversitesi
Doç. Dr. Miki SUZUKİ HİM	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Murat ARPACI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Nuriye ÇELİK	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Semra UÇAR	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan YALÇIN	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan Tankut GÜLHAN	Gaziantep Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman TEKİR	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga AKAY	Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Vasıf QAFAROV	Azerbaycan İlimler Akademisi
Doç. Dr. Yahya YEŞİLYURT	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Zaur MAMMADOV	Lanakaran Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep İSKEFİYELİ	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr.Üyesi Abdullah ERAVCI	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Sertan BEŞER	Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe İNAN KILIÇ	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Buket GENÇ	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN	Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ganiye Deyif HALASI	Abou El-Kacem Saadallah Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hürü SAĞLAM TEKİR	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail ASOĞLU	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Manouchehr Moshtagh KHORASANI	Frankfurt School of Finance and Management
Dr. Öğr. Üyesi Nurten ÖZTANRIKULU ÖZEL	Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Günel KARADENİZ	Sanko Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sabrina SULAYMANİYAH	Abdel Hamid Mehri Constantine Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vedat KAMER	İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ATA	Sinop Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Gülay EKREN	Sinop Üniversitesi

SEMPOZYUM SEKRETERYASI

Arş. Gör. Muazzez GÜNDÜZ OĞUL	Fen-Edebiyat Fakültesi
Arş. Gör. Ömer Ferit İMLAK	Fen-Edebiyat Fakültesi
Arş. Gör. Şerife Sena GÜNER	Fen-Edebiyat Fakültesi

SEMPOZYUM KATILIMCI LİSTESİ

Prof. Dr. Recep ARDOĞAN	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Nuriye ÇELİK	Sinop Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Gülay EKREN	Sinop Üniversitesi
Raida ALİYEVA	Lenkeran Devlet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mohamed Abdelhalim UTHMAN AHMED & Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI	Sinop Üniversitesi
Dr. Aybike CAN	
Dr. Öğr. Üyesi Orhan GÜVEL	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Musab HAMOD & Dr. Öğr. Üyesi Haydar GÜNGÖR	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Fatima Fadila DROUCHE	Tipaza Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe İNAN KILIÇ	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Babacan TAŞDEMİR & Arş. Gör. Mukaddes YÖRÜK	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Kibar AKTIN & Dr. Öğr. Üyesi Hülya KARAÇALI TAZE	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ERAVCI	Sinop Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Alter KAHRAMAN	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hülya KARAÇALI TAZE & Doç. Dr. Kibar AKTIN	Sinop Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN	Samsun Üniversitesi
Arş. Gör. Serkan ŞENEL	Harran Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Şengül ÖZDEMİR	Sinop Üniversitesi
Dr. Özlem AVCI AKSOY	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Hürü SAĞLAM TEKİR	Sinop Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan YAZICI	Sinop Üniversitesi
Arş. Gör. Yeliz KENDİR GÖK	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI & Öğr. Gör. Murat YILMAZ	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Muzaffer BARLAK	Sinop Üniversitesi
Dr. Maissam NIMER	Sabancı Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Susan Beth ROTTMANN	Özyeğin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eylem AKDENİZ GÖKER	Altınbaş Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Ömer KIZILTAN	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GÜNAY	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Sadık Erol ER	Çukurova Üniversitesi
Dr. Handan NARİN	Çukurova Üniversitesi
Arş. Gör. Şerife Sena GÜNER	Sinop Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Sempozyum Kurulları		iii
Sempozyum Katılımcı Listesi		v
İçindekiler (Tam Metin Bildiriler)		vi
Sunuş		viii
Önsöz		ix
Prof. Dr. Recep ARDOĞAN	Kelam İlminde Temellendirme Yöntemi Olarak Asl-Fer Sistematiği	1
Doç. Dr. Nuriye ÇELİK	İletişim Sosyolojisindeki Sosyal Medya Analizlerinde Metodolojik Yaklaşımlar	16
Öğr. Gör. Dr. Gülay EKREN	İşletme Ve Yönetim Araştırmalarında Delphi Metodunun Kullanımı	39
Raida ALİYEVA	İnformasiya Və Kommunikasiya Texnologiyalarının Sosial Elmi Araşdırmalara Təsiri Xülasə	54
Doç. Dr. Hürü SAĞLAM TEKİR	Tarih Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak Maarif Salmaları	61
Dr. Öğr. Üyesi Fatma KOÇAK	Bizans Tarih Yazım Yöntemlerine Dair Bir Bakış	72
Dr. Öğr. Üyesi Mohamed Abdelhalim UTHMAN AHMED & Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI	Scientific Research Problems And Solutions	86
Dr. Özlem AVCI AKSOY	Sosyal Bilimlerde Yeni Yöntem Arayışları Üzerine: İnsan Sonrası Tartışmalar Ve Yeni Materyalizm	100
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Halil TANIK	Tarih Metodolojisinde Kantitatif Bir Örnek Olarak 1965 Nüfus Sayım Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme	112
Dr. Aybike CAN	Normatif Siyaset Kuramı Açısından Siyasal Yapısalcılık Ve Bağlamsalcılığın Analizi	127
Dr. Öğr. Üyesi Orhan GÜVEL	Bütünsel Yaklaşım Metodu'nun Temel İslam Bilimleri Araştırmalarında Uygulanma İmkânı Üzerine Bir Değerlendirme (Tevbe 9/3, "Hacc-I Ekber" Örneği)	138
Dr. Öğr. Üyesi Musab HAMOD & Dr. Öğr. Üyesi Haydar GÜNGÖR	Sünneti Değerlendirme Metodunda Ehl-i Re'y Ve Ehl-i Hadis Arasındaki İhtilaflar	156
Prof. Dr. Fatima Fadila DROUCHE	The Evolution Of Qualitative Methodological Approaches In Sociology: Reasons And Limits Of Their Use	168
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe İNAN KILIÇ	Din Eğitimi Alanındaki Doktora Tezlerinde (2016-2021) Kullanılan Araştırma Yöntemleri	177
Doç. Dr. Muzaffer BARLAK	Modern Dönem Din Sunumunda Dogmatik Yönteme Alternatif Olarak Rasyonel Söylem Geliştirmenin Önemi	188
Dr. Öğr. Üyesi Babacan TAŞDEMİR & Arş. Gör. Mukaddes YÖRÜK	Türkiye'de Sanat Ve Tasarım Alanına Dâhil Akademik Dergilerde Yayınlanan Makaleler Üzerine Bir İnceleme	201
Doç. Dr. Kibar AKTIN & Dr. Öğr. Üyesi Hülya KARAÇALI TAZE	Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sinop Tarihi Mekân Ve Müze Gezilerinden Yerel Tarih Keşfetme Deneyimlerine İlişkin Görüşleri	216
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ERAVCI	Yerel Yönetimlerin Pazarlama Sorunları Üzerine Yeni Yaklaşımlar	233
Arş. Gör. Dr. Alter KAHRAMAN	Bölge Çalışmalarında Metodoloji: Ukrayna, Gürcistan Ve Bulgaristan'da Saha Araştırması	248

International Social Sciences Congress: Methodology Studies from Past to Present
Proceedings Book / 18-20 November 2021

Dr. Öğr. Üyesi Hülya KARAÇALI TAZE & Doç. Dr. Kıbar AKTİN	2007-2019 Yılları Arasında Okutulan 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Kadının Yeri: İlk Türk Devletleri Örneği	256
Dr. Öğr. Üyesi Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN	A Lexical Analysis On The Turkish Translation Of O. Henry's The Exact Science Of Matrimony	269
Arş. Gör. Serkan ŞENEL	Türkiye'de Dijital Tarihçiliğe Yönelik Yapılan Son Zamanlardaki Bazı Çalışmalara Dair Genel Bir Literatür Değerlendirmesi	275
Arş. Gör. Dr. Şengül ÖZDEMİR	Günümüz İslam Düşüncesi Açısından Felsefi Hermenötüğün Önemi	292

SUNUŞ

Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi tarafından 18-20 Kasım 2021 tarihleri arasında düzenlenen **“Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları”** başlıklı kongrenin amacı, çatısı altında farklı disiplinleri barındıran Sosyal Bilimler alanında başlangıçtan günümüze dek uygulanan metodolojik yaklaşımları ele alıp, sahada mevcut durum ve sorunları açığa çıkarmaktır.

Bilindiği gibi 19. yüzyılda bağımsız bir bilim dalı haline gelen Sosyal Bilimler, doğa bilimlerinden farklı olarak sosyal olayları kendi gerçekliği içinde anlama ve açıklama gayesi güder. Sosyal Bilimler, geçmişten günümüze dek doğalcı(pozitivist), yorumlayıcı ve eleştirel gibi çeşitli paradigma değişikliklerine uğramış ve buna göre bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerini çeşitlendirmiştir. İçinde bulunduğumuz 21. yüzyıl bilginin ve teknolojinin çağı olarak bir yandan bilim dünyasına sınırsız imkan sunarken öte yandan yaşanan sosyal sorunları daha belirgin hale getirmiştir. Böylesine bir zaman diliminde Sosyal Bilimlerin bilgiye ulaşma, bilgiyi yayma ve bilgiyi toplumsal faydaya dönüştürme noktasında önemli işlevinin olduğu söylenebilir. Sosyal Bilimlerin üstlendiği bu önemli misyon, onun kendisi üzerine yeniden düşünmesini, kullandığı geleneksel ve çağdaş araştırma yöntemlerini tekrar gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda gerçekleştirilen kongre ile Sosyal Bilimlere projeksiyon tutulması hedeflenmektedir.

Covid 19 salgını nedeniyle online olarak düzenlenen kongremizde 6’sı yabancı dilde olmak üzere toplamda 34 bildiri sunulmuştur. Kongremizde sunulan bildiriler felsefe, tarih, edebiyat, sosyoloji, eğitim, işletme, ilahiyat gibi sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinden oluşmaktadır. Bildiriler genel olarak ; Metodoloji Çalışmalarında Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar, Analiz Tekniklerinde Takip Edilen Yöntemler, Saha Araştırmalarında Karşılaşılan Problemler, Verilerin Toplanması Karşılaşılan Güçlükler, Sosyal Bilimlerde Hermeneutik Yöntem ve Diğer Epistemolojik Yaklaşımlar, Bilimsel Araştırmalarda Etik ve Özgünlük Sorunu, Literatür Taramada Karşılaşılan Güçlükler ve Kaynak Tenkidi, Teknolojinin Sosyal Bilimler Araştırmalarında Kullanımı, Meta Analizi, Nedensel Karşılaştırma Modeli ve Eylem Araştırması Yöntemlerinde Çağdaş Uygulama Örnekleri vb. gibi konulardan oluşmaktadır.

Kongreye bildiri ve sunumlarıyla katkı sunan kıymetli akademisyen ve araştırmacılara, bilim kurulu heyetine, kongrenin hazırlık ve yürütülme aşamasında özveriyle çalışan düzenleme kurulu üyelerine, sekreteryaya, üniversitemizin Bilgi İşlem Daire Başkanlığında ve Basın Yayın Halkla İlişkiler Müdürlüğünde çalışan personellerine ve emeği geçen herkese teşekkür ederiz.

Kongrede sunulan bildirilerden oluşan bu eserin başta sosyal bilimler olmak üzere bilim dünyasına ve ilgi duyan tüm okuyuculara katkı sağlamasını temenni ederiz.

24.12.2021
Prof. Dr. Nihat DALGIN
Sinop Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ev sahipliğinde 18-20 Kasım 2021 tarihleri arasında düzenlenen “Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları” başlıklı kongrenin amacı, sosyal bir sorunu keşfetmede nesnelliği ve tutarlılığı sağlamaya yardımcı olan sistematik, organize bir dizi adım geliştiren; doğruluk, güvenilirlik ve geçerlilik için akademi dünyasına bir takım araçlar sunulmasına öncülük eden, sosyal bilimlerde bilimsel metodolojiyi sosyal bilimlerin geniş yelpazesi içinde ele almaktır. Bu bağlamda sosyal bilimcilerin insanların yarattığı ve içinde yaşadığı dünyayı sorgularken kullandığı metodolojik araçlar, belirli bir çalışma alanına odaklanan ve sonuçlarını organize eden sınırlar görevi görmektedir. Ayrıca metodoloji bizlere çözmeye çalıştığımız araştırma problemi hakkında sorular sormayı, literatürü araştırmayı, hipotez geliştirmeyi ve veriler toplayarak hipotezleri test etmeyi salık vermekte; uyguladığımız metodolojik yol sayesinde edinilen bilgilerin bilimselliği kanıtlanmakta ve kümülatif ilerleyen bilimsel bilgi yığına katkı sunulmaktadır.

Yaklaşık 38 akademisyen ve araştırmacının katıldığı sempozyumda 6’sı yabancı olmak üzere toplamda 34 bildiri sunulmuştur. Bildiriler genel olarak metodolojik yenilikleri tartışmakta; söylem çözümlemesi, hermeneutik gelenek, sosyal medya, pandemi sürecinde araştırma, uluslararası çalışmalarda saha araştırmaları, işletme ve tarih alanlarında metodolojik tartışmalar vb. gibi konulardan oluşmaktadır. Kongremize sunulan bildirileri ile katkı sağlayan değerli akademisyen ve araştırmacılara, kongremizin planlama ve yürütüme vb. tüm aşamalarında emek harcayan düzenleme kurulu üyelerine, bilim kurulu heyetine, sempozyum sekretaryasına, Sinop Üniversitesi Bilgi İşlem Daire Başkanlığı, Basın Yayın Halkla İlişkiler Müdürlüğü, Ahmet Muhip Dırnas Uygulama ve Araştırma Oteli çalışanlarına teşekkür ederiz.

Kongremizin tam metin ve özet bildirilerini içeren bu kitapların araştırmacılarımıza ve bilim dünyasına katkı sağlaması dileği ve temennisiyle.

22.12.2021
Prof. Dr. Ahmet TABAK
Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı

KELAM İLMİNDE TEMELLENDİRME YÖNTEMİ OLARAK ASL-FER SİSTEMATİĞİ*

Recep ARDOĞAN**

Özet

Kelam ilminde, gerek akıl yürütme ve istidlalde bulunurken gerekse nakilden delil getirirken, ayet ve hadisleri tefsir ve tevil ederken *asl - fer' sistematiği* temel bir yöntem olarak karşımıza çıkar. Bu ilke, genel olarak bilimlerde, özel olarak pedagoji alanındaki "*bilinenden bilinmeye gitme*" yönteminin de bir gereğidir. Bu çerçevede kelamda, akıl kendi başına bir bilgi kaynağı olarak görülür. Akliyyât konularında insan, yalnızca akıl ile bilgiye ulaşır.

Kelamcılara göre, akli delil - nakli delil ilişkisinde, aklın epistemolojik sıralamadaki önceliğini doğrulayan iki boyut vardır:

- Aklın naklî hak oluşunu ispatlaması
- Aklın vahyin kavranmasını sağlaması

Bu aşamalardan sonra aklın üçüncü bir işlevi daha gelir: Kelam ilminde, asl-fer' sistematiği, mantık ilmine uygun olarak, delil getirmede "*devr (devr-i bâtil, fasid daire, kısır döngü)*" denen "kısır döngü"den kaçınmanın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler: Usûlû'd-dîn, delil, asl, fer', akıl, nakil.

Asl-Fer Systematics As A Foundation Method in The Science of Kalam

Abstract

In the science of kalam, asl-fer' systematics emerges as a basic method when reasoning and deducing, when bringing evidence from narration, while interpreting and interpreting verses and hadiths. This principle is also a requirement of the method of "going from the known to the unknown" in the sciences in general and in the field of pedagogy in particular. In this framework, the mind is seen as a source of knowledge on its own in kalam. In the subjects of aqliyyat, people reach knowledge only with the mind.

According to theologians, there are two dimensions confirming the priority of reason in epistemological order in the relation between rational evidence and narrated evidence:

- Reason's proofing that the Quran and the sunnah is right
- Making the mind understand the revelation

In the science of kalam, "the asl-fer' systematics" emerged as a necessity to avoid from the "dawr" in bringing evidence in accordance with the science of logic.

Keywords: Usulu'd-din, evidence, original, fer', reason, transmission.

* Bu tebliğ, yazarın "*Kelam İlminde Metodoloj* (2. bs., klm yay., Kahramanmaraş 2021) adlı kitabının "*Asl - Fer' Sistematiği*" adlı 4. bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., KSÜ İlahiyat Fak, 3kelam@gmail.com, www.sosyalkelam.com

Giriş

Kelam ilmi doğru bir inanca sahip olması için insanı bilgilendirir, ona yol ve yöntem gösterir. Dinin odağında yer alan hükümleri yani inanç ilkelerini konu edinir. İslam Dini'nin ontoloji, kozmoloji, epistemoloji, aksiyoloji (değerler felsefesi) gibi çeşitli alanlarda bakış açısını, temel ilkelerini, ideallerini ve öğretilerini ortaya koyar. Bu yönleriyle kelam ilmi, “dinin temellerinin ilmi (usûlûd-dîn)” olarak isimlendirilir. Kelam ilminin bu önemi, onun metodolojisini de daha önemli hâle getirmektedir.

Bununla birlikte, günümüzde kelam araştırmalarında ve kelam öğretiminde yöntem konusuna yeterli ilgi ve özen gösterilmemektedir. Genelde bir konu ele alınırken, o konuda farklı mezheplerin görüşleri üzerinde durulmakta, bunlar ayrı ayrı ve karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Bu son derece önemli ama kendi başına yeterli olmayan bir ele alış şeklidir. Çünkü, düşünceleri öğretmekten daha önemlisi düşünmeyi öğretmektir. Farklı düşünceleri araştırmaktan ve tespitten daha önemlisi, düşünme yöntemlerini ortaya koymaktır. Bu bakımdan metodoloji araştırmaları, büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda metodoloji konulu sempozyumların, ilim dünyamıza büyük katkıları olduğunun da altı çizilmelidir. Çünkü bu sempozyumlarda farklı alanlardan farklı ilim insanlarının gerek verilere ulaşma ve bunları bulgulara dönüştürme noktasında gerekse eleştirel düşünme ve fikir üretme noktasında yönetime ilişkin bilgi ve düşüncelerini paylaşmakta ve bunların tartışmasını yapmaktadırlar. Biz de bu tebliğde, her bilimin temel özelliği olan “sistematiklik”in kelam ilminde de güçlü bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan asl - fer’ sistematığını ele alacağız.

1. Asl-Fer’ Terimleri

Asl ve fer' usûl ilimlerinin iki terimidir.

Asl (çğl. usûl, عَصْل - عُصُول), lügatte "temel, esas" anlamına gelir. Terim olarak "Kendisi başka şeylerle temellenmeyen ama başka şeylere temel/dayanak teşkil eden esas"tır.

Asl'ın mukabili fer'dir. Fer' (فَرْع - فُرُوع) ise lügatte "dal, kol; bir şeyin üst tarafı" gibi manalara gelir. Terim olarak, "başkasına dayanan, başkası üzerine bina edilen şeydir.¹ Fer' olan kavram ve önermeler asl ile temellenir. Örneğin, itikat asl, amel fer'dir, çünkü amel itikada dayanır ama itikat amele dayanmaz. Buna göre, amelin geçerliliği için imanın olması şarttır ama imanın geçerliliği için amelin olması şart değildir. Çünkü, iman temeldir, onun varlığı veya geçerliliği başka bir olguya dayalı değildir.

¹ Fer' terimi, fıkıh usulünde, fikhî kıyasın unsurlarından olup "hükmü nasla belirlenmemiş olup 'asl'a kıyas edilen mesele"yi ifade eder. Başka bir tanımla, " fikhî kıyasla asl üzerine bina edilen mesele veya hüküm" demektir. Örneğin, ayette kesin bir dille haram olan 'hamr'a kıyasla hükmü tespit edilen tüm diğer içkiler gibi.

2. Asl-Fer' Sistematığının Mantığı

Kelamcılar, İslam'ın temellerini; varlık, hayat, insan, dünya anlayışını ve bunları inşa eden inanç esaslarını konu edinen bu ilminin başka ilimlere dayanmayan ve dolayısıyla onlardan önce gelen bir ilim olmasını amaçlamışlardır. Bu sebeple mantık ve fıkıh usulü ile ilgilenmişler, bu alanda eserler yazmışlardır. Kullanacakları yöntem bilgilerini bu şekilde tespit etmeye çalışmışlardır. Gerek akıl yürütmelerde ve aklî delillendirmelerde bulunurken gerekse nakilden delil getirirken, ayet ve hadisleri tefsir ve tevil ederken izledikleri yöntemleri, kısaca "asl- fer' sistematığı", kelam ilminde aklın kendi başına bir bilgi kaynağı olarak görülmesidir. Akliyyât konularında insan, yalnızca akıl ile bilgiye ulaşır. Fıkıh gibi diğer ilimlerde ise akıl, herhangi bir konuda kendi sınırları içinde bilgi üreten bir araç değildir. Konusu gereği, ancak nasslardan hareketle bilgiye ulaşır. Fıkıh ilminde de akıl, dinin dört delilinden biri olan kıyasta rol alır. Edille-i şer'iyeden ilk üçü nakle dayalı iken dördüncüsü olan kıyas akıl yürütmeyi gerektirir. Ancak fıkıh ilminde bu, bağımsız bir sorgulama veya fikir üretme faaliyeti değildir. Çünkü kıyasın öncüllerinden "asl" adı verileni, nakilde gelen bir hükümdür. Nakilde gelen hüküm, (tahrîcül-menât, tahkîkû'l-menât denen) bir fıkıh çabasının ardından fikhî kıyasta analogi yöntemi uygulanır ve yeni bir meselenin hükmü keşfedilir. Dolayısıyla fıkıhta akıl yürütmenin sınırlı bir alanda kaldığı söylenebilir.

Öncelikle altını çizelim ki akıl- nakil ilişkisi, kelamcılarda ve hatta Müslüman filozoflarda aynı anda hem akli hem de nakli esas ve delil olarak kabul etmekle başlar. Tek başına yalnızca akli ya da tek başına yalnızca nakli esas almak, kelam ilmine aykırıdır. Nitekim, yalnızca ayetleri ve hadis rivayetlerini esas alan Hâşeviyye ve Hanbelilerin kelam ilmine karşı çıktığı görülür. Akli esas olarak bir felsefî öğreti ortaya koyan Müslüman filozoflara da akli esas alıp nassları buna göre tevil ettikleri şeklinde bir tenkit yöneltilir. Kelamcılar ise aynı anda hem akli hem de nakli esas alırlar ve bunu epistemolojik bir gereklilik olarak ortaya koyarlar.

Kelam ilminde, aslında, Mu'tezile'den itibaren akıl-nakil ilişkisi konusunda her ikisini de temel alan yaklaşımın öne çıktığı ve süreç içinde kelamcılar arasında yerleştiği ifade edilebilir.

Kelam ilminde ise bu ilmin başlangıç bilgilerini ve ilkelerini ifade eden mebdî' içinde bilgi (ilm), delil ve istidlal konuları karşımıza çıkar. Akıl, temel bir bilgi kaynağı olarak görülür; aklın işleyişi diyebileceğimiz nazar ve istidlal, bilinenlerden veya delillerden hareketle bilgiye ulaşma yollarından biridir.

3. Asl-Fer' Sistematığının İçeriği

Asl-fer' sistematığı başka bir deyişle "*Akl asl'dır, nakil fer'dir.*" ilkesi, "*naklî delil, ancak bazı aklî delillerle temellenir.*" şeklinde de ifade edilebilir. Buna göre,

- Allah'ın varlığının ve birliğinin, O'nun yücelik ve aşkınlığının, ilim, hikmet, adalet ve rahmetinin, O'nun insanlar arasından haberciler ve elçiler seçtiğinin, peygamberlerini mucize ile teyit ettiğinin farkına, ancak akılla varılır.

Kelamcılar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve Kur'an'ın hak oluşunu, akılla temellendirirler (ta'sîl). Peygamber haberini salt haber olarak alınca, bilinen şey, haber verilenin doğruluğu değildir, yalnızca neyin haber verildiğidir. Haber verileni, delil olarak almak için onun doğruluğunu bilmek gerekir. Nübüvvet, ancak aklî delil ile bilinebilir.

Bu temellendirme, aklî delil ile değil de salt [aklî delile yer vermeyen] naklî delil ile olursa o zaman da delili medlûl ile; medlûlü de delil ile temellendirmek söz konusu olacaktır.

Kelam ilminde, asl-fer' sistematığı, mantık ilmine uygun olarak, delil getirmede "*devr (devr-i bâtil, fasid daire, kısır döngü)*" denen "kısır döngü"den kaçınmanın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.

Naklin delil oluşu; onun her şeyi bilen Allah'tan vahiy yoluyla geldiğinin bilinmesine bağlıdır. Onun ilahî vahiy oluşu da ancak nazar ve istidlal yoluyla, aklî delillerle bilinebilir. Bu durumda naklî delillerin epistemolojik açıdan geçerliliği, aklî delillere dayanmaktadır. Asl-fer' sistematığı, daha önce anlatılan, kelam ilminin sıfır noktasından başlayarak bir bir hakikatleri mantıksal olarak temellendirerek ilerleme ve bu süreçte dışarıdan herhangi bir bilgiyi müsellemler olarak almama; amacını korur. Bu amacın bir gereği olarak da asl-fer' sistematığı ortaya çıkar.

Bu noktada kelamcıların altını çizdiği diğer bir esas da şudur:

"Aklı reddetmek, akılla temellenen nakli de reddetmeye yol açar."

Bu noktada karşımıza önemli bir usûl kaidesi daha çıkar:

"Naklî delilin kesinlik ifade etmesi için, ona karşıt bir aklî delilin (aklî muâriz) bulunmadığını bilmek gerekir."

Bu yaklaşım, bir usûl kaidesi olarak şöyle ifade edilir:

"Akıl ve nakil çatıştığında akıl temel (asl) alınır ve nakil te'vîl olunur."

Bu yaklaşımda akıl, kesin aklî delil demektir. Onun önündeki nakil ise zahirî mana yanında mecazî manalara ve anlam zenginliğine sahip, dolayısıyla da yoruma açık ayet ve hadisleri ifade eder.

4. Aklın Nakil Karşısındaki Farkı Konumları ve İşlevleri

Kelamcılar, asl-fer' ilişkisini küllî anlamda bilginin kaynağı ve delilleri bağlamında da kullanırlar. Bu bağlamda akıl- nakil ilişkisini çeşitli yönleriyle netleştirilmeye çalışırlar.

Kelamcılara göre, aklî delil- naklî delil ilişkisinde, aklın epistemolojik sıralamadaki önceliğini doğrulayan iki boyut vardır:

- Aklın naklî hak oluşunu ispatlaması
- Aklın vahyin kavranmasını sağlaması

Bu aşamalardan sonra aklın üçüncü bir işlevi daha gelir:

- Aklın nakilden bilgiler çıkarsaması

Bunlar aşağıda ayrı ayrı ele alınarak değerlendirilecektir.

2.1. Aklın Naklîn Hakikat Oluşunu İspatlaması

"*Akl asl'dır, nakil fer'dir.*" ilkesi, bazı konuların nakilden bağımsız olarak salt akılla temellendiği anlamına gelir. Buna göre,

- Allah'ın varlığının ve birliğinin, O'nun yücelik ve aşkınlığının, ilim, hikmet, adalet ve rahmetinin, O'nun insanlar arasından haberciler ve elçiler seçtiğinin, peygamberlerini mucize ile teyit ettiğinin farkına, ancak akılla varılır.

Kelamcılar, Hz. Muhammed'in Peygamberliğini ve Kur'an'ın hak oluşunu, akılla temellendirirler (ta'sîl). Elbetteki sem'î bilgiler (Hz. Peygamber'den gelen bilgiler), peygamber haberini işitmekle oluşur. Ancak peygamber haberini salt haber olarak alınca, bilinen şey, haber verilenin doğruluğu değildir, yalnızca neyin haber verildiğidir. Haber verileni, delil olarak almak için onun doğruluğunu bilmek gerekir. Yani naklin delil oluşu da peygamber haberinin doğru olduğunu bilmeye dayalıdır. Bununu için;

- En başta, Allah'ın varlığını bilmek gerekir.

Gerek Mu'tezilî gerekse Mâturîdî ve Eş'arî kelamcılara göre insan, salt akılla Allah'ın varlığını ve birliğini bilebilir. Bu bilgiye ulaşmanın yolu algılar olmadığı gibi bu bilgi bedihî yani insanda doğuştan mevcut da değildir.² O hâlde Allah'ın varlığını, birliğini ve yüceliğini bilmek için geriye nazar ve istidlal yolu kalır. Yani bu konulardaki bilgileri insanoğlu, akıl yürütme ve aklî delillere ulaşmak yoluyla elde edebilir.

- İkinci olarak, Allah'ın (c.c.) ilim ve hikmetini; her şeyin doğrusunu bildiğini ve yalandan münezzeh olduğunu,

- İnnayetiyle insanlara peygamberler gönderdiğini,

- Peygamberlerin tebliğ noktasında masum (günahtan ve görevini ihmalden korunmuş) olduğunu ispat etmek gerekir. Bundan sonra Hz. Peygamber'in haber verdikleri delil olarak alınır.

Peygamberliğin ispatında mucizenin de önemli yeri vardır.

Allah'ın elçisi olduğunu söyleyen birinin bu sözünün doğru olup olmadığı, delillerle bilinir. Bu konudaki delillerden biri mucizedir. Allah'ın elçisinin elinde gerçekleşen olağanüstü bir olayın mucize olduğunu tespit etmek ve sihirden ayırt etmek akıl yürütmeyi gerektirir. Yine mucizenin delâleti yani Allah'ın elçisini doğruladığı, onun peygamberliğini ispat ettiği, akılla kavranır. Mâturîdî Âlim Ebu'l-Hasen el-Rustuğfanî ve el-Hâlimî "imanın geçerliliğinin şartı, kişinin mucizelerin delâletiyle Rasûlullah'ın (a.s.) sözünün doğruluğunu bilmesidir." demişlerdir (Sabunî, 1995.). Peki mucizenin peygamberliğe delâleti nasıl bilinir? Mucizeye gözüyle tanık olan kimse, tanık olduğu olay üzerinde

² Bu konuda Mu'tezile içinde Ebu'l-Huzeyl el-Allâf, Sumâme b. Eşras en-Nemîrî, Amr b. Bahr el-Câhız ve Ebu Ali Esvârî gibi bazıları, doğuştan gelen bilgilerin varlığını kabul etmişler; Allah'ın varlığına ilişkin bilginin aslında doğuştan geldiğini söylemişlerdir. Kaderî Ğaylan ed-Dımişkî'de insan için sorumluluk konusunun doğuştan gelen "birincil bilgi" değil, sonradan olan ikincil bilgi olduğunu söylemiştir. Muhtemelen o, Allah'a ilişkin doğuştan gelen bilginin potansiyel hâlde olduğunu, ama insanın bu bilgiyi kavramlaşmış ve aklî delillerle netleşmiş boyuta taşınması gerektiğini düşünüyordu. (Ardoğan, 2020.)

düşünür. Hissî (duyularla algılanan) mucizeleri alışıldık olaylardan ya da büyü ve illüzyondan akıl ile ayırt eder (bkz. Sabunî, 1995. Gazzâlî, 1414/1994). Çünkü, duyular, doğrudan bilgi vermez, sadece algılamayı sağlar. Algılar/duyumlar, onları bilgiye dönüştüren akıl için bir malzemedir. Mucize'nin ancak Allah tarafından gerçekleştirilebilecek ilahî bir teyit, nübüvvetin delili oluşu da şu ya da bu şekilde bir akıl yürütmeye kavranır. Örneğin, Mu'tezile'ye ve Mâturîdîlere göre peygamberliğin sabit olması, Allah'ın yalancıların eliyle mucize gerçekleştirmediğinin bilinmesine bağlıdır. Bu da Allah'ın kötülük işlemeyen hikmetli ve âdil olduğunun; kötülüklerden kaçındığının bilinmesine bağlıdır (Altıntaş, 2003).³ Dolayısıyla nübüvvet, ancak aklî delil ile bilinebilir.

Bu temellendirme, aklî delil ile değil de salt [aklî delile yer vermeyen] naklî delil ile olursa o zaman da delili medlûl ile; medlûlü de delil ile temellendirmek söz konusu olacaktır.

Kur'an'ın huccet (kesin/kat'î delil) oluşu, mantık açısından, Kur'an'ın kendisi dışında bazı delillere dayanmalıdır. Kelamcılar, bir ayetin delil olarak alınabilmesi için onun her şeyi bilen Allah'tan geldiğini bilmek, bunu da Kur'an dışında bir delille temellendirmek gerektiğini tespit etmişlerdir.

Daha açık ifadeyle, Kur'an ayetlerinin ancak hikmet sahibi, adil, yalan söylemekten münezzeh bir zatın kelamı olduğu sabit olursa Kur'an'ın da huccet yani kesin delil oluşu sabit olur. Yani;

- Kur'an'ın delil oluşu, Allah'ın hikmet sahibi ve adil oluşunu bilmeye dayalı bir fer'dir.

- Allah'ın Hikmet sahibi, adil, yalan söylemekten münezzeh oluşu da O'nun varlığını, birliğini ve yüceliğini bilmeye dayalı bir fer'dir.

Yine;

- Hadislerin delil olduğunu tespit de bunların hikmet ve adalet sahibi Rasul'ün (a.s.) sözleri olduğunu tespite dayalıdır.

- Rasul'ü bilmek de onu elçi olarak gönderen Allah'ı bilmeye dayalıdır (Abdulcebbar, 1988).

Dolayısıyla naklin (Kur'an ve sünnet) delil oluşu, akılla temellenir, aklî delillerle sabit olur.

Mu'tezilî Kâdî Abdulcebbar, bu hususu şöyle özetlemektedir:

Dinde delil dörttür: Aklî delil, kitap, sünnet ve icma. Allah'ı bilmeye ancak akılla ulaşılır... Aklî delil dışında kalanlar, ancak Allah'ın varlığını, birliğini ve adaletini bilmeye dayanır, dolayısıyla da [aklî delile nazaran] fer'dir. Bu durumda, Kitap, sünnet ve icma gibi

³ Yukarıda ortaya konan yaklaşıma göre, Allah yalancıların elinde, onların haber verdiği şekilde gerçekleşen veya bir şekilde onları doğrulayan olağanüstü bir olay yaratmaz. Bu durumda, istidrâc yani inkârcılara, onların inkâr ve kötülükte ileri gitmeleriyle neticelenen güç ve imkânların verilmesi de olağanüstü bir boyutta değildir. Çünkü bu durumda Allah yalancıların elinde onları doğrulayan olağanüstü olaylar yaratmış olur. Bunu insanlar için bir imtihan konusu olarak açıklamak da yeterli değildir. Çünkü peygamberleri doğrulamak için mucize veren Allah'ın, bu kez de azılı inkârcıların elinde onları doğrulayan olağanüstü olaylar yaratması, hikmet açısından çelişkilidir. Dolayısıyla istidrâc, Kur'an'da geçtiği şekilde anlamak gerekir: İstidrâc, Allah'ın müminlere olduğu gibi inkârcılara da çabaların karşılığında dünya hayatında nimetler vermesi, bazen maddi güç ve imkânlarını artırması; ama onların buna karşı inkâr ve isyanda ileri gitmeleridir. (bk. Ardoğan, *Kelam ve Felsefe Açısından Nübüvvet*, 274 vd.) Aslında bu, Allah katından nimet olmakla birlikte, inkârcıların inkâr ve isyanlarına bağlı olarak, sonuç itibarıyla ahireti kaybetmeye vesile olmaktadır.

fer'den biriyle Allah'ın varlığı, birliği ve adaletine delil getirmek, bir asl'ın (ona dayanan) fer'i ile o aslı temellendirmek demektir (Abdulcebbar, 1988. Ayrıca Bk. Altıntaş, 2003).

Dolayısıyla nakil, akıl karşısında fer' durumundadır. Eğer biz, yukarıda epistemolojik olarak sıralanan maddelerden ilkinde yani tevhidi, fer' kapsamına giren delillerden biriyle, örneğin icmâ ile delillendirmeye kalkarsak, asl'ı, onun karşısında fer' olan bir şeyle temellendirmiş oluruz. Ancak bu noktada ibn Teymiyye ekolü, şu noktanın altını çizmektedir: **Naklî/sem'î delil çoğunlukla aklî delili de içermektedir.** Örneğin, Kur'an'da Allah'ın birliği bildirildiği gibi, bunun aklî delilleri de ortaya konmuştur. Bu aklî delillerin yer aldığı ayetleri anlayan biri, Kur'an dışında delil aramadan aklî delilleriyle de tevhidi kavramış olur. Oysaki, burada da ispatı sağlayan aklî delilin kendisidir.

Aslında, Kur'an'da dikkat çekilen aklî delillerin veya insanı ilahî hakikatleri kavramaya yönelten doğadaki düzene ilişkin açıklamaların, insanlar bunlardan hareketle akıl yürütmede bulunsun, sonuç çıkarsın diye açıklandığı da vurgulanmaktadır:

"Bilin ki Allah, yeryüzünü ölümünden sonra diriltmektedir. Düşünesiniz diye gerçekten, size ayetleri açıkladı (اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ)." (Hadid 57/17.)

"Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır (إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلِّ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَع النَّاسَ) وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ يَدَيْهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ)." (Bakara 2/164.)

O hâlde gerek Kur'an ayetleri olsun gerekse kevnî/yaratılışla ilgili ayetler olsun, insan bunları ancak kendisi akıl yürütme süreciyle kavrar. Düşünüp kavramayı sağlayan akıldır, vahiy, çoğu kez bu süreci başlatır, bazen de aklın idrak edeceği hazır bilgileri sunar. Ancak, bu dünyada bireysel olarak imtihandan geçen bir varlık olan insan, zihnindeki ve kalbindeki bilgileri bizzat kendisi yapılandırır.

Kur'an'da *"Dinde zorlama yoktur, doğruluk eğrilikten ayrışıp apaçık olmuştur (لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ)..."* (Bakara 2/256.) ayetiyle verilen mesaj da bu bakımdan önemlidir. Hakikat yanlıştan ve sapkınlıktan ayrışıp ortaya çıkmıştır. Bundan sonrası insanın kendisine kalmıştır. İnsanın yapması gereken, aklını hakkıyla kullanmak gerek vahiy yoluyla haber verilenler gerekse kendi deruni yapısında ve çevresinde gözlemledikleri üzerinde düşünerek doğru sonuçlara varmaktır. Hakikatin tebeyyün etmiş olması, insanın hakikate inanmaya zorlanamayacağı, hakikati kabul etmeyi insana dikte edecek olanın kendi aklı ve iradesi olduğu anlamına gelir.

Kelam ilminde, asl-fer' sistemi, mantık ilmine uygun olarak, delil getirmede *"devr (devr-i bâtil, fasid daire, kısır döngü)"* denen "kısır döngü"den kaçınmanın bir gereği olarak ortaya çıkmıştır.

Devir (دَوْر), mantık ve kelam ilminde, "bir önermeyi ona dayandırılan başka önerme(ler) vasıtasıyla tekrar kendisine dayandırma/temellendirme/delillendirme" anlamına gelir. Örneğin, A'yı B ile ispatlama, sonra da B'yi A ile ispat etme şeklindeki mantık hatasıdır. Açıkla, bir yandan Kur'an'ın hakikat ve delil oluşunu Hz. Peygamber'in onu Allah katından getirmesiyle ispatlamak, diğer yandan da Hz. Muhammed'in peygamberliğini Kur'an-ı Kerim'den ayetlere dayandırmak,

“devr”dir. Peygamberin sözlerinin ve haber verdiklerinin doğruluğunu, yine kendisinin söyledikleriyle ispatlamakta, devr vardır. Sonuç itibariyle, gerçek bir temellendirme ve ispat söz konusu değildir. Dolayısıyla onun sözünü, onun dışında bir delille yani nakil dışında bir delille ispatlamak gerekir.

Bu durumda, naklin delil oluşu; onun Allah'tan vahiy yoluyla geldiği de ancak nazar ve istidlal yoluyla, aklî delillerle bilinebilir. Bu durumda naklî delillerin epistemolojik açıdan geçerliliği, akli delillere dayanmaktadır. Bu noktada karşımıza kelamcılara ait şu kaide karşımıza çıkar:

- *Akl, diğer iki delilin (Kitap ve Rasûl) de temelidir. Çünkü, akıl onlarla bilinmez; o ikisinin delil oluşu akılla bilinir* (er-Rassî, 1971).

Burada "asl-fer' sistematığı" dediğimiz yaklaşım karşımıza çıkıyor: Asl-fer' sistematığı, daha önce anlatılan, kalam ilminin sıfır noktasından başlayarak bir bir hakikatleri mantıksal olarak temellendirerek ilerleme ve bu süreçte dışarıdan herhangi bir bilgiyi müsellem olarak almama; amacını korur. Bu amacın bir gereği olarak da asl-fer' sistematığı ortaya çıkar.

Bu noktada kelamcıların altını çizdiği diğer bir esas da şudur:

"Akli reddetmek, akılla temellenen nakli de reddetmeye yol açar."

Kuzey Afrikalı Eş'arî kelamcı ibn Yûsuf es-Senûsî'ye göre nassın zahiri manası aklen imkansız olduğunda, akli reddetmek ve nassı zahiri manasıyla almak, dinin temelini yıkmaya da götürür. Çünkü dinin dayandığı nübüvvet, nihayetinde akılla temellenir (es-Senûsî, 1316).

Gazzâlî'de de ifadesini bulduğu üzere, akli delili (burhan) asla yalanlamamak gerekir. Çünkü akıl yalan söylerse İslam'ı (şeriatı) ispatta da yalan söyleyebilir. Dolayısıyla akli yalanla itham edince şeriatı aklen temellendirmek geçersiz olur (Gazzâlî, 1429/2008. Örnek için bk. el-Üsmendî, 2005.). O hâlde bazı konularda aklın hakikati kesin olarak keşfettiğini ve kavradığını kabul etmek gerekir. Aksi hâlde insanın bilme ve hakikati keşfetme faaliyetinde bir "*başlangıç noktası*" olmayacaktır. Aynı şekilde akli değersizleştirince, onunla ispat edilen naklin ispatı da zayıflar. Özellikle, nakli zahiri manasıyla almak için aklî delille çelişen bir hükme varmak, İslam'ın temelsiz ve ispatsız olduğu gibi bir görüntüye yol açar. Er-Razî'ye göre bir ayet veya hadisın zahiri anlamı aklî delillere aykırı olabilir. Bu durumda, naklî delillerin zahiri manalarını tasdik edersek kesin akli delilleri yalanlamış oluruz. Örneğin, "ayet ve hadislerin [zahirin] delâlet ettiği [akli delillere aykırı] ilahî sıfat ve fiilleri kabul etmek, peygamberin doğruluğunu bilmeyi sağlayan delilin temelini (akli) geçersiz saymaya yol açar (krş. İbn Teymiyye, 1401/1981)." Bu da naklî delillerin zahiri anlamlarının tenkit edilmesini önlemez. Çünkü akli deliller, naklî delillerin zahiri manalarının da aslıdır. Bu durumda, fer'in [naklin] doğrulanması için aslın [aklın] yalanlanması, aslın ve fer'in birlikte yalanlanmasına yol açar. Bundan kaçınmak için doğru seçenek olarak geriye yalnızca aklî delillerin tasdiki kalır. Buna göre naklî delillerin ya te'viliyle meşgul olunur ya da onun bilgisi Allah'a havale edilir (تَفْوِيض). Her iki durumda da ortaya çıkar ki, naklî delillerin zahirlerini, aklî kesin delillere aykırı olarak almak uygun değildir. Zahirî mana, akli delillere aykırı olduğunda nass te'vil edilir. Bu konudaki küllî kanun budur (er-Râzî, 2009).

Bu noktada karşımıza önemli bir usûl kaidesi daha çıkar:

"Naklî delilin kesinlik ifade etmesi için, ona karşıt bir aklî delilin (aklî muârız) bulunmadığını bilmek gerekir.

Çünkü naklin, kesinlik taşıyan aklî bir muarızı bulunursa, o aklî delil, kesin olarak nakli delilin önüne geçer. Şayet nakil aklın önüne geçirilirse, fer' nedeniyle asl iptal edilmiş olur ki, bunda aynı zamanda fer'in de iptali söz konusudur.

Bu yaklaşım, bir usûl kaidesi olarak şöyle ifade edilir:

"Akıl ve nakil çatıştığında akıl temel (asl) alınır ve nakil te'vîl olunur."

Bu yaklaşımda akıl, kesin aklî delil demektir. Onun önündeki nakil ise zahirî mana yanında mecazî manalara ve anlam zenginliğine sahip, dolayısıyla da yoruma açık ayet ve hadisleri ifade eder.

Akılla bilinen bu konularla ilgili nasslar da vardır. O zaman akıl- nakil ilişkisinin nasıl kurulacağı sorusu akla gelir. Kelam ilminde, genel anlamda akıl da nakil de esas alınır. Ancak, akıl- nakil ilişkisinin nasıl kurulacağı konunun özelliğine göre değişir. Akliyyât konularında akıl asl'dır, nakil fer'dir. Ama kabir suali, kabir azabı, şefaât, meleklerin varlığı, özellikleri ve görevleri, iman mahiyeti gibi sem'iyât konularında nakil asl'dır; akıl ise fer'dir (Altıntaş, 2003). Bu hususta Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasındaki farklılık şudur: Mâtürîdîlere göre, Allah'ın varlığını, iyi ve kötüyü kavramada akıl asıl, nakil ise fer'dir. Ancak, Eş'arîlere göre akıl iyiyi ve kötüyü kendi başına ayırt edemez. Aklın iyi -kötü konusundaki rolü, nakilde bildirilenleri anlamaktan ibarettir. Bu konuda nakil asl, akıl ise fer'dir.

Burada bir hususun altını özellikle çizmek gerekir. "Akıl asl'dır; nakil fer'dir" şeklinde ortaya konan yöntemsel ilke, asla aklın nakilden üstün olduğu anlamına gelmez. Böyle bir söylem de bir kelamcı tarafından ortaya konabilecek bir söylem değildir. Çünkü, vahiy ile gelen bilgi, Allah'ın sonsuz ilim ve hikmetinin bir yansımasıdır. İnsanın düşünme ve kavrama sürecine temel oluşturan ilkelerin ve bilgilerin vahiyle gelen bilgidен üstün olması söz konusu olamaz.

"Akıl asl'dır; nakil fer'dir" ilkesi, insan için hakikate ulaşmada epistemolojik bir sıralamayı ifade eder. Gerek bu ilke açısından gerekse epistemolojik açıdan bakınca insan, bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşır. Yani söz konusu ilke insanın, bilgiyi nasıl yapılandığıyla ilgilidir. İki bilgi kaynağından hangisinin üstünlüğüne ilişkin bir açıklama değildir.

Kelam ilminde, konuların önce "akliyyât", sonra "sem'iyât" olarak sıralanması da bu epistemolojik gerekliliğin sonucudur. Akliyyât- sem'iyât sıralamasını şu örnekle netleştirebiliriz: "Kur'an'ın kelamullah olduğunu" kavramadan önce, bir ayet okunduğunda verdiği mesajın doğruluğunu akılla tartabiliriz. Ancak, "Kur'an kelamullahtır." dedikten sonra bir ayette ifade edilen mananın doğruluğu sorgulanmaz; çünkü her şeyi bilen, hikmet ve adaletle hükmeden Allah tarafından bildirildiğine göre doğrudur. Dolayısıyla, bir Müslümana hem imanda sebat etmesini hem de Karl Marx'ın "Din afyondur." sonucuna varan din sorgulamasını tavsiye etmek, tutarsızlıktır. Müslüman, ikide bir din sorgulaması yapmaz, çünkü bu akide alanında sürekli şüphe hâli olması bir yana, önceki

bilgiler üzerine yenilerini inşa eden araştırma tekniğine aykırıdır. Çünkü "bilinenler"i olmayan yani bazı önermeleri ispatı gerekmeyen, daha doğrusu ispatı önceden yapılmış hakikatler olarak temel almayan bir araştırma olamaz (bk. Ardoğan, 2020).⁴ Ancak din anlayışı, yeni bilgilerle yeniden sorgulanabilir. Çünkü kelimullahın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda akıl yine etkindir.

Ayrıca, Müslüman olmayanlara karşı İslam inancını savunurken, bir kelamcı ile muhatapları arasında bir ortak nokta gerekir. Bu ortak nokta sem'i/naklî delil değildir, çünkü gayr-i müslim bir muhatap, Kur'an ve sünneti delil olarak kabul etmiş olsa zaten İslam'ı da kabul etmiş olur. O zaman gayr-i müslim muhatapla aradaki ortak nokta akıldır. İslam inancını onlara akılla temellendirmek gerekir. Kur'an ve sünnetin delil oluşunu da akılla delillendirmek gerekir. Nitekim, ispat çabalarının mantığa uygun şekilde olması için, kelam kitaplarında bu delillendirmeler, "akliyyât" adı verilen konularda⁵ yer alır ve akli delillere dayandırılır.

Akliyyât konuları da epistemolojik bir sıralamayla işlenir. Bu epistemolojik sıralama da "bilinenlerden bilinmeyene ulaşma" esasına dayalıdır; başta gelen konular sonrakiler için asl/temel teşkil eder. Tevhidi ve Allah'ın yüce ve adil olduğunu ispatın tek dayanağı olan akli deliller, diğer tüm delillere (naklî deliller de dâhil olmak üzere) temel oluşturur.

İlk defa Mu'tezile kelamcılarının elinde sistematik bir temele oturtulan asl-fer ilişkisi, özellikle müteahhirûn kelam döneminde bütün Ehl-i Sünnet (Mâturîdîlik-Eş'arîlik) kelamına girmiş ve büyük oranda kabul görmüştür (Altıntaş,2003). Bir tespate göre, Eş'arî kelamına asl-fer' sistematığı, Cüveynî'den itibaren girmiştir. Gazzalî'den sonra ise asl-fer' sistematığının Eş'arî kelam anlayışını kapladığı görülür (Altıntaş, 2003). Cüveynî'ye göre, yalnızca akılla kavrananlar, varlıkların hakikatlerine ilişkin akli hükümlerdir. Varlığa ilişkin imkân, imtinâ' (imkânsızlık) ve vücub böyledir. Bunların nazarî olanları da zarurî olanları da akılla bilinir. (el-Cüveynî, 1400) Varlığa ilişkin bu akli hükümler ise İslam inancının temeli olan Allah'ın varlığının dayalı olduğu bilgilerdir.

Ancak Ehl-i Hadis bu ilkeyi farklı bir bağlama taşıyarak reddetmişlerdir. Bununla birlikte, bu ilkeyi yakından inceleyerek eleştiriler yönelten ibn Teymiyye ve onu takip edenlerin söylediği de aslında Mu'tezilî görüşün, bir noktadan sonra ters döndürülmesidir.

Kelamcılar ile Selefiyye arasındaki temel ayrım noktalarından biri, kelamcılarının salt akılla bilinen bir bilgi alanının varlığını kabul etmeleridir. Bu bilgi alanı tevhit, nübüvvet ve vahyin ispatını sağlar. Salt akılla temellenen bu bilgi alanı, naklin de bilgi kaynağı olduğunu, din konusunda insana doğruları gösteren bir delil olduğunu ortaya koyar. Bu özelliğiyle akli deliller, şer'î delillere temel teşkil eder.

⁴ Bu durum tekil araştırma için söz konusudur. Yoksa, ilim ve fikir dünyasında her önermenin doğruluğu araştırılır.

⁵ Akliyyât kavramı ve mantıksal temelleri için bk. Ardoğan, Recep *Kelam İlminde Metodoloji*, klm Yay., 2. bs., Kahramanmaraş 2021, s. 7 vd.

Razî, öncülleri naklî olan bir delilin de salt nakle dayalı görülemeyeceğini vurgular. Ona göre, tüm öncülleriyle naklî bir delil imkânsızdır. "Çünkü Kitap ve sünnet ile istidlal, Rasul (s.a.v.)'ün doğruluğunu bilmeye dayalıdır. Bu bilgi de naklî delillerden elde edilemez, aksi hâlde *devr* [yani x'e delil olarak y'yi gösterirken y'ye de x'i delil göstermek] ortaya çıkar. Bilakis bu bilgi aklî delillerden sağlanır." (er-Razî,2009) Dolayısıyla nakli öncüllerin doğruluğu, nübüvveti ispatlayan aklî delile dayalıdır. Bu durumda, salt nakle dayalı, [geçmişe doğru gidildiğinde de] hiçbir şekilde aklî temeli olmayan bir delilden söz edilemez. Bu noktada Razî, naklin delâlet yönünden kesin ya da zannî oluşunun aklî-ilmî çabayla tespit edilmesi yanında delil oluşunun da akılla temellendiğini vurgulayarak, fer' asıldan daha güçlü olamaz, der.

2.2. Akıl Naklin Kavranmasını Sağlaması

Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu kavradıktan sonra akıl-nakil ilişkisi, şu şekilde açıklanabilir:

- Akıl nakli anlar, açıklar ve yorumlar. Nakilde gelen bilgileri bütünlük içinde ve sistematik şekilde bir araya getirir. Nakildeki ifadelerin hakiki manada mı yoksa mecazi manada mı kullanıldığını tespit etmesidir.

- Nakil de akıllı kavrayamayacağı konularda bilgilendirir; akla temel bazı bilgileri sunar, onu metodik düşünebilmesi için yönlendirir.

Nakil akılla anlaşılır. Mecazi bir ifadeyle, nakil durduğu yerde durur; akıl onu konuşturur. Bu açıdan da "aklî delil, vahyî delilin aslıdır" denilmiştir. (er-Rassî, 1971)

Kur'an'da da vahyin akıl yürütmek, üzerinde düşünmek ve sonuç çıkarmak suretiyle anlaşılacağı özellikle vurgulanır:

"Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır (كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ)." (Sâd 38/29.)

"(Ey Muhammed!) Biz Onu (Kur'an'ı) senin dilinle kolaylaştırdık ki, düşünüp öğüt alsınlar (فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ)." (Duhân 44/58.)

"Andolsun, biz Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan? (وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ)" (Kamer 54/17, 22, 32 ve 40.)

Dolayısıyla Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğunu kavradıktan sonra akıl-nakil ilişkisi, daha farklı bir yöne evrilir.

- aklın nakli anlaması

- naklin, akıllı kavrayamayacağı konularda bilgilendirmesi ve yönlendirmesi

- aklın akılla kavranan konularda naklin hakiki manada mı yoksa mecazi manada mı kullanıldığını tespit etmesi ve mecazın te'vilini yapmasıdır. Dolayısıyla, anlaşılma bakımından da aklî delil, naklî delilin aslıdır, temelidir; çünkü vahiy akılla anlaşılır. (er-Rassî, 1971.)

Mantık ilmi ve kıyas formlarına ilişkin bilgi, nakli delilin iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Buna bir örnek vermek gerekirse, amelin imanın şartı ve cüz'î olmadığına dair aşağıdaki ayetin delil gösterildiği görülür:

"Erkek veya kadın, kim mü'min olarak salih amel işlerse, elbette ona güzel bir hayat yaşatırız ve onların mükâfatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile veririz." (Nahl 16/97.)

"Hâl" ile "sahib-i hal" -veya ifade şartlı önerme formuna dönüştürülürse, "şart" ile "meşrut"- birbirinden farklıdır. Yukarıdaki ayette, [şart anlamı taşıyan] "mümin olarak/iman etmişse" ifadesi, iman ile salih amelin aynı olmayacağını ortaya koymaktadır. Ancak, kıyas formu açısından ayetin, imanın geçerliliği için salih amelin şart olmadığına delâleti kesin değildir. Ayet, salih amelin geçerliliği, Allah katında makbul olması ve ahirete sonuç vermesi için imanın şart olduğuna delâlet eder. İman ile salih amelin ayrılığı kesin bir bilgi olsa da bunun yukarıdaki ayetten çıkarılması, bir mantık hatasıdır.

2.3. Aklın Nakilden Bilgiler Çıkarsaması

Aklın nazarında naklin Allah katından geldiğinin delillendirilmesinden sonra akıl nakil yoluyla gelen haber ve hükümleri kabul konumuna yerleşir. Ancak bu konumda da akıl tamamen âtil-işlevsiz kalamaz. Çünkü naklin kavranması, aklın işlevidir:

Kur'an'da da vahyin akıl yürütmek, üzerinde düşünmek ve sonuç çıkarmak suretiyle anlaşılacağı özellikle vurgulanır:

"Bu Kur'an, ayetlerini düşünsünler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır (كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ)." (Sâd 38/29.)

Naklin içeriğinin açık olarak ifade ettikleri yanında, bunlardan yeni sorunlara ne gibi çözümler çıkartılacağına tespiti de ilim ve yöntem dâhilinde hareket eden aklın görevidir. Burada aklın her konuyu kendi başına kavrayamayacağı açıktır. Bu sebeple aklın akliyyât denen konulara yaklaşımı ile sem'iyyât denen konulardaki işlevi farklı farklıdır.

Bunlar aşağıdaki kısaca özetlenecektir.

2.3.1. Aklın Alanına Girmeyen Gaybî Konuları Yorumsuz Kabul

Sem'iyyât adı verilen ve bilinmek için mutlaka nakil yoluyla gelen bilgilere ihtiyaç duyan konuların iki yönü vardır:

1. İmkân
2. Vukû'

Aklın tek başına kavrayamadığı ve vahiy yoluyla gelen bilgilere ihtiyaç duyduğu bu konuların imkân boyutu, ontolojik açıdan aklın olmasını da olmamasını da düşünebilmesi, bunlardan herhangi birini, aklın düşünmesinin çelişkili olmaması, kısaca mantıken çelişki içerip içermemesidir. Şayet nakilde ifadesini bulan bir şeyin varlığı veya gelecekte varlık alanına çıkması, mantıken kendi içinde çelişkili değilse akıl, onu olduğu gibi kabul etmekle yükümlüdür.

Burada altını çizelim ki, aklın olduğu gibi almakla yükümlü olduğu bilgiler, gayb alanına aittir ve ayrıca aklın tek başına bilemeyeceği özelliktedir. Gayb alanına ait bilgilerin tümü aklın kendi başına bilemeyeceği konulardan değildir. Kelamcılara göre Allah'ın varlığı, birliği, zatî ve subûfî

sıfatları gaybî alanda yer almakla birlikte aklın kendi başına kavrama imkânı olan konulardır. Ancak meleklerin varlığı ve özelliklerine ilişkin bilgiler, aklın kendi başına bulup bileceği konular değildir. İşte böylesi konularda vahiy yoluyla gelen bilgilere ilişkin olarak aklın görevi, anlamak ve almaktır.

2.3.2. Akıl Alanında Zahirî Mana ile Mecazi Mana Arasında Hakemlik

Yukarıda Allah'ın sıfatları gaybî alanda olup aklın kendi başına kavrayabileceği konulara örnek verilmişti. Bu konularda akılla çelişen ifadelerin vahiyde yer alması durumunda akıl, bu ifadelerdeki çelişkinin ibare ile kastedilen manada değil o ibareden insanın anladığı manada olduğuna hükmeder. İbarede zahiri manadan başka bir manaya geçiş yani mecaz olduğuna hükmeder. Çünkü dil mecazlarla doludur.

Akıl imkân açısından gaybî konulara imkân açısından yaklaşılsa da mümkün olan bir şeyin var olduğuna veya var olacağına kendi başına hükmedemez. gaybî konularda vukû' aklın alanına değil nakle ait bir konudur.

Özetle, kelam ilminde akıl, kendi başına bir bilgi kaynağı olarak görülür. Akliyyât konularında insan, yalnızca akıl ile bilgiye ulaşır. Diğer ilimlerde ise akıl, herhangi bir konuda kendi sınırları içinde bilgi üreten bir araç değildir. Konusu gereği, ancak nasslardan hareketle bilgiye ulaşır. Bu ilimlerden fıkhîta akıl, dinin dört delilinden biri olan kıyasta rol alır. Kıyas işleminde, akıl Kur'an ve sünnette bildirilen bir hükmü, aradaki illet ortaklığı nedeniyle hükmü araştırılan bir konuya uygular. Dolayısıyla, akıl bir konunun hükmünü kendi başına saptayamaz, nasslardaki illet-hüküm ilişkisinden yararlanır. Kelam ilminde ise akıl, öncelikle naklin delil oluşunu -nakil dışında delillerle-temellendirerek yola çıkar. Bundan sonra naklin anlaşılmasında akıl yine işlevseldir. İctihat, istinbat ve istidlal noktasında da yine akla önemli bir görev düşmektedir.

Görüldüğü üzere kelam ilminde sıfır noktasında başlayarak bilgiyi aşama aşama ama delillendirerek inşa çabası vardır. Bu durum, kelam kitaplarında mukaddeme, bilgi ve varlık konularının ardından, akliyyât adı verilen meselelerin önce sem'iyât adı verilen meselelerin de sonra ele alınmasıyla somutlaşır. Bu sistematikte terimler, tanımlar, akıl yürütmeler ve hükümler birbirini doğrular ve bir örüntü oluşturur. Bu örüntü sistematik kelam ekollerinin temel bir özelliğidir. İslam ilim ve düşünce tarihinde karşılaşılan itikadî mezhepler arasında Mu'tezile, Zeydiyye, İmamiyye, Maturîdiyye ve Eş'âriye böylesi sistematik kelam ekolleridir. Bunların bir kavrama ilişkin tanımlamaları diğer konularda ortaya koyacakları görüşlere temel oluşturur. Farklı konularda ortaya koydukları görüşler arasında örtüşme ve teyitleşme vardır. Örneğin, hasen ve kabih konusunda farklı alt başlıklar açıldığında, örneğin Mu'tezile'nin (veya Eş'ariyye'nin ya da Mâturidiyye'nin görüşleri) arasında birinin diğerine temel teşkil ettiği bir sistematiklik vardır. Örneğin, davranışın iyilik ya da kötülük niteliğini ilahî iradeye bağlayan görüş, ilahî direktifler olmadan davranışlarda iyilik ve kötülük niteliklerinin söz konusu olmayacağı, dolayısıyla aklın bir davranışın iyi mi kötü mü olduğunu bilmesinin düşünülmemeyeceği sonucunu doğurur. Bununla birlikte günümüzde, kelam öğretiminde

sistematiik bir kelam ekolünün tanım ve görüşlerini kendi sistematiğıyle; aralarındaki örüntüyü ve sebep-sonuç ilişkilerini göstermek yerine, birbirinden ayrı ezber bilgileri olarak vermek gibi bir sorun söz konusudur. Oysaki kelam ekollerinin genel ilkelerini ve yöntemlerini bilmek, kelamcılarının görüşlerini ayrı ayrı hafızaya almaktan daha değerlidir. Bu durum da metodoloji konusunun önemini bir kez daha teyit etmektedir.

Sonuç

Naklin delil oluşu; onun Allah'tan vahiy yoluyla geldiğı de ancak nazar ve istidlal yoluyla, aklı delillerle bilinebilir. Çünkü, Peygamber (s.a.v.) haberine dayanan nakil, salt haber olarak alınca, bilinen şey, haber verilenin doğruluğı değildir, yalnızca neyin haber verildiğıdir. Haber verilenin doğruluğı ise yalnızca aklı delil ile bilinebilir. Bu durumda naklî delillerin epistemolojik geçerliliğı, aklı delillere dayanmaktadır. Asl-fer' sistematiğı, kelam ilminin sıfır noktasından başlayarak bir bir hakikatleri mantıksal olarak temellendirerek ilerleme ve dışarıdan herhangi bir bilgiyi ispatsız (veya müsellemler) olarak almama amacını korur. Bu amacın bir gereğı olarak da asl-fer' sistematiğı ve aşağıdaki metodolojik esaslar ortaya çıkar.

- "Aklı reddetmek, akılla temellenen nakli de reddetmeye yol açar."
- "Naklî delilin kesinlik bildirmesi için, karşıt bir aklı delil bulunmamalıdır."
- "Akıl ve nakil çatıştığında akıl temel alınır ve nakil te'vîl olunur."

Burada akıl, "kesin" aklı delil demektir. Onun önündeki nakil ise zahiri mana yanında mecazi manalara ve anlam zenginliğine sahip, dolayısıyla da yoruma açık ayet ve hadisleri ifade eder.

Kaynaklar

- Altıntaş, R. (2003). *İslâm Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, İstanbul: Pınar Yay.
- Ardoğan, R. (2020). İlmi Araştırmanın Temel Özellikleri. R. Ardoğan (ed.). *İslam İlimlerinde Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Kahramanmaraş: klm Yayınları.
- Ardoğan, R. (2020). *İmanda Aklın Rolü*. Kahramanmaraş: klm Yayınları.
- Ardoğan, R. (2020). *Kelam ve Felsefe Açısından Nübüvvet*. Kahramanmaraş: klm Yayınları.
- Ardoğan, R. (2021). Recep, *Kelam İlminde Metodoloji*. ed. Ekrem Uysal, Kahramanmaraş: klm Yayınları.
- Cüveynî, Ebu'l-Me'âli Abdülmelik (1400). *el-Burhân fî Usûl'l-Fıkh*. thk. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, Kahire: Daru'l-Ensâr.
- el-Îcî, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed (ts.), *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- el-Üsmendî, A. M. (2005), *Lübâbü'l-Kelâm*. thk. M. S. Özervarlı, İstanbul: TDV Yayınları.
- er-Rassî, el-Kâsım b. İbrahim (1971), *Usûlu'l-Adl ve't-Tevhîd. Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*. nşr. M. Ammâra, Dâri'l-Hilâl.
- er-Râzî, F. (2009). *Kitâbu'l-Erba'in fî Usûli'd-Dîn*. nşr. Mahmud Abdulaziz Mahmud, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- es-Sâbûnî, N. (1995). *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn. Mâturîdiyye Akâidi*, nşr. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları.
- es-Senûsî, M. (1316). *el-Umdetü ehli't-Tevfîk ve't-Tesdîd fî Şerhi Akideti ahli't-Tevhid*. Mısır: Matbaat-i Cerideti'l-İslam.
- Gazzâlî, M. (1414/1994). "el-Munkız mine'd-Dalâl", *el-Munkız mine'd-Dalâl*. İstanbul: Hakikat Kitabevi.
- Gazzâlî, M. (1414/1994). İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm. *el-Munkız mine'd-Dalâl*. İstanbul: Hakikat Kitabevi.

- Gazzâlî, M (ts.).*el-İktisâd fî'l-itikâd*. nşr. Mustafa el-Kabani ed-Dımeşkî, Mısır: el-Matabaatü'l-Edebiyye.
- Gazzâlî, M. (1429/2008). *Kânûnü't-Te'vîl. Mecmû'atü Rasâilî'l-İmâm el-Gazzalî*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr.,
- İbn Teymiyye (1401/1981). *Der'u Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*. nşr. M. Raşid Sâlim, Riyad: Dâru'l-Kunûzi'l-Edebiyye.
- Kâdî Abdulcebbar, A. (1988). *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerim Usman, Kahire: Mektebetü Vehbe.

İLETİŞİM SOSYOLOJİSİNDEKİ SOSYAL MEDYA ANALİZLERİNDE METODOLOJİK YAKLAŞIMLAR

Nuriye ÇELİK*

Özet

Sosyal medya gündelik hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelen bir sanal toplum olarak toplumsal ve bireysel düzeyde pek çok değişimi beraberinde getirmektedir. Bu değişim alanlarından biri de sunduğu verilerle sosyal bilimlerdeki metodolojik anlayıştır. Sosyal medya bir sanal veri deposu olarak metodolojik yaklaşımlara eklenmiştir. Bu çalışma sosyal bilimlerde sosyal medya verilerinin kullanımındaki artışa dikkat çektikten sonra, sosyoloji alanındaki yayınlar üzerinden sosyal medya verilerinin kullanımına dair genel bir metodolojik çerçeve çizmeyi hedeflemektedir. Bunu yaparken de Dergipark ve Ulusal Tez Merkezindeki iletişim sosyolojisi çalışmalarının yıllar içindeki artışına vurgu yapılmış ve bu kaynaklarda tespit edilen 9 makale ve 17 doktora tezinin sosyal medya araçlarını nasıl veri kaynağı olarak kullandığı incelenmiştir. Ayrıca iletişim sosyolojisi alanında tanınırlığı ve etki değeri yüksek 2 dergi (New Media & Society, Social Media + Society) seçilmiş, bu dergilerdeki makalelerden sosyal medya verilerini analiz eden toplam 40 çalışma incelenmiş, yerli akademik yazın ile yabancı akademik yazın arasındaki metodolojik benzerlik ve farklılıklar ortaya koyularak çalışma sonlandırılmıştır.

Çalışmanın sonucunda yerli akademik yazında sosyal medya verilerinin kullanımında bir artış olmakla birlikte, önemli bir bölümünü sosyal medya kullanıcıları ile yapılan nitel ve nicel analizlerin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalar sosyal medya verilerini dolaylı olarak analiz etmektedirler. Sosyal medya verisini analiz verisi olarak kullanan çalışmaların nitel ağırlıklı bir yöntem tercih ettiği görülmüştür. Nitel analiz içerisinde netnografi (sanal- dijital etnografi), duygu analizi, sosyal ağlar yaklaşımı gibi son dönemde kullanımı artan metodolojik yaklaşımların yanı sıra sözlük oluşturma, beğeni üçgeni ve karma yöntemlerde az sayıda da olsa gözlemlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Sosyal medya, iletişim sosyolojisi, netnografi, söylem analizi, içerik analizi.

The Methodological Approaches About Social Media Analysis in Communication Sociology

Abstract

Social media is a virtual society that has become an integral part of our daily lives and, it carries many changes at the social and individual levels. One of these changes is the methodological understanding of the social sciences through the data it offers. Social media has been integrated into methodological approaches by providing

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, nuriyecelik@sinop.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6368-1956>

mega virtual data. This study underlined the increase in the use of social media data in the social sciences and, through academic papers written in sociology try to draw a general methodological framework about the use of social media data. While doing this, the increase in communication sociology studies in Dergipark and Council of Higher Education Thesis Center over the years has been emphasized and, 9 articles and 17 doctoral theses were examined in terms of using social media tools as data sources. In addition, 2 journals which high recognition and impact value in the field of communication sociology (New Media & Society, Social Media + Society) were selected and, a total of 40 articles were methodologically analysed. The study was concluded by revealing the methodological similarities and differences between domestic and foreign academic literature.

As a result of the study, although there is an increase in the use of social media data in the domestic academic literature, it has been determined that a significant part of it consists of qualitative and quantitative analyses made with social media users. These studies indirectly analyse social media data. It has been observed that studies using social media data as analysis data prefer a qualitative method. In addition to methodological approaches that have recently been used in qualitative analysis, such as netnography (virtual-digital ethnography), sentiment analysis, social networks approach, also dictionary creation, the triangle of taste, and mixed methods were observed.

Keywords: Social media, sociology of communication, netnography, discourse analysis, content analysis.

Giriş

İletişim sosyolojisi iletişim alanındaki verilerle sosyolojik yaklaşımların birlikte çalıştığı bir alt çalışma alanı olup, kitle iletişim araçlarının yanı sıra başta sosyal medya olmak üzere yeni medya araçlarının yarattığı etkileşimleri de inceleyebildiğimiz interdisipliner bir alandır. Medya sosyolojisi kavramından, iletişimin her sürecindeki etkileşimin sosyolojik analize dahil edilmesiyle daha geniş bir çerçeve içeren iletişim sosyolojisi özellikle yeni medya araçlarının etkisiyle hızla genişleyen bir akademik üretim alanı olmaktadır. Mitchell'in de ifade ettiği gibi (Dvir-Gvirsman, 2020) geçtiğimiz on yıl, önemli bir haber kaynağı olarak sosyal medyanın yükselişi ile karakterize edilmektedir. Sosyal medyanın sunduğu sanal topluma dair yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu (Ostertag, 2021; Healy, 2017; Kidd & McIntosh, 2016; Murthy, 2012; Lupton, 2012 vb.) sosyoloji ile kaçınılmaz biçimde bir etkileşime girmektedir. Çünkü değişen, medya araçlarının yalnız teknolojik boyutu ve kullanım biçimi değil sanal bir toplumun kendisi olmakta; sosyal medyanın sunduğu kamusal alanda yaratılan toplumsal etkileşimler politikadan ekonomiye pek çok unsuru etkilemekte ve etkilenmektedir. Böylesi bir değişimi ve sürekli yeniden üretilen etkileşimleri yalnız iletişimsel açıdan değil sosyolojik açıdan da ele almak değişimi doğru anlamak, öngörude bulunabilmek ve etkilerini açıklayabilmek adına bir zorunluluk teşkil etmektedir.

İletişimin sosyolojiyle kurduğu kaçınılmaz ilişki, akademik alan yazının temel unsuru olan metodolojik bakış açısını sorgulamayı gerektirmektedir (Çelik,2020:11-12). İletişim araçlarından elde

ettiğimiz verileri nasıl toplamaktayız, nasıl analiz etmekteyiz, sosyolojik analiz bu verilere nasıl uygulanmalıdır, sosyolojik teoriler bu verilerle çalışırken nasıl dönüşmektedirler? Metodolojik olarak iletişim sosyolojisinin kullandığı çalışma desenlerini sorgulamak, bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bunu gerçekleştirebilmek adına Dergipark ve Ulusal Tez Merkezindeki iletişim sosyolojisi alanına ait makale ve tezlerin metodolojilerini incelenmiştir. Ardından iletişim sosyolojisi alanında tanınırlığı ve etki değeri yüksek iki dergi (New Media & Society ve Social Media + Society) ele alınmıştır. Bu dergilerin incelenmesi sırasında böyle interdisipliner bir alt disiplinde yayın çıkarmanın önemini ve alana katkısını gözlemleme imkânı bulunmuştur. Bu dergilerdeki açık erişimli makalelerin metodolojik yaklaşımları incelenerek, yerli akademik yazın ile yabancı akademik yazın arasındaki sosyal medya analizlerinde kullanılan metodolojik benzerlik ve farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma doküman analizi yöntemini kullanmış, incelediği akademik çalışmaları betimsel bir analize tabi tutarak bir tasnif işlemi gerçekleştirmiştir. İletişim sosyolojisi alanındaki tartışmalara katkı sunmayı ikincil amaç olarak kabul eden bu çalışma, yerli akademik yazında bu alanda yapılan tartışmalarda gözlemlenen eksikliğin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte hem yerli hem yabancı akademik alandaki tüm iletişim sosyolojisi çalışmalarını incelemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekmekte olup, daha uzun sürelerdeki metodolojik değişimleri gözlemleyebilmek adına incelenen dokümanların çoğaltıldığı veya yalnız sosyal medya verilerinin analizine değil tüm iletişim sosyolojisindeki metodolojik disiplini elen alan başka çalışmalar yapmanın da olası olduğunu belirtelim.

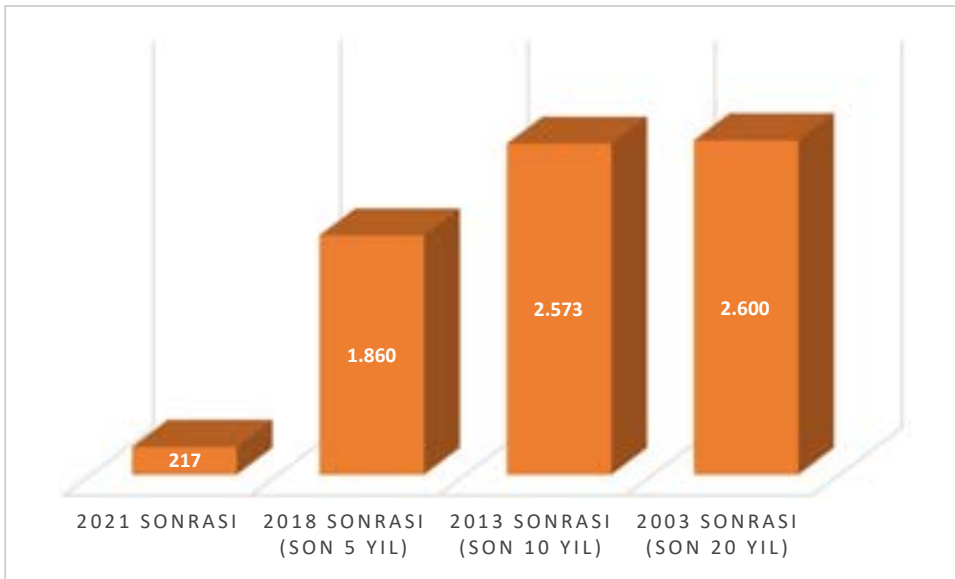
1. Sanal Bir Veri Deposu Olarak Sosyal Medya

2015 ve 2019 yılları arasında yürütülen bir çalışmaya (Chen vd., 2021) göre sosyal medya verilerinin sosyal bilimlerde kullanılmasında önemli bir artış bulunmakta; özellikle sosyoloji, kültürel çalışmalar, iletişim ve çevre çalışmaları gibi disiplinlerde araştırma verileri olarak sosyal medya görüntülerine artan bir ilgi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yine aynı çalışmada tematik kodlama, nesne tanıma ve anlatı analizi gibi genellikle manuel olarak yürütülen analiz yöntemlerinin popüler olduğu, etik ve mahremiyet tartışmalarının görece az olduğu gözlenmiştir (Chen vd., 2021). Sosyal medya verilerini kullanan çalışmalarda artışa paralel olarak iletişim sosyolojisi akademik yazının genişlemesi bir sanal toplum olarak sosyal medyanın yarattığı etkileri incelemenin zorunluluğunun bir sonucudur. Sosyal medyanın kamusal alan etkileri (Trottier & Fuchs, 2014a; Trottier & Fuchs, 2014b) demokratikleşme tartışmaları, yönetimlerde şeffaflaşma ve global etkilerin altında yürütülen politik tartışmaları getirmiş; ekonomi alanındaki etkileri (Watanabe, 2015; Enikolopov vd., 2018) toplumsal eşitsizliklerin yanı sıra politik yapıların da tartışılmasına yol açmış; sanal toplumdaki katmanlaşmanın yarattığı sanal kimlikler ve temsiller (McLaughlin & Macafee 2019; Rettberg, 2009) toplumsal ön kabulleri yeniden sorgulatmıştır. Böylesine önemli sonuçları ve etkileri bulunan sosyal medyanın

sosyolojik bir çalışma alanı olmasının gerekliliğini yanı sıra, sosyal medyanın sunduğu verilere dair metodolojik tartışmalar da kaçınılmaz olmaktadır.

Sosyal medya verileriyle çalışmak değişen içeriği, hızı ve yarattığı etkileşimin eskime olasılığı nedeniyle metodolojik zorluklar içermektedir (Lomborg, 2015). Bununla birlikte sosyal medya servislerinin veya ara yüzlerinin değişimi gibi teknolojik eylemler verilerin elde edilebilirliğini etkilemekte, veriler silinebilmektedir. Lomborg (2015) çalışmasında bu metodolojik zorlukları aşmanın en iyi yolunun sağlam bir teoriyle iletişim sürecinin toplumsal unsurlarını ortaya koyan anlamı yakalayabilmek olduğunu vurgulamaktadır. Böylece iletişim sürecinin sosyal niteliklerini sosyolojik bir bakışla analiz etmek zorunluluk haline gelmektedir. Sosyal medyayı kullananların anlamlandırma biçimlerini analiz etmek epistemolojik ve politik tartışmaları beraberinde getirmektedir (Nielsen, 2015). Sosyal medyadaki bilgilerin doğruluğu, yönlendirme gücü ve politik yapıların bu ifadelerle yaşadığı çatışmalar, incelenen verilerin manipülatif özelliğini metodoloji sürecinde dikkate almayı gerektirmektedir. Tüm bu zorluklara karşı değişimin sürekli olduğu böyle bir interdisipliner alanda çalışmanın araştırmacıları da güncel ve sürekli sorgulayan bir bakış açısına zorladığını gözlemlemek mümkündür. Metodolojik olarak izlenen yöntemlerin çeşitliliğine bakabilmek adına Dergipark ve Ulusal Tez Merkezi'ndeki çalışmalar ele alınmıştır. Dergipark'ta "sosyal medya" ifadesi aratıldığında 2614 makale bulunduğu, bunların alan dağılımları ve yıllara göre değişimlerinin aşağıdaki gibi olduğu gözlenmiştir:

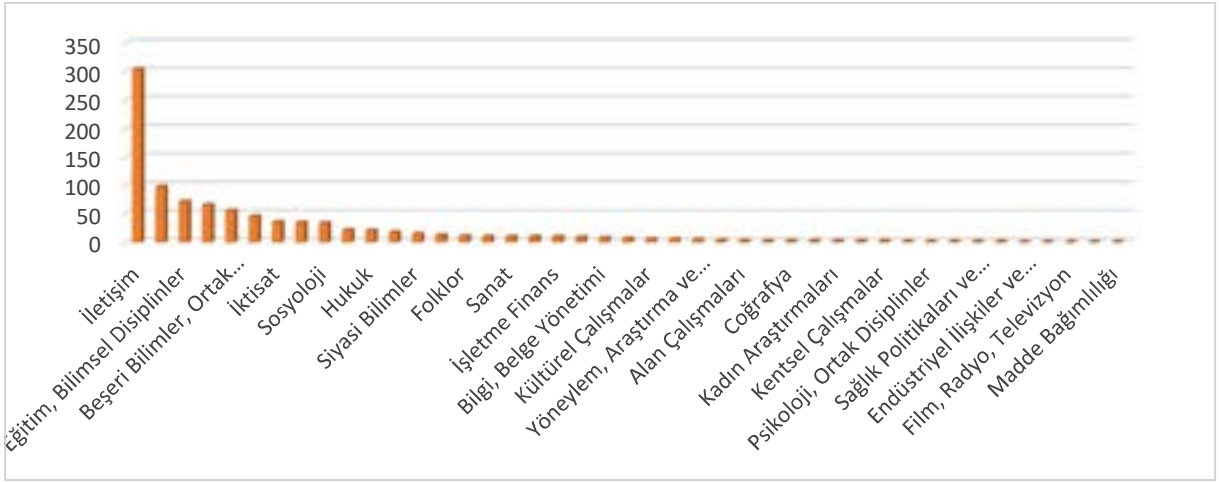
Şekil 1. Sosyal medya üzerine yapılan çalışmalarda sayısal değişim

Kaynak: Dergipark (<https://dergipark.org.tr/tr/search?q=%22sosyal+medya%22§ion=articles> Erişim Tarihi: 27.05.2021)

Dergipark sistemindeki yayınların yıllara göre dağılımında, sosyal medyanın bir çalışma alanı olarak giderek genişleyen bir akademik yazına sahip olduğunu görebilmekteyiz. Bu genişleyen alan sosyal bilimler içerisinde yalnızca sosyoloji değil diğer alanlara veri sunabilmekte, analizlere konu olabilmektedir. Sosyal medyanın bu interdisipliner konumunu aşağıdaki grafikten gözlemlemek mümkündür:

Şekil 2. Sosyal medya üzerine yapılan çalışmalarda alanlar

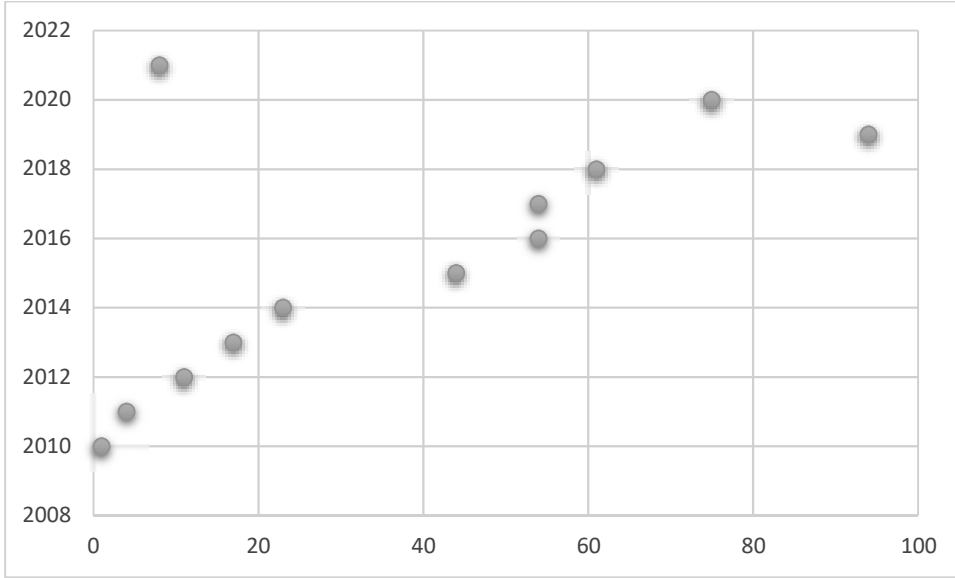

Kaynak: Dergipark (<https://dergipark.org.tr/tr/search?q=%22sosyal+medya%22§ion=articles> Erişim Tarihi: 27.05.2021)

Sosyal medya bir yeni medya unsuru olarak başta iletişim disiplininin konusunu teşkil etmekte, ardından sosyoloji, eğitim, iktisat, hukuk, siyasi bilimler gibi başka bilimsel disiplinlere de konu edilmektedir. Bu durum sosyal medyanın yarattığı etkileri ölçerken bakılması gereken sosyal alanların çeşitliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Dergipark'taki çalışmaların incelenmesinin ardından lisansüstü tezler de incelemeye dahil edilmiştir. Lisansüstü tezlerin konu seçimlerindeki değişimin akademik alandaki dönüşüme ve ilgiye dair veriler sunduğunu düşündüğümüzden ulusal tez merkezinin açık erişimli olarak sunduğu doktora tezleri değerlendirmeye alınmıştır. İncelenen doktora tezlerinde konu dizininde sosyoloji ifadesi geçen ve sosyal medya araçlarını veri analizinde kullanan çalışmalar seçilmiştir. Ulusal tez merkezinde sosyal medya ifadesi aratıldığında sosyal bilimler alanında 460 adet doktora tezi tespit edilmiştir. Dergipark'taki duruma benzer biçimde yazılan lisansüstü tezlerde de son yıllarda sosyal medya üzerine yapılan çalışmalarda niceliksel bir artış bulunmaktadır. Aşağıdaki grafikten bu durumu görmek mümkündür:

Şekil 3. Sosyal medya üzerine yazılan doktora tezlerinde yıllara göre değişim

Kaynak: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> Erişim Tarihi: 27.05.2021 (2021 yılına ait veriler yalnız ilk 4 ayı içermektedir.)

Sosyal medya üzerine yapılan çalışmalardaki artış, bizi metodolojik bir sorgulamaya götürmekte, kullanılan verilerin iletişim sosyolojisi alanındaki kuramsal ve metodolojik boyutu önem kazanmaktadır. Bundan sonraki bölümünde incelenen çalışmalarda bu metodolojik sorgulayıcı bakış açısı kullanılmıştır.

2. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışmada iletişim sosyolojisinde sosyal medya verilerinin kullanımını incelemek adına Dergipark ve Ulusal Tez Merkezindeki iletişim sosyolojisi alanına ait makale ve tezlerin metodolojilerini incelenmiştir. Ardından iletişim sosyolojisi alanında tanınırlığı ve etki değeri yüksek 2 dergi (New Media & Society ve Social Media + Society) ele alınmıştır. Bu çalışma doküman analizi yöntemini kullanmış, incelediği akademik çalışmaları betimsel bir analize tabi tutarak bir tasnif işlemi gerçekleştirmiştir. Ardından öne çıkan metodolojik yaklaşımlar incelenerek, yerli ve yabancı çalışmalar arasındaki benzerlik ve farklılıklar ele alınmıştır.

2.1. Dergipark'tan Alınan İletişim Sosyoloji Alanındaki Yayınlarda Sosyal Medya Analizleri

Dergipark da “sosyal medya” kavramı ile arama yaptıktan sonra, sosyoloji özelinde 38 makale olduğu görülmüştür. Bunlardan sosyal medya verileri üzerine çalışanlar ayrıca tablo olarak incelenmiştir. Analize dahil edilen iletişim sosyolojisindeki yayınlardan, sosyal medya üzerine çalışanlar ve sosyal medya verileri kullanan çalışmalar ayırt edilmiş, sosyal medya hakkında 29 makale

ve sosyal medya verilerini analize dahil eden 9 makale olduğu tespit edilmiştir. Sosyal medyanın bir veri olarak nasıl bir metodolojik yol ile kullanıldığı çalışmamızın araştırma sorusunu oluşturduğundan, ilgili 9 makalenin metodolojisi derinlemesine incelenmiştir.

Şekil 4. Sosyal medya verilerini analize dahil eden iletişim sosyolojisi alanındaki çalışmalar¹

MAKALENİN ADI	YAYINLANDIĞI DERGİ	YAYIN YILI	KULLANDIĞI SOSYAL MEDYA ARACI	KULLANDIĞI ANALİZ YÖNTEMİ
<i>Günümüz Toplumlarında Anneliğin Değişen Biçimlerini Sosyal Medya Kullanıcıları Üzerinden Değerlendirmek</i>	Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi	2019	Facebook ve Instagram	Görsel sosyoloji aracılığıyla elde edilen imgelerin içerikleri analiz edilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Paylaşımlar yaklaşık 5 ay boyunca düzenli olarak takip edilmiştir. Gündelik yaşam pratiklerini geniş kitlelere ulaştırabilen sosyal medyanın, diğer alanlarda olduğu gibi annelik kimliğinin dönüşümüne de sebep olduğu gerçeğine ulaşılmıştır. Söylem analizi
<i>Postmodern Zamanlarda Atalar Kültü: Sosyal Medyadaki Soyağacı Paylaşımları Üzerine Bir Değerlendirme</i>	Sosyoloji Araştırmaları Dergisi	2019	Twitter, Facebook, Instagram	Çalışma, sosyal medyadaki soyağacı paylaşımlarını “nitel” boyutlarda sürdürülen bir “vaka incelemesi” olarak irdelemeye çalışmış ve ortaya çıkan toplumsal davranış biçimini geç modern zamanlardaki “belirsizlikler ve ölüm korkusunun” dışavurumu olarak anlamlandırmaya çalışmıştır. Sosyal medya ortamında yapılan paylaşımlar 15 Şubat ve 5 Mart 2018 tarihleri arasında toplanmıştır.
<i>Sözlü Kültürde Kadının Temsili Ve Yeni Medyada Kadın Fenomenlerinin Görünimleri: Eleştirel Sosyolojik Bir Bakış</i>	Sosyoloji Araştırmaları Dergisi	2021	Instagram	Çalışma nitel bir desende planlanmış olup görsel ve yazılı verileri tümevarımsal içerik analizi ile tematik olarak sınıflandırmıştır. Tümevarımsal içerik analizi, kuramsal çerçevede önceden hazırlanmış bir analize dayanmamakta, aksine keşfedicidir. Ayrıca, açık kodlama, kategori yaratma ve soyutlama bu analizin temel özellikleri arasındadır. Çalışmada sözlü kültürde temsil edilen 10 kadın ile yeni medyada instagram fenomeni olan 10 kadının temsil özellikleri incelenmiştir.

¹ Veriler Dergipark’tan çekilmiştir. (Erişim tarihi:27.05.2021, Erişim adresi:

<https://dergipark.org.tr/tr/search/2?q=%22sosyal+medya%22§ion=articles&aggs%5Bsubjects.id%5D%5B0%5D=356>

				Çalışmanın verileri nitel desende tematik olarak tümevarımsal içerik analizi ile yorumlanmıştır. Çalışmanın sonuçları, kadının sözlü kültürde sosyo-politik olarak bastırıldığını ve aynı zamanda doğurganlık, güzellik, çekicilik ve duygusal özellikleri ile temsil edildiğini göstermektedir. Yeni medyada ise kadının sosyo-politik konuları paylaşmadığı ve güzellik, çekicilik, seyahat, zekâ, moda ve sosyal sorumluluk gibi riskli olmayan konularda ön plana çıktığı görülmektedir.
Facebook Gruplarında “Futbol” Algısı Üzerinden Bir “Taraftarlık” Kimliği Çözümlemesi	Sosyoloji Dergisi	2013	Facebook	Çalışma amacına uygun biçimde temel odak olarak 12 Mayıs 2012 tarihinde oynanan Fenerbahçe-Galatasaray süper lig şampiyonluk maçı seçilmiştir. Çalışmada “ sanal etnografi ” tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın uygulama alanı olarak 6.990.803 üyesi olan Galatasaray, 5.722.148 üyesi olan Fenerbahçe Facebook grupları tercih edilmiştir. Çalışma inceleme alanını, 13 Mayıs – 30 Mayıs 2012 tarihleri arasını kapsayan süreyle sınırlamıştır. Bu süre zarfında iki farklı Facebook grubunda kullanıcıların “ <i>şampiyonluk</i> ” maçıyla ilgili paylaşımları (video, haber, görsel, kişisel yorum vb.) incelenmiştir. Çalışmada Facebook grubu ve kullanıcıları üzerinden Türkiye’de taraftarlık algısının, nasıl tasarlandığı, grupta paylaşılan bilgilerin, videoların, metinlerin, resimlerin ve müziklerin semantik yapı analiziyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın en önemli iddiası ise yeni taraftarlık algısının sosyal ağlar etrafında şekillendiği ve bu sosyal ağların gittikçe taraftar profili üzerinde belirleyici olduğudur.
Makro Bir Siber Kamusal Alan Olarak Twitter: Türkiye’nin “Trending Topic”Leri Analizi	Sosyoloji notları	2018	Twitter	Çalışmada belli bir zaman aralığında Twitter’da en çok konuşulan konuların listesi çıkarılmıştır. Trending Topic tablosuna ilk bakışta yalnızca ilk 10 konunun görülebiliyor oluşu nedeniyle, her günün en çok konuşulmuş 10 konusu

				listelenmiştir, ancak araştırmacının dikkatini çeken ve ilk 10'da yer almayan bazı konular da ayrıca not edilmiştir. 01.07.2017 tarihinden, 30.09.2017 tarihine kadar her günün en çok konuşulan 10 konusu-toplamda 920 adet konu-, trendogate.com isimli internet sitesinin arama motoru kullanılarak ve her tarih için ayrı aramalar yapılarak listelenmiştir.
<i>Değişen Kamusalığın Yeni "Siyaset Yapma" Mekânı Olarak Sosyal Medya – (Politik Kimlikler ile Kamusal Haklar İlişkisi Bağlamında Twitter Örneği)</i>	OPUS ©Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi	2019	Twitter	Söylem analizi Çalışmanın araştırma tekniği olarak içerik analizi yöntemi seçilmiştir. Türkiye’de yaygın politik düşünceler olarak geniş anlamda kabul gören, “İslâmcılık”, “Müslümanlık”, “solculuk”, “sosyalistlik”, “Türkçülük” ve “milliyetçilik” kelimeleri, kamusal talepler olan “demokrasi”, “özgürlük”, “haklar”, “inanç”, “özel hayat”, “mülkiyet”, “güvenlik”, “kanun”, “Anayasa” gibi kavramlarla da çaprazlama eşleştirilip Twitter modülü üzerinden taratılmıştır. Tarama sonucunda çalışmaya katkı sunabileceği düşünülen twit’lerin ekran görüntüleri alınmış, bu twit’lerde geçen söylemler tasnif edilerek seçilen politik kimliklerin kamusal bir mekân olan sosyal medyada nasıl ve hangi bağlamlarla birlikte kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.
<i>Kadın STK’larının Web Sitesi ve Facebook Paylaşımlarının Çerçeve Analizi</i>	OPUS ©Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi	2019	Twitter, Facebook, Instagram	Çalışmada, çerçeveleme araştırmalarında sık başvurulan içerik analizi ile desteklenen çerçeveleme analizi kullanılmıştır. Çalışmada ilk aşamada çerçeve üretiminde kullandıkları stratejileri belirlemek amacıyla kadın STK’larının web siteleri incelenmiştir. İkinci aşamada bu kuruluşların sosyal medya stratejilerini incelemek için Facebook örneğinde paylaşımlarının temel çerçeveleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kadın STK’larının Twitter ve Instagram hesapları da incelenmiş olup paylaşımların çok büyük oranda eş zamanlı ve aynı olduğu görülmüştür.

				İki STK'nın Twitter, dört STK'nın da Instagram hesabı olmadığı için dünyada olduğu gibi ülkemizde de önde gelen sosyal medya platformlarından biri olan Facebook analiz için tercih edilmiştir. Çalışma kapsamında websitelerinde 34, Facebook sayfalarında 95 olmak üzere toplam 129 paylaşım incelenmiştir.
<i>Sosyal Medyada Suriyeli Mülteci Krizine İlişkin Konum Alışlar: Türkiye'deki Politik Gençlik Üzerinden Bir Analiz</i>	Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi	2020	Twitter	Çalışmada 78 twitter hesabından belirli anahtar kelimelerle yapılan tarama sonrasında 235 tweet analiz edilmiştir. Analiz sırasında, 166 yorum, link gösterilen 36 metin, 173 fotoğraf ve 3 video yorumlayıcı perspektif olarak kullanılmıştır. Twitter hesaplarından toplanan veriler, Braun ve Clarke'ın tematik içerik analizi yöntemiyle incelenmiş ve 4 farklı tema tespit edilmiştir: (a) "dindaşlık" (b) "soydaşlık" (c) "sınıftaşlık" (d) "yurttaşlık". Analiz sonucunda sosyal medya paylaşımları üzerinden politik gençliğin mültecilik olgusuna yabancı oldukları ve krizi Türkiye'nin nesnel gerçekliğine gömdükleri tespit edilmiştir.
<i>Tumblr, Otoportreler ve Erkeklik Tasvirleri</i>	Masculinities A Journal of Culture and Society	2019	Tumblr	11 Tumblr blogunda yayınlanan 184 heteroseksüel erkek otoportresi incelenmiştir. İmgelerin içeriği ve bloglardaki ilgili metinler, erkeklik tasvirleri için analiz edilmiştir (İçerik ve söylem analizi). Heteroseksüel erkeklerin, dikkat çekme (seyredilme) ve erkeklik sunumunu hegemonik norma uydurma arzusunda oldukları tespit edilmiştir. Özellikle bu içerik analizinde, heteroseksüel erkek Tumblr blogcularının, kadınsı ve ironik homoerotik pozlara yönelik aktif direnç stratejileri geliştirerek, çevrimiçi toplumsal cinsiyet performanslarını normlara uygun sergilemek için kullandıkları stratejiler irdelenmiştir.

2.2. Ulusal Tez Merkezindeki İletişim Sosyoloji Alanında Yazılan Doktora Tezlerinde Sosyal Medya Analizleri

İncelenen doktora tezlerinde konu dizininde sosyoloji ifadesi geçen ve sosyal medya araçlarını veri analizinde kullanan çalışmalar seçilmiştir. Sosyal medya kavramı aratıldığında sosyal bilimler alanında 460 adet doktora tezi tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde sosyolojinin konu dizininde yer aldığı 48 adet tez tespit edilmiştir. 17 tezin yöntemi sosyal medya verisini doğrudan incelerken, 31 adet tez sosyal medya hakkında yazılmış olup, bu 17 tezin incelendiği tablo aşağıdaki gibidir:

TEZİN ADI	YILI VE BÖLÜMÜ	KULLANDIĞI SOSYAL MEDYA ARACI	YÖNTEMİ
<i>İletişimsel Bir Ortam Olarak Sosyal Medya ve Demokrasi</i>	2019- İletişim Çalışmaları	Twitter	İçerik analizi
<i>Sosyal Medyada Din Algısı (Twitter Örneği)</i>	2015- Felsefe ve Din Bilimleri	Twitter	İçerik analizi
<i>Dijital Uzamda Yaşamak: Twitter'da Gündelik Hayat</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Twitter	Sosyal ağ analizi metoduyla 10 kişilik bir örneklem belirlenmiş ve bu örneklemin ürettiği içerik dijital etnografi metoduyla katılımlı olarak gözlemlenerek gündelik hayat sosyolojisi bağlamında analiz edilmiştir.
<i>Sosyal Medya ve Kitle Hareketleri İlişkisi: Sosyal Medyada Kitle Hareketlerine Yönelik İçerik</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Twitter	İçerik analizi Durum örnek olay çalışması Daha önceden belirlenmiş kavramlara göre yapılan kodlama birleştirilmiştir. Tüm mesajlar konu kategorisinde 9, amaç kategorisinde 72, hedef kitle kategorisinde 13, arda alan kategorisinde 12 olmak üzere toplam 106 alt kategori birimi üzerinden tekrar analiz edilmiştir.
<i>Geek Kültürü Üzerinden Sosyal Medyada Öznelliklerin İnşası</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Facebook	Yapısal analiz, söylem analizi, etkileşim analizi
<i>Yazılı Kültür–Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırması)”</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Ekşi Sözlük	Söylem analizi gerçekleştirilmiş ve on tema seçilmiştir.
<i>Analysis of The Social Representation of The Marriage of Underage Girls Problem in Turkey: Between The Narrative of Experienced Actors And Symbolic Presentation of Turkish Print And Social Media</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Twitter	Söylem analizi
<i>New Dating and Marriage Practices of Muslim Women: Marriage Websites in Turkey</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Evlenme siteleri	Netnografi, içerik analizi, görsel analiz

<i>Dijital Aktivizm Bağlamında Günümüz Toplumsal Hareketleri ve Türkiye Örneği: Gezi Parkı Olayı</i>	2017- İletişim Çalışmaları	Twitter	MAXQDA destekli içerik analizi Çalışmada frekans analizi ve olumsuzluk ya da ilişki analizi yöntemleri kullanılmıştır.
<i>İktidar Alanlarının Kesişiminde ve İlişkiselliğinde Annelik Algı ve Pratikleri: Blogger Anne(Lik)Ler</i>	2017- Sosyoloji	Blog	Eleştirel söylem analizi
<i>Türkiye’de Sosyal Medya ve Yeni Politika Yapma Biçimleri</i>	2018- Sosyoloji	Twitter	İçerik analizi, doküman analizi
<i>Kamusal Alanda Sosyal Taklit: Sosyal Medyada Yeni Gelin Evi İmgesi</i>	2018- Sosyoloji	Instagram	Göstergebilimsel analiz
<i>Sosyal Medya ve Toplumsal Hareketler: Gezi Parkı Protestoları Örneğinde Sosyal Medyanın Kullanımı</i>	2018- İletişim Çalışmaları	Facebook	Format kategorizasyonu aşamasında tablolarla aktarılan paylaşımların hangi formatlarda yapıldığına bakılmıştır. Paylaşım Kategorizasyon ve Kodlama NVIVO 10 programı kullanılarak kelime bulutları aracılığıyla oluşturulmuştur.
<i>Postmodern Çağda Temsil Krizi ve Mizahın Dönüşümü: Siyasal Caps Kültürünün Analizi</i>	2018- İletişim Çalışmaları	Caps	Göstergebilimsel analiz – söylem analizi
<i>Toplumsal Hareketler ve Sosyal Medya İlişkisi: Gezi Parkı ve Tahrir Meydanı Örnekleri</i>	2018- İletişim Çalışmaları	Twitter	Eleştirel söylem analizi
<i>Sosyal Medya ve Duyguların Sosyalliği: Suriyeliler Üzerinde Facebook Üzerine Bir İnceleme</i>	2020- İletişim Çalışmaları	Facebook	İçerik analizi, nicel yöntem
<i>Türkiye’deki Farklı Siyasi Grupların Twitter Sosyal Paylaşım Ağı Üzerinden Analizi; Karşıtımla Varım</i>	2021- Sosyoloji	Twitter	Sosyal ağ analizi

2.3.Yabancı Literatürde Sosyal Medya Verilerinin Kullanımı ve Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

2.3.1. New Media & Society

New Media & Society dergisinde *sosyal medya* ifadesi aratılarak 182 makale bulunmuş, bunlardan açık erişimli olan 20 makalenin yöntemsel olarak içerik analizine aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

MAKALENİN ADI	YAYIN YILI	KULLANDIĞI SOSYAL MEDYA ARACI / GENEL KONUSU	KULLANDIĞI ANALİZ YÖNTEMİ
<i>Mapping the transnational imaginary of social media genres</i>	2021	Tüm sosyal medya platformları	(N=4770, Almanya, İtalya, Japonya, Güney Kore ve Amerika Birleşik Devletleri) Sosyal medya türlerinin bir haritasını geliştirmek için, dört aşamada uygulanan nicel ve nitel araştırma yöntemleri birleştirilmiştir: sosyal medya türleriyle ilgili önceki araştırmaları gözden geçirmek, beş ülkede sosyal medya içeriği beğenileri ve beğenmemelerine ilişkin açık uçlu bir anket yürütmek, konuları ve türleri yinelemeli olarak kodlama ve

Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları
Bildiriler Kitabı / 18-20 Kasım 2021

<i>Professional social media usage: Work engagement perspective</i>	2021	21 sosyal medya platformu	sınıflandırma ve tercih kalıplarını analiz etmek çalışmanın metodolojisini oluşturmaktadır. Nicel araştırma yöntemi Yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilen anket verilerine toplam beş Fin meslek kuruluşu (N=563) ve Finlandiyalı çalışan nüfusun temsili bir örneği (N=11817) katkıda bulunmuştur. Farklı sosyal medya platformlarının iş amaçlı kullanım sıklığını analiz etmek için eşleştirilmiş 21 sosyal medya platformu (Facebook, Twitter, LinkedIn ve MS Teams gibi) çalışmaya dahil edilmiştir.
<i>Content moderation: Social media's sexist assemblages</i>	2020	Instagram, Pinterest ve Tumblr	Cinsiyetçi düzenekler araştırılmış, platform içi anahtar kelime ve hashtag aramaları yoluyla kullanıcılara sunulan normatif olarak cinsiyete dayalı içerik ile platformların davranış kurallarını belirleyen ve önyargıları ve öznellikleri ortaya çıkaran sosyal medya platformlarının topluluk yönergeleri içerik analizine tabi tutulmuştur. Instagram, Pinterest ve Tumblr'daki yeme bozukluğu görüntülerinin platformlar arası görsel analizi çalışmanın bir diğer metodolojik yöntemidir.
<i>Populist ideas on social media: A dictionary-based measurement of populist communication</i>	2020	Facebook ve Twitter	2014'ten Şubat 2020'ye kadar Avusturya, Almanya ve İsviçre'den veriler toplanmış, Facebook ve Twitter verilerine R paketi socmedhelpeRs ile bu platformların uygulama programlama arayüzleri üzerinden ulaşılmıştır. Popülist ifadelerle ilgili bir sözlük oluşturulmuştur . İçerik analizi kullanılmıştır.
<i>Understanding news engagement on social media: A media repertoire approach</i>	2020	Facebook	Haber repertuarı yaklaşımı kullanılmıştır.
<i>Using social media images as data in social science research</i>	2021	Tüm sosyal medya platformları	2015'ten 2019'a kadar yayınlanan makalelerde sosyal bilim araştırmalarını bilgilendirmek için sosyal medya görüntülerinin veri kaynağı olarak kullanımındaki eğilimleri belirlemek ve açıklamak için bir kapsam incelemesi gerçekleştirilmiştir. Doküman ve içerik analizi yapılarak görsel analizlerin metodolojisine bakılmıştır.
<i>Witnessing Eva Stories: Media witnessing and self-inscription in social media memory</i>	2020	Instagram	Medya tanıklığı yöntemi kullanılmış olup bu yöntem aracılı bellekle kendi mevcut sosyal medya etkileşiminizin yeni, bir şekilde ilgili deneyimini birlikte yaratarak uzak bir deneyim hakkında tanıklık etme ve buna tanık olma yeteneği üzerine çalışmaktadır.
<i>Affordances-in-practice: An ethnographic critique of social media logic and context collapse</i>	2018	Facebook	Türkiye'nin güneydoğusunda orta ölçekli bir kasaba olan Mardin'de etnografik saha çalışmaları sırasında toplanan verilerden yola çıkan bu makale, sosyal medya kullanıcılarının farklı sosyal alanları ve sosyal grupları birbirinden ayrı tutmak için çevrimiçi platformlara aktif olarak uygun olduğunu ve gizlilik ayarlarını değiştirdiğini göstermektedir. Mardin'de insanların genellikle farklı insan gruplarıyla kullanılan birden fazla Facebook profiliyle iletişim kurduğu ve takma adlar kullandığı tespit edilmiştir. Araştırma çevrimiçi ve çevrimdışı katılımı gözlem, 100'den fazla derinlemesine görüşme ve yaklaşık 250 anketin yanı sıra 15 aylık etnografya boyunca binlerce insanla sosyal medya kullanımları hakkında veriler toplamıştır.
<i>The management of LGBTQ+ identities on social media: A student perspective</i>	2020	Instagram, Twitter ve Facebook	Bu çalışmada, LGBTQ+ öğrencilerin kimlik yönetimi için sosyal medyayı nasıl kullandığını keşfetmek için performans ve dijital kişilik teorilerini kullandık. 16 görüşmenin tematik bir analizini sunuyoruz. Verilerden öğrencilerin sosyal medyayı kimliklerini keşfetmek, gizlemek, korumak ve ifade etmek için kullandıklarını gösteren dört tema oluşturulmuştur. Çalışma Instagram, Twitter ve üniversite LGBTQ+ öğrenci Facebook gruplarında tanıtıldı.
<i>Dynamics of violent and dehumanizing rhetoric in far-right social media</i>	2021	Facebook	Bu makale, çevrimiçi sosyal etkileşimlerin aşırı sağ siyasi şiddeti kışkırtmaya katkıda bulunduğu mekanizmalara ışık tutuyor. Etnik ve dini azınlıklara yönelik şiddetin sosyal medyada nasıl motive edildiğini ve meşrulaştırıldığını yanı sıra bu tür şiddet söylemlerinin durumsal koşullarının bir analizini sunuyor. İsveçli bir aşırı sağ sosyal medya tartışma grubundaki çevrimiçi şiddet söylem ve nitel analizin bir kombinasyonu kullanılarak incelenmiştir.

<i>Political implications of disconnection on social media: A study of politically motivated unfriending</i>	2021	Facebook, Twitter ve Instagram	Bu çalışma, sosyal medyanın politik sonuçlarını dijital kopukluk merceğinden incelemektedir. Spesifik olarak, siyasi güdümlü arkadaşlıktan çıkarmaya odaklanır ve bunun bireylerin siyasi katılımı, yani sosyal medyada siyasi ifade ve bilgi tüketimi üzerindeki etkisini inceler. Ayrıca, kopukluk olgusunu anlamak için azınlık-çoğunluk ilişkilerinin önemini göz önünde bulundurarak, arkadaşlıktan çıkarmanın etkisinin çoğunluktan ziyade kanaat azınlıkları arasında daha belirgin olup olmadığını araştırıyoruz. Şemsiye Hareketi sonrası Hong Kong'da yürütülen iki dalgalı bir panel anketini kullanarak , siyasi amaçlı arkadaşlıktan çıkarmanın artan bir siyasi ifade düzeyini öngördüğünü, ancak bunun yalnızca kendilerini azınlık fikirlerine sahip olarak algılayan insanlar arasında önemli olduğu bulunmuştur.
<i>Gangs and social media: A systematic literature review and an identification of future challenges, risks and recommendations</i>	2021	Twitter, Facebook, YouTube, Instagram, MySpace, bloglar	Çete literatürü, çete üyeleri yeni iletişim pratiklerini benimserken çete yaşam tarzında sosyal medyanın önemini ortaya koyuyor. Bu makale, sosyal medyanın çete kullanımına ilişkin akademik çalışmaları analiz ederek bu sorunu çözmeyi amaçlamaktadır. Scopus ve Google Scholar veritabanlarında sistematik bir literatür taraması yapılmış ve 73 yayın tespit edilmiştir. Daha sonra, 20 değişken ve 71 kategoriden oluşan kapsamlı bir değerlendirme modeli kullanarak her yayının içerik analizi yapılmıştır.
<i>Liking as taste making: Social media practices as generators of aesthetic valuation and distinction</i>	2020	Twitter, Facebook, Instagram vd.	Bu araştırma büyük ölçüde Pierre Bourdieu'nün kültürel sosyolojisine ve onun bir toplumsal ayırım aracı olarak beğeni analizine dayanmaktadır. Vurguyu beğeni ifadesi çalışmasından sosyal medyada beğenmenin analizine kaydırmayı öneriyoruz. Buna öznelerin, nesnelerin ve medyanın karşılıklı olarak birbirini birlikte ürettiği beğeni üçgeni diyoruz.
<i>Social media gatekeeping: An analysis of the gatekeeping influence of newspapers' public Facebook pages</i>	2018	Facebook	Bu çalışmada, gazetelerin herkese açık sayfalarının Facebook üzerindeki etkisine odaklanarak, bu sosyal medya editörlerinin gerçekte ne kadar etkisi olduğunu araştırıyoruz. Bireysel kullanıcıların eylemleri, gizlilik nedeniyle birçok platformda görünür olmadığından, çeşitli platformlar için mevcut olan toplam kullanıcı katılımı için birleştirilmiş puanların zaman serisinden yararlanılan bir yöntem öneriyoruz. Bu yöntemi, 2017'de 2 hafta boyunca yayınlanan tüm haberler için Birleşik Krallık, Hollanda ve Flandre'den altı gazete için Facebook sayfalarının etkisini incelemek ve karşılaştırmak için kullanıyoruz.
<i>Gaali cultures: The politics of abusive exchange on social media</i>	2018	Twitter	Bu makale, siyasi katılım için bir araç olarak çevrimiçi kötüye kullanımın yanı sıra kışkırttığı engeller ve sonuç olarak yeniden ürettiği tahakküm ilişkileri arasındaki farkı ortaya çıkarmak için hakaret antropolojisinden yararlanıyor. Bunu yaparken makale, Bahtin geleneğinde ludic kavramının anti-hegemonik olarak ele alınmasını eleştirir ve çevrimiçi medyada ortaya çıkan komedi, hakaret, utanç ve istismar arasındaki bulanık sınırları işaret etmek için aynı zamanda cinsiyetçi cinsellik biçimlerini de kışkırtan bir "gaali" terimi geliştirir.
<i>From friendfunding to crowdfunding: Relevance of relationships, social media, and platform activities to crowdfunding performance</i>	2018	Facebook and Twitter	Söylem ve içerik analizi Kitle fonlaması, bir projeyi finanse etmek için genellikle İnternet ve sosyal ağlar aracılığıyla çok sayıda insandan küçük miktarlarda para toplamayı içerir. Proje yaratıcılarının mevcut ağlara (güçlü ve zayıf bağlar) ek olarak daha uzak/potansiyel kaynaklardan (gizli bağlar) nasıl fon çekmeye çalıştıklarını incelemek için sosyal medya (Facebook ve Twitter) ve kitle fonlaması platformunun (web sitesi) kullanımını inceledik. Hollanda kitle fonlaması platformu "Voordekunst"ta barındırılan 10 kültürel projeyi analiz ettik. Sonuçlarımız, sosyal medya mesajlarının ve platform güncellemelerinin kitle fonlaması çabasına ekonomik değer kattığını göstererek gizli bağ aktivasyonu üzerine teori oluşturmaya katkıda bulunuyor. Çalışmamız ayrıca, bu mesajların çeşitli bağ gücüne sahip fon sağlayıcılar üzerindeki düzenleyici etkisini de açıklamaktadır.

<i>Tactics of news literacy: How young people access, evaluate, and engage with news on social media</i>	2021	Twitter, Facebook, Instagram vd.	İçerik analizi, sosyal ağlar Gençlerin haberler için sosyal medyaya artan bağımlılığı, haber okuryazarlığı seviyelerinin artmasını talep etmekte ve gençlerin eleştirel ve dikkatli bir şekilde haberlerde gezinme yeteneklerini desteklemeyi amaçlayan medya okuryazarlığı programlarında bir artışa yol açmaktadır. Ancak haber okuryazarı olmak, bu tür bilgi ve becerilerin pratikte uygulandığı anlamına gelmemektedir. Bu makale, haber okuryazarlığının günlük yaşam pratiğinde ne zaman anlamlı hale geldiğini keşfetmek için gençlerin sosyal medyadaki kendi haber pratiklerinden ve deneyimlerinden yola çıkıyor. 16-22 yaşları arasındaki 36 gençle yapılan derinlemesine görüşmelere dayanarak, habere erişmek, değerlendirmek veya haberle etkileşim kurmak için hangi strateji ve taktikleri kullandıklarını araştırıyor. Nitel analiz
<i>Is LinkedIn making you more successful? The informational benefits derived from public social media</i>	2015	LinkedIn, Twitter, Facebook	Bu makale, üç tür kamuya açık sosyal medyanın (LinkedIn, Twitter, Facebook) kullanımının Hollandalı çevrimiçi kullanıcıların temsili bir örneğinde profesyonel bilgi faydaları ile ilişkili olup olmadığını ve nasıl olduğunu incelemek için bir sosyal sermaye çevresini kullanmaktadır. Profesyonel bilgilendirme faydaları, ilgili bilgilere (zamanında) erişim ve kariyer fırsatlarına yönlendirilme olarak kavramsallaştırılmıştır. İlgili çevrimiçi ağın içeriğinin ve yapısının profesyonel bilgi faydaları üzerindeki etkisi, genel (bir platformun kullanıcıları ve kullanıcı olmayanlar) ve daha ayrıntılı düzeyde (belirli bir platformun kullanıcıları içinde) incelenmiştir. 1959 katılımcı dahil edilmiş olup, nicel analiz kullanılmıştır. LinkedIn (n = 627), Twitter (n = 348), Facebook (n = 1489).
<i>Theorising the 'Security Influencer': Speaking security, terror and Muslims on social media during the Manchester bombings</i>	2020	Twitter	Metodolojik olarak, bu makale 2017 bombalamalarından sonraki 48 saat içinde en etkili dört aktörü 'Manchester' ve 'Müslümanlar' anahtar kelimelerine göre belirlemek ve analiz etmek için 27.367 tweet'e çoklu yöntem yaklaşımı uygular. Bu makale, her ikisi de güvenlikle ilgili olmayan alanlardaki belirsizlikten veya etkiden kaynaklanan pasif "güvenlik yayıncısı" ve aktif "güvenlik görevlisi" tanımlarını inceleyerek bir güvenlik etkileyicileri tipolojisi oluşturur. İçerik analizi Duygu analizi
<i>Shedding light on the dark social: The connective role of news and journalism in social media communities</i>	2018	Facebook, WhatsApp, Google Hangouts, Slack ve e-posta	Mesajlaşma uygulamaları ve Facebook grupları, yalnızca kişiler arası iletişimi değil, aynı zamanda insanların kendilerini kamusal yaşama nasıl yönlendirdiğini de şekillendirerek günlük yaşamda giderek daha önemli hale geliyor. Bu "karanlık sosyal medya", insanların özel dünyaları ve ötesindeki her şey arasında köprü kurmanın bir yolu olan "kamusal bağlantı" için önemli alanlardır. Bu makale, iletişim için karanlık sosyal medyaya dayanan önemli sosyal ağlarda oynadığı farklı roller odaklanarak, insanların bu tür platformlardaki haberleri nasıl algıladıklarını analiz etmektedir. İçerik analizi Söylem analizi

Kaynak: Erişim Adresi:

<https://journals.sagepub.com/action/doSearch?filterOption=thisJournal&SeriesKey=nmsa&AllField=social+media&pageSize=20&access=18&startPage=> Erişim Tarihi: 01.08.2021

2.3.2. Social Media + Society

Social Media + Society dergisinde *sosyal medya* ifadesi aratılarak açık erişimli olan 748 makale bulunmuş, bunlardan 20 makalenin yöntemsel olarak içerik analizine aşağıdaki tabloda yer verilmiştir:

MAKALENİN ADI	YAYIN YILI	KULLANDIĞI SOSYAL MEDYA ARACI/ GENEL KONUSU	KULLANDIĞI ANALİZ YÖNTEMİ
<i>Social Media Communicator Roles: A Scale</i>	2016	LinkedIn	Bu araştırmanın amacı, sosyal medya iletişimini kullanan uygulayıcıların çeşitli rollerini bir ölçek üzerinden betimlemektir. Birden fazla mesleki alanı kapsayan literatür ve teori ve altı adımlı bir süreçle, beş faktörlü bir modelle sonuçlanan bir dizi sosyal medya iletişimcisi rolü oluşturulmuştur: müşteri hizmetleri sağlayıcısı, harekete geçirici, bilgi yayıcı, araştırmacı ve topluluk oluşturu.
<i>Quantified Nostalgia: Social Media, Metrics, and Memory</i>	2021	Timehop, Facebook Memories, Apple Memories, ve Google Photos	Nitel analiz 5-12 kişilik görüşme grubu Veri süreçlerine ilişkin kişisel deneyimler açısından metriklerin bellekteki rolünü araştırmak için görüşmeler ve odak gruplarının bir kombinasyonu kullanıldı. Bu makale, Ocak-Mart 2019 arasında gerçekleştirilen 26 uzaktan nitel görüşmeden ve Mayıs-Ekim 2019 arasında gerçekleştirilen dört odak grubundan yararlanmaktadır. Veriler, algoritmik sistemlerin insanların hafıza uygulamaları ve hafıza uygulamaları üzerindeki etkilerini araştıran daha geniş bir projenin parçası olarak toplanmıştır. Bu makale, bellek yapımında metriklerin nasıl çeşitli şekillerde performatif olduğunu ve dijital geçmişin etkileşimi ve yeniden inşasında sıradan ölçüm rejimlerinin nasıl şekillenebileceğini incelemek için nicelleştirilmiş nostalji kavramını önermektedir.
<i>Shape Shifting Across Social Media</i>	2021	Email, YouTube, Facebook, WhatsApp, Instagram, and Twitter.	Nitel analiz Repertuar ızgara tekniği (Kelly (1955) tarafından kişisel yapıları ortaya çıkarmak için tasarlanan RGT Repertuar ızgaraları (RG'ler) o zamandan beri klinik psikolojide yaygın olarak kullanılmaktadır (Björklund, 2008). Ayrıca bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşmeler de kullanılmıştır.
<i>Incidental News Exposure on Social Media: A Campaign Communication Mediation Approach</i>	2019	Twitter, Facebook, video paylaşım siteleri, fotoğraf paylaşım siteleri, haber paylaşım ve tartışma siteleri ve mobil mesajlaşma uygulamaları.	Kampanya iletişimi arabuluculuk modellerinden türetilen bu çalışma, sosyal medyada tesadüfi haberlere maruz kalmanın siyasi katılımı nasıl etkilediğini incelemektedir. 2016 ABD başkanlık seçimlerinden önce toplanan iki dalgalı panel verilerinin analizi, sosyal medyada tesadüfi haberlere maruz kalmanın çevrimdışı ve çevrimiçi siyasi katılımdaki artışlarla (1) çevrimiçi siyasi bilgi arama yoluyla ve (2) çevrimiçi siyasi bilgi arama ve seri halinde çevrimiçi politik ifade. İlginç bir şekilde, sonuçlar sosyal medyada tesadüfi haberlere maruz kalmanın çevrimdışı ve çevrimiçi siyasi katılım ile doğrudan olumsuz bir ilişkisi olduğunu göstermektedir.
<i>Social Media, Privacy, and Self-Disclosure: The Turbulence Caused by Social Media's Affordances</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	800 kişilik örneklem ve nicel yöntem Sosyal medyada yaşadığımız türbülansın kolektif mahremiyet hesabımızın bir parçası olduğu ve müzakere zamanının geldiği iddia edilmekte
<i>Social Media and Time</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Teorik tartışma Bu makale, tarihsel yöntemlerin ve hassasiyetlerin sosyal medya çalışmasına dahil edilmesinin önemini vurgulamaktadır ve tarihsel değişimi vurgulamak için periyodikleştirmeyi sezgisel bir cihaz olarak kullanmayı önermektedir.
<i>Introduction: Marginality and Social Media</i>	2020	Sosyal medyada metodoloji	Teorik tartışma Sosyal medyada marjinalite çalışmalarının çoğunlukla nitel çalışmaları kullandığı görülüyor; odak grup, söylem analizi, içerik analizi, kültürel analiz gibi.

			Bununla birlikte Nicel araştırmalar, kültürel toplulukları temsil eden geniş kitleler sağlayabilir, neden-sonuç ilişkileri kurabilir ve politika yapıcılar için daha ikna edici olabilecek sonuçlar sağlayabilir. Teorik tartışma
<i>Going Public on Social Media</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Sosyal medyada özel alan kavramı Teorik tartışma
<i>Infrastructures of Mobile Social Media</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Mobil medya çağında, sosyal etkileşimler yakınlığı ön planda tuttu ve dünyayla olan maddi etkileşimimize bağlı. Mobil cihazlarımız bizi dünyaya getiriyor ve sosyal etkileşimleri siteye özgü şekillerde anlamlı hale getiriyor. Nerede olduğun önemli. Yakınlarda kimin olduğu önemli. Bu sosyal medyanın coğrafyalarında bir değişimdir. Artık küresel sınırları yarma ve günlük yaşamın maddi koşullarını yok etme yeteneğini fetişize etmeyiz; bunun yerine, mobil sosyal medya bizi yakındaki somutlaşmış alan uygulamalarına yeniden yatırır. Teorik tartışma
<i>Power Plays on Social Media</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Sosyal medyada belirli bir mesajı yaymak ve başkalarını etkilemek için kullanılan bir güç biçimi var. Sorun, gücün sosyal medyada nasıl atandığının nasıl belirlenecekleridir. Nüfuz ölçmenin yerleşik yolları, uzman olarak görülen ve bir alanda özellikle bilgili olarak kabul edilen önemli bir takipçi kitlesine sahip aktörleri dikkate almaktadır (Katz & Lazarsfeld, 1955). Teorik tartışma
<i>Social Affect and Political Disagreement on Social Media</i>	2018	Twitter, facebook	Nicel analiz yöntemi (anket, n:649) sosyal medya, sosyal ağ çalışmalarına daha fazla olumsuz etki getiriyor. Sosyal medya kullanımı, insanları diğerlerinin politik ve sosyal konular hakkında ne düşündüklerini ve hissettiklerini fark etmelerini sağlayarak sosyal ağlar içindeki iletişimi çeşitlendirme eğilimindedir. İkincisi, olumsuz etkideki bu göreceli artış, iletişim ortamlarında algılanan siyasi anlaşmazlıklardaki karşılaştırmalı artış için mevcut açıklamaları tamamlıyor.
<i>Social Media and Distribution Studies</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Sosyal medya, bir yanda dağıtım kaygıları ile diğer yanda editöryal kaygılar arasındaki geleneksel ayrımlarımızı giderek daha fazla zorluyor. Facebook ve reddit gibi siteler, aynı anda dağıtım platformları, bireylere ve kamulara yönelik mesajlar dağıtan ve mekanik editörler olarak hizmet eder ve ekranlarımızın her birine iletilen sürekli ve çoğu zaman ezici bilgi akışına hangi gönderilerin ve konuların dahil edilmesini gerektirdiğine algoritmik olarak karar verir. Teorik tartışma
<i>“Good Social Media?”: Underrepresented Youth Perspectives on the Ethical and Equitable Design of Social Media Platforms</i>	2020	Sosyal medya kullanımı hakkında	Az temsil edilen gruplardan çok çeşitli gençlerle yirmi beş derinlemesine röportaj ve gençlik rehberliğinde "yüksek sesle düşün" sosyal medya turları gerçekleştirildi. Bulgular, gençlerin sosyal medya tasarımının güçlendirici ve güç verici yönlerini nasıl algılayıp deneyimlediğini göstermektedir. Görüşülenler, dijital teknoloji tasarım sektöründe hissedilir bir yetersizlik duygusunu dile getirdiler ve sosyal medyanın tasarım unsurlarının yetersizlik duygusunu daha da kötüleştirebileceği çeşitli yollara dikkat çektiler. Güneybatı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bir Hispanik ve Asyalı Amerikalı, Yerli Amerikalı ve Pasifik Adalı Hizmet Kurumunda lisansüstü öğrenim gören 25 kişilik bir grupta röportajlar yapıldı. Analiz, daha etik ve eşitlikçi sosyal medya tasarımı için az temsil edilen gençlerin somut önerilerini içeriyor. Nitel analiz
<i>Studying Normal, Everyday Social Media</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Sosyal medya araştırmaları öne çıkan vakalara odaklanma eğiliminde olmuştur ve insan deneyimi ve sosyallik hakkında iddialarda bulunmak için büyük veri yöntemlerinden yararlanmıştır. Bu yorum, araştırmacıları çoğu sosyal medya kullanıcısının günlük, normal deneyimlerini göz önünde bulundurmaya, sosyal medyanın yerini daha geniş bir sosyal bağlamda düşünmeye ve kullanıcıların röportajları ve anketleriyle büyük veri yaklaşımlarıyla evlenmeyi düşünmeye çağırıyor.

			Teorik tartışma
<i>Mixing in Social Media</i>	2015	Sosyal medyanın tarihselliği hk	Bu makale, vinil plakların sosyal yaşamını, sosyal medyayı bir teknoloji paketinden ziyade çok-çok uygun bir dizi satın alma olarak düşünmenin bir aracı olarak ele almaktadır. Karşılabilirlikleri tanımlar ve bilişsel bilimden önceki tarihlerini çizer. Teorik tartışma
<i>Social Media and Teens: A Needs Assessment Exploring the Potential Role of Social Media in Promoting Health</i>	2020	Sosyal medya kullanımı hakkında	Sosyal medya kullanımı gençlerde yaygındır. Ancak, çok az çalışma, sosyal medyanın genç sağlığını teşvik etmek için nasıl kullanılabileceği konusunda öneriler geliştirmiştir. Kadın Sağlığı Ofisi tarafından finanse edilen Philadelphia Ujima™ Koalisyonu, sosyal medyayı bir sağlık iletişim aracı olarak keşfetmek için bir ihtiyaç değerlendirmesi yaptı. Bu çalışma, (1) sosyal medya kullanım uygulamalarını, (2) gençleri sosyal medyada etkili bir şekilde meşgul etme stratejilerini ve (3) sosyal medyada gençlerin sağlığının teşvik edilmesi için önerileri tanımlamayı amaçlamıştır. 152 gence (yaş: 13-18 yaş) bir anketin uygulandığı kesitsel karma yöntemler çalışma tasarımı kullanılmıştır. Buna ek olarak, nicel bulguları detaylandırmak için 26 gençle dört odak grubu yürütüldü. Sonuçlar: Gençlerin% 94.6'sı sosyal medya kullanırken, sadece% 3.5'inin sağlıkla ilgili bilgi aramak için kullandığını bildirdik. Bununla birlikte, belirli konular (örneğin, fitness, cinsel sağlık, beslenme) sorulduğunda,% 66.7 ila% 91.7 sağlık bilgisi arayışı bildirdi. Bununla birlikte, birçok genç güvenilir bilgi kaynaklarını tanımlayamadı. Gençler sağlık mesajlarının çekici ve özel olması gerektiğini hissettiler.
<i>Social Media and Symbolic Violence</i>	2015	Sosyal medya kullanımı hakkında	Bu denemede, sembolik şiddet kavramına odaklanarak sosyal medyanın şiddet söylemlerini yeniden üretmek ve meşru hale getirmek için nasıl kullanıldığını birkaç örnekle kısaca ele aldım. Sosyal medya, belli ki, o kadar da kötü değil. Sosyal medya, farklı görüşlerle temas yoluyla demokrasinin desteklenmesine yardımcı olabilir, bilginin yayılması yoluyla eğitime yardımcı olabilir ve ayrıca farklı fikirler önererek ve meşrulaştırarak baskın söyleme karşı gelebilir. Teorik tartışma
<i>Can Social Media Participation Enhance LGBTQ+ Youth Well-Being? Development of the Social Media Benefits Scale</i>	2021	Sosyal medya kullanımı hakkında	Bu çalışma, 14-29 yaş arası LGBTQ+ gençlerin farklı bir örneği (n = 6.178) ile çevrimiçi bir anket yoluyla bir Sosyal Medya Yararları Ölçeği (SMBS) geliştirdi. Katılımcılar en çok kullanılan beş sosyal medya sitesini belirttiler ve daha sonra her siteden refahı artırma potansiyeline sahip 17 faydalı öğeden (örneğin, bağlı hissetmek, bilgi edinmek) herhangi birini türetip türetmediklerini belirttiler. Katılımcıların sosyal medya kullanımını ölçen dört faktörlü bir çözüm ortaya çıktı: (1) duygusal destek ve gelişim, (2) genel eğitim amaçları, (3) eğlence ve (4) LGBTQ+'ya özgü bilgileri edinme. Nicel analiz
<i>The Case for Alternative Social Media</i>	2015	Sosyal medyanın çalışma sistemi hakkında	"Alternatif sosyal medya" nedir? Alternatif sosyal medyayı ana akım sosyal medyadan nasıl ayırt edebiliriz? Sosyal medya alternatifleri neden önemli? Nasıl çalışıyorlar? neden insanlar yapıyor? Çağdaş kurumsal sosyal medya ve ilgili fenomenler hakkında bize ne anlatıyorlar: gözetim, gizlilik, güç, kendini ifade etme ve sosyallik? Bu makale, alternatif sosyal medyayı teorileştirerek bu soruları yanıtlar. Bu alternatif sosyal medya teorisinin ampirik verileri Diaspora, rstat.us, Twister, GNU sosyal ve Dark Web Social Network gibi alternatif sitelerde önceki çalışmalardan elde

*Introduction to Social Media, Activism,
and Organizations*

2018

Sosyal medya ve
toplumsal
hareketlere etkisi
hakkında

edilmektedir. Bu durumlar genelleştirilmiş bir kavramsal çerçeve oluşturmak için kullanılır. Diaspora, Quitter ve rstat.us gibi sitelerin konuları ve ampirik analizleri, sosyal medya alternatiflerini içeren süreçleri ve teknik altyapıları hesaba katabilecek ve neden Facebook, Twitter ve Google gibi sitelerden farklı olduklarını ve neden önemli olduklarını açıklayabilecek teorik bir matriste birleştirilir.

Teorik tartışma

Sosyal medya giderek yaygınlaştı. Bununla birlikte, sosyal hareketler ve sosyal medya literatürü, paydaşların kaynakları doğrudan harekete geçirebilmelerinden taban ulusötesi sosyal hareketleri örgütsel olarak daha uygulanabilir hale getirmeye kadar, sosyal medyanın örgütsel iletişimin manzarasını ne kadar temelden değiştirdiğini tam olarak kavrayamamıştır. Literatürde önemli bir boşluk, sosyal medyanın toplumsal hareket örgütlerini ve toplumsal hareketlerin örgütlenmesini nasıl şekillendirdiğini anlama eksikliğidir. Sorun genel olarak iki bölüme ayrılmıştır. Bölüm 1, sosyal medyadaki eğilimler ve müdahaleler, aktivizm ve organizasyon araştırmaları etrafında odaklanmıştır. Bölüm 2, küresel bir vaka çalışmaları koleksiyonu etrafında döner. İkisi birbirini dışlamaz ve sınırlar kabaca çizilir. Bu koleksiyon, çeşitli disiplinler için temel olarak önemli olan ancak ciddi şekilde az anlaşılan bir alan olan sosyal medya ve sosyal hareketleri daha iyi anlamak için kritik bir başlangıç noktası sağlar.

Teorik tartışma

Kaynak: Erişim Adresi:

<https://journals.sagepub.com/action/doSearch?filterOption=thisJournal&SeriesKey=smsa&AllField=social+media&pageSize=20&access=18&startPage=> Erişim Tarihi: 01.08.2021. Arama sayfasındaki editör takdimleri çalışma dışında bırakılmıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Görsel 1. Yerli Akademik Yazında Kullanılan Sosyal Medya Araçları

Görsel 2. Yabancı Akademik Yazında Kullanılan Sosyal Medya Araçları

Görsel 3. Yerli Akademik Yazında Sosyal Medya Verilerine Uygulanan Yöntemler

Görsel 4. Yabancı Akademik Yazında Sosyal Medya Verilerine Uygulanan Yöntemler

Sosyal medya üzerine yapılan çalışmaların görece olarak yeni olduğunu gözlemek mümkündür. Bunun sonucu olarak sosyal medya verisinin analize konu edildiği çalışmalarda da son yıllarda artış bulunmaktadır. İlk dikkat çeken husus yerli ve yabancı akademik literatürde sosyal medya kullanımı hakkında yapılan ve geleneksel nitel-nicel yöntemlerin kullanıldığı çalışmaların, en çok tercih edilmiş çalışma metodolojisi olduğu görülmüştür. Yerli akademik yazında kullanılan sosyal medya araçları, yabancı literatürle aynı olmakta Twitter, Facebook ve Instagram ilk üç sosyal medya aracı olarak öne çıkmaktadır. Yapılan gözlemde Facebook üzerine yapılan çalışmaların yerini son dönemde Twitter üzerine yapılan çalışmalara bıraktığı yönündedir. Yerli akademik yazında kullanılan metodolojik yöntemlerde içerik analizi ve söylem analizi ön plana çıkarken, yabancı literatürde içerik analizinden sonra nitel ve nicel analiz ifadeleri göze çarpmaktadır. Burada iki literatür taramasında da sosyal medya kullanımı hakkında yapılan çalışmaların nicel ağırlıklı olduğu, sosyal medya verisini analiz verisi olarak kullanan çalışmaların nitel ağırlıklı bir yöntem tercih ettiği görülmüştür. Nitel analiz içerisinde netnografi (sanal- dijital etnografi), duygu analizi, sosyal ağlar yaklaşımı gibi son dönemde kullanımı artan metodolojik yaklaşımların yanı sıra sözlük oluşturma, beğeni üçgeni ve karma yöntemlerde az sayıda da olsa gözlemlenmiştir. Artan sosyal medya çalışmalarının metodolojik bir sorgulamayı da beraberinde getirdiğini gözlemlemekteyiz. Burada incelediğimiz çalışma sayısını artırmak ve özellikle

iletişim sosyolojisinde kullanılan metodolojileri bir araya getiren çalışmalar yapmak adına bu çalışmanın yol gösterici olmasını temenni etmekteyiz.

Kaynakça

- Healy, K. (2017). Public sociology in the age of social media. *Perspectives on Politics*, 15(3), 771-780.
- Murthy, D. (2012). Towards a sociological understanding of social media: Theorizing Twitter. *Sociology*, 46(6), 1059-1073.
- Kidd, D., & McIntosh, K. (2016). Social media and social movements. *Sociology Compass*, 10(9), 785-794.
- Lupton, D. (2012). Digital sociology: An introduction.
- Ostertag, S. F. (2021). A Cultural Sociology of Social Media: Social Drama, Cultural Affordances and Blogging in the Wake of Hurricane Katrina. *Cultural Sociology*, 15(1), 113-133.
- Dvir-Gvirsman, S. (2020). Understanding news engagement on social media: A media repertoire approach. *New Media & Society*. <https://doi.org/10.1177/1461444820961349>
- Çelik, N. (2020). *Kadın YouTuberlar ve Toplumsal Cinsiyet*, Konya: Literatürk Academia.
- Rettberg, J. W. (2009). 'Freshly Generated for You, and Barack Obama' How Social Media Represent Your Life. *European Journal of Communication*, 24(4), 451-466.
- McLaughlin, B., & Macafee, T. (2019). Becoming a Presidential candidate: social media following and politician identification. *Mass Communication and Society*, 22(5), 584-603.
- Enikolopov, R., Petrova, M., & Sonin, K. (2018). Social media and corruption. *American Economic Journal: Applied Economics*, 10(1), 150-74.
- Watanabe, N., Yan, G., & Soebbing, B. P. (2015). Major League Baseball and Twitter usage: The economics of social media use. *Journal of Sport Management*, 29(6), 619-632.
- Trottier, D., & Fuchs, C. (2014a). Theorising social media, politics and the state: An introduction. In *Social media, politics and the state* (pp. 15-50). Routledge.
- Trottier, D., & Fuchs, C. (Eds.). (2014b). *Social media, politics and the state: Protests, revolutions, riots, crime and policing in the age of Facebook, Twitter and YouTube*. Routledge.
- Chen, Y., Sherren, K., Smit, M., & Lee, K. Y. (2021). Using social media images as data in social science research. *New Media & Society*, 00(0), Ağustos:1-23. <https://doi.org/10.1177/14614448211038761>
- Lomborg, S. (2015). "Meaning" in Social Media. *Social Media + Society*. <https://doi.org/10.1177/2056305115578673>
- Nielsen, R. K. (2015). Social Media and Bullshit. *Social Media + Society*. <https://doi.org/10.1177/2056305115580335>

İŞLETME VE YÖNETİM ARAŞTIRMALARINDA DELPHİ METODUNUN KULLANIMI

Gülray EKREN*

Özet

Bir grup uzmandan bir konuda fikir birliği elde etmek amacıyla kullanılan Delphi yöntemi, uzman grup yargılarının bireylerin yargılarından daha yüksek geçerliliğe sahip olduğu varsayımına dayanan bir araştırma yöntemidir. Ancak bu yöntem kullanılırken uzman grupların kaç kişiden oluşacağı, görüşmelerin kaç tur yapılacağı, verilerin nasıl toplanacağı, verileri analiz ederken hangi parametrelerin sunulacağı gibi birtakım belirsizlikler oluşabilmektedir. Bu çalışmada Delphi yönteminin, son yıllarda, özellikle işletme ve yönetim alanındaki araştırmalarda nasıl kullanıldığının ayrıntılı bir biçimde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaçla, Scopus hakem denetimli veritabanı üzerinde, "Delphi" anahtar kelimesi ile son iki yıl içinde (2020-2021) açık erişimli şekilde yayınlanan, işletme ve yönetim bilimi alanına yönelik makaleler incelenmiştir. İncelenen çalışmalarda kullanılan araştırma yöntemi, tur sayısı, tur sayısına bağlı olarak değişen katılımcı sayıları, katılımcıların turlar boyunca kayıp oranları ve analizlerde kullanılan parametreler, ölçümler, analizler orta konulmuştur. Elde edilen bulguların işletme ve yönetim bilimi alanında ileriye yönelik yapılabilecek araştırmalardaki yöntemlere ışık tutması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Delphi metodu, İşletme, Yönetim

Usage of Delphi Method in Business and Management Research

Abstract

The Delphi method, which is used to obtain consensus on a subject from a group of experts, is based on the assumption that judgments of an expert group have higher validity than the judgments of individuals. However, when using this method, there are some uncertainties such as how many people the expert groups will consist of, how many rounds will be conducted, how the data will be collected, which parameters will be presented while analyzing the data. This study is aimed to examine in detailed the use of the Delphi method, especially how it is used in the fields of business and management in the last years. For this purpose, a set of open access articles published in the last two years (2020-2021) period is examined. The search is conducted with the keyword "Delphi" in the fields of business as well as management sciences on the Scopus peer-reviewed database. The

* Öğr. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, Ayancık Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, gekren@sinop.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-1226-7039>

number of rounds, the number of participants, and the parameters used during Delphi analyzes were analyzed. The findings are expected to shed light on methods of future research in the field of business and management science.

Keywords: Delphi method, Business, Management

Giriş

Delphi metodu, bir grubun bir konudaki görüş birliğine ulaşmak amacıyla kullanılan yinelemeli bir araştırma sürecidir. Delphi metodu ile grup üyeleri arasında anonimlik ve geri bildirim sağlanarak, konu üzerinde kapsamlı bir analiz gerçekleştirilmektedir. Bu metot, yüz yüze görüşmeye alternatif olarak, zaman sorunlarını ve yer kısıtlamalarını ortadan kaldırarak tüm paydaşların katılımına ve geri bildirim sağlamasına olanak tanımaktadır (Khorramshahgol & AlHusain, 2020).

Tsai ve Bui'ye (2020) göre Delphi metodu, keşif amaçlı nitel araştırmalar için uygun, kontrollü yanıtlar kullanılarak birkaç anketin yürütüldüğü, bir dizi fikir veya sorun üzerinde uzman değerlendirmesi elde etmek amacıyla uygulanan bir yöntemdir. Ancak literatürde Delphi metodunu uygulama sürecinde veri toplama aracı olarak sadece anket kullanan (Duveneck vd., 2021; Paul vd., 2021; Gruetzemacher vd., 2021; Tamošaitienė vd., 2021) çalışmaların yanı sıra hem anket hem de yapılandırılmış veya yarı yapılandırılmış görüşme formları kullanan (Pauget vd., 2021; Urias vd., 2020; Lu ve Wung, 2021; Pinho ve Marques, 2021) çalışmalara da rastlamak mümkündür. Diğer yandan Sato vd. (2021), gerçekleştirdikleri Delphi çalışmasında veri toplama aracı olarak anket ve odak grup görüşmesinden yararlandıklarını belirtmişlerdir. Day ve Bobeva'e (2005) göre Delphi çalışmalarında kullanılan odak grup görüşmeleri eğer bilgisayar destekli konferans uygulaması şeklinde yapılıyorsa Delphi'nin anonim doğasını zedelemektedir. Benzer şekilde bilgi verenlerin tanımlanabilir olduğu veya grubun çok homojen olduğu durumlarda da zorluklar yaşanabilmektedir. Bu durumda katılımcılar çalışmanın sonucundan doğrudan ve/veya derinden etkilenebilmektedir. Bu nedenle aşırı durumları 'kırpma' Delphi'nin doğasıdır, ancak daha sonra tüm durumlarda bu aşırı veya başına buyruk görüşlerin dikkatli bir şekilde korunması görüş birliğinin geçerliliği ve genelleştirilebilirliği açısından önemli bulunmaktadır (Day & Bobeva, 2005).

Delphi metodunun doğası gereği katılımcılar arasında anonimlik (tarafsızlık) sağlanmalıdır. Literatürde Delphi oturumlarına katılan uzmanların isim listesinin paylaşıldığı (van Gelderen vd., 2021), veya hangi ülkede hangi pozisyonda çalıştıkları (Rogiers vd., 2020; Wehrle vd., 2020), yaş aralığı, mesleki deneyimi (Wehrle vd., 2020) gibi durumların, uzmanlarla yapılan görüşme protokollerinin (Garavan vd., 2020) paylaşıldığı görülmektedir. Bazı çalışmalarda turlara keşfedici, açık uçlu sorularla başlanırken (Catt, 2021; Moradlou vd., 2021), bazılarında (Amezaga-Alonso vd., 2020) her bir tura özel ölçek geliştirilmektedir. Ayrıca bazı Delphi araştırmalarında katılımcıların ilk tura katıldıktan sonra ikinci ve diğer turlara katılmadığı (Duveneck vd., 2021; Moreira ve Santos, 2020) veya ilk tura katılmayıp ikinci veya sonraki turlara katıldığı (Sato vd., 2021; Saheb ve Mamaghani, 2021)

görülebilmektedir. Delphi çalışmalarına dahil edilen uzman katılımcıların sayısı konusunda ise belli bir sınırlama bulunmamaktadır. MacGregor vd. (2020), üç katılımcı ile üç tur, Lu ve Wung (2021) beş katılımcı ile iki tur, Purnomo vd. (2020) yedi katılımcı ile iki tur bir Delphi çalışması yürüttüğünü belirtirken, Garavan vd. (2020), 125 katılımcı ile iki turdan oluşan bir Delphi çalışması yürüttüğünü belirtmektedir. Diğer yandan Delphi çalışmalarındaki tur sayıları da farklılık göstermektedir. Livesey (2021) ve García-Vidal vd. (2021) ortalama 20 katılımcı ile gerçekleştirdikleri 6-7 turdan oluşan bir Delphi çalışması yürütürken, aynı katılımcı sayısı ile iki turdan oluşan Delphi çalışmalarına rastlamak mümkündür (Bajec vd., 2020; Allen vd., 2020; Tsai, 2021). Day ve Bobeva (2005) tarafından, Delphi çalışmalarının üç ila on turdan oluşabileceği ancak çalışmanın başarılı bir şekilde yönetilebilmesi için üç turdan oluşması, katılımcılar arasında heterojenliğin ve anonimliğin sağlanması, süreçlerin uzaktan yönetilmesi ve sıralı turların eş zaman dilimlerde yönetilmesini önerilmektedir.

Delphi metodunun literatürde yer alan bu farklı kullanım şekilleri birtakım sorunları beraberinde getirmektedir. Örneğin bu yöntem kullanılırken uzman grubun kaç kişiden oluşacağı, görüşmelerin kaç tur yapılacağı, verilerin nasıl toplanacağı, verileri analizi sonucunda hangi parametrelerin sunulacağı gibi birtakım belirsizlikler oluşmaktadır. Bu çalışmada Delphi yönteminin, son yıllarda, özellikle İşletme ve Yönetim Bilimi alanındaki araştırmalar bağlamında kullanımının ayrıntılı bir biçimde incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmaktadır:

- İşletme ve Yönetim Bilimi alanındaki Delphi araştırmaları genellikle kaç turdan oluşmaktadır?
- İki turdan oluşan İşletme ve Yönetim Bilimi alanındaki Delphi araştırmalarında her bir tura katılan ortalama katılımcı sayısı ne kadardır?
- Üç turdan oluşan İşletme ve Yönetim Bilimi alanındaki Delphi araştırmalarında bir tura katılan ortalama katılımcı sayısı ne kadardır?
- İşletme ve Yönetim Bilimi alanındaki Delphi araştırmalarında turlar arasındaki geçişlerde katılımcıların kayıp oranı ve/veya araştırma sürecinin yıpranma payı nedir? Bu oran/pay tur sayısı arttıkça değişmekte midir?
- Delphi çalışmalarında verilerin analiz sonuçları sunulurken genellikle hangi parametreler kullanılmaktadır?

1. Delphi Metodunun Araştırmalarda Kullanımı

Delphi, 1950'lerde bir grup uzman tarafından belirli bir konuda görüş birliği oluşturmak amacıyla ortaya çıkmıştır (Dalkey ve Helmer, 1963; Okoli ve Pawlowski, 2004). Delphi çalışmaları çok sayıda uzman gerektirmemektedir (Ocampo vd., 2018). Delphi çalışmalarına yalnızca ilgili alanda güçlü bir geçmişe veya deneyime sahip uzmanlar dâhil edilmektedir.

Delphi metodu günümüzde geleceğe yönelik olasılıkları değerlendirmek (Zhang vd., 2021; Berridge vd., 2021), birtakım fikirler üretmek ve önceliklendirmek (Khorramshahgol & AlHusain, 2020; Gruetzemacher vd., 2021) veya keşfetmek, karmaşık bir problem üzerindeki belirsizlikleri kaldırmak (Franklin ve Hart, 2007; Menéndez-Caravaca vd., 2021) gibi birçok amaç ve bağlama uyarlanabilmektedir. Metodolojinin sayısız varyasyonu olsa da (Fisher vd., 2020), Delphi özünde her biri kontrollü geri bildirimler gerektiren, seçilmiş bir grup anonimleştirilmiş uzmanla yapılan bir dizi tartışma turlarından oluşmaktadır. Araştırmacı/Araştırmacılar turlar boyunca kolaylaştırıcı (facilitator, moderator) rol üstlenmektedir. Delphi süreci, kolaylaştırıcının bağlamı tanımlaması ve açıklamasıyla başlamaktadır (Quiñones vd., 2020). Khorramshahgol ve AlHusain (2020), Delphi kullanmanın faydalarını şu şekilde sıralamaktadır; 1) Delphi, katılımcılar arasında anonimliği sağladığından, karar vericilerin ve diğer paydaşların görüşlerini veya belirli bir konuya ilişkin algılarını birbirlerinden etkilenmeden ifade edebilecekleri bir ortam sağlamaktadır, 2) Delphi, katılımcılar arasında beyin fırtınasını kolaylaştırmakta ve belirli bir konuda görüş birliğine varılmasını sağlamaktadır, 3) Delphi çalışmalarında görüş birliği, bir problem hakkında daha kabul edilebilir bir çözüm oluşturmak ve bu çözümün uygulanmasında daha yüksek işbirliği ile sonuçlanabilmektedir. Bu metot genel olarak şu sırada yürütülmektedir (Linstone ve Turoff, 2011):

- Katılımcıların kimlikleri gizli tutularak statü, yaş ve deneyim gibi özelliklerinin diğer katılımcıları etkilememesi ve önyargılardan uzaklaşılması sağlanır (anonimlik),
- Katılımcılar görüş birliği oluşana kadar turlar düzenlenir. Her tur sonunda katılımcılar diğer katılımcıların yanıtlarını görerek bir sonraki tura katılmaktadır,
- Katılımcı yanıtlarının istatistiksel analizi her tur sonunda yapılarak görüş birliği ve ayrılığının ne ölçüde olduğu tespit edilmeye çalışılır,
- Her tur sonunda yapılan istatistiksel analiz sonuçları katılımcılarla paylaşılır, böylece ilgili konular üzerinde tekrar düşünmeleri sağlanır,
- Bu turlar ilgili konular üzerinde katılımcılar arasında görüş birliği oluşana dek devam eder.

Delphi çalışmalarında nitel ve nicel veri kaynakları kullanılabilir. Dolayısıyla veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşmeler, katılımcı gözlemler, anket, görüşme formu, doküman analizleri gibi yöntemler tercih edilebilmektedir (Carson III, 2005). Brady'ye (2015) göre nitel Delphi çalışmaları amaçlı örnekleme, yeni geliştirilen bir tasarım, katılımcılar arasında anonim ve yapılandırılmış bir iletişimin yanı sıra tematik analiz sürecini içermektedir (s. 3). Nitel Delphi çalışmalarının veri analiz sürecinde tematik analiz kullanılarak, katılımcı cevaplarında veya yorumlarında gizlenmiş görüşlerin açığa çıkarılması, tematik olarak kodlanması, temalarda bulunan daha az spesifik ancak daha açıklayıcı görüşlere geçilmesi, böylece bunlara bağlı kavramların ve kategorilerin tanımlanması sağlanmaktadır (Bazeley, 2009). Brady (2015), nitel araştırmalarda Delphi yönteminin nasıl kullanılacağı ve geliştirileceği konusunda rehberlik sunan çalışmada, standart

Delphi çalışmalarının genellikle araştırmacı tarafından geliştirilen ve konu hakkında bilinmesi gerekenleri içeren literatürden derleme bir anketle veya açık uçlu sorularla başlatıldığını belirtmektedir (birinci tur). İkinci tur, katılımcıların birinci turdan gelen tüm yanıtlar hakkında geri bildirim sağlamasına olanak tanımaktadır. Üçüncü turda ise araştırma konusu hakkında nihai bir görüş birliğine varmak için önceki iki turdan geliştirilen bir anket kullanılmaktadır. Katılımcılar arasında görüş birliği oluşmazsa, uzlaşmaya varılana kadar ek turlar yapılabilir. Ancak birçok çalışmada Delphi metodu ile veri toplama sürecinin üç turda sonlandırılması önerilmektedir (Loo, 2002; Linstone ve Turoff, 2011; Brady, 2015).

2. Araştırmanın Metodolojisi

Bu araştırma keşfedici bir durum çalışmasıdır. Durum çalışmaları, araştırmanın süreç izleme ile karakterize edildiği, tek bir vakanın örneklerinin incelendiği, tek bir olgunun araştırıldığı etnografik, katılımcı gözlem veya başka bir şekilde araştırmanın belli bir alanın içinde olduğu nitel yöntemlerle yapılan araştırmalardır (Yin, 1994; Gerring, 2004). Bu çalışmada İşletme ve Yönetim Bilimleri alanında 2020-2021 yılları arasında gerçekleştirilmiş “Delphi” araştırmaları, Yönetim Bilişim Sistemleri alanında uzman bir araştırmacı tarafından incelenmiştir. Tarama yöntemiyle amaçlı örnekleme kullanılarak veriler toplanmıştır. Bu çalışmada kullanılan nitel içerik analizi araştırma stratejisinin temelini oluşturmaktadır.

Araştırmada, İşletme ve Yönetim Bilimleri alanı için güçlü bir analiz ve keşif aracı olarak kabul edilen Scopus veritabanı üzerinde, “Delphi” anahtar kelimesi ile son iki yıl içinde (2020-2021) açık erişimli şekilde yayınlanan makaleler taranmıştır. Elde edilen 106 makale, şu kriterler dikkate alınarak incelenmiştir; 1) Araştırmanın metodolojisinde Delphi metodu, Delphi tekniği, Delphi çalışması, Delphi sorgulama metodu, e-Delphi, görüş birliğine dayalı (consensus-based) Delphi yaklaşımı, entegre Delphi yaklaşımı, Delphi analizi, fuzzy-Delphi , Delphi- AHP (Analytic Hierarchy Process), Delphi-DEMATEL, Delphi tabanlı senaryo yaklaşımı gibi farklı Delphi yaklaşımlarından en az birinin kullanılmış olması, 2) Delphi çalışmasının İşletme ve Yönetim Bilimi alanında bir dergide araştırma makalesi olarak yayınlanmış olması, 3) Makalenin tam metninin açık bir şekilde ulaşılabilir olması. Bu kriterlere uymayan 11 araştırma makalesi araştırmadan çıkarılmış, geriye kalan 95 araştırma makalesi bu araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

Veri analiz sürecinde her bir makale araştırmanın yapıldığı yıl, araştırma yöntemi (nitel, nicel, karma), araştırmanın amacı, araştırmada kullanılan Delphi metodunun kaç turdan oluştuğu, her bir turdaki katılımcı sayıları, araştırma sonuçlarına yansıtılan parametreler gibi değişkenler açısından incelenmiştir. Toplanan veriler bu değişkenler dikkate alınarak MS Excel 2010 programına aktarılmış ve veriler üzerinde yapılan tüm analizler (betimsel analiz, içerik analizi, tematik analiz gibi) bu program üzerinde yürütülmüştür.

3. Bulgular

Araştırma kapsamında incelenen Delphi çalışmalarında kullanılan tur sayısı, kullanılma sıklığı ve tur sayısını veya katılımcı sayısını belirtmeyen çalışmalara ait bulgular Tablo 1.'de belirtilmektedir.

Tablo 1. Araştırma Kapsamında İncelenen Çalışmalardaki Tur Sayıları

Tur sayısı	Sıklık (f)	Yüzde (%)	Katılımcı sayısını belirtmeyen (f)
2	40	%42	1
3	30	%32	4
4	5	%5	Yok
6	1	%1	Yok
7	1	%1	Yok
Belirtmeyen	18	%19	3
Toplam	95	%100	8

Buna göre araştırmaların %42'si (n=40) Delphi metodunu iki turda, %32'si (n=30) üç turda yürütmektedir. Çalışmaların %5'i (n=5) Delphi metodunu dört turda tamamlamıştır. Ancak araştırma kapsamında incelenen çalışmaların %19'u (n=18), bir Delphi çalışması gerçekleştirdiklerini belirtmişler ancak oturumların kaç turdan oluştuğunu belirtmemişlerdir. Ayrıca doksan beş çalışmadan sekizi turlara katılan katılımcı sayılarını belirtmemiştir.

3.1. İki Turdan Oluşan Delphi Çalışmaları

Delphi metodunu iki turda gerçekleştiren çalışmaların %97'si turlara katılan uzman katılımcı sayısını belirtmektedir. Bu çalışmaların her birindeki katılımcı sayıları Tablo 2.'de belirtilmektedir.

Tablo 2. İki Turdan Oluşan Çalışmalardaki Sabit Katılımcı Sayıları

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı
1	2	5	5
2	2	7	7
3	2	12	12
4	2	14	14
5	2	15	15
6	2	20	20
7	2	21	21
8	2	37	37
9	2	38	38
10	2	40	40
11	2	52	52
12	2	125	125
Ortalama*			21
*12 numaralı örnekte katılımcı sayısı diğer örneklere oranla uç bir noktada olduğundan ortalamayı etkilemektedir. Bu örnek çıkarıldığında ortalama 26 bulunmuştur.			

Delphi metodunu iki turda gerçekleştiren çalışmaların %30'unun (n=12) her iki turdaki katılımcı sayıları sabittir. Bu çalışmalarda her bir tura katılan ortalama katılımcı sayısı 21 ila 26 arasındadır. Diğer yandan Delphi metodunu iki turda gerçekleştiren çalışmaların %8'inde birinci turdan ikinci tura geçişte katılımcı sayısında artış gözlemlenmektedir (Tablo 3).

Tablo 3. İki Turdan Oluşan Çalışmalarda İkinci Turda Artış Gösteren Katılımcı Sayıları

No	Tur sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Katılımcı Sayısındaki Artış
1	2	175	183	%5
2	2	15	71	%373
3	2	53	67	%26

Araştırma kapsamında incelenen ve iki turdan oluşan Delphi çalışmalarında turlar arasında geçiş yaparken katılımcıların kayıp oranları Tablo 4.'de belirtilmektedir.

Tablo 4. İki Turdan Oluşan Çalışmalarda Turlar Arasındaki Katılımcı Kayıp Oranları

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Birinci Turdan İkinci Tura Geçişte Kayıp
1	2	75	43	%43
2	2	315	197	%37
3	2	21	12	%43
4	2	17	16	%6
5	2	99	79	%20
6	2	76	71	%7
7	2	13	7	%46
8	2	18	13	%28
9	2	25	24	%4
10	2	17	12	%29
11	2	25	11	%56
12	2	40	30	%25
13	2	56	42	%25
14	2	19	17	%11
15	2	126	69	%45
16	2	76	68	%11
17	2	42	40	%5
Ortalama				%26

Buna göre iki turdan oluşan Delphi çalışmalarının %43'ünde (n=17) birinci turdan ikinci tura geçişte katılımcı sayısında azalma yaşanmıştır. Bu çalışmalarda birinci turdan ikinci tura geçişte katılımcıların kayıp oranı ortalama %26 olarak hesaplanmıştır.

3.2. Üç Turdan Oluşan Delphi çalışmaları

Delphi metodunu üç turda gerçekleştiren çalışmaların %87'si turlara katılan uzman katılımcı sayısını belirtmektedir.

Tablo 5. Üç Turdan Oluşan Çalışmalardaki Sabit Katılımcı Sayıları

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Üçüncü Turdaki Katılımcı Sayısı
1	3	3	3	3
2	3	9	9	9
3	3	10	10	10
4	3	12	12	12
5	3	14	14	14
6	3	15	15	15
7	3	20	20	20
8	3	26	26	26
9	3	28	28	28
10	3	32	32	32
Ortalama*				18
*Tur boyunca katılımcı sayısı aynı olan çalışmalar ortalamaya dâhil edilmiştir.				

Bu çalışmaların %33'ünün (n=10) her bir tura katılan katılımcı sayıları sabittir. Bu çalışmalarda ortalama katılımcı sayısı 18'dir. Diğer yandan Delphi metodunu üç turda gerçekleştiren çalışmalardan %13'ünde (n=4), birinci turdan ikinci tura geçerken ya da ikinci turdan üçüncü tura geçerken katılımcı sayılarında düzensiz değişimler gözlemlenmektedir (Tablo 6).

Tablo 6. Üç Turdan Oluşan Çalışmalarda Turlar Arasında Geçişte Gözlemlenen Düzensizlikler

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Üçüncü Turdaki Katılımcı Sayısı	Katılımcı Sayısındaki Düzensiz Durumu
1	3	10	14	24	1. turdan 2. tura, 2. turdan 3. tura geçerken katılımcı sayılarında artış görülmektedir.
2	3	15	15	18	1. turdan 2. tura geçerken katılımcı sayısı sabitken, 2. turdan 3. tura geçerken katılımcı sayısı artmıştır.
3	3	15	21	20	1. turdan 2. tura geçerken katılımcı sayısı artarken, 2. turdan 3. tura geçerken katılımcı sayısı azalmıştır.
4	3	44	43	44	1. turdan 2. tura geçerken katılımcı sayısı azalırken, 2. turdan 3. tura geçerken katılımcı sayısı artmıştır.

Üç turdan oluşan ancak katılımcı sayıları birinci turdan ikinci tura geçişte veya ikinci turdan üçüncü tura geçişte katılımcı sayısında kayıp olan çalışmalar, üç turdan oluşan çalışmaların %27'sini oluşturmaktadır. Bu çalışmaların her birindeki katılımcı kayıp oranları Tablo 7.'de belirtilmektedir.

Tablo 7. Üç Turdan Oluşan Çalışmalarda Turlar Arasında Geçişte Katılımcı Kayıp Oranları

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Üçüncü Turdaki Katılımcı Sayısı	Birinci Turdan İkinci Tura Geçişte Kayıp	İkinci Turdan Üçüncü Tura Geçişte Kayıp
1	3	36	34	28	%6	%18
2	3	15	12	12	%20	Yok
3	3	30	27	13	%10	%52
4	3	15	11	11	%27	Yok
5	3	20	17	17	%15	Yok
6	3	14	8	8	%43	Yok
7	3	28	23	22	%18	%4
8	3	51	48	48	%6	Yok
Ortalama		26	23	20	%18	%9

Buna göre birinci turdan ikinci tura geçişte kayıp oranı ortalama %18, ikinci turdan üçüncü tura geçişte kayıp oranı ortalama %9'dur. İkinci turdan üçüncü tura geçişteki kayıp, birinci turdan ikinci tura geçişteki kayba göre %11 daha azdır.

3.3. Dört Turdan Oluşan Delphi Çalışmaları

Delphi metodunu dört turda gerçekleştiren çalışmaların tamamı turlara katılan uzman katılımcı sayısını belirtmektedir. Bu çalışmaların %40'ında (n=2) her tura katılan katılımcı sayıları sabittir (Tablo 8).

Tablo 8. Dört Turdan Oluşan Çalışmalardaki Sabit Katılımcı Sayıları

No	Tur Sayısı	Birinci Turdaki Katılımcı Sayısı	İkinci Turdaki Katılımcı Sayısı	Üçüncü Turdaki Katılımcı Sayısı	Dördüncü Turdaki Katılımcı Sayısı
1	4	20	20	20	20
2	4	12	12	12	12
Ortalama					16

Bu çalışmalardaki her bir tura katılan ortalama katılımcı sayısı 16'dır.

Dört turdan oluşan, birinci turdan ikinci tura geçişte veya ikinci turdan üçüncü tura geçişte katılımcı sayısında kayıp olan çalışmaların (%60) her birindeki katılımcı kayıp oranları Tablo 9.'da belirtilmektedir.

Tablo 9. Dört Turdan Oluşan Çalışmalarda Turlar Arasında Geçişte Kayıp Oranları

No	Tur sayısı	Birinci Tur (n)	İkinci Tur (n)	Üçüncü Tur (n)	Dördüncü Tur (n)	Birinci Turdan İkinci Tura Geçişte Kayıp	İkinci Turdan Üçüncü Tura Geçişte Kayıp	Üçüncü Turdan Dördüncü Tura Geçişte Kayıp
----	------------	-----------------	----------------	----------------	------------------	--	---	---

1	4	45	31	31	12	%31	Yok	%61
2	4	28	30	27	26	Yok	%10	%4
3	4	25	24	23	21	%4	%4	%9
Ortalama		33	28	27	20	%18	%7	%25

Bu çalışmalarda birinci turdan ikinci tura geçişte katılımcı sayısındaki kayıp oranı ortalama %18, ikinci turdan üçüncü tura geçişte %7, üçüncü turdan dördüncü tura geçişte %25 olarak hesaplanmıştır. Turlardaki katılımcı sayısı ortalama 20 ila 33 arasında değişmektedir.

3.4. Tur Sayısı Belirtilmeyen Delphi Çalışmaları

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların yaklaşık %19'u (n=18) Delphi metodunu kaç turda gerçekleştirdiklerini belirtmemiştir. Ayrıca bunların %17'si (n=3) turlara katılan katılımcıların sayısını belirtmemiştir. Katılımcı sayılarını belirten çalışmalardaki katılımcı sayıları Tablo 10.'da sunulmaktadır.

Tablo 10. Tur Sayısını Belirtmeyen Çalışmalardaki Katılımcı Sayıları

Tur sayısı	Katılımcı sayısı
Belirtilmemiş	5, 10, 10, 10, 11, 12, 12, 12, 12, 12, 15, 17, 62, 18, 103
Ortalama	21

Buna göre tur sayısını belirtmeyen çalışmalarda ortalama katılımcı sayısı 21'dir.

3.5. Tur Sayısı Dörtten Fazla Olan Delphi Çalışmaları

Araştırma kapsamında incelenen çalışmaların %2'si Delphi metodunu dört turdan fazla (altı veya yedi) gerçekleştirmişlerdir (Tablo 11). Bu çalışmalarda turlar arasındaki geçişte yıpranma payı yoktur veya araştırmada belirtilmemiştir.

Tablo 11. Tur sayısı Dörtten Fazla Olan çalışmaların Katılımcı Sayıları

No	Tur sayısı	Katılımcı Sayısı
1	6	23
2	7	18
Ortalama		21

Buna göre tur sayısını belirtmeyen çalışmalarda ortalama katılımcı sayısı 21'dir.

3.6. Araştırma Sonuçlarında Kullanılan Bazı Parametreler

Araştırma kapsamında incelenen Delphi çalışmalarında araştırma sonuçları yansıtılırken kullanılan parametreler, ölçümler, analizler incelenmiştir. Araştırmalarda en çok kullanılan görüş birliği yüzdesi (%39), ikinci olarak ortalama değer (%36) belirtilmiş, üçüncü olarak katılımcı cevaplarının tematik

analizi (%26) sunulmuştur. Kullanılan diğer parametreler, ölçümler ve analiz türleri, bunların araştırmalarda karşılaşımla sıklığı Tablo 12.'de belirtilmektedir.

Tablo 12. Delphi Araştırmalarında Kullanılan Bazı Parametreler, Ölçümler ve Analizler

Kullanılan Parametreler, Ölçümler, Analizler	Karşılaşımla Sıklığı (f)	Karşılaşımla Oranı (%)
*Katılımcıların görüş birliği yüzdesi	37	%39
Ortalama (Mean, average, geometric mean)	34	%36
Katılımcıların cevaplarının tematik analizi	25	%26
Standart sapma (Standard deviation, SD)	19	%20
Ortanca değer (Median), min ve maks değerleri	12	%13
Sıralama (Ranking), önem, öncelik sıralaması (priority)	14	%15
Ağırlıklar (Weights, Fuzzy weights, AHP weights, normal weight, combined weights, aggrement weights gibi)	9	%10
IQR (interquartile ranges, quartiles, ranges)	7	%7
Tepe değer (Mode)	7	%7
Sıralamadaki uyum katsayısı (concordance coefficient of ranks; Kendal's W gibi)	7	%7
Sıralamadaki korelasyon katsayısı (correlation coefficient of ranks; Kruskal-Wallis Test, Spearman's Test gibi)	7	%7
**Threshold (d), fuzzy değeri, de-fuzzy değeri	6	%6
Kullanılan ölçme araçlarının içerik geçerliliği ve güvenirliliği	3	%3
Varyans katsayısı (Coefficient of variation)	2	%2
***Katılımcıların görüşlerine dair tutarlılık ölçümleri	3	%3
*Bazen sıklık (frequency count) şeklinde ancak çoğunlukla yüzde(%) olarak belirtilmektedir. **Fuzzy-Delphi metodunda kullanılan değerlerdir. Örneğin fuzzy değeri daha çok madde kabulünde kullanılırken, theshold (d) değeri uzmanların görüş birliğine varıp varmadığına dair bir yargıya varılmasında ($d \leq 0.2$ ise uzmanlar arasında görüş birliği vardır.) kullanılır. *** Indices of the consistency of the experts' judgments, Relation of the consistency of the experts' judgments		

Sonuç

Delphi çalışmaları çoğu zaman sınırlı sayıda deneğe dayanmaktadır. Delphi araştırmalarının doğası göz önüne alındığında, bu araştırmalar istatistiksel anlamda temsil edici bir örneklem oluşturmayı gerektirmemektedir. Bu nedenle araştırma bulgularının genelleştirilmesi konusunda dikkatli olunması önerilmektedir (Lins vd., 2020). Ayrıca araştırmalarda elde edilen nitel bulguları doğrulamak için nicel araştırma yöntemleri uygulanabilmektedir. Nitel bulgular genellikle tematik analiz tekniği kullanılarak, katılımcıların genellikle yazılı olarak sunduğu cevaplara, yorumlara yönelik ifadeler tematik olarak kodlanmış ya da katılımcılar tarafından ifade edilen görüşler belirli temalar, alanlar veya alt alanlar (sub-domain) dâhilinde kodlanıp sayısal olarak veya yüzde olarak sayısallaştırılarak yansıtılmaktadır. Avella'ya (2016) göre Delphi çalışmalarında araştırmacı kritik bir rol üstlenmektedir. Araştırmacı öncelikle araştırmanın amacına yönelik etkinlikleri planlayarak, katılımcıları araştırmaya davet ederek ve onlarla belirli aralıklarla iletişim kurarak araştırmayı tasarlamakta ve araştırma sürecini kolaylaştırmaktadır. Creswell (2014), araştırma tasarımında yenilikçi olmanın, modern teknolojileri

kullanılmanın önemine dikkat çekmektedir. Delphi çalışmalarının günümüzde modern teknolojilerle elektronik ortamda yürütülebiliyor olması (Fisher vd., 2020; Livesey, 2020), birden fazla paydaşın çalışmalara dahil edilebilmesi, kontrollü geri bildirim sağlanması gibi bir çok avantaj, bu çalışmalarda araştırmacı yanlılığını en aza indirmeye yardımcı olmaktadır (Grisham, 2009). Bilimsel araştırmalarda anonimliği korumak ve uzman görüşlerini yargılamadan dinlemeye açık olmak, kişisel önyargıların farkında olmak, araştırmacıların teorik bakış açılarını ve sorgulama yeteneklerini yansıtmaları açısından önemlidir (Creswell, 2014). Delphi çalışmalarında, her tur sonunda analiz bulgularının paylaşarak uzman katılımcıların bu bulgulara ilişkin görüşlerini bildirmeleri sağlanarak güvenilirlik sağlanmaya çalışılmaktadır (Titus ve Hoole, 2021). Nitel araştırmalar araştırmacıların araştırma için esnek stratejiler uygulamasına izin verdiğinden, Delphi çalışmalarında nitel araştırmayı kullanarak fenomenleri keşfetmek, keşfedilenleri eleştirel bir şekilde yansıtmak zaman gerektirmektedir. Bu zaman diliminde turlar arasında geçiş yaparken katılımcıların sayısındaki azalma payı veya paneller arasındaki kayıp oranı yıpranma (attrition) olarak tanımlanmaktadır (Lin ve Song, 2015; Wagstaff vd., 2020).

İşletme ve Yönetim Bilimi alanında yürütülecek Delphi çalışmalarına yönelik öneriler aşağıda sıralanmaktadır:

- İşletme ve Yönetim Bilimi araştırmalarında Delphi metodunu kullanan çalışmalarda, Delphi oturumlarının kaç turdan oluştuğu ve her bir tura katılan uzmanların sayısı belirtilmelidir.
- İşletme ve Yönetim Bilimi araştırmalarında Delphi oturumları daha çok iki (%42) veya üç turda (%32) gerçekleştirilmektedir.
- Delphi metodunu iki turda gerçekleştiren çalışmalarda, her bir tura katılan katılımcı sayısı en az 21-26 arasında olmalıdır.
- Delphi çalışmalarında ilk tura katılmayan veya katkı sağlamayan katılımcıların ikinci tura katılması araştırma sürecinin doğası gereği uygun görülmemektedir.
- İki turdan oluşan Delphi çalışmalarında katılımcıların turlara arasındaki geçişteki kayıp oranı veya çalışmadaki yıpranma (attrition) payı ortalama %26'dır.
- Delphi metodunu üç turda gerçekleştiren çalışmalarda, her bir tura katılan katılımcı sayısı en az 18 olmalıdır.
- Üç turdan oluşan Delphi çalışmalarında ilk tura katılmayan katılımcıların ikinci veya üçüncü tura katılması veya ikinci tura katılmayan katılımcıların üçüncü tura katılması araştırma sürecinin yapısı açısından uygun görülmemektedir.
- Üç turdan oluşan Delphi çalışmalarında birinci turdan ikinci tura geçişteki katılımcı kayıp oranı %18, ikinci turdan üçüncü tura geçişte ise bu oran %9'dur. İki turdan oluşan Delphi çalışmalarında ise birinci turdan ikinci tura geçişteki katılımcı kayıp oranı %26 olarak hesaplanmıştır. Bu nedenle üç turdan oluşan Delphi çalışmalarının iki turdan oluşan Delphi çalışmalarına oranla sürdürülebilirliği daha iyidir.

- Delphi metodunu dört turda gerçekleştiren çalışmalarda, her bir tura katılan katılımcı sayısı en az 16 olmalıdır.
- Delphi metodunu dört turda gerçekleştiren çalışmalarda, üçüncü turdan dördüncü tura geçişte katılımcıların sayısı azalmakta dolayısıyla araştırmanın yıpranma payı artmaktadır.
- Delphi metodunu kullanan çalışmalarda tur sayısı, uzman katılımcı sayısı ve uzmanların hangi kriterler doğrultusunda seçildiği belirtilmelidir.
- Delphi çalışmalarında veri analiz sonuçlarının yansıtılmasında kullanılan parametreler araştırmada kullanılan metodolojik yaklaşıma göre değişkenlik göstermektedir.

Bu araştırma 01.01.2020-30.09.2021 tarihleri arasında Scopus veritabanı üzerinde “Delphi” anahtar kelimesi ile taranan makalelerle sınırlıdır. İleriye yönelik araştırmalarda, İşletme ve Yönetim Bilimi alan indekslerinde yer alan diğer veritabanlarında; e-Delphi, holistik Delphi, entegre Delphi, policy Delphi, fuzzy-Delphi, Delphi-AHP, Delphi-DEMATEL, senaryo tabanlı Delphi gibi farklı Delphi yaklaşımlarını içeren anahtar kelimeler kullanılarak çalışmanın kapsamı genişletilebilir. Bu çalışma kapsamında elde edilen bulguların işletme ve yönetim bilimi alanında ileriye yönelik yapılabilecek Delphi araştırmalarına, Sosyal ve Beşerî Bilimler alanında uygulanabilecek Delphi yaklaşımlarına ışık tutması beklenmektedir.

Kaynaklar

- Allen, R. A., Panagoulis, G., & White, G. R. T. (2020). Examining operational wastes within Greek banking operations. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 69(1), 153-168.
- Amezaga-Alonso, M. T., Cilleruelo-Carrasco, E., Zarrabeitia-Bilbao, E., & Ruiz-de-Arbulo-López, P. (2020). Present and future of risk disclosure in Spanish non-financial listed companies: Presente y futuro de la divulgación de información sobre riesgos en las empresas españolas cotizadas no financieras. *Revista de Contabilidad-Spanish Accounting Review*, 23(1), 18-49.
- Avella, J. R. (2016). Delphi panels: Research design, procedures, advantages, and challenges. *International Journal of Doctoral Studies*, 11(1), 305-321.
- Bajec, P., Kontelj, M., & Groznik, A. (2020). Assessment of logistics platform efficiency using an integrated delphi analytic hierarchy process–data envelopment analysis approach: a novel methodological approach including a case study in Slovenia. *Information Management*, 23(3), 191-207.
- Bazeley, P. (2009). Analysing qualitative data: More than ‘identifying themes’. *Malaysian Journal of Qualitative Research*, 2(2), 6-22.
- Berridge, C., Demiris, G., & Kaye, J. (2021). Domain Experts on Dementia-Care Technologies: Mitigating Risk in Design and Implementation. *Science and Engineering Ethics*, 27(1), 1-24.
- Brady, S. R. (2015). Utilizing and adapting the Delphi method for use in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 14(5), 1609406915621381.
- Carson III, W. A. (2005). *Successful implementation of enterprise resource planning software: A Delphi study* (Doctoral dissertation, Capella University).
- Catt, P. J. (2021). A tailorable framework of practices for maintenance delivery. *Journal of Quality in Maintenance Engineering*.
- Creswell, J. W. (2014). *Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. Sage.
- Dalkey, N., & Helmer, O. (1963). An experimental application of the Delphi method to the use of experts. *Management science*, 9(3), 458-467.
- Day, J., & Bobeva, M. (2005). A generic toolkit for the successful management of Delphi studies. *The Electronic Journal of Business Research Methodology*, 3(2), 103-116.
- Duveneck, A., Grund, J., de Haan, G., & Wahler, K. (2021). Futures of area-based initiatives in German education: results from a quantitative Delphi survey. *European Journal of Futures Research*, 9(1), 1-16.

- Fisher, H., Erasmus, A. C., & Viljoen, A. T. (2020). Adaptation of the Delphi technique for electronic application in the food industry.
- Franklin, K. K., & Hart, J. K. (2007). Idea generation and exploration: Benefits and limitations of the policy Delphi research method. *Innovative Higher Education*, 31(4), 237-246.
- García-Vidal, G., Sánchez-Rodríguez, A., Pérez-Campdesuñer, R., & Martínez-Vivar, R. (2021). Exploring the relationship between organizational values and small team performance: A Delphi method application. *Serbian Journal of Management*, 16(1), 61-83.
- Garavan, T. N., Heneghan, S., O'Brien, F., Gubbins, C., Lai, Y., Carbery, R., ... & Grant, K. (2020). L&D professionals in organisations: much ambition, unfilled promise. *European Journal of Training and Development*, 44(1), 1-86.
- Gerring, J. (2004). What is a case study and what is it good for?. *American political science review*, 98(2), 341-354.
- Grisham, T. (2009). The Delphi technique: a method for testing complex and multifaceted topics. *International Journal of Managing Projects in Business*.
- Gruetzemacher, R., Dörner, F. E., Bernaola-Alvarez, N., Giattino, C., & Manheim, D. (2021). Forecasting AI progress: A research agenda. *Technological Forecasting and Social Change*, 170, 120909.
- Khorramshahgol, R., & AlHusain, R. (2020). A GP-AHP approach to Design Responsive Supply Chains for Pareto Customers. *Operations Research Perspectives*, 100172
- Lin, V. S., & Song, H. (2015). A review of Delphi forecasting research in tourism. *Current Issues in Tourism*, 18(12), 1099-1131.
- Lins, S., Kromat, T., Löbbers, J., Benlian, A., & Sunyaev, A. (2020). Why Don't You Join In? A Typology of Information System Certification Adopters. *Decision Sciences*.
- Linstone, H. A., & Turoff, M. (2011). Delphi: A brief look backward and forward. *Technological forecasting and social change*, 78(9), 1712-1719.
- Livesey, P. V. (2020). Further insights by project managers into the problems in project management. *Construction Economics and Building*, 20(4), 137-153.
- Loo, R. (2002). The Delphi method: a powerful tool for strategic management. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*.
- Lu, H. P., & Wung, Y. S. (2021). Applying Transaction Cost Theory and Push-Pull-Mooring Model to Investigate Mobile Payment Switching Behaviors with Well-Established Traditional Financial Infrastructure. *Journal of theoretical and applied electronic commerce research*, 16(2), 1-21.
- MacGregor, R. K., Sroka, W., & Pelikánová, R. M. (2020). The CSR perception of front-line employees of luxury fashion businesses. *Organizacija*, 53(3), 198-211.
- Moradlou, H., Reefke, H., Skipworth, H., & Roscoe, S. (2021). Geopolitical disruptions and the manufacturing location decision in multinational company supply chains: a Delphi study on Brexit. *International Journal of Operations & Production Management*, 41(2), 102-130.
- Moreira, C. O., & Santos, N. (2020). Tourism qualitative forecasting scenario building through the Delphi Technique. *Cuadernos de Turismo*, (46), 423-457.
- Menéndez-Caravaca, E., Bueno, S., & Gallego, M. D. (2021). Exploring the link between free and open source software and the collaborative economy: A Delphi-based scenario for the year 2025. *Technological Forecasting and Social Change*, 173, 121087.
- Ocampo, L., Ebisa, J. A., Ombe, J., & Escoto, M. G. (2018). Sustainable ecotourism indicators with fuzzy Delphi method—A Philippine perspective. *Ecological indicators*, 93, 874-888.
- Okoli, C., & Pawlowski, S. D. (2004). The Delphi method as a research tool: an example, design considerations and applications. *Information & management*, 42(1), 15-29.
- Pauget, B., Tobelem, J. M., & Bootz, J. P. (2021). The future of French museums in 2030. *Technological forecasting and social change*, 162, 120384.
- Pinho, M., & Marques, J. (2021). Business tourism in Porto: an empirical investigation of its potentialities and development challenges. *International Journal of Tourism Cities*. 7(1), 1-12.
- Purnomo, M. R. A., Anugerah, A. R., & Dewipramesti, B. T. (2020). Sustainable supply chain management framework in a higher education laboratory using intuitionistic fuzzy cognitive map. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 13(2), 417-429.
- Rogiers, P., Viaene, S., & Leysen, J. (2020). The digital future of internal staffing: A vision for transformational electronic human resource management. *Intelligent Systems in Accounting, Finance and Management*, 27(4), 182-196.
- Saheb, T., & Mamaghani, F. H. (2021). Exploring the Digital Business Ecosystem of Internet of Things in Emerging Economies with a focus on the role of pseudo-private companies. *Australasian Journal of Information Systems*, 25.

- Sato, S., Kang, T. A., Daigo, E., Matsuoka, H., & Harada, M. (2021). Graduate employability and higher education's contributions to human resource development in sport business before and after COVID-19. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, 28, 100306.
- Quiñones, R. S., Caladcad, J. A. A., Himang, C. M., Quiñones, H. G., Castro, C. J., Caballes, S. A. A., ... & Ocampo, L. A. (2020). Using Delphi and fuzzy DEMATEL for analyzing the intertwined relationships of the barriers of university technology transfer: *Evidence from a developing economy*. *International Journal of Innovation Studies*, 4(3), 85-104.
- Titus, S., & Hoole, C. (2021). Exploring leadership as catalyst for unlocking social capital in the survival of a state-owned company. *South African Journal of Business Management*, 52(1), 15
- Tsai, F. M., & Bui, T. D. (2020). Assessing sustainable consumption practices on cruise ships. *Maritime Business Review*, 5(2), 229-247.
- Urias, E., Vogels, F., Yalcin, S., Malagrida, R., Steinhaus, N., & Zweekhorst, M. (2020). A framework for Science Shop processes: Results of a modified Delphi study. *Futures*, 123, 102613.
- van Gelderen, M., Wiklund, J., & McMullen, J. S. (2021). Entrepreneurship in the Future: A Delphi Study of ETP and JBV Editorial Board Members. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 45(5), 1239-1275.
- Wagstaff, S., Burton, J., & Zolkiewski, J. (2020). Tensions and territoriality: the dark side of servitization. *Journal of Business & Industrial Marketing*. DOI: 10.1108/JBIM-01-2020-0067.
- Wehrle, M., Lechler, S., von der Gracht, H. A., & Hartmann, E. (2020). Digitalization and its Impact on the Future Role of SCM Executives in Talent Management—An International Cross-Industry Delphi Study. *Journal of Business Logistics*, 41(4), 356-383.
- Yin, R. K. (1994). Discovering the future of the case study. Method in evaluation research. *Evaluation practice*, 15(3), 283-290.
- Zhang, H., Song, H., Wen, L., & Liu, C. (2021). Forecasting tourism recovery amid COVID-19. *Annals of Tourism Research*, 87, 103149

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ SOSIAL ELMI ARAŞDIRMALARA TƏSİRİ

Əliyeva Raidə*

Xülasə

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının insanların ünsiyyət, öyrənmə və yaşam tərzinə təsir etdiyi İnformasiya dövründə yaşayırıq. İKT-nin təsiri ilə sosial araşdırmalar da əvvəlki əsrlərə nisbətə fərqli şəkildə aparılır. Bu dövrdə tədqiqatçılar hipotezlərini yoxlamaq, müvafiq material və məlumatları əldə etmək üçün internetdən istifadə etməyi üstün tutur.

Məqalənin məqsədi İKT-nin Sosial Elm Tədqiqatını necə dəyişdirdiyini təhlil etməkdir. İKT-nin sosial elm tədqiqatlarına təsiri üç formada özünü əks etdirir: 1) Verilənlərdən öncə təhlil, 2) Verilənlərin təhlili və 3) Verilənlərdən sonra təhlil.

İKT-nin Sosial Elmlərə tətbiqi tədqiqatçıların ənənəvi araşdırma təcrübələrini dəyişdirdi, tədqiqat sürətini artırdı, keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat metodları elektron platformalara inteqrasiya etmiş oldu. Bununla belə, tədqiqatda İKT-dən istifadə etmək, ənənəvi araşdırma aparmaq üsulundan istifadə edən tədqiqatçılardan yüksək texniki bacarıqlar tələb edir, tədqiqatçılar üçün zaman məhdudiyyəti və büdcə limiti yaratmış olur.

Bu məqalə həm təsviri, həm də analitik üsula əsaslanır. Məqalənin əsas mənbələrini də internet vasitəsilə toplanmış kitablar, akademik məqalələr, araşdırma hesabatları və seminar yazılarıdır.

Açar sözlər: Sosial Elmlər, tədqiqat, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları

The Effects Of Information And Communication Technologies On Social Science Research

Abstract

We live in a digital age, where Information and Communication Technologies has drastically changed how people communicate, learn and live. Social research is conducted differently from those in previous centuries mostly due to advancement of the ICT. Researchers prefer to use internet to access relevant material and data to test their hypotheses.

* Doktorant, Qərbi Kaspi Universiteti, raide.aliyeva@gmail.com

The article aims to analyse how ICT transforms Social Science Research. It discusses the effects of ICT on social science research in the following three areas: a) Pre-data analysis, b) Data analysis, and c) Post-data analysis.

The application of ICT to Social Science increases speed and quantity, improves quality, reduces complexity as well as lowers the cost of research. However, using ICT in research might require high technological knowledge, limit the budget of researches, and also decrease social skills.

The present article is completely based on both descriptive and analytical method. Even the main sources of the article are available books, various articles, research reports and seminar papers, collected through using internet.

Keywords: Information and Communication Technology, research, Social Science

Giriş

Sosial elmlər fərdlə cəmiyyət arasındakı əlaqələri, cəmiyyətin inkişafını və fəaliyyətini araşdırır. Kuper “Sosial Elmlər Ensiklopediyasında” Təbiət elmlərinin naturfəlsəfədən, Sosial elmlərin isə əxlaq fəlsəfəsindən inkişaf etdiyini qeyd edir (1996, 800). Sosial elmlər XVI-XVII əsr İntibah dövrü, XVIII əsrdə Fransız Burjua və XIX əsr İngilis Sənaye inqilablarının məhsulu kimi ortaya çıxmışdır (Şahbazov, 2019). XX əsrin sosial elmlərinin əsas memarı Max Weber hesab olunur. Weber’in araşdırmaları hüquq, iqtisadiyyat, siyasi elmlər və dini araşdırmalara əhəmiyyətli dərəcədə yeni istiqamət vermişdi (Kim, 2021). Sosial elm sahələrinə sosiologiya, antropologiya, psixologiya, politologiya və iqtisadiyyat daxildir. Bu akademik fənlər tədqiqat metodologiyasına əsaslanır.

Sosial tədqiqat, sosial elm adamları tərəfindən vahid sisteməlik plan əsasında aparılan araşdırma dır. Sosial tədqiqat metodologiyaları cəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyalarına ayrılır. Şahbazov (2019) Gray (2009) istinad edərək qeyd edir ki, sosial tədqiqatlardan istifadənin əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin geniş, məzmunlu və aktual informasiyaya daim ehtiyacının olmasıdır.

XXI əsrdə sosial tədqiqat ötən əsrin sosial tədqiqatlarından fərqli olaraq aparılır. Bu fərqliliyin əsas səbəblərindən biri XX əsrdə İnformasiya Texnologiyalarının (İT) yaranması və İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inkişafı olmuşdur. 1970-ci illərdə mainframe elektron hesablama maşınlarının (EHM) istehsalı, 1980-ci illərdə İBM tərəfindən ilk Şəxsi Kompüterin (PC) hazırlanması, 1990-cı illərdə internetin istifadəsi kimi İKT sahəsində texnoloji dəyişikliklər sosial tədqiqatçıların araşdırmalarına da təsir etmişdi (Fung, 2014).

İKT məlumatların işlənməsi, saxlanması və yayılması üçün istifadə olunan kompüter və kommunikasiya texnologiyalarının inteqrasiyasıdır (Ahmad və Fatima, 2009). İKT İnformasiya Texnologiyalarına bənzərsə də kommunikasiya texnologiyalarına yönələrək məlumat əldə etməyi təmin edir. İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarına kompüterlər, internet, simsiz şəbəkələr, rabitə peykləri, mobil telefonlar və digər ünsiyyət vasitələri daxildir.

İKT-nin inkişafı sosyal elmi tədqiqatları təkmilləşdirmiş, məlumatların toplanması, saxlanması, yayılması və ötürülməsini asanlaşdırmışdır. İKT-nin təhsil, psixologiya, sosiologiya, iqtisadiyyat və digər sosial elmlərə təsirinə dair fərdi olaraq tədqiqatlar aparılsa da onun bütünlüklə sosial elmi tədqiqatlara təsiri araşdırılmamışdır.

İKT-nin sosial elm tədqiqatlarına təsirləri

İKT sosial elmlərin bir çox aspektlərinə təsir göstərir. Funga (2014) görə İKT-nin sosial elm tədqiqatlarına təsiri özünü üç formada əks etdirir: 1) Verilənlərdən öncə təhlil, 2) Verilənlərin təhlili və 3) Verilənlərdən sonrası təhlil.

1. Verilənlərdən öncə təhlil verilənlərin təhlili mərhələsinə qədər İKT-nin Sosial Elmi Tədqiqatlarda necə tətbiq olunmasına istinad edir. Bu təhlilə daxildir:

- a) məqalə və tezislərin mövcudluğu
- b) dissertasiyaların mövcudluğu
- c) ədəbiyyat axtarışı
- d) məzmun axtarışı
- e) keyfiyyət tədqiqat metodlarının toplanması
- f) kəmiyyət tədqiqat metodlarının toplanması

2. Verilənlərin təhlili mərhələsi İKT-nin Sosial Elmi Tədqiqatlara necə tətbiq olunmasına istinad edir. Bu mərhələ iki hissəyə ayrılır.

- a) keyfiyyət tədqiqat metodlarının təhlili
- b) kəmiyyət tədqiqat metodlarının təhlili

3. Verilənlərdən sonra təhlil mərhələsi məlumatların təhlili başa çatdıqdan sonra İKT-nin Sosial Elmi Tədqiqat nəticələrinə istinad edir. Verilənlərdən sonrakı təhlilə aiddir:

- a) istinadlar və ədəbiyyat siyahısının tərtibatı
- b) məqalə və tezis müzakirəsi (şifahi və yazılı)
- c) plagiarizmin yoxlanılması
- d) elmi işlərin nəşrə təqdim edilməsi

1. İKT-nin Verilənlərdən öncəki təhlilə tətbiqi

a) Məqalə və tezislərin mövcudluğu- İnternetin yaranmasından əvvəl məqalə və tezislər kağız nüsxələrində jurnallarda çap olunurdu. Müasir dövrdə İKT-nin inkişafı nəticəsində araşdırmaları onlayn şəkildə əldə etmək mümkündür. Müxtəlif proqramlar vasitəsilə məqalələr və tezislər müvafiq proqramlar

vasitəsilə e-jurnal depolarına yüklənir və tədqiqatçılar açıq internet bağlantısı vasitəsilə həmin jurnallardan araşdırmalarında istifadə edə bilirlər. Həmçinin, internet texnologiyasından istifadə etməklə kağız nüsxələrin çapı minimuma endirmək və beləliklə də yaşıl mühiti qorumaq mümkündür.

b) Dissertasiyaların mövcudluğu- Əvvəllər dissertasiyalar kağız üzərində yazılır və kitabxanalarda saxlanılırdı. Araşdırmaçılar bu və ya digər məlumatları əldə etmək üçün müxtəlif kitabxanalara getməsi lazım gəlirdi. İnformasiya Texnologiyalarının inkişafı nəticəsində ali təhsil müəssisələrində elektron kitabxanalar yaradıldı. Dissertasiyalar yazıldıqdan sonra universitetlərin elektron kitabxana bazasına yüklənir. Tədqiqatçılar onları lazım olduqda çap edə bilirlər.

c) Ədəbiyyat axtarışı- Müxtəlif elektron axtarış sistemləri istifadəyə verilməsi tədqiqatçılar üçün ədəbiyyat axtarış prosesini sadələşdirdi. Google Scholar (www.scholar.google.com), Microsoft Academic (<https://academic.microsoft.com/home>) akademik axtarış sistemləri, həmçinin də universitetlərin, institutların və araşdırma mərkəzlərinin daxili axtarış sistemlərinin yaradılması tədqiqatçılara bir-birləri ilə əlaqə saxlamağı və istənilən mövzuda ədəbiyyat tapmağı mümkün edir.

d) Məzmun təhlil- Bu təhlil forması XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların siyasətçilərin çıxış mətnlərini, siyasi əsərləri və qəzetləri öyrənməyə başladıkları zaman ortaya çıxmışdır (Wolff, 2007). İnformasiya Çağında məzmun təhlil şəkillər, filmlər, jurnallar, musiqi, televiziya, film, məktublar, reklamlar da daxil olmaqla cəmiyyətdəki geniş mətnlərin araşdırılmasına çevrildi. Bu metoddan sosial elmlərdə istifadə edən tədqiqatçılar müxtəlif ədəbiyyatları oxuyaraq açar sözlər və ya ifadələr üzərində axtarış aparmalı olurdular. İKT-nin inkişafı ilə onlayn axtarış texnologiyasından istifadə tədqiqatçılara müvafiq açar sözləri tez bir zamanda axtarıb tapmağa imkan verir.

e) Keyfiyyət tədqiqat metodlarının toplanması- Keyfiyyət metodlarında sözlər və ifadələr əsas diqqət mərkəzindədir. Keyfiyyət metodlarının başlıca məqsədi fərdlərin və təşkilatların davranış və fəaliyyətinin motivlərini, habelə onların baxış və müxtəlif məsələlər barəsindəki fikirlərini müfəssəl şəkildə, təfəssilatla vararaq öyrənməkdir (Şahbazov, 2019). Keyfiyyət tədqiqat metodlarında verilənlərin təhlili tədqiqatçının topladığı müsahibə yazılarının, müşahidə qeydlərinin və ya digər mətnsiz materialların sistemli şəkildə axtarılması və tənzimlənməsi prosesi olaraq təyin olunur. İKT-nin inkişafının bu sahəsi tədqiqatçının keyfiyyət metodları ilə məlumat toplamaqda dəqiqliyini və səmərəliliyini xeyli artırmışdır.

f) Kəmiyyət tədqiqat metodlarının toplanması - İnformasiya əsrində tədqiqatçılar kəmiyyət araşdırmalarını kağız nüsxələrində deyil, Google Documents (www.google.com), SurveyMonkey (www.surveymonkey.com) kimi onlayn sorğular vasitəsilə toplayır. İnternet texnologiyasından istifadə etmək respondentlərdən sorğu edilən cavabları toplamaq üçün sərf edilən vaxtı və xərci azaldır. Toplanan

məlumatlar birbaşa statistik proqrama daxil edilməsi nəticələrin daha sürətli və daha dəqiq əldə etməyə şərait yaradır.

2. İKT-nin Verilənlərin təhlilinə tətbiqi

Tədqiqat metodologiyasında ümumi mənzərəni görmək üçün keyfiyyət tədqiqatlarından, daha sonra detalları araşdırmaq üçün kəmiyyət tədqiqatlarından istifadə olunur. Həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət araşdırmasının güclü və zəif tərəfləri var və yaxşı bir araşdırma hər ikisini də tələb edir (Albers, 2017).

a) Keyfiyyət tədqiqat metodlarının təhlili- Keyfiyyət məlumatlar subyektiv və zəngindir. Bu tədqiqat ümumiyyətlə söz şəklində təqdim olunan çoxsaylı mətn məlumatlarından ibarətdir. Ənənəvi olaraq tədqiqatçılar topladıqları məlumatları təsnif etmək üçün onları xüsusi qruplara ayırırdılar. İnformasiya dövründə keyfiyyət məlumatlarının təhlili üçün xüsusi olaraq hazırlanmış proqramların istifadəsi texniki mürəkkəbliyi asanlaşdırır.

QSR International tərəfindən Avstraliyada hazırlanan Nvivo (<https://www.qsrinternational.com/nvivo-qualitative-data-analysis-software/home>) kompüter dəstəkli keyfiyyət tədqiqat təhlili proqramlarından (CAQDAS) biridir. Bu proqram, məlumatların kodlaşdırılmasından, çeşidlənməsindən və alınmasından əlavə keyfiyyətli araşdırma aparmağa da imkan verir. (Wong, 2008).

b) Kəmiyyət tədqiqat metodlarının təhlili- Kəmiyyət araşdırmasının məqsədi tədqiqat vəziyyəti haqqında məlumat əldə etməkdir. Kəmiyyət tədqiqatları əsasən təsviredici və izahedici xarakterə malik olub rəqəmlər və ədədlərlə işlənir. Bu tədqiqat metodları sosial dünyanı təbiət elmlərində istifadə olunan metodlar vasitəsilə tədqiq edir (Şahbazov, 2019). Ötən dövrdə tədqiqatçıların toplanılan verilənləri təhlil etmək üçün statistik proqramlardan istifadə imkanları məhdud idisə, indiki informasiya dövründə kəmiyyət məlumatlarının təhlili üçün xüsusi olaraq hazırlanmış proqramların istifadəsi texniki çətinlikləri asanlaşdırır.

SPSS Inc tərəfindən hazırlanmış və 2009-cu ildə IBM tərəfindən alınmış SPSS (<https://www.ibm.com/products/spss-statistics>) sosial tədqiqatçılara sadələşdirilmiş prosesdə çox miqdarda məlumatı rahatlıqla icra etməyə imkan verən kəmiyyət analiz proqramıdır (Gogoi, 2020). SPSS geniş miqyaslı sorğu məlumatlarının təhlili üçün xüsusilə faydalıdır.

3. İKT-nin Verilənlərdən sonrası təhlilə tətbiqi

a) İstinadlar və ədəbiyyat siyahısının tərtibatı- İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə yaranan sitat və istinad etmə proqramları tədqiqatçıların istinad və ədəbiyyatı tərtib etmə işini asanlaşdırdı. Bu proqramlar istinadları asanlıqla qeyd edir və ədəbiyyatı əlifba ardıcılığı ilə avtomatik sıralayır. Bu tip proqramlar məqalə və ya tezislərini hazırlayarkən tədqiqatçıların səmərəliliyini və dəqiqliyini artırır.

Clarivate Analytics (əvvəllər Thomson Reuters) tərəfindən istehsal olunan EndNote (www.endnote.com) istinad və biblioqrafiyaları idarə etmək üçün istifadə olunan kommersiya istinad idarəetmə proqram paketidir.

b) Məqalə və tezis müzakirəsi (şifahi və yazılı)- İKT inkişafının indiki mərhələsində tədqiqatçılar yazdıqları araşdırmaları müzakirə edərkən video konfrans formatlı görüşlər üçün Skype, Zoom və digər platformalardan istifadə edirlər. Bundan əlavə, tədqiqat materiallarının paylaşılmasını asanlaşdırmaq, mütəxəssislərdən rəy almaq, analitiklərin məqalələri oxumaq, habelə akademik yenilikləri izləmək üçün Academia.edu (www.academia.edu), ResearchGate (www.researchgate.net) kimi sosial platformalarından istifadə olunur.

c) Plagiarizmin yoxlanması- Fung (2014) Myersə (2009) istinad edərək plagiarizmin akademik sahədə ən böyük günah olduğunu vurğulayır. Əvvəllər plagiarizmi tapmaq jurnal və institutlar üçün çətin olurdusa, indi plagiarizm yoxlama proqramları vasitəsilə təkcə tədqiqatçılar deyil oxucular da plagiarizmin yoxlaya bilirlər.

Grammarly tərəfindən istehsal olunan Plagiarism Checker (www.grammarly.com) akademik məqalə və tezislərin plagiarizmin yoxlamağa imkan verən ən məşhur proqramlardan biridir.

d) Elmi işlərin nəşrə təqdim edilməsi- Tədqiqatçılar məqalələrini nəşrə təqdim edərkən e-poçt vasitəsilə jurnal redaktorları ilə əlaqə saxlamalı olurdular. İKT-nin inkişafı nəticəsində elmi jurnalların saytlarında elektron qaydada məqalə qəbul sistemi qurulmuşdur. Elmi jurnalların 80%-nin məxsus olduğu Taylor and Francis, Sage Publications, Elsevier, Springer və Wiley nəşriyyatları onlayn məqalə qəbul sistemi ilə yanaşı ilkin yoxlama proqramları, elektron idarəetmə sistemləri istifadə edirlər. Bu sistemlərdən istifadə tədqiqatçıya məqalə qəbul prosesi və nəşr vəziyyətini nəzarətdə saxlamağa da kömək edir.

Nəticə

XXI əsrdə bəşəriyyət İKT insanın həyat və fəaliyyətinin bütün sferalarına dərinlən nüfuz etməsi, informasiya və biliklərin strateji resursa çevrilməsi ilə xarakterizə olunan yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur (Mahmudova, 2011). İKT-nin Sosial Elmlərə tətbiqi tədqiqatçıların ənənəvi araşdırma

təcrübələrini dəyişdirdi, tədqiqat sürətini artırdı, keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat metodlarını elektron platformalara integrasiya etdirdi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi sosial elm araşdırmalarında İKT-dən istifadə etmənin faydalarına baxmayaraq, tədqiqatda İKT dən istifadə etmək, ənənəvi araşdırma aparmaq üsulundan istifadə edən tədqiqatçılardan yüksək texniki bacarıqlar tələb edir. İKT-dən tədqiqat sürətini artırsa da tədqiqatçılar üçün zaman məhdudiyyəti və büdcə limiti yaratmış olur. Keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqat metodlarını elektron platformalara integrasiya tədqiqatçıların sosial bacarıqlarını, qarşılıqlı əlaqələri zəiflədə bilər.

Məqalədə qeyd edilən axtarış bazaları, sosial platformalar, keyfiyyət və kəmiyyət metodları, istinad və ədəbiyyat, plagiarizm proqramları sosial elm tədqiqatçıları tərəfindən geniş istifadə edilməkdədir. Son illər inkişaf etmiş cloud-base proqramlar tədqiqatçıların məlumat toplama üsulunu dəyişmiş, məlumatları yalnız şəxsi kompüterlərdə deyil, internetdə də saxlamaq imkanı vermişdir. Beləliklə, İKT sahəsindəki əhəmiyyətli inkişafalar tədqiqatçıların məlumat toplaması, işləməsi və təqdimatı üsulunu fərqləndirəcək dərəcədə dəyişmişdir.

Ədəbiyyat

- Adam K. (1996). The Social Science Encyclopedia Taylor & Francis, 923 pages
- Ahmad, N., & Fatima, N. (2009). Usage of ICT products and services for research in social sciences at Aligarh Muslim University. DESIDOC journal of Library and Information Technology, 29(2):.25-30.
- Albers, Michael J. (2017). Introduction to Quantitative Data Analysis in the Behavioral and Social Sciences. John Wiley & Sons, 240 pages.
- Fung, Han Ping. (2014). Effects of Information and Communication Technology (ICT) on Social Science Research (December 17, 2014). ADRRI Journal, Issue 1, Pages 1-8, October 2013, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2539688>
- Gogoi, P. (2020). Application of SPSS Programme in the Field of Social Science Research. Int. J. Recent Technol. Eng. 8, 2424–2427.
- Kim, Sung Ho, "Max Weber", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/weber/>
- Mahmudova, R.Ş. (2011) Elektron tədris resurslarının yaradılmasında standartlaşdırma məsələləri. İnformasiya Cəmiyyəti Problemləri, №1, s. 27-38.
- Wolff, K. (2007). Content Analysis. In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, G. Ritzer (Ed.). <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosc127>
- Wong, LP. (2008). Data Analysis in Qualitative Research: A Brief Guide to Using Nvivo. Malays Fam Physician. 3(1): 14–20.

TARİH ARAŞTIRMALARINDA BİR KAYNAK OLARAK MAARİF SALNAMELERİ

Hürü SAĞLAM TEKİR *

Özet

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları yayınlara salname adı verilmektedir. Tanzimat Fermanı ile Türkçeye giren salname tabiri yıllık anlamına gelmekte olup bir yıl boyunca meydana gelen olayları bir arada göstermeyi amaçlamaktadır. Bunlar devlet tarafından vilayetlerde kurulan matbaalarda yayınlanmakta ve 1263-1328 (1847-1911) tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Geçen zamanla birlikte salnameler devlet, vilayet, resmi kurum ve kuruluş, özel kurum ve kuruluş başlıkları ile yayınlanmıştır. Bunlardan birisi de maarif nezareti salnamesidir. 1316-1321 (1898-1903) tarihleri arasında 6 sayı olarak yayınlanmış olduğu bilinmekle birlikte 1320/1902 yılına ait 5. sayıya şu ana kadar kütüphanelerde tesadüf edilememiştir. Özellikle Osmanlı eğitim ve kültür tarihi için çok zengin bir içeriğe sahip olan maarif salnamelerinde; maarif nazırları, öğretmenler, öğrenciler, memurlar, teşkilat, okullar, kütüphaneler, matbaalar ve gazeteler gibi maarifle ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca öğrencilerin sınav cetvelleri, mükafat cetvelleri ve öğrenci oranları ile ilişkili tabloları da bünyesinde barındırmaktadır. Tanzimat sonrasında özellikle eğitim alanında yaşanan dönüşümleri tespit edebilmek açısından da dikkate değerdir.

Yayınlanan bu maarif salnameleri ülkenin eğitim durumunu rakamsal ve toplu olarak gösterdikleri için eğitim sorunlarının daha iyi anlaşılıp değerlendirilmesinde son derece önemli kaynak niteliğindedir. Şehir planları, haritaları ve fotoğraflar gibi kolay bulunamayacak görsel ve yazılı bilginin yer alması salnameleri, şehir tarihi araştırmalarında da önemli ve bilimsel başvuru kaynağı kılmaktadır. Bu çalışmada salnamenin ne olduğundan yola çıkılarak maarif salnamelerinin tarih araştırmalarındaki yeri ve önemi üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Salname, Maarif, Maarif Salnameleri, Maarif Nezareti.

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, hsaglam@sinop.edu.tr

Educational Yearbooks as a Source of Historical Researches

Abstract

Yearbooks are the annual publications of the Ottoman Empire's central government, ministries, military institutions, provinces, some private organisations, and individuals. The term salname, which entered Turkish with the Tanzimat Edict, meaning annual and refers to a collection of events that occurred over the course of a year. These are issued throughout the provinces by the state-established printing companies and cover the years 1263-1328 (1847-1911). Yearbooks with the titles of state, province, official institutions and organizations, private institutions and organizations have been published over time. One of them is the yearbook of the Ministry of Education. Despite the fact that it was published in six issues between 1316 and 1321 (1898-1903), the fifth issue of 1320/1902 has yet to be discovered in a library. There are numerous information on education such as ministers of education, teachers, students, officials, the organization, schools, libraries, printing houses, and newspapers, especially in educational yearbooks, which have a highly rich content for Ottoman education and cultural history. Tables about students' test schedules, incentive schedules, and student rates are also included. It is also significant in terms of identifying post-Tanzimat changes, particularly in the sphere of education.

These published educational yearbooks are an incredibly significant resource for a better understanding and evaluation of education problems since they represent the country's educational condition quantitatively and collectively. Yearbooks are an essential and scientific reference source in city history study since visual and textual material such as city plans, maps, and photos are difficult to come by. Starting with a definition of what a yearbook is, the role and relevance of education yearbooks in historical research will be addressed in depth in this study.

Keywords: Yearbook, Education, Educational Yearbooks, Ministry of Education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin, askeri kurumların, vilayetlerin, bazı özel kurum ve kişilerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata salname denilmektedir. Kelime Farsça sâl (yıl) ile nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere nev-sâl de denilmiştir. Resmi ve özel olarak ikiye ayrılan salnamelerin resimleri devlet, nezaret ve vilayetlere ait olanlar şeklinde üç başlıkta incelenebilir (Aydın, 2009).

Devlet tarafından vilayetlerde kurulan matbaalarda yayınlanan salnameler 1263-1328 (1847-1911) tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye adıyla 68 cilt olarak muntazam bir şekilde yayınlanan salnamelerin ilk sayıları

yüz sayfa civarında küçük boyda iken, daha sonrakilerin boyutları büyümüş, sayfa sayısı da bini aşmıştır. Salnameler Osmanlı devlet teşkilatının idari, askeri, kültürel ve diğer yönleri ile ilgili son derece önemli bilgiler içermektedir. Salnameler genel olarak, neşredildikleri dönemde vilayet dahilinde bulunan tabii kaynaklar, ziraat, hayvancılık, üretim, nüfus, hizmet birimlerinin durumu, hastaneler, yollar, ormanlar, eğitim kurumlarının yanı sıra mahalli tarih, coğrafya, idarî yapı, kurumlar, önemli kişilerin biyografileri, ekonomi, ordu ve donanma, eğitim, kültür, sanat eserleri, abideler, üretim maddeleri ve diğer alanlarda çok önemli bilgiler ihtiva eder (Hızlı, 2008). Öte yandan salnameler hükümetçe gönderilen örnek göz önünde bulundurularak vilayetlerde bulunan mektupçu denetiminde hazırlanırdı. Salnameyi hazırlayanların bilgi seviyesi ile vilayetin özel şartları, bu kaynakçaların hazırlanmasında önemli bilgi farklılıkları için olumlu sonuçlar vermektedir (Sağlam, 2011).

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda gerçekleştirilen modernleşmede siyasal gelişmeler ile eğitim alanındaki gelişmeler içi içe geçmiş bulunmaktadır. Şöyle ki eğitim tarihi, siyasi tarihin bir alt başlığı gibi yaşanmış ve siyasi hayatta meydana gelen değişimler eğitime yansımakta gecikmemiştir. Bunun yanı sıra eğitim kurumları yalnızca sosyalleşme, bilgi ve beceri kazandırma yerleri değil, aynı zamanda resmî ideolojilerin aktarıldıkları kurumlar olarak işlev görmüşlerdir (Alkan, 2008).

1892 yılında ilk eğitim istatistiklerinin yayınlanmasının kararı alınarak düzenli bir şekilde Maarif Salnamesi yayınlanması da kararlaştırılmıştır (Akyüz, 2011). İlki 1316 (1898) yılında başlayan Maarif-i Umumiye Salnamesi, 1321 yılına kadar altı kez yayınlanmıştır. Fakat beşincisinin yayınlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir. Mehmet Ö. Alkan'ın yapmış olduğu çalışmada aktardığı; *Beşinci/1320 Maarif Salnamesinin yayınlanıp yayınlanmadığını bilmiyoruz. Kataloglarda referansı bulunmamaktadır. II. Abdülhamid'in Kitaplığı'nın bulunduğu İ. Ü. Eski eserler Kütüphanesi'nde de kaydı yoktur. Seyfettin Özege'nin beş ciltten oluşan Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğunda ve salname ve nevsâlleri derleyen Ottoman Year-Books adlı katalogda da kaydına rastlayamadık. Muhtemelen basılmış, ancak bir nedenden dolayı dağıtılmamış ve imha edilmiş olmalıdır. Bu, II. Abdülhamid döneminde rastlanabilecek türden olaylardandır* (Alkan, 2008).

Osmanlı Devleti, eğitim faaliyetlerinin sağlıklı yürütülebilmesi için eğitim işini teşkilatlı bir hale getirerek 1857 yılında kurulan Maarif Nezareti zaman içerisinde her vilayete birer maarif müdürü atamıştır. 1869 tarihinde yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, teşkilatın idare ve görevlerini kanuni bir hükme bağlamıştır (Taşkın, 2013).

Yukarıda da bahsedildiği gibi 1892 tarihinde ilk eğitim istatistiklerinin yayınlanması kararı alınmış ve 1898 yılında ilk kez yayınlanan Maarif Salnamesinde, Maarif Nezareti'nin Tarihçesi yazılmıştır. Ve bu yaklaşık 30 yıl sonra yazılacak Maarif Nezareti tarihçesine kaynaklık etmiştir (Alkan, 2008). Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı içerisinde yirmiden fazla birimiyle başta eğitim olmak üzere kültür, sanat, turizm, basın-yayın gibi birden fazla alanda merkez ve taşra teşkilatları marifetiyle faaliyetlerini yürütmüştür. 1913-1917 yılları arasında maarif nazırlığı yapmış olan Ahmed Şükrü Bey tarafından, *“marif-i umumiya tarihini yazarsanız pek makbule geçer, mümkün olan teshilatı diriğ etmem...”* sözleriyle teşvik edilen eserin ismini de Ahmed Şükrü Bey koymuştur. Maarifin ilk tarihçisi unvanına sahip olan ve Meşrutiyetten sonra Maarif Nezareti'nde görevler almaya başlayan Mahmud Cevat'a tüm malzemenin kaynağına birinci elden ulaşma imkânı verilmiştir. Yazmış olduğu eserde, Maarif Teşkilatı'nın tarihi anlatılırken, Osmanlı yöneticilerinin ve kurumlarının üretmiş olduğu her türlü resmi evrak eserde kullanılmıştır. Özellikle salnameler, eğitim istatistiklerini kullanmış ve orijinal fotoğraflar esere renk katmıştır. Sadece İstanbul'u ve merkez teşkilatı anlatmamış, taşradaki eğitim kurumlarının ve yöneticilerin faaliyetlerini ve Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri karşılaştırmalar yaparak örneklendirmiştir (Selçuk, 2008).

1. Tarihsel Kaynak Olarak Maarif Salnameleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemini modern eğitim-öğretim kurumlarının açıldığı devir olarak düşünürsek, II. Abdülhamid devrini de uygulamaya geçiş, yaygınlaştırma, merkez ve taşrada binalaşma, öğretmen yetiştirme ve yeni yüksek mektepler açma devri şeklinde düşünebiliriz (Hayta, 2010). Bu anlamda Sultan'ın modern eğitimin temellerinde önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Devrinde yayınlanmış olan maarif salnameleri de bunun en açık kanıtlarından birisidir. Mekteplerin çeşitliliğini, işleyişini, bilimsel kurumları göstermesi açısından maarif salnameleri dikkate değerdir.

Yayınlanan maarif salnamelerinin isimleri şu şekildedir;

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1316.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1317.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1319.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dersaadet: Asır Matbaası, 1321.

1316-1898 Maarif Salnamesinin* içindekiler kısmı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

1316-1898 Maarif Salnamesinin İçeriği
Maarif Nezaretinin Tarihçesi
Maarif Nezaretî Makamına Tayin Buyrulan Davet
Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Hakkında Kararname, Nizamname, Ders Programı, İmtihanlar, Kabul Edilenler
Mekteb-i Hukuk-ı Şahane Ders Programı
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Şakirdanına Mahsus Talimat, Ders Cetveli
Sanayi-i Nefise Mektebi İdaresine Mahsus Talimat, Ders Programı
Mekteb-i Sultani Nizamnamesine Havi İlanname, Ders Programı
Hamidiye Ticaret Mektebi Ders Programı
Maarif Müdürlerinin Vazifelerini İçeren Talimat
Maarif ve Mekatib-i İdadiye Müdürleri ile Rüşdiye Muallimlerine Mahsus Talimat
Asar-ı Atika Nizamnamesi
Matbaalar ve Kitapçılar Nizamnamesi
Umum-ı Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyede Okunan Ulum ve Fünunun Haftalık Adet Dersini Mübeyyin Cetvel, Derslerin Tafsilatı
Darülmuallimat Ders Cetveli
Aşiret Mektebi Nizamnamesi, Ders Programı
Dersaadet Mekatib-i Rüşdiye Mektebinin İdare-i Dahiliyesine Mahsus Talimat
Taşra Mekatib-i Rüşdiyesinin İdare-i Dahiliyesine Mahsus Talimat
Dersaadet Mekatib-i İptidaiyesi İçün Talimat-ı Mahsusa
Dersaadet ile Kasabatta Bulunan Zükur ve İnas İptidaiyesine Mahsus Müfredatlı Program, Derslerin Tafsilatı

* 1317/1899 Tarihli Maarif Salnamesi ile 1318/1900 Tarihli Maarif Salnamesi içindekiler bakımından hemen hemen aynı iken 1319/1901 Tarihli 986 sayfalık Maarif Salnamesinde il ve sancaklar kısmı yer almamaktadır. 1321/1903 Tarihli Salnamede ise il ve sancaklar kısmı yer almakla birlikte salname eklerle birlikte 745 sayfadır.

Darülmualimin Sıbyan Şubelerine Mahsus Talimat
Umum-ı Mekatib-i Rüşdiyede Okunan Ulum ve Fünunun Haftalık Adet Dersini Mübeyyin Cetvel, Derslerin Tafsilatı
İnas Rüşdiyelerine Mahsus Ders Programı, Derslerin Tafsilatı
Kız Sanayi Mektepleri Programı, Derslerin Tafsilatı
Darülmuallimatta Okunan Derslerin Tafsilatı
Maarif-i Umumiye Nezareti
Müze-i Hümayun
Matbaa-ı Amire
Rasathane Amiri
Mekteb-i Mülkiye-i Şahane
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane
Mekteb-i Hukuk-ı Şahane
Mekteb-i Sultani
Darülmualimin
Sanayi-i Nefise Mektebi
Hamidiye Ticaret Mektebi
Darülmuallimat
Dersaadet İdadisi
Üsküdar İdadisi
Numune-i Terakki Mektebi
Darüşşafaka
Dersaadet Zükur Mekteb-i Rüşdiyesi
Dersaadet İnas Mekteb-i Rüşdiyesi
Dersaadet Mekatib-i Hususiyesi
Mekteb-i Harbiyye-i Şahane
Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane
Topçu Mektebi
Mekteb-i Harbiye-i Şahane İdadisi
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdadisi
Mekatib-i Rüşdiye-i Askeri
Mekteb-i Bahriye-i Şahane

Makine İmal Mektebi
Nehar-i Tüccar Kapudan Mektebi
Gedikli Şakirdan Mektebi
Rüşdiye-i Bahriye ve Menşe-i Kitap-ı Askeriye Mektebi
Bahriye-i Sanayi ve İmalat Sıbyan Tabur Hümayunları Mektebi
Eczacı ve Tayyareci Sıbyan Mektebi
Mekteb-i Sanayi
Mülkiye-i Baytar Mektebi
Halkalı Ziraat Mektebi
Dersaadette Tahrir-i İcra Olunan Kütüphaneler
Dersaadette Mevcut Matbaalar
Dersaadette Vilayat-i Şahanede Mevcut Mekatib-i İptidaiye

Salnamede giriş kısmında öncelikle Maarif Nezaretinin Tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir. Maarif Nezaretinin memurları, isimleri, rütbeleri, madalyaları açıklanmıştır. Oldukça zengin bir muhtevaya sahip olan salnamede genel itibariyle; nazırlar, memurlar, mektep kararnameleleri, nizamnameler, mekteplerin ders programı, imtihanlar, mektebe kabul edilenler/kabul şartları, öğrencilere mahsus talimatlar, ders cetvelleri, tarihi ve sanatsal öneme sahip nesneleri ve yapıları tanımlamak için kullanılan ve kültür mirasını koruma tarihinde çok özel bir yere sahip olan Âsâr-ı Atıka, matbaalar ve kitapçılar nizamnamesi, rüşdiyelerin ve idadilerin dersleri, mekteplerin idari yapısı, kız ve erkek İptidai ve Rüşdiyeleri, İnas Rüşdiyeleri, Ticaret Mektepleri, gayrimüslim ve ecnebi okulların isimleri, kuruluş ve ruhsat tarihleri, İstanbul'daki mevcut matbaalar ve kütüphaneler, kitapların sayıları ve kurucularının isimleri yer almaktadır (1898-1903 Maarif Salnameleri). Bu konularla ilgili bilgi ve istatistikler gerekli makamlara yazı yazılarak istenirdi. Bu bakımdan eğitim tarihi araştırmalarında ilgili konularla ilgili olarak başvurulacak önemli bir kaynaktır (Palalı, 2010).

Dönemin vilayetlere göre mektep türlerini, dersleri ve hocaları görmek açısından maarif salnameleri önemli bir kaynaktır. 19. yüzyılda bir Osmanlı vilayeti olan Musul'un eğitim durumuna dair çıkarımlarda bulunmamızı sağlayan 1316/1898 Maarif Salnamesinde, Musul İdadi Mektebi'nin ders ve hocaları şu şekildedir;

Müdür	Mehmed Tevfik Efendi
-------	----------------------

Hesap	Mehmed Tevfik Efendi
Tarih-i Umumi	
Usul-i Defter	
Fransızca	
Cebir	
İnşa	
Kitabet Muallimi	
Ulûm-i Diniye ve Arabi	İbrahim Efendi
Hendese	
Farisi ve Türkçe Muallimi	
Coğrafya	Hasan Hayreddin Efendi
Malumat-ı Nafia Muallimi	
Türkçe Muallimi	Ahmed İzzet Efendi
Hüsn-ü Hat Muallimi	Abdah Efendi
Ser Mubassır	Ahmed Efendi
İkinci Mubassır	Seydi Abdurrahman Efendi

Tabloda görüldüğü üzere Mehmed Tevfik Efendi, İdadi Mektebi'nin hem yöneticilik görevini üstlenmekte hem de yedi tane dersi yürütmektedir. Benzer şekilde birbirinden oldukça farklı üç dersi yürüten hocalar da mektepte mevcuttur. Bununla birlikte salname incelendiğinde Musul vilayetinde gayrimüslim mektepleri ile ilgili azımsanmayacak bir öğrenci potansiyelinin ve okullarının olduğu söylenebilir. Devletin bu okullara karşı kesin bir tavır alamadığı görülmektedir (Sağlam Tekir, 2019).

Vilayetler

Vilayet-i Şahane	Hüdavendigâr
Edirne	Diyarbakır
Erzurum	Selanik
İşkodra	Suriye
Adana	Sivas
Ankara	Trabzon
Aydın	Kastamonu
Bitlis	Kosova

Basra	Konya
Bağdat	Mamuratülaziz
Beyrut	Manastır
Cezayir-i Bahr-ı Sefid	Musul
Halep	Van
	Yanya

Sancaklar

İzmit
Bingazi
Çatalca
Zor
Kudüs-i Şerif
Kale-i Sultaniye

1901 tarihli Maarif Salnamesi dışındaki diğer salnamelerde 30'a yakın vilayet ve 6 sancağın eğitimi hakkında bilgiler ayrıntılı olarak verilmiştir. Ayrıca vilayetlerde tüm mekteplere giden talebelerin vilayet nüfusu içindeki bindelik oranlarına ilişkin tablolar mevcuttur.

Sonuç

Maarif-i Umumiyye Nezâreti'nin (1316-1321) 1898-1903 yılları arasında altı defa yayınladığı (bir tanesinin bulunamadığı) Maarif Nezâreti Salnâmesi, muhteva bakımından oldukça zengin bilgiler içerir. Nezâretin tarihçesi, nazırları, memurları, rütbeleri, madalyaları, medreseler, müderrisler, Müslüman ve gayrimüslim ve ecnebi okulların isimleri, öğrenci sayıları, kuruluş ve ruhsat tarihleri, kütüphaneler, kitap sayıları kurucularının adları yer almaktadır. Bu bakımdan eğitim tarihi araştırmaları ile ilgili konularda başvurulabilecek önemli bir kaynaktır.

Yayınlanan bu maarif salnameleri ülkenin eğitim durumunu, sayısal olarak ve toplu şekilde gösterdikleri için eğitim sorunlarının daha iyi anlaşılıp değerlendirilmesinde son derece önemli kaynak niteliğindedir. Maarif salnameleri eğitim tarihi çalışmalarında olduğu kadar şehir tarihi araştırmalarında da vazgeçilmez bir kaynaktır; içerisinde şehir planları,

haritaları ve fotoğraflar gibi kolay bulunamayacak görsel ve yazılı bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle şehir tarihi araştırmalarında da önemli ve bilimsel başvuru kaynağıdır.

Maarif salnameleri yayınlandığı dönemin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel durumuna dolaylı da olsa ışık tutmaktadır. Bu nedenle dönemin padişahının ve devlet adamlarının eğitime ve bilime kattıkları değerleri göstermesi açısından kıymetlidir. Ayrıca vilayetler ve sancaklar arasında bir kıyaslama imkanı da sunmaktadır.

Kaynakça

Salname

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1316.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1317.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1318.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Darülhilafetülaliye: Matbaa-i Amire, 1319.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Def'a Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Dersaadet: Asır Matbaası, 1321.

Telif ve Tetkik Eserler

Akyüz, Y. (2011). Osmanlı Döneminden Cumhuriyete geçilirken eğitim-öğretim alanında yaşanan dönüşümler. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(2), 9-22.

Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 2008, s. 9-84.

Aydın, B. (2009). *Salnâme*. Cilt 36, 51-54. İstanbul.

Hayta, N. / Ünal U. (2010). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- Hızlı, M. (2008). Osmanlı eğitim tarihinin arşiv ve yazma kaynakları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 577-592.
- Palalı, İ. (2010). Osmanlı Salnameleri ve tarih araştırmalarındaki kaynak olarak önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (23), 1–14.
- Sağlam Tekir, H. (2019). Osmanlı son döneminde Musul'da eğitim faaliyetleri. T Akay & S. Tekir (Ed.). *Tarihi süreçte Musul ve Musul sorunu* içinde (s. 593-623). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Sağlam, H. (2011). *H. 1287-1288-1290-1291-1293-1294 tarihli Erzurum Salnamelerine göre Kars Sancağı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Selçuk, M. (2008). Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 727-732.
- Taşkın, Ü. (2013). Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz. *International Journal of Social Science*, 6(3), 1327-1353.

BİZANS TARİH YAZIM YÖNTEMLERİNE DAİR BİR BAKIŞ

Fatma KOÇAK*

Özet

Ortaçağ tarihi alanında çalışma yapmak isteyen bir araştırmacı dönemin kaynaklarını kullanmak ve diğer tüm bilim alanlarında olduğu gibi belirli bir yöntem takip etmek durumundadır. Son derece geniş bir zaman dilimini kapsayan bu alanda yapılacak çalışmalarda kullanılacak yöntemler elbette çalışma konusuna göre değişmektedir. Bu bildiride Bizans tarihi çalışmalarına dair genel bir değerlendirme yapılarak dönemin en sık müracaat edilen iki temel kaynak çeşidi olan tarihler ve kronolojiler üzerinde durulacaktır.

Kronoloji sadece bir zaman ölçe yöntemi değil, aynı zamanda tarih yazımının geleneksel yöntemlerinden biridir. Kronikler eskiçağlardan beri kullanılıyor olsa da Hristiyanlığın ortaya çıkması ile daha çok gelişmiştir. Tarihler ise klasik tarih yazımının bir devamı olarak kabul edilmiş olup ele aldığı konular ve anlatım biçimi itibarıyla kronikten daha farklı bir kaynak türüdür.

Anahtar Kelimeler: Bizans Tarih Yazımı, Kronik, Tarih

An Overview of Byzantine Historical Writing Methods

Abstract

A researcher who wants to work in the field of medieval history has to use the sources of that period and follow a certain method as in all other fields of science. The methods to be used in studies to be conducted in this field, which covers an extremely wide period of time, vary according to the subject of the study. In this paper, a general evaluation of Byzantine history studies will be made and the histories and chronicles, which are the two most frequently consulted basic sources of the period, will be emphasized.

Chronology is not only a method measuring time, but also one of the traditional methods of historiography. Although chronicles have been used since ancient times, they developed more with the emergence of Christianity. Histories, on the other hand, have been accepted as a continuation of classical historiography and are a different type of source from the chronicle in terms of the topics and narrative style.

Keywords: Byzantine Historical Writing, Chronicle, History

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. fkocak@sinop.edu.tr

Giriş

395 yılında İmparator I. Theodosius'un ölümüyle Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı şeklinde bir ayrıma tabi tutularak yönetilmiş ve 476'da Batı Roma Germen kavimlerin saldırılarına dayanamayarak yıkılmıştır. Günümüzde Bizans İmparatorluğu olarak da bilinen Doğu Roma ise 1453 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve Osmanlı Sultanı II. Mehmed'in İstanbul'u ele geçirmesiyle tarih sahnesinden silinmiştir. Uzun yüzyıllar boyunca Roma imparatorluk anlayışına uygun olarak siyasi alanda tüm dünyanın tek hâkimi olma iddiasındaki imparatorluk, Hristiyanlığın benimsenmesinden sonra kendisini dini açıdan da tek merkez olarak görmeye başlamıştır.

Bizans İmparatorluğunun, bütün imparatorluklar gibi, çok etnik yapılı, çok inançlı ve çok dilli bir yapısı vardı. İmparatorlukta yaşayan insanların birçoğu başka dilleri de konuşuyor ve yazıyordu. Bu bağlamda siyasi, sosyal, ekonomik ve dini konular içeren Latince, Süryanice, Koptça, Slavca, Ermenice ve Gürcüce dillerinde de yazılı kaynaklar mevcuttur. Fakat bu dillerde kaleme alınmış eserler, Yunanca ile yazılanlarla karşılaştırıldığı zaman kaynak olarak çok daha az yer tutarlar (Kayapınar, 2011: 142; Mango, 2008: 253). Bizans döneminden günümüze ulaşabilmiş, büyük çoğunluğu Yunanca olan kaynaklar Bizans tarihi için olduğu kadar farklı milletlerin tarihlerinin araştırılması için de ana kaynak olmaları nedeniyle önemli bir yer tutarlar.

Bizans çalışmalarının en temel konusu Hristiyan Roma İmparatorluğudur. Çünkü geleneksel Hristiyanlığın inanç esasları, ibadet şekilleri ve politik teolojisi, zaman içerisinde yaşanan tüm ayrılıklara rağmen, bu imparatorlukta biçimlenmiştir. (Louth, 2020). Yönetim şekli, kurumları, kanunları ve kültürü ile tüm Avrupa'yı şekillendiren bu imparatorluğa dair yapılan çalışmalarda Erken Modern devirden itibaren araştırmacılar, Rönesans'ın birey odaklı yaklaşımının da bir sonucu olarak, kaynakları incelerken çoğunlukla metinlerin yazarlarının hayat hikayelerini ortaya koymak için çaba harcamışlardır. Böylece günümüze ulaşmış el yazmalarından edindikleri bilgiler ile varlığından haberdar olduğumuz fakat günümüze kadar gelemeyen metinleri tekrar inşa etmekle ilgilenmişlerdir. Bu yaklaşım XX. yüzyılın sonlarına kadar akademik alanda etkili olmuştur. Sonrasında yapılan çalışmalar ise odağını yazardan, el yazmalarının kendisine çevirerek daha güvenilir bir yol izlemeye başlamıştır. (Neville, 2021: 15).

1. Tarihlerin ve Kroniklerin Genel Özellikleri

Bizans tarihi hakkında bilgi veren çeşitli türlerde, çok sayıda kaynak bulunur. Vergi kayıtları, vasiyetnameler, nutuklar gibi bazıları içerdikleri bilgiler açısından tarihi metinlere oldukça yakındır. Fakat bu bildiride sadece *tarih* ve *kronik* olarak tanımlanan metinlere yer verilmiştir. Theophanes the Confessor *kronografi* ve *historiografi* terimlerini kullanarak tarihçileri tanımlamıştır. Bu ayrımın Karl Krumbacher tarafından da onaylanması ile Bizantinistler uzun süre boyunca tarihi metinleri iki farklı

türe ayırmışlardı: *tarih* ve *kronik*. Halbuki Bizans tarihçileri eserlerini hiçbir zaman bu şekilde kesin çizgilerle ayırmadılar (Kazhdan, 1991a: 937; Kılıç, 2013: 14). Yakın bir zamana kadar tarihler iyi, kronikler kötü olarak değerlendirilmişken (Neville, 2021: 23), günümüz araştırmacıları bu ayrımın terk edilmesi gerektiğini kaydetmişlerdir. Bu bildiride amaç, herhangi birini diğerinden daha değerli, daha iyi göstermek değil sadece kendine has bazı özelliklerine göre bir metnin tarih ya da kronik olarak tanımlanabildiğini ifade etmektir.

1.1. Kronikler

Kronoloji sadece bir zaman ölçme yöntemi değil, aynı zamanda tarih yazımının merkezinde, kökeninde yer alan, yaygın kullanılan bir yöntemidir.¹ Kronik (Χρονικόν/Χρονογραφία) antik dönemden beri kullanılıyor olsa da Hristiyanlığın ortaya çıkışından sonra daha da gelişmiştir. Tarih yazımı ile karşılaştırıldığında, kronoloji türündeki metinler insan meselelerinden daha geniş bir arka plana karşı gelişir ve olayların iç gelişiminden, anlamlarından ya da sebeplerinden ziyade olayların sırasına ve aralarındaki zaman aralıklarına odaklanır (Varona, 2018: 389). Geniş bir zaman dilimini kapsarlar. Genellikle dünyanın yaratılışından başlayıp yazarın kendi zamanına kadar gelir ve detaylı bir anlatım sunmak yerine listeler halinde bilgiler verir. İmparatorlar, krallar gibi önemli kişiler listelenir, havarilerin, azizlerin faaliyetlerine yer verilir ve olağan dışı doğa olayları ve alametler de sıkça konu edilirdi.

Geleneksel bir terim olarak kronoloji 4 tür çalışmayı tanımlamak için kullanılabilir: Birincisi, John Malalas, George Syncellus, George Hamartolos, Michael Glykas örneklerinde olduğu gibi yaratılıştan itibaren dünya tarihini ya da Theophanes, Patrik I. Nikephoros gibi geçmişin geniş bir bölümünü anlatan tarihi metinlerdir (Kazhdan, 1991b: 443). Bunlar çoğunlukla yazarın kişisel gözlemlerine yer vermez. Kendilerinden önceki dönemler için daha önce yazılmış kaynaklara dayanırlar. İkincisi, kısa kroniklerdir ki bu türdeki metinler de daha sınırlı bir zaman içinde meydana gelen siyasi olayları annalistik (yıllık) bir tarzda sunarlar. Kısa kronikler Yunanca el yazmalarının sayfa kenarlarındaki boşluklara ya da boş bir sayfaya yazılmış kronolojik notlardır (Kılıç, 2013: 22).² Üçüncüsü, yazarların olayları, antik imparatorlukları, imparatorları, kralları, patrikleri, papaları sıraladıkları kısa listeler şeklindeki türdür. Dördüncüsü ise, I. Aleksios'un çocuklarının listesini sunan bir örnekte olduğu gibi, önemli bir kişinin ya da ailenin kayıtlarının kronolojik bir şekilde sunulduğu metinlerdir (Kazhdan, 1991b: 444).

Geç Roma-Erken Bizans dönemi diye nitelendirebileceğimiz döneme ait metinlerden Kaiserialı Eusebios'un eseri Eratosthenes, Apollodorus ve Julius Africanus gibi kronik türünün belli başlı

¹ Kronikler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Brian Croke, *Christian Chronicles and Byzantine History, 5th-6th Centuries*, Variorum, Great Britain-USA, 1992.

² Kısa kroniklerin özellikleri ve tarih araştırmaları bakımından önemi için de aynı esere müracaat edilebilir.

metinlerini içermesi açısından önemli bir kaynaktır. Eusebios (260/265-339/340) literatürde *Kronikler* başlığıyla bilinen çalışmasıyla İbrahim peygamberden, MS 325’e, I. Constantine’in vicennalia’sına kadarki dönemi kapsayan bir anlatı sunar.³ Orijinal metin günümüze ulaşmamış olmakla birlikte sonraki kronik yazarlarının yaptıkları atıflar dolayısıyla hakkında bilgi sahibi olduğumuz bu çalışma kronik geleneğinin ana örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Eusebios bu eserinde, özet halinde dünya tarihe ve Keldani, Yahudi, Mısır, Yunan ve Roma şeklinde beş gruba ayırdığı hükümdar listelerine yer vermiştir (Varona, 2018: 397-398). IV. Yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar pek çok yazar Eusebios’un çalışmasına başvurmuş, onu devam ettirmiş ve argümanlarını sorgulamıştır.

VI. yüzyılda John Malalas⁴ (490-570/578) tarafından yazılmış olan Kronografi günümüze ulaşan en eski Bizans kroniğidir. Âdem’den 563 yılına kadar olan olayları kapsayan 18 bölümlük bir eserdir. İlk ve son bölümler kayıp olduğu haliyle eser, eski Mısır’ın efsanevi tarihi ile başlar ve Romalıların Marcianus’un liderliğinde Afrika’ya seferleriyle ve Justinian’ın ölümüyle biter. Bu çalışma büyük ölçüde Kaiserialı Eusebios’un eserine dayanır. Çalışmasının diğer kaynakları efsaneler, İncil hikayeleri ve gerçek hikayelerdir (Kayapınar, 2011: 152; Jeffreys, 2003: 497).

VIII. yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın başları, Bizans kronoloji yazımı açısından önemli bir dönemdir. Hristiyanlık içinde büyük çatışmaların yaşanması ile Yunanca kronikler yeni bir yön almıştır. Syncellus ve Theophanes gibi isimler alışılmışın dışında çağrışımlardan arındırılmış, yeni bir kronolojik çerçeveye ihtiyaç duydu (Varona, 2018: 421). Bunun yanı sıra tarihlendirme ile ilgili farklı görüşlerin sebep olduğu karmaşa Theophanes the Confessor’un (760-817/818) hesaplamalarıyla son bulmuştur. Bizans tarih yazımında tarihlendirme, dünyanın yaratılışından itibaren yıllar hesaplanarak yapıldı. Theophanes yaratılışın MÖ 1 Eylül 5509’da gerçekleştiğini iddia edinceye kadar dünyanın yaşına ilişkin muhtelif hesaplamalar vardı. Onun görüşü sonraki yazarlar tarafından da benimsenip standart haline gelmiştir (Neville, 2021 :44). Bu nedenle IX. yüzyılın ortalarından sonra yazılan metinler üzerinde çalışırken Yaratılıştan sonraki yıl hesaplanacaksa Annus Mundi⁵ yılından 5508 çıkarılır ve MS yılı yakın bir şekilde belirlenebilir. Venance Grumel, *La Chronologie* isimli bir eser kaleme alarak Bizans’ta kullanılan bütün tarihlendirme yöntemlerini analiz etmiş ve bir tablo hazırlamıştır. Bizans tarihlendirme sistemleri ile kaydedilen bir tarihin kaç yılına tekabül ettiğini belirlemek için Grumel’in hazırladığı tablolardan faydalanılabilir (Neville, 2021: 45).

Theophanes, kendisinden önce yazan George Syncellus’un eserinin bittiği yerden başlayarak 284-813 yılları arasını ele aldığı *Kronografi* isimli eserinde anlattıklarının kişisel görüşler olmayıp,

³ Bu çalışmanın yanı sıra Eusebios’un *Kilise Tarihi* ve *Konstantinos’un Hayatı* başlıklı eserleri de Bizans tarih yazımının farklı türlerine dair önemli örneklerdir.

⁴ Malalas Süryanice bir kelime olup, hatip ya da öğretmen anlamına gelir. Daha fazla bilgi için bkz. Barry Baldwin, “Malalas, John”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. II, s. 1275.

⁵ Bizans tarihilerinin tercümelerinde kullanılan ve Latince bir terim olan Annus Mundi “Dünya Yılında” anlamına gelmektedir.

objektif tarihi gerçekler olduğunu vurgular (Kazhdan, 1991c: 2063).⁶ Geleneksel kronik tanımlamasının en net örneklerinden biridir. Her yıl ayrı ayrı listelenmiş ve o yıl yaşanan hadiseler bu ayrı başlıklar altında toplanmıştır. Yine bu başlıklar altında Roma İmparatorlarının, Sasani Krallarının isimleri ve tahtta kaçınıcı seneleri olduğu, İstanbul, Kudüs, İskenderiye ve Antakya piskoposlarının isimleri ile görevlerinin kaçınıcı senesinde oldukları belirtilmiştir (Theophanes & Turtledove, 1982).⁷

Sonraki dönemlerde Patrik Nikephoros, George Hamartolos, Symeon Metaphrastes, John Skylitzes, Michael Glykas gibi isimler tarafından kronik türünde önemli eserler meydana getirilmiştir.

Geleneksel tasnife göre kronikler batıl inançlı, eğitimsiz keşişlerin eserleri olarak değerlendirilip küçümsendiler. Daha ziyade ilahi kurtuluş, alametler ve doğal afetlerle ilgilenen ve geniş bir zaman dilimini kapsayan olayları sadece kronolojik bir şekilde listeleyen metinler olarak tanımlandılar. Fakat 1965 yılında Hans-Georg Beck, “kronik yazarlarının çoğunun keşiş olmadığını ve pek çok Bizanslı keşişin de aslında tam anlamıyla keşiş olmadığını” ortaya koydu. Bizans toplumunda ölümünün yaklaştığını düşünen kişilerin manastıra çekilmesi sık karşılaşılan bir durumdu. İmparatorlar, generaller, saray mensupları ya da kilise görevlileri de hayatlarının son dönemlerini manastırda geçirmeyi tercih ederdi. Bu nedenle hayatlarının sadece son anlarında keşiş olmayı tercih eden, tüm hayatını manastır tutkunu, dindar kimseler olarak geçirmemiş çok sayıda kişi vardı. Dolayısıyla kroniklerin manastır dindarlığını yansıtan tek tipte keşişler tarafından yazıldığı fikri geçersiz oldu (Neville, 2021: 25).

Kroniklere yönelik bir başka eleştiri de Hristiyan orta çağın bir icadı olarak değerlendirilmeleri idi. Aslında olayların yıl yıl kaleme alınması şeklindeki kronik yazım tekniğinin orta çağ icadı olmadığı, eskiçağlardan beri bu yöntemle eserler verildiği kesindir. Bizans kronik yazımı Helenistik döneme dayanmaktadır. O dönemin yöntemleri, kendilerinden öncekilerden krallık veya konsül listelerini alıp bunları Kutsal Kitap tarihiyle senkronize eden ve kendi dönemlerine ilişkin özel kavramlarla birleştiren Hristiyan kronik yazarları tarafından devam ettirilmiştir (Varona, 2018: 421).

Dil açısından kronikler daha basit bir Yunanca ile yazılırdı. Koine Yunancasına⁸ benzerdi. Günlük konuşma dilinde değillerdi fakat yine de gramerleri ve kelime dağarcıkları daha az karmaşıktı. Bunu bir tercih olarak değerlendirmek mümkündür. Çünkü tarih yazarları antik dil ve kelime

⁶ Theophanes ve eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. *Studies in Thophanes*, Ed. Marek Jankowiak and Federico Montinaro, Collège De France – Cnrs Centre De Recherche D’Histoire Et Civilisation De Byzance, Paris, 2015.

⁷ Theophanes kroniğinin tam metin İngilizce çevirisi için bkz. *The Chronicle of Theophanes the Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813* (1997). C. Mango ve R. Scott (Eds). Oxford: Clarendon Press.

⁸ Koine (Κοινή), Helen dünyasında yaygın olarak kullanılan Yunanca lehçe. Septuagint ismiyle anılan Eski Ahit’in en eski Yunanca çevirisi Koine dialektiğindedir. Sonrasında İncil de Koine ile kaleme alınmıştır. MÖ IV. Yüzyılda şehir devletleri arasında lingua franca olarak kullanılmıştır. İskender ve halefleri tarafından Asya ve Afrika’da kurulan şehirlerin de dili olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Browning, R.(1991). Koine. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. II, 1135). Oxford: Oxford University Press.

seçimlerdeki çeşitlilik üzerine daha fazla düşünürken kronik yazarları ise anlaşılabilir daha açık bir biçimde yazmayı hedeflemiş olabilirler (Neville, 2021: 29).

Bizans araştırmaları uzunca bir süre, yapıları nedeniyle edebi olmamakla itham ettiği kronolojik yazmaları ihmal etmiştir. Fakat kronolojik yazı sadece tarih için bir kaynak olması hasebiyle değil, aynı zamanda tarihi kültürün bir tezahürü olarak da önemlidir (Varona, 2018: 420).

1.2. Tarihler

Tarih, Yunanca yazan antik ve orta çağ müelliflerine göre diğer edebi türlerden farklı, belli başlı bir yazı türüydü. Bizans edebiyatının en temel unsurlarından biri olan tarihler, klasik geleneğin bir devamı olarak görüldü. Bunlar, Thukydides ve Ksenophon gibi klasik tarihçilerin izinden giden metinlerdi. Kroniklerden farklı olarak daha kısa bir tarih aralığını, başı ve sonu belli bir zaman dilimini ele alırlar. Bir hükümdarlık dönemi ya da daha sınırlı bir sürede gerçekleşmiş hadiseleri ve sebeplerini ayrıntılı biçimde incelerler.

Tarihler dil açısından daha üst bir seviye olarak değerlendirilen klasik Attika Yunancası⁹ ile kaleme alınırdı. Bizans tarihi alanında çalışan araştırmacılar bir metni tarif ederken klasik Attika Yunancasına uygunluğuna göre metni derecelendirirlerdi. Örneğin, MÖ V. yüzyıl Attika Yunancasına yakın bir dili olan metnin üslubu “yüksek seviye” olarak, sonraki dönemlerde kullanılan koine ile yazılmış bir metnin üslubunu “orta seviye”, klasik normlardan uzak olanları ise “düşük seviye” şeklinde tarif ediliirdi (Neville, 2021: 46).

Hitabet, drama gibi diğer türlerden ayrı bir tür olarak tarih yazımının bazı ortak kuralları net bir şekilde tanımlanmıştı. Bir tarihin hangi konuları içerdiği, anlatının nasıl kaleme alınması gerektiği, eserin giriş kısmında nelerin yer alacağı, yazarın olaylar hakkındaki kendi görüşünü ne zaman belirteceği gibi hususlarda genel sabit normlar vardı (Neville, 2021: 26).

Tarihler genellikle bir *giriş* kısmı (προοίμιον/prooimion) ile başlar. Elimizdeki bir metnin giriş kısmı yoksa bu kısımların kaybolduğu varsayılır. Giriş kısmında yazar kendi samimiyetini, sadece doğruları yazdığını ifade eder ve neden böyle bir eser kaleme aldığını açıklardı. Tarih yazma amacının “geçmişin anısının zamanla silinmesini önlemek” olduğunu söyleyen yazar bazen kendisinden önceki yazarların bir menfaat uğruna ya da şahsi kinlerinden dolayı gerçekleri çarpıtmış olduklarını iddia ederdi. Kendisinin kaydettiği olayların ise anlatılmaya değer şeyler olduğunu söylerdi (Neville, 2021: 26). Bu tarihlerin konuları siyasi ve askeri olaylar ve bu olaylarda yer alan kişilerin, özellikle de

⁹ Attika Yunancası, Atina ve çevresindeki tarihi bölgede kullanılan bir lehçedir. İoania lehçesinin alt ya da kardeş lehçesi olarak tanımlanabilir. Zaman içerisinde ortak bir dile dönüşmüş, yaygın kullanımı olan bir lehçedir. Yunanca lehçeler, imla, tonlama, telaffuz, sözcük dağarcığı, söz dizimi gibi konular bakımından farklılıklar arz eder.

imparatorların faaliyetleriydi. Ekonomik, sosyal ve kültürel tarih gibi konular tarih kitaplarında pek yer almazdı.

V. Yüzyıl Bizans yazarlarının başta gelenlerinden biri olan Sardisli Eunapios (345/346-420) tarafından yazılan *Tarihi Açıklamalar* isimli eser tarih türüne bir örnek olarak değerlendirilebilir. Eser on dört bölümden oluşurken 270-404 yılları arası hakkında bilgi verir. Bu çalışmadan sadece bazı parçalar günümüze ulaşmıştır (Britannica, 2013). Pagan bir tarihçi olan Eunapios, Thukydides'in açıklamalarını dikkate alarak çalışmalarını genellikle didaktik bir amaca yönelik olarak yürütmüştür (Bozkaya, 2017: 42).

Tarih yazarları genellikle kendisinden önceki müellifin bitirdiği yerden devam ederdi. Böylece bir süreklilik sağlanmış oldu. Daha önce de bahsedildiği üzere kısa vadede gerçekleşen olaylar, dönemin imparatorlarının faaliyetleri ayrıntılı biçimde ele alınırdı.

Zosimos, 306-410 yılları arasındaki olayları kapsayan ve altı bölümden oluşan *Yeni Tarih* isimli eserinde Diocletianus dönemi hakkında ayrıntılı bilgiler sunar. Augustus dönemini de 410 yılına kadar anlatır. Birinci bölüm giriş niteliğindedir. İkinci bölüm Diocletianus ile Licinius arasındaki mücadeleyi anlatır. Üçüncü bölüm Jovian (363-364) dönemini, dördüncü bölümde Hunların faaliyetlerini, beşinci bölümde Alaric'in Yunanistan ve İtalya'yı yağmalaması ve Roma kuşatmasını, altıncı bölümde İngiltere, Galatia ve İspanya'daki olaylar ve Roma'nın ikinci defa Alaric tarafından kuşatılması anlatılır (Kayapınar, 2011: 144).

Her ne kadar Bizans tarih yazımında bir süreklilik olsa da VII. yüzyıl ile IX. yüzyıl arasından günümüze kadar gelen çok az metin vardır. Bunun bir sebebi bu dönemde tarihi metinlerin ekonomik olarak yeterince destek bulamaması dolayısıyla çok daha az sayıda kişinin tarih yazması olabilir. Bir başka olası sebep ise sonraki nesillerin bu dönemde yazılan eserleri kopyalamamış hatta ortadan kaldırılmış olmasıdır. İkonoklast¹⁰ imparatorların lehinde yazılmış tarihler daha sonra gelen ikonodül¹¹ tarihçiler tarafından tahrip edildi. Bu nedenle özellikle VIII. yüzyıla dair çalışmalar sonraki yüzyıllarda yazılan eserlerden edinilen bilgiler çerçevesinde yürütülmüştür (Neville, 2018: 21). Bazı araştırmacılara göre VII. yüzyılın başlarında, Theophylact Simocatta'nın Bizans'ın Avarlar ve Sasanilere karşı yürüttüğü savaşları anlattığı *Ekümenik Tarih* isimli eseri sonraki birkaç yüzyılda tarih yazımı yeniden canlanana kadar “Yunanca yazılmış son seçkin seküler tarih eseri” (Cameron, 2015: 172)

¹⁰ İkonoklazm (tasvir kırıcılık) hareketine destek olan kişiler için kullanılan bir ifadedir. Bizans'ta ikonoklazm iki dönem halinde 726-787 ve 814-843 yılları arasında devam etmiştir. Hz. İsa'nın, Meryem'in ya da azizlerin tasvirlerinin yasaklanması, mevcut tasvirlerin ortadan kaldırılması hareketidir. Dini, siyasi, sosyal bir çok sebebi bulunan bu hareket hakkında daha fazla bilgi için bkz. Brubaker, L. ve Haldon, J. F. (2011). *Byzantium in the Iconoclast Era, C. 680-850: A History*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹¹ İkonoklastların aksine tasvirler saygı duyan, destekleyen kişilere ikonodül ya da ikonofil denilmektedir.

XI. yüzyıl kültürel hayatın son derece verimli olduğu bir süreç olarak tarih metinlerinin de tekrar arttığı bir dönemdir. Michael Psellos, Michael Attaleiates¹², Nikephoros Bryennios gibi isimler son derece önemli eserler kaleme almıştır.

Tarihlerin çoğunda birden fazla imparatorun dönemlerinin ele alındığını söyleyebiliriz. Fakat Anna Komnene'nin *Aleksias* adlı eseri sadece bir imparatorun hikayesini ele alması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. Anna Komnene (1083-1153), Bizans İmparatoru I. Alexios'un kızı olarak babasının hayatını ve hükümdarlık dönemini anlatır. Bizans tarihinde nadir görülen kadın yazarların en meşhurdur. 1069–1118 yılları arasındaki olayları on beş bölümde anlattığı eserinde Homeros ve İncil'den alıntılara yer verir. Çalışması Psellos'un tarihinin devamı mahiyetindedir ve Malazgirt Savaşı ile başlayıp 1118'de I. Alexios'un ölümüyle son bulmaktadır (Kayapınar, 2011: 169). Giriş bölümünde kendisini tanıtarak eserin amacını şu şekilde açıklamıştır:

“Karşı konulmaz biçimde ve kesintisiz bir hareketle akıp giden zaman, var olabilmiş ne varsa tümünü -gerek dikkat çekmeye değer olayları gerekse büyük ve anımsanmaya değer olanları- bir unutulmuşluk uçurumuna çekip yutmak için, sürükleyip götürür... Ne var ki, tarih bilimi, Zaman'ın akışına karşı koyan sarsılmaz bir bent'tir: Zamanın karşı konulmaz akışını bir bakıma durdurur..

Ben, Anna, İmparatorlar Alexios ile Eirene'nin Mor Odada doğmuş ve büyütülmüş kızı, yazın'ın yabancı olmamakla kalmıyorum, ayrıca bir de Hellen dilini derinlemesine incelemişliğim var; güzel konuşma sanatını ihmal etmeden, [felsefeyle de ilgilendim] Aristoteles'in kapsamlı bilimsel yapıtlarını, keza Platon'un dialoglarını dikkatle okudum...

...Yazdığım bu yapıtta, babamın yaptıklarını anlatmak istiyorum...

Bu öykünün anlatımını üstlenişim, yazarlık yeteneğimi sergilemek için değil, bu kadar önemli bir konu, onun hakkında gelecek kuşaklara tanıklık edilmemiş kalmasın diyedir; çünkü en büyük başarılar bile, ileride anımsanabilmelerine olanak verecek yolda, bir bakıma, tarih'in korumacılığına emanet edilmezlerse, sözü edilmezliğin karanlığında kaybolup giderler...

...Gerçekten, tarihçiliği üstlenen kişi, kendisinin [söz ettiği kişiler hakkındaki] gerek hoşlanma eğilimlerini gerek nefret duygularını unutmalıdır...Bana gelince, gerek onları [dostlarımı, sevdiklerimi] gerek ötekileri [düşmanlarımı, sevmediklerimi]; ayrıca, gerek sözlerimden incinenleri gerek sözlerimi yerinde bulanları, [hepsini], olayların kendileriyle ve tanıklarla, aktardığım gelişmelerin gerçek olduğuna inandırmak istiyorum...

¹² Ataleiatas, görgü tanığı olduğu 1071 tarihli Malazgirt Savaşını bir tarihçi olarak anlatır. Malazgirt Savaşını, literatürde sıkça rastlanılan ifade ile, “Anadolu'nun kapılarının Türklere açıldığı savaş” olarak ele almıştır. Daha fazla bilgi için bkznz. Bozkaya, K. (2017). *Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar)*. Trakya Üniversitesi, Edirne.

...ama dilerim, bu anlatım okuyucuyu, ona gözyaşı döktürtecek kadar duygulandırabilir ve yalnız içli kimselerin değil, huyu gereği duygusal olmayanların bile bana acımasını sağlar.” (Komnena, 1996: 9-14)

Bu ifadeler yukarıda bahsedilen bir giriş kısmında yer alan bilgilere örnek olması açısından da değerlidir.

John Kinnamos, Niketas Choniates, George Pachymeres, Nikephoros Gregoras, John Kantakuzenos gibi yazarlar, sonraki yüzyıllarda yazdıkları eserler ile gerek Bizans tarihi gerek Türk tarihi açısından önemli bilgiler sunarlar.

Yukarıda bahsedilen tarih ve kronik türlerinden her iki türün kurallarının dışında bazı metinler de bulunmaktadır:

John Zonaras *Tarihlerin Özeti* başlığını taşıyan eserinde bir kronik gibi yaratılıştan 1118 yılına kadarki olayları anlatır. Din tarihi, Roma tarihi ve Bizans tarihi konularına ayrılmış üç cilt halindedir (Kayapınar, 2011: 171). Kapsamına rağmen kronik geleneğine dair hususlar bu eserde yer almaz. Yüksek seviye bir Yunanca ile yazılmış ve dünyevi konulara ağırlık veren bir metindir. İmparatorluk sarayında yüksek rütbeli bir görevliyken 1118’den sonra manastıra çekilerek keşiş olmuştur (Neville, 2021: 31; Kazhdan, 1991d: 2229). Bu yönüyle, kronik yazarlarının keşiş olmaları ile ilgili yapılan eleştirel bağlantının da doğru olmadığını gösteren bir örnektir.

Michael Psellos *Kronografi* başlığını taşıyan eserinde 976-1078 yılları arasındaki olaylara yer verir. Saray mensubu bir kimse iken Michael ismini manastıra çekilme sürecinde almıştır. Fakat manastır hayatı uzun sürmemiş ve tekrar başkente dönmüştür. Eserinde on dört imparator ve imparatoriçenin hükümdarlık dönemini ele alır. Metnin içerisinde eser hakkında tarih diye bahsetmiş olması ve olayları yıl yıl kaydetmemesi dolayısıyla *Kronografi* başlığının Psellos tarafından seçilmediğini iddia edenler vardır (Neville, 2021: 161-162). Fakat dönemin diğer tarih metnlerinin aksine, siyasi ve askeri olayların detaylarından ziyade şahısların karakterleri hakkında bilgi vermesi dolayısıyla geleneksel tarih yazım kurallarının da dışındadır.

Aynı hikâyenin kroniklerde ve tarihlerde tekrarlandığı pek çok örnek vardır. Bunun en temel sebebi Bizanslı vakayiname ve tarih yazılarının çoğunun iyi bir hikâyeye olan düşkünlüğüdür. Tören kayıtları, yıldönümleri vb. ile birlikte geçmişe dair anılarını şekillendirmeye yardımcı olan şey bu hikayelerin gücüdür. Bir diğer sebep ise yazarların bu şekilde doğruluklarını ispat ettiklerini düşünmeleridir (Scott, 2010: 251).

2. Yazarlar, Amaçları ve Okuyucular

Bizans İmparatorluğu'nda teorik olarak, okuma yazma bilen herkes bir eser kaleme alabilirdi. Fakat dönemin tüm toplumlarında olduğu gibi Bizans'ta da okur-yazar olanların sayısı yüksek değildi (Çelik, 2020: 297). Erken Bizans döneminde bu grubu oluşturanlar daha ziyade taşra kentlerinin yöneticileriydi. Kentlerin gerilemesine paralel olarak okuyucuların sayısında da azalma olmuştur. İlerleyen dönemlerde tekrar canlanma yaşanmış fakat daha iyi koşullar ancak XI. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Mango, 2008: 257). Herhangi bir türde bir metin yazmak sınırlı sayıda kişinin ve itibarlı bazı kadınlar dışında da genellikle erkeklerin sahip olduğu belirli bir eğitim düzeyi gerektirirdi. İyi eğitim alan kişilerin sayısı da döneme göre değişim gösterirdi.

Her biri elle çoğaltılan kitapların üretimi pahalı bir uğraştı. Çünkü Mısır'dan papirüs ithalinin durduğu dönem olan VII. yüzyıldan itibaren yazı malzemesi olarak kullanılan parşömenin maliyeti yüksekti (Mango, 2015: 258). IX. yüzyılda Araplar tarafından Çin'den getirilen kâğıt biliniyor olsa da parşömenin yerini alması daha geç bir dönemi buldu. VIII. yüzyılda kültür hayatında genel bir gerilemenin olması kitap miktarının da azalmasına sebebiyet verdi. Sonraki yüzyıllar ise el yazmaları açısından zengin bir dönem oldu (Cameron, 2015:165-166).

Bizans'ta yazarlar çoğunlukla, çeşitli seviyelerde ders veren hocalar, devlet adamları, askerler, din adamları ve bazen imparatorlar arasından çıkardı (Çelik, 2020: 4-5). Daha özelde tarihi metin yazarlarından bahsedilecek olursa bu kimselerin toplumda belirli bir mevki sahibi insanlar olduğu söylenebilir. Bu nedenle yazarların isimlerinin yanında bir imparatorluk unvanı ya da kilise hiyerarşisi ile ilgili bir unvan taşımaları olağan bir durumdu. Örneğin IX-XII. yüzyıllar arasında tarih yazımı ile hukukçuluk arasında güçlü bir bağlantı vardı. Bu dönemin birçok tarihçisi hukuk eğitimi almış ve tarihçiliğe başlamadan önce hukuk alanında görev yapmıştı. Bu yüzden unvanları da yüksek seviyedeki görevleri gösterir. Bilindiği kadarıyla tarih ya da kronik yazarlarından hiçbirinin esas mesleği tarihçilik değildi (Neville, 2021: 32).

Bizans tarihi metinlerinin yazarlarının bazıları hakkında daha fazla bilgiye sahip olmamıza karşın bazı metinler tamamen anonimdir. Bir yazar hakkında bildiklerimizin de onun tarafından yazılanlardan geldiğini göz önünde bulundurarak bu bilgilerin doğruluğu konusunda temkinli yaklaşmalıyız. Çünkü bazı durumlarda müellifin kendisi hakkında söylediklerinin ne kadar doğru olduğunu belirlemek zordur. George Hamartolos (Günahkâr) ya da Keşiş George olarak bilinen Bizanslı tarihçi, kronik türündeki eserinde yaratılıştan 842 yılına kadarki olayları anlatır. Yazarın hem günahkâr hem keşiş olarak anılması onun metnin başında kendisi hakkında söylediğinden kaynaklanmaktadır. *Keşiş ve Günahkâr Georgios tarafından Muhtelif Tarihçilerden Toplanan, Derlenen ve Yorumlanan Kısa Kronik* şeklindeki başlığın altındaki metin, yüksek ahlaki değerlere sahip, dinen yasak olan şeylerden uzak bir hayat yaşayan bir kimsenin yazacağı türdendir. Fakat yazar kendisine günahkâr

diyerek alçakgönüllülük gösterse de bu durumda daha ilk cümlede farklı iki tanımlama ile güvenilirliği konusunda temkinli davranılması gerektiğini gösterir (Neville, 2021: 16).

Bizans metinlerinin okuyucuları hakkında ise tarih yazarları hakkında bildiğimizden çok daha azını biliyoruz. Aslında sadece tarihi metinlerin değil, genel olarak edebiyat alanında yazılan her eserin okuyucu kitlesinin çok sınırlı olduğuna, hatta dünyevi olaylarla, eserlerle ilgilenen bir toplumun olmadığına dair iddialar bulunmaktadır (Mullet, 2010: 233). Çünkü yazmak gibi okumak da zahmet gerektiren bir iş olarak değerlendirildi. İlk amacı da eğlence değil, eğitimdi. Tarihler çok az sayıda kopya ile günümüze gelmişken kroniklerin çok sayıda versiyonu olan daha çok kopyasına rastlamamız dolayısıyla kroniklerin okuyucu kitlesinin daha geniş olduğunu söyleyebiliriz. Kronikler Adem'den/Yaratılıştan yazarın zamanına dek olayları anlatırken peygamberlerin, hükümdarların faaliyetlerine yer verirdi. Sadece ruhban sınıfına mensup kişilere değil herkese hitap ederdi (Neville, 2021: 34-37).

Her iki türün yazarlarının da bu eserleri üretmelerinin belirli amaçları vardı. Bizans tarih yazıcılığında Hristiyanlık öğeleri ile donatılmış metinlerde tarihçilerin, ölmüş olan azizler üzerinden toplum nezdinde bir kutsallık oluşturmak için de tarihi kullandıkları oldu. Kronik yazarları ise “daha çok çevre edinme ile birlikte kilise fonlarına gelen para miktarının artması ve insanlığa mucizevi anlatımlarla ilham kaynağı olması gibi kaygılarla” eserler kaleme aldılar (Bozkaya, 2017: 37). Tarihler, anlatılan olayların unutulmasını engellemek, gelecek nesillere büyük başarıları aktarmak amacındaydılar. Bir diğer önemli husus da okuyucularına nasıl davranmaları gerektiğini öğretirken onları eğitmek istemeleriydi. Eserde anlatılan kişilerin faaliyetleri iyi ya da kötü olmalarına göre ya örnek alınması ya da uzak durulması gereken davranışları gösterirdi (Neville, 2021: 34).

Mango (2015), emekli bir general olan Kekaumenos'un askeri bir kariyer isteyen genç bir adama verdiği öğüdü aktararak, yazarın amacına ve okuyuculardan beklediklerine bir örnek sunmaktadır:

“Boş olduğun ve bir komutanın görevleriyle meşgul olmadığın zaman, hem tarihler hem de Kilise yazıları olmak üzere kitap oku. ‘Bir askere kilise kitaplarını okumaktan ne fayda gelir?’ deme, çünkü bunlardan çok yararlanacaksın. Eğer yeterince dikkatini verirsen, onlardan yalnız öğretiler ve kendini geliştirecek öyküler toplamakla kalmayacak, aynı zamanda meseller, ahlaki ve askeri düsturlarla ilgili dersler de çıkaracaksın. Aslına bakılırsa, Eski Ahid’in neredeyse tamamı strateji ile ilgilidir. Yeni Ahid’den de, dikkatli bir okuyucu, zihin açısından pek çok ilke çıkarabilir.”

“Çok oku, o zaman çok şey öğreneceksin. Anlamasan bile sebat et, çünkü bir kitabı birkaç kere okuduktan sonra Tanrı’dan idrak gücü alacaksın ve onu anlayacaksın.”

Bir başka örnek için Bizans İmparatoru olan Constantine Porphyrogenitus'un, literatürde *De Administrando Imperio* şeklinde bilinen, Πρὸς τὸν ἰδιὸν υἱὸν Ρωμανόν (Oğlum Romanos'a) başlığını taşıyan eserine bakabiliriz. İmparator bu eseri başta oğlu II. Romanos olmak üzere imparatorluğu yönetecek kimselere yol göstermek amacıyla yazmıştır. Çağdaşı pek çok kitap gibi didaktik bir üslupla

kaleme alınan eseri ile VII. Constantine kendinden sonra ülkeyi yönetecek olan oğlunu iyi bir hükümdar olabilmesi için, geçmişte yaşananların bilgisiyle eğitmek istemiştir. Ayrıca kullandığı dil ile ilgili yaptığı açıklama da metinlerde kullanılan üslupların yazarların tercihinin bağlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

“Yönetime ulaşmak için bilgisiz olmaman ve akıllı olman gerektiğini düşündüğüm o şeylere kulak ver şimdi, oğlum. Çünkü ben, tebaa olan tüm diğerleri için öğrenmenin iyi bir şey olduğu gibi, herkesin güvenliğini düşünmeye ve dünyanın yüklü gemisini yönetip kılavuzluk etmeye mecbur olan, özellikle senin için de öyle olduğunu iddia etmekteyim. Ve şayet konuma başlamada, konuşmanın sade ve aşınmış yolunu ve tabiri caizse tembelce ilerleyen basit düz yazıyı takip ettiysem, buna hayret etme, oğlum. Çünkü ben, güzel bir yazı ya da yücelikle şişirilmiş yüksek bir Attike tarzını gösterme gayretlisinden ziyade, bilgisiz olmaman gerektiğini ve uzun süren tecrübenin meyvesi olan o zeka ve sağduyuyu zorlanmadan temin edebileceğini düşündüğüm bu şeyleri sana öğretmek için, günlük ve etkileşimli anlatım heveslisi oldum.” (Porphyrogenitus, 1949).

Sonuç

Bir dönemi, bir milletin ya da medeniyetin tarihini anlamak için öncelikli olarak birinci elden kaynaklara başvurulur. Bizans tarihi için de bu kaynaklar çok çeşitlidir. Tarihler ve kroniklerin yanı sıra mühürler, vergi kayıtları, mektuplar, cenaze nutukları, vakıf şartnameleri gibi pek çok kaynak materyal mevcuttur.

Bizans'ta tarih yazımı, 4. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar devam eden bir gelenektir. Pek çok tarih yazarı kendisinden önceki tarihçilerin eserlerini devam ettirmiş, önceki tarihlerin sonlandığı tarihi kendi eserlerinin başlangıcı olarak almışlardır. Uzmanlar günümüze gelmiş olan Bizans tarih eserlerini genellikle klasik üsluba göre yazılmış tarih ve kronik olarak iki geniş gruba ayırırlar. Biz de bu çalışmamızda tarih ve kroniklerin kendisine has özelliklerine değinmeye çalıştık.

Araştırmalarda kullanılan kaynakların türü, hangi bağlamda üretilmiş olduğu, yazarın güvenilirliği gibi unsurlar çalışmaların daha doğru sonuçlar vermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle bir metni hangi kategoride değerlendireceğimizi bilmemiz, metni doğru okuyabilme, yorumlayabilme ve bunları tarihî kaynak olarak daha da etkili bir şekilde kullanma konusunda bize yardımcı olacaktır.

Kaynakça

Andrew L. (2020), What is Byzantine Studies, *The British Academy*. 11.12.2021 tarihinde https://www.thebritishacademy.ac.uk/blog/what-is-byzantine-studies/?gclid=EAIaIQobChMIuPvAhYLS8gIVS-d3Ch14AwmPEAAAYAiAAEgJUK_D_BwE adresinden erişildi.

Baldwin, B.(1991). Malalas, John. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. II, 1275) Oxford: Oxford University Press.

- Bozkaya, K. (2017). *Bizans Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan XI. Yüzyıla Kadar)*. Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2013). Eunapius. *Encyclopedia Britannica*. 10 December 2021 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/Eunapius> adresinden erişildi.
- Browning, R.(1991). Koine. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. II, 1135). Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker, L. ve Haldon, J. F. (2011). *Byzantium in the Iconoclast Era, C. 680-850: A History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cameron, A. (2015). *Bizanslılar*. Özkan Akpınar (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Croke, B.(1992). *Christian Chronicles and Byzantine History, 5th-6th Centuries*, Great Britain-USA: Variorum.
- Çelik, S. (2020), Bizans Edebiyatına Kısa Bir Giriş. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, 294-305.
- Jeffreys, E.(2003). The Beginning of Byzantine Chronography: John Malalas. G. Marasco (Ed). *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity, Fourth to Sixth Century*, Leiden: Brill, 497-527.
- Kayapınar, L. (2011). Bizans Tarihi Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum. M. Öz (Ed). *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu: Bildiriler, Ankara 18-20 Mart 2010*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 141-205.
- Kazhdan, A. (1991d). Zonaras, John. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. III, 2229). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A.(1991a). Chronicle. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. I, 443-444). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A.(1991b). Historiography. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. II, 937-938). Oxford: Oxford University Press.
- Kazhdan, A.(1991c). Theophanes The Confessor. A. P. Kazhdan (Ed). *The Oxford Dictionary of Byzantium*, (C. III, 2063). Oxford: Oxford University Press.
- Kılıç, Ş.(2013). *Bizans Kısa Kronikleri (Chronica Byzantina Breviora) Osmanlı Tarihinin Bizanslı Tanıkları*. İstanbul: İthaki.
- Komnena, A. (1996). *Aleksiad, Malazgirt'in Sonrası*, B. Umar (çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mango, C. (2008). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*. Gül Çağalı Güven (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mullet, M. (2010). No, Drama, No Poetry, No Fiction, No Readership, No Literature, L. James (Ed.). *A Companion to Byzantium*. United Kingdom: Wiley-Blackwell Publishing.
- Neville, L.(2021). *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazımı Rehberi*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Porphyrogenitus, C.(1949). *De Administrando Imperio*, G. Moravcsic ve R. J. H. Jenkins (Ed ve çev.) Budapest.
- Scott, R. (2010). Text and Context in Byzantine Historiography. L. James (Ed.). *A Companion to Byzantium*. United Kingdom: Wiley-Blackwell Publishing.

Studies in Thophanes (2015). Ed. M. Jankowiak and F. Montinaro, Collège De France – Cnrs Centre De Recherche D'Histoire Et Civilisation De Byzance, Paris.

The Chronicle of Theophanes the Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813 (1997). C. Mango ve R. Scott (Eds). Oxford: Clarendon Press.

The Chronicle of Theophanes, An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (AD 602-813) (1982). H. Turtledove (çev.). University of Pennsylvania Press.

Varona, P.(2018). Chronology and History in Byzantium. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 58, 389-422.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA SORUNLARI VE ÇÖZÜMLERİ

Scientific Research Problems and Solutions

Mohamed Abdelhalim Uthman AHMED *

Doğan FIRINCI **

Abstract

This research aims to identify the problems facing scientific research in general, and the researcher in particular. It is clear that scientific research in our time suffers from some problems, including those related to the topic of research and the approach followed, including: the spread of the phenomenon of scientific theft and various copy rights violation on the rights of authors, the lack of originality in many contemporary Arab literature, and the violation - to varying degrees - of the principles of scientific research and its methods. Among these problems is what is related to education; since there is a strong relationship between research and development and the education system - especially higher education - it is the main source of competencies working in research and development. In addition to what is related to researchers and research institutions, such as the decrease in the number of researchers, the migration of competencies, and the instability of research and development institutions. Among these problems - also - with regard to the weakness of translation, and by that I mean the small number of books translated into Arabic. This is in addition to some financial problems such as poor spending on scientific research. Then the research mentions some recommendations and remedial proposals for these problems, for example: paying attention to the scientific and cultural training of researchers, setting standards for evaluating scientific research, strengthening the protection of intellectual production, setting plans for forming new generations of researchers, and developing the idea of collective scientific research.

Keywords: Research, Scientific, Problems, Solutions, Scientific Thefts.

البحث العلمي مشكلات وحلول

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تحديد المشكلات التواجه البحث العلمي عامة، والباحث خاصة؛ حيث يعاني البحث العلمي في عصرنا الحاضر من بعض المشكلات منها ما يتعلق بموضوع البحث والمنهج المتبع، ومن ذلك: انتشار ظاهرة السرقات العلمية والاعتداءات المتباينة على حقوق المؤلفين، والافتقار إلى الأصالة في العديد من المؤلفات العربية المعاصرة، والإخلال - على درجات متفاوتة - بأصول البحث العلمي ومناهجه. ومن هذه المشكلات ما يتعلق

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, mhaleam@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8440-594X>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, dfirinci@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7245-7008>.

بالتعليم؛ لأنه توجد علاقة قوية بين البحث والتطوير ومنظومة التعليم - وخاصة التعليم العالي - فهو المصدر الأساسي للكفاءات التي تعمل في البحث والتطوير.

ومنها ما يتعلق بالباحثين والمؤسسات البحثية، كإنخفاض عدد الباحثين، وهجرة الكفاءات، وعدم استقرار مؤسسات البحث والتطوير. ومن هذه المشكلات - أيضاً - ما يتعلق بضعف الترجمة وأقصده بذلك قلة عدد الكتب المترجمة إلى العربية. هذا بالإضافة إلى بعض المشكلات المالية مثل ضعف الإنفاق المخصص للبحث العلمي. ثم يذكر البحث بعض التوصيات والمقترحات العلاجية لهذه المشكلات ومن ذلك على سبيل المثال: الاهتمام بالتكوين العلمي والثقافي للباحثين، ووضع معايير لتقويم البحث العلمي، وتدعيم حماية الإنتاج الفكري، ووضع الخطط لتكوين أجيال جديدة من الباحثين، وتنمية فكرة البحث العلمي الجماعي.

الكلمات المفتاحية: البحث، العلمي، مشكلات، حلول، السرقات العلمية.

هذا بحث بعنوان: "البحث العلمي مشكلات وحلول" أتحدث فيه عن البحث العلمي ومناهجه، ثم أذكر بعض المشكلات التي تواجه البحث العلمي عامة، والباحث خاصة.

ومن هذه المشكلات ما يتعلق بالتعليم، ومنها ما يتعلق بالباحثين والمؤسسات البحثية، وأخرى تتعلق بضعف الترجمة، إضافة إلى بعض المشكلات المالية والإدارية.

ثم أذكر بعض المقترحات العلاجية لهذه المشكلات معتمداً في ذلك كله على بعض المراجع التي كتبت في هذا المجال.

الدراسات السابقة

لقد تناول هذا الموضوع كثير من الدراسات التي تهتم بالبحث العلمي ومناهجه ومشكلاته، لكن لا توجد دراسة جمعت المشكلات كلها في بحث واحد؛ ولذا أريد في هذا البحث أن أجمع هذه المشكلات، ثم أتبعها ببعض الاقتراحات لحلها.

ومن أهم هذه الدراسات: أزمة البحث العلمي في العالم العربي، للدكتور عبد الفتاح خضر، وقد تحدث فيه عن الإنتاج الفكري الهابط، والسرقات العلمية، وقد ذكر الأسباب والحلول، وقد استفاد البحث من هذا الكتاب كثيراً. ومن هذه الدراسات: البحث العلمي بين المشرق العربي والعالم الغربي، للدكتور محمد صادق إسماعيل، وقد تحدث فيه عن مشكلات البحث العلمي في العالم العربي، واكتفى بعرض المشكلات فقط، ولم يقترح حلولاً لها. وهذا البحث يجمع هذه المشكلات ثم يقترح بعض الحلول التي تساهم في القضاء عليها، وقد جاء هذا البحث في: مقدمة، وتمهيد، ومبحثين، وخاتمة.

المقدمة: أتحدث فيها عن مشكلة البحث، والدراسات السابقة.

التمهيد: تعريف البحث العلمي، وموجز لمناهج البحث العلمي.

المبحث الأول: مشكلات البحث العلمي.

المبحث الثاني: المقترحات العلاجية لمشكلات البحث العلمي.

الخاتمة: النتائج التي توصل إليها البحث.

1. تعريف البحث العلمي، وموجز لمناهج البحث العلمي.

تكون مصطلح البحث العلمي من كلمتين، هما: بحث، علمي. أولاً، فيما يخص البحث، فهو التقصي والطلب، فكلمة البحث مشتقة من الفعل بَحَثَ أي فَتَّشَ وتَبَع، تقصّي وطلب.

بَحَثَ عن الشيء أَبَحَثَ بَحْثًا، إذا كشفت عنه؛ وكأن أصل ذلك ابتحاثك التراب عن الشيء المدفون فيه.... وكل شيء بَحَثَ عنه فقد كشفت عنه".¹

"وَالْبَحْثُ: أَنْ تَسْأَلَ عَنْ شَيْءٍ، وَتَسْتَخْبِرَ. اسْتَبَحَثْتُ وَابْتَحَثْتُ وَتَبَحَثْتُ عَنِ الشَّيْءِ، بِمَعْنَى وَاحِدٍ أَيْ فَتَّشْتُ عَنْهُ"². والبحث: دراسة منظمة وهي تحقيق منهجي حول موضوع ما بهدف الكشف عن الحقائق وتأسيس أو تعديل نظرية ما، أو تطوير خطة العمل وفقًا للحقائق المكتشفة"³

ثانيًا، العلمي: المصدر المنسوب إلى العلم، والتي تشير إلى الدراية والمعرفة (عَلِمَهُ عِلْمًا: عَرَفَهُ).⁴

والعلم اصطلاحًا: نشاط إنساني يهدف إلى فهم الظواهر المختلفة من خلال إيجاد العلاقات والقوانين التي تحكم هذه الظواهر والتنبؤ بالظواهر والأحداث وإيجاد الطرق المناسبة لضبطها والتحكم بها".⁵

أما البحث العلمي فهو عملية فكرية منظمة يقوم بها شخص يسمى الباحث، من أجل تقصي الحقائق المتعلقة بمسألة أو مشكلة معينة تسمى موضوع البحث باتباع طريقة علمية منظمة تسمى منهج البحث وذلك للوصول إلى حلول ملائمة للمشكلة أو إلى نتائج صالحة للتعميم على المشاكل المماثلة تسمى نتائج البحث.⁶

1.1. أهمية البحث العلمي

للبحث العلمي أهمية كبيرة؛ فقد أمرنا الله - سبحانه وتعالى - بالعلم في آيات كثيرة من القرآن الكريم، ومن ذلك قوله تعالى: ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾⁷، وقد رفع الله شأن العلم والعلماء، قال تعالى: ﴿يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

¹ محمد بن الحسن بن دريد، جوهرة العرب، تحقيق رمزي منير بعلبكي، (لبنان، بيروت، دار العلم للملايين، ط 1، 1987م) 258/1.

² جمال الدين بن محمد بن منظور، لسان العرب، لبنان: بيروت، دار صادر، ط3، 1414هـ، 115/2.

³ محمد صادق إسماعيل، البحث العلمي بين المشرق العربي والعالم الغربي، (القاهرة، المجموعة العربية للتدريب والنشر، ط1، 2014م)، ص 30.

⁴ الفيروز أبادي، القاموس المحيط، (لبنان، بيروت، مؤسسة الرسالة، ط4، 1994)، ص1471.

⁵ ذوقان عبيدات وعبد الرحمن عدس وكايد عبد الحق، البحث العلمي، مفهومه أدواته أساليبه، (بيروت، دار الفكر، 1984م)، ص 20.

⁶ سالم محمد سالم، واقع البحث العلمي في الجامعات، دراسة لأعضاء هيئة التدريس بجامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية في الرياض، طبعة عام 1997م - 1417هـ، ص 58.

⁷ سورة طه 114/20.

﴿٨﴾ وقال تعالى: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ﴾⁹ وقد أمر الله - سبحانه وتعالى - بالتفكير في خلقه ومعرفة حقيقة الكون، قال تعالى: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْمُلُكِ الَّتِي بَحْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَع النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾¹⁰، كما تكمن أهمية البحث العلمي في أنه الوسيلة إلى التقدم العلمي الذي هو سبب القوة في كل زمان ومكان؛ لذا فهو من أسباب القوة الي أمر الله بها في قوله تعالى: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ﴾¹¹.

2.1. مناهج البحث العلمي

يختلف منهج البحث العلمي حسب الموضوع الذي يقوم الشخص بدراسته؛ حتى يتم اكتشاف الحقائق، وفيما يلي عرض موجز لأنواع مناهج البحث العلمي:

1.2.1. المنهج الاستدلالي

"هو السلوك العام المستخدم في العلوم، والرياضة منها خصوصاً، وهو عبارة عن التسلسل المنطقي المنتقل من مبادئ أو قضايا أولية إلى قضايا أخرى تستخلص منها بالضرورة، دون التجاء إلى تجربة".¹²

ومن هذا التعريف نستنتج أن هذا المنهج خاص بالأبحاث العلمية عامة والرياضيات خاصة، حيث ينتقل من المعلوم إلى المجهول، ومن البسيط إلى المركب دون اللجوء إلى إجراء التجارب العملية، على عكس المنهج التجريبي.

2.2.1. المنهج التجريبي

"المنهج التجريبي - بمعنى عام- هو المنهج المستخدم حين نبدأ من وقائع خارجة عن العقل، سواء أكانت خارجة عن النفس إطلاقاً، أم باطنة فيها كذلك كما في حالة الاستبطان، لكي نصف هذه الظواهر الخارجة عن العقل ونفسرها".¹³

ومن هذا التعريف نجد أن المنهج التجريبي هو الذي يقوم على أشياء خارج العقل ويفرض على العقل تفسيرها، وقد مال بعض المناطق إلى عدّ المنهج الاستدلالي خطوة من خطوات المنهج التجريبي؛ أو بالعكس يميل بعض المناطق إلى عدّ المنهج التجريبي

⁸ سورة المجادلة 11/58.

⁹ سورة فاطر 28/35.

¹⁰ سورة البقرة 164/2.

¹¹ سورة الأنفال 60/8.

¹² عبد الرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي، الكويت، وكالة المطبوعات، ط3، 1977م، ص: 82.

¹³ عبد الرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي، مرجع سابق، ص: 128.

لحظة منة لحظات المنهج الاستدلالي العام،¹⁴ مما يؤكد تكامل مناهج البحث العلمي، فليس هناك منهج بحث علمي منعزل عن بقية المناهج، وإنما يكمل بعضها بعضاً.

خطوات المنهج التجريبي¹⁵

- الملاحظة أو المشاهدة وينتج عنها الوصف والتعريف، أو تحديد المشكلة، ووسائل البحث.
- التفسير ، وكتابة الفرضيات.
- التجريب وهو اختبار الفرضيات بإجراء التجارب التي إما أن تثبت هذه الفرضيات مباشرة، أو تؤدي إلى إثبات قضية تكفي صحتها لإثبات صحة الفرض المطلوب امتحان الصحة فيه.
- وضع القوانين وتنظيمها.

3.2.1. المنهج التاريخي

ويسمى المنهج الاستردادي¹⁶ أحد أنواع مناهج البحث العلمي ويقوم هذا المنهج على دراسة التاريخ فيعمل الباحث على دراسة الماضي، ووصف أحداثه ووقائعه وتحليلها وتفسيرها على أسس منهجية علمية دقيقة؛ لمعرفة الحاضر والتنبؤ بالمستقبل؛ لأنه كما يقال التاريخ يعيد نفسه، فهو يساعد في حل مشكلات الحاضر أحياناً، وتفاديها وعدم الوقوع فيها أحياناً، ويقوم هذا المنهج على الملاحظة ثم الربط من أجل تكوين فكرة عامة.

كما يهتم الباحثون اليوم بمنهج البحث التاريخي خاصة؛ لاتساع الميادين التي يمكن استخدامه فيها، فهو إضافة لاستخدامه في التاريخ، فإنه يستخدم في ميادين العلوم الطبية، والقانون، والطب، والدين، وغيره؛ من أجل التحقق من صدق الحقائق والمعلومات القديمة.¹⁷

مصادر المنهج التاريخي

تعدد مصادر دراسة التاريخ، فهناك مصادر أولية وتتضمن الوثائق، والمقابلات، والآثار، وهناك مصادر ثانوية وتتضمن الرجوع إلى الكتب، والمذكرات، وتسجيلات التلفزيون والإذاعة، وكذلك تتضمن الرجوع إلى السير الذاتية.

خطوات المنهج التاريخي

- تحديد المشكلة بعد الشعور بها.
- جمع المادة التاريخية وكافة المعلومات عنها.
- تحليل المعلومات، ونقدها.
- كتابة الفروض التي تفسر الأحداث، وشرحها.

¹⁴ عبد الرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي، مرجع سابق ص: 127.

¹⁵ انظر: عبد الرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي، مرجع سابق ص: 128، 129.

¹⁶ عبد الرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي، مرجع سابق ص: 183.

¹⁷ رحيم يونس كرو العزاوي، مقدمة في منهج البحث العلمي، (الأردن، عمان، دار دجلة، ط1، 2008)، ص 79.

- استخلاص النتائج، وكتابة البحث النهائي.

4.2.1. المنهج الوصفي

هو أكثر مناهج البحث العلمي انتشاراً، وهو المنهج الذي يركز على ما هو كائن الآن في حياة الإنسان والمجتمع، أو وصف النصوص وتحليلها، وهو استقصاء ينصب على ظاهرة من الظواهر كما هي قائمة في الحاضر بقصد تشخيصها وكشف جوانبها، وتحديد العلاقات بين عناصرها، أو بينها وبين ظاهرة أخرى.¹⁸

إن المنهج الوصفي يُعتبر الأنسب في التعامل مع الظواهر الإنسانية، والاجتماعية، ويستخدم الباحث هذا المنهج عندما تتوفر لديه معرفة ومعلومات كافية عن الظاهرة، كما يتصف بأنه منهج واقعي؛ لأنه يدرس الظاهرة كما هي موجودة في الواقع .

خطوات المنهج الوصفي

- تحديد المشكلة، وجمع المعلومات عنها.

- تحديد هدف البحث.

- وضع فروض الدراسة التي تجيب عن العنوان بصورة مؤقتة.

- تحديد المصطلحات.

- تحديد الدراسات السابقة، وتصنيفها.

- تحديد منهج البحث.

- كتابة النتائج وتفسيرها، وتقديم بعض التوصيات.

والجدير بالذكر أننا لا نستطيع أن نفصل بين المناهج عند البحث في موضوع معين، يقول الأستاذ عبد الرحمن بدوي: " والحقيقة أن الفصل بين مختلف المناهج بالنسبة إلى أي علم من العلوم يكاد يكون مستحيلاً، حتى إن كلود برنار نفسه وهو الذي أكد التميز في مناهج العلوم المختلفة، قد حاول هو نفسه أن يرد المناهج إلى منهج واحد، بمعنى أنه ليس من الممكن أن نفصل المناهج بعضها عن بعض في تكوين العلم الواحد"،¹⁹ وهذا يؤكد تكامل مناهج البحث العلمي، وعلى سبيل المثال لا يمكن فصل المنهج التاريخي عن المنهج الوصفي؛ فالمنهج التاريخي يتعامل مع المصادر التاريخية لجمع المعلومات، ثم يصف هذه المصادر ويحللها

¹⁸ رحيم يونس كرو العزاوي، مقدمة في منهج البحث العلمي، مرجع سابق، ص: 97.

¹⁹ عبد الرحمن بدوي، مناهج الحث العلمي، مرجع سابق، ص: 13.

ويستنتج منها ما يريد أن يستنتج (وهذا منهج وصفي)، وإذا كانت هناك قضية لها مقدمات، وهذه المقدمات تؤدي إلى نتائج حتمية فهذا هو المنهج الرياضي أو الاستدلالي وهكذا.

ولكن السؤال الذي يطرح نفسه هنا هو: كيف يحدد الباحث المنهج الذي يسير عليه في بحث معين؟ وما تقدم نستطيع أن نقول: إن على الباحث عند تحديد المنهج الذي يسير عليه في بحثه أن يذكر المنهج الغالب استخدامه في ذلك البحث، بمعنى أنه إذا كان الغالب على بحثه المنهج الوصفي يقول: ويستخدم البحث المنهج الوصفي، وإذا كان الغالب على بحثه المنهج التاريخي يقول: ويستخدم البحث المنهج التاريخي وهكذا.

2. مشكلات البحث العلمي

يعاني البحث العلمي في عصرنا الحاضر من مشكلات أدت إلى تأخر العرب وتقدم الغرب، وهذا يحتاج إلى دراسات علمية متأنية للوقوف عليها وتحديدتها، ومن ثم إيجاد وسائل العلاج، وفيما يلي عرض لهذه المشكلات.

وأولى هذه المشكلات وأهمها: مشكلة تزايد الإنتاج الفكري الهابط، وازدحام المكتبة العربية به بشكل ملحوظ²⁰، وأهم الكتب التي تناولت هذه المشكلة بالدراسة والتحليل كتاب: أزمة البحث العلمي للدكتور عبد الفتاح خضر، فقد وقف على المشكلة وأسبابها، ووسائل مقترحة لعلاجها في أسلوب علمي رائع يقول: "إنني بما أقدمه في هذه الدراسة، إنما أضع بعض النقاط فوق الحروف من أجل إجلاء الطريق أمام رجال البحث العلمي، بإبراز المشكلة والظواهر الضارة التي تشتمل عليها، ومدى الأضرار التي تترتب عليها وما لا يمكن أن يدور حوله التفكير حوله من سبل العلاج"²¹، وفيما يلي تلخيص لما ورد في هذا الكتاب؛ حيث إننا لا نستطيع أن نورد كل ما جاء في الكتاب في هذا البحث القصير.

من مظاهر هذا الإنتاج الفكري الهابط: الافتقار إلى الأصالة، ويقصد بها تميز الباحث بالاستقلال الفكر الواقعي المتميز، وانتشار السرقات العلمية، والإخلال بالمنهج العلمي وأصوله.

وترجع أسباب هذه المشكلة إلى: أسباب عامة، وأسباب خاصة، وتكمن الأسباب العامة في العوامل السياسية، والاجتماعية، والثقافية، والاقتصادية وما لها من تأثير كبير على حرية الرأي والإبداع.

فالعوامل السياسية ذات تأثير واضح في توجيه البحث العلمي؛ حيث تفقد الباحثين قدرًا من الموضوعية اللازمة لسلامة البحث العلمي، عندما يتأثرون بالمبادئ والاتجاهات السياسية والمذهبية السائدة في الدولة.

والعوامل الاجتماعية المتعلقة بوضع الأسرة في المجتمع، وعلاقة أفرادها في المؤسسات التعليمية، وفي الأجهزة العامة أو الخاصة التي يعملون فيها، وعلاقات الصداقة.... وغير ذلك من من العوامل الاجتماعية لها أثرها الواضح على مدى إمكان الإسهام في إبراز المواهب، وتنمية القدرات العلمية.

والعوامل التعليمية والثقافية هي التي توجه المجتمع إلى أهمية البحث العلمي، ومكانة الباحثين، ولا يخفى دور وسائل الإعلام من صحافة وإذاعة وتلفزيون... في إبراز هذه الأهمية.

²⁰ عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، المملكة العربية السعودية، الرياض، ط3، 1992م، ص: 13.

²¹ عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص: 14.

والعوامل الاقتصادية لها أثرها الواضح في حركة البحث العلمي؛ حيث يحتاج البحث العلمي إلى إمكانيات إذا توفرت تساعد على توفير الأجهزة والأدوات اللازمة للبحث العلمي، كما أنها تساعد على التخطيط السليم له، وإرسال البعثات، واستقدام الأساتذة والخبراء، والتوسع في مؤسسات البحث العلمي، وإعداد الأجيال اللازمة من الباحثين إعداداً جيداً، وتوفير الحياة الكريمة لرجال البحث العلمي.

أما الأسباب الخاصة فتتمثل في:²²

- ضعف التكوين الثقافي والعلمي، فهناك فرق بين العلم والثقافة، فليس كل معلم مثقفاً؛ لأن الإنسان قد يستمد ثقافته من مصادر متعددة بمجهوده الخاص مثل الصحف والمجلات وعن طريق السفر في رحلات استطلاعية، وعن طريق وسائل الإعلام المختلفة السمعية منها والبصرية، بخلاف المستوى التعليمي الذي يعتمد على الدراسات العلمية المنظمة في مراحل في مؤسسات التعليم المختلفة.

ويلاحظ أن بعض خريجي الجامعات يفتقرون إلى الثقافة، وتقتصر ثقافة هؤلاء الخريجين على بعض المعرفة النظرية أو العملية في مجال التخصص فقط.

أما ضعف التكوين العلمي فهو ناتج عن عدة أسباب منها: عدم الاستناد إلى أسس علمية في التخطيط لسياسات التعليم، أو وجود معوقات تحول دون تطبيق هذه السياسات التعليمية مثل كثرة أعداد الدارسين، أو عدم وجود أعضاء هيئة التدريس التي تطبق هذه السياسات.

- سيطرة العلاقات الشخصية على علاقات البحث العلمي؛ حيث تفتقر بعض العناصر من المكلفين بالإشراف على البحوث العلمية إلى الموضوعية نتيجة للعلاقات الشخصية بين الباحث والمشرّف بمختلف صورها.

- عدم كفاية التقدير المالي أو الأدبي للباحث العلمي؛ حيث يتعرض رجل العلم إلى ضغوط مالية كبيرة، نتيجة عدم التقدير المالي، أو العائد المالي لإنتاجه العلمي، أو انعدام الحوافز المادية ضآلتها، كما أن التقدير الدبي مطلوب بحق رجل العلم؛ حيث يزيد من رضائه عن نفسه، كما يزيد ثقته بها، وقد ورد في دراسة بعنوان "مقومات البحث العلمي المادية والبشرية"²³ تساؤل عن كيفية مكافأة العلماء، إن تعذرت مكافأتهم بنصيب من الثروة التي توجد أو تجنى، استناداً إلى بحوثهم، بالأوسمة أم بحفلات التكريم أم بإطلاق أسمائهم على الشوارع أم بماذا؟ وأجاب الكاتب عن السؤال بنفسه قائلاً:

"إن الباحث الأصيل لا يطلب من الحياة سوى أشياء قليلة، في ملكنا أن نتيحها له إذا عقلنا. طمأنينة على الحياة، حياته وحياة ذويه الأقربين، ووقتاً كافياً للبحث، لا ترهقه أعباء تبثّر الوقت والجهد وترهق الأعصاب، ويعصمه من الهزلة، وحرية كاملة في البحث تمكن من الانطلاق وراء عبقريته أينما أومأت له بالانطلاق، ومعمل أبحاث تتوافر فيه الأدوات اللازمة للبحث، وأعواناً متحفزين أخذهم الشوق إلى المجهول، فتبتلوا له وعافوا الدنيا من أجله..... وهذه كلها.... لا تقتضيها من المال في سنة، ما يجزي

²² عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص: 43 إلى 56.

²³ فؤاد صروف، بحث مقدم إلى المؤتمر السادس لهيئة الدراسات العربية، (منشور في المرجع التالي: شارل مالك وآخرون، البحث العلمي في العالم العربي، من منشورات هيئة الدراسات العربية في الجامعة الأمريكية ببيروت 1956م)، ص: 71، 72.

به مدير شركة صناعية كبرى.... وإذا ما فعلنا ذلك فمن الخير بعد ذلك أن نكرمهم بشتي أساليب التكريم، ولنمنح قلائلهم الممتازين جوائز نوبل أو ما كان على غرارها، ولكن هذا التكريم وحده لا يغني ولا يسمن..... "

- عدم وجود جزاءات رادعة على السرقات العلمية؛ لأنه ليست هناك قوانين وتشريعات لحماية المؤلفين، وعلى الرغم من وجود بعض القوانين في بعض الدول إلا أنها غير متكاملة وتحتاج إلى إعادة نظر.

- إسهام الناشرين في المشكلة؛ حيث يقبل الناشر أية كتابات لنشرها، مهما كانت قيمتها العلمية، والمهم عندهم العنوان المثير الذي يحقق أعلى عائد مادي، وفي الوقت نفسه يرفضون أعمالاً ليست جذابة على رغم من إجازة هذه الأعمال وحصولها على درجات علمية عالية.

- عدم وجود جهاز رقابي، ويقصد بذلك عدم وجود جهاز يتولى حماية المؤلفين، ويتقصى ويبحث ويطالب بحقوقهم. وبعد تناول هذه المشكلة التي ضمت - تقريباً - باقي المشكلات، تأتي ثاني المشكلات وهي مشكلة تتعلق بالتعليم؛ حيث توجد علاقة قوية بين البحث والتطوير ومنظومة التعليم، وقد تحدثت عن ذلك عند مناقشة ضعف التكوين العلمي والثقافي للباحث، ولكن نضيف إليها هنا ما يأتي:

إن التعليم في العالم العربي يسوده أسلوب الحفظ والتلقين لا البحث والتطوير؛ لذلك فإن جل الباحثين الذين هم نتاج هذا الأسلوب لا يتمتعون بالقدرة الكافية على البحث،²⁴ وهذا معناه أن الجامعات العربية ما زالت تعتمد أسلوب نقل المعرفة من خلال التدريس عوضاً عن إنتاجها من خلال البحث.

كما يلاحظ أن ترتيب الجامعات العربية متدنٍ مقارنةً بجامعات العالم، ولعل من أسباب هذا ضعف برامج الدراسات العليا ومناهجها وندرتها في بعض الحقول والتخصصات التي باتت من الضروريات في ظل الوضع الراهن،²⁵ وهذا معناه قلة الإنتاج البحثي وتدني مستواه وفاعليته.

ثم تأتي ثالث المشكلات وهي مشكلة هجرة الكفاءات العربية إلى الخارج، أو كما تسمى " هجرة العقول " أو " نزيف الأدمغة " أو " النقل المعاكس للتكنولوجيا ".²⁶ وهذه ظاهرة سلبية تؤدي إلى خسائر في عدة مجالات منها:²⁷

- اتساع الفجوة بين الدول العربية (الطاردة لعقولها) والدول المتقدمة (المستقطبة لهذه العقول).
- خسارة الكفاءات العلمية المعول عليها في عمليات البحث والتطوير والعملية التنموية.²⁸
- الخسائر المادية؛ حيث يكلف الباحث بلده ثروة، ثم يقدم علمه وجهده وما وصل إليه لدولة أخرى لتنتفع هي به.

²⁴ أحمد عبد الجواد، إشكالية البحث العلمي والتكنولوجيا في الوطن العربي، القاهرة، عام 2000م، ص 115.

²⁵ محمد رشيد الفيل، البحث والتطوير والابتكار العلمي في الوطن العربي في مواجهة التحدي التكنولوجي والهجرة المعاكسة، الأردن، عمان، دار مجدلاوي، ط 1 2000م، ص 49.

²⁶ هشام بشير، هجرة الكفاءات العربية إلى الخارج، مجلة شؤون عربية، عدد 130، صيف 2007م، ص 110.

²⁷ محمد صادق إسماعيل، البحث العلمي بين المشرق العربي والعالم الغربي، مرجع سابق، ص 176.

²⁸ محمد رشيد الفيل، البحث والتطوير والابتكار العلمي في الوطن العربي في مواجهة التحدي التكنولوجي والهجرة المعاكسة، مرجع سابق، ص 51.

أما رابع هذه المشكلات فمتعلق بضعف الترجمة؛ فللترجمة دور مهم في بقاء وتطور الأمم، حيث إنها هي المدخل لتبادل الثقافات والعلوم والحضارات بين الأمم، فقد نقلت العلوم من الغرب إلى الشرق والعكس عن طريق الترجمة، وكلما ازدهرت الترجمة في عصر من العصور اشتهر هذا العصر بالتطور العلمي والثقافي.

ومع هذه الأهمية للترجمة، فإن الواقع العربي يعاني من غياب الرؤية الاستراتيجية التي ترسي دعائم نشر المعرفة والاهتمام بها (عن طريق الترجمة والبحث والتطوير)، فقد قدر الإجمالي التراكمي للكتب المترجمة منذ عصر الخليفة المأمون وحتى الآن بحوالي 10000 كتاب، وهو رقم يوازي إنتاج إسبانيا لعام واحد.²⁹

وخامس هذه المشكلات هي المشكلات المالية

إن مما يعاني منه البحث العلمي ويؤثر عليه تأثيراً سلبياً المشاكل المالية، التي تتمثل في:

- ضعف الإنفاق المخصص للبحث بالنسبة للناتج المحلي الإجمالي، في الدول العربية الغنية والفقيرة على حد سواء. فإذا وجد العذر للدول الفقيرة، فلا حجة للدول الغنية إلا الإهمال واعتبار البحث من الترف العلمي الذي لا طائل منه.³⁰
- ضعف مساهمة القطاع الخاص في دعم البحث العلمي وعدم وجود آلية مناسبة كما هو معمول به في البلدان المتقدمة التي يتبنى فيها القطاع الخاص معظم الدعم المادي.³¹

- استحواذ الميزانيات الإدارية على النصيب الأوفر من المخصصات الجامعية.

- هذا بالإضافة إلى ما تم ذكره بخصوص الوضع المادي للباحث.³²

أما المشكلة السادسة فتتمثل في المشاكل الإدارية التي تتلخص في:

- عدم وجود سياسة وطنية وخطة استراتيجية للبحث العلمي.
- قلة التعاون والتنسيق بين البلدان العربية أولاً، وبين جامعات البلد الواحد ثانياً.
- قلة العمل البحثي الجماعي.
- عدم ربط الأبحاث العلمية بخطط التنمية المتبعة في الدولة.
- توسع البلاد العربية في إنشاء الجامعات وذلك قبل توفير الأعداد اللازمة من أعضاء هيئة التدريس، مما يؤدي إلى زيادة نصيب الأستاذ من الأعباء التدريسية.
- تكليف الباحث بأبحاث قد لا يرغب بها أو لا يميل إليها بطبعه، أو ليس لديه الإلمام الكافي بها مما يجعل عمله دون المستوى المطلوب، كما يكلف الباحث بأعمال إدارية تؤدي إلى إهدار وقته.

وهذه المشكلات تؤثر تأثيراً كبيراً على البحث العلمي، وأهم هذه الآثار الضارة ما يلي:³³

²⁹ محمد صادق إسماعيل، البحث العلمي بين المشرق العربي والعالم الغربي، مرجع سابق، ص 181.

³⁰ سالم محمد سالم، واقع البحث العلمي في الجامعات، مرجع سابق، ص 160.

³¹ المؤتمر الوطني للبحث العلمي والتطوير التقاني، دمشق، 24-26 أيار 2006، المحور الثاني، ص 5.

³² انظر: ص 9، 10 من هذا البحث.

³³ عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص: 57 وما بعدها.

- اضطراب الفكر

كلما هبط مستوى البحث العلمي، أثر ذلك تأثيراً سيئاً في مدى ما يزود به فكر أفراد المجتمع، ومن بينهم الباحثين الجدد؛ ذلك أنهم يقتدون بما يتوافر أمامهم من مراجع وينهلون منها، خاصة في بداية عهدهم بالبحث العلمي.

- الإخلال بضوابط السلوك والقيم العلمية.

إن الحفاظ على ضوابط السلوك والقيم العلمية يحتاج إلى أن يتوفر للباحث الجو العلمي النظيف والمجتمع الخالي من العوامل التي تؤثر سلباً على هذه القيم، وإن العناية بالبحث العلمي وحماية مجاله من العبث من شأنهما أن تؤديا - في المدى البعيد إلى نشر أصول وأساليب البحث العلمي بين أجيال الباحثين، وبث الخلق العلمي، وتدعيم القيم العلمية لدى هؤلاء الباحثين.

- إضعاف الثقة العامة في رجال البحث العلمي.

إذا انتشرت السرقات العلمية وعلم بذلك القراء فسوف تهتز ثقة القارئ وبالتالي ثقة المجتمع في البحث العلمي عامة، وسيسود الاعتقاد بأن كل باحث ناقل، وأن مهمة البحث أصبحت يسيرة، الأمر الذي سيكون له ضرر كبير على الباحثين الذين يتميزون بالأصالة العلمية في أعمالهم، ويتمسكون بالقيم العلمية.

- تفاقم مشكلات المجتمع.

إن البحث العلمي يسعى دائماً إلى تزويد المجتمع بالعلم والمعرفة والمساهمة الإيجابية في تقديم الحلول لمشكلاته، ويظهر ذلك جلياً في دور مراكز البحث العلمي المختلفة في مختلف الدول، وإذا ما أصيب رجال البحث العلمي العاملون في هذه المراكز بالضرر نتيجة للعوامل ذات الأثر السلبي الموضحة فيما سبق، فإن ذلك سيؤثر تأثيراً ضاراً على إنتاجهم العلمي.

3. الاهتمام بالتكوين العلمي والثقافي للباحثين³⁴

إن التكوين العلمي والثقافي للباحث يبدأ من مراحل التعليم الأولى، من خلال ما يتلقاه في المؤسسات التعليمية من علوم، وما يبذل في البيت من جهود تتوقف على درجة تعليم وثقافة وخبرة الوالدين، وما تقدمه وسائل الاعلام في المجتمع من ثقافة لجميع أفراد المجتمع؛ ولذلك لابد من رسم سياسات التعليم في مراحله المختلفة ويكون وفق أسس علمية وواقعية، وعلى ضوء الأهداف العامة ومدى الحاجات التعليمية التي يفترض قياسها قياساً علمياً، ويتطلب ذلك العناية الكاملة باختيار وتنظيم المادة العلمية التي تقرر لكل مرحلة على حدة والأخذ بأحدث الطرق في توصيل المعلومات للدارسين وتحديد أساليب دقيقة وضوابط مناسبة لتقويمهم باستمرار خلال الفصل أو العام الدراسي أو الجامعي.

كما يجب إعداد أعضاء هيئات التدريس علمياً وتربوياً، ويجب أن يغطي عمليات التدريس والاشراف التربوي مع التوجيه، فضلاً عن بث القيم العلمية وأصول البحث العلمي في نفوس هؤلاء الأعضاء باعتبارهم القدوة أو المثل الأعلى للدارسين.

وعملية التعليم الحديثة لا تقف عند مجرد إلقاء المحاضرات وتلقين المعلومات، بل يتعدى ذلك إلى إكساب الدارسين ميلاً نحو العلم والبحث وبث الفضائل الانسانية والقيم العلمية في نفوسهم. وعلى أعضاء هيئات التدريس أن يراعوا دائماً أن قدرات

³⁴ انظر: عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص: 63-65.

الدارسين يجب ألا تقف عند حد التحصيل ، حيث يجب أن تتعدى ذلك إلى التحليل والاستنتاج والانتقاد وإعادة التأليف أو التركيب.

وتطبيقاً لهذه التوصيات اتبعت بعض المدارس العالمية في بعض الدول العربية نظام التعليم بالبحث أو عن طريق البحث، حيث يكلف الطالب في مراحله الدراسية بدءاً من المرحلة الابتدائية مروراً بالمتوسطة ثم الثانوية بعمل بحث أو مشروع يشترك فيه مع زملائه لإنجازه، ولا يقتصر البحث أو المشروع على مادة دراسية دون أخرى، وإنما يطبق في جميع المواد الدراسية، الأمر الذي كانت له نتائجه الرائعة، وآثاره الممتازة على الطلاب في المرحلة الجامعية، وعلى الرغم من نجاح هذه التجربة إلا أنها تعتبر جهود مدارس فردية؛ حيث لا يمثل عدد المدارس التي تطبق ذلك نسبة تذكر مقارنة بمثيلاتها التي تتبع النظام التقليدي في التعليم، وأقصد بذلك الاعتماد على التدريس والتلقين والحفظ؛ ولذا أوصي من خلال هذا البحث القصير بأن تُطبق هذه التجربة وتُعمم، بل وتُفرض كسياسة في التعليم ما قبل الجامعي، فضلاً عن التوسع فيها في مرحلة التعليم الجامعي، الأمر الذي سينعكس بآثاره الإيجابية على مرحلة الدراسات العليا.

وهذا الأمر يتطلب تدريب المعلمين على هذه الطريقة ليتسنى لهم ويتمكنوا من اكتشاف القدرات الإبداعية مبكراً وتنميتها. أما عن التكوين الثقافي فإنه يتوقف أساساً على دور أجهزة الثقافة والاعلام؛ ولذا يجب أن يقوم على إدارة هذه الأجهزة الثقافية والإعلامية خبراء أكفاء لديهم من الخبرة وسعة الاطلاع ما يمكنهم من انتقاء المادة الثقافية الملائمة وتقديمها إلى الأفراد بالأساليب المقبولة.

1.3. الاعتماد على ضوابط دقيقة لقياس أو تقويم البحث العلمي³⁵

هناك ضوابط يمكن الاعتماد عليها في عملية تقويم الأبحاث العلمية وهي:

- الأهمية العلمية والعملية لموضوع البحث ، وكيف يسهم البحث في منفعة الإنسان مادياً، واجتماعياً، وما الفائدة التي يسفر عنها البحث ومدى ملائمة النتائج للواقع .
- مدى الموضوعية والأصالة والأمانة العلمية .
- مدى الالتزام بالطريقة العلمية في البحث، بداية من اختيار الموضوع ثم التخطيط ثم تحليل الأفكار ثم عرض المادة، والمنهج المتبع..... إلى آخره من القواعد العلمية المعروفة.

2.3. تدعيم حماية الإنتاج الفكري تشريعياً ودولياً.

وهذا أمر لا بد أن توضع له القوانين من قبل المختصين لمقاومة السرقات العلمية، وحفظ حقوق الباحثين والمؤلفين، وقد تناول الأستاذ الدكتور: عبد الفتاح خضر- وهو رجل القانون- بتناول هذا المقترح باستفاضة في كتابه أزمة البحث العلمي في العالم

³⁵ انظر: عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص 67-72.

العربي³⁶، كما يجب أن يساهم في هذا المختصون في مجال البرمجة، بوضع البرامج التي يمكن أن تساعد في هذا المجال، وقد وضعت بالفعل بعض البرامج التي تستطيع أن تحدد نسبة الاقتباس في كل بحث، ولكن الأمر يحتاج إلى تطوير.

3.3. الحفاظ على العقول العربية.

وأعني بذلك وضع وسائل جاذبة لبقاء العلماء والباحثين في بلاد العرب والمسلمين، وبحث أسباب هجرتهم ومناقشة هذه الأسباب، وتفنيدها، ومن المعلوم أن معظم هذه الأسباب تتلخص في التقدير المادي والأدبي للباحثين وتوفير البيئة اللازمة للبحث.

4.3. مضاعفة الجهود في مجال الترجمة.

لقد أنشئت في كل البلاد العربية والإسلامية كليات اللغات والترجمة، ومعنى ذلك أن الوسائل موجودة للترجمة وهي مستغلة بالفعل، لكن لا بد من استغلال هذه الوسائل الاستغلال الأمثل، وتوظيفها توظيفاً يخدم البحث العلمي، وأوصي - على سبيل المثال - أن تُخصى الأبحاث العلمية الجديدة في جميع المجالات، ويكون مشروع التخرج لطلاب اللغات والترجمة تكليفهم بترجمة هذه الأبحاث، مع مراعاة التنسيق بين الجامعات على مستوى الدولة الواحدة، وعلى مستوى الدول العربية كلها، الأمر الذي قد يتطلب إنشاء منظمة تكون من شأنها متابعة حركة الترجمة في جميع الدول العربية، وبهذا توظف الجهود ولا تهدر، وتسير في الاتجاه الصحيح. ومن الحلول المقترحة - أيضاً - زيادة مخصصات البحث العلمي من ميزانيات الدول، وتشجيع القطاع الخاص على دعم البحث العلمي ووضع السياسات التي تنظم ذلك، وربط الأبحاث العلمية بخطط التنمية المتبعة في الدولة، وتشجيع العمل البحثي الجماعي والتوسع فيه.

الخاتمة

وصلت في هذا البحث إلى نتائج أهمها:

- تتعدد مشكلات البحث العلمي ومنها: تزايد الإنتاج الفكري الهابط ومن مظاهر ذلك انتشار ظاهرة السرقات العلمية، والافتقار إلى الأصالة في العديد من المؤلفات العربية المعاصرة، والإخلال - على درجات متفاوتة - بأصول البحث العلمي ومناهجه.
- هناك مشكلات تتعلق بالتعليم من أهمها ضعف التكوين العلمي للباحث.
- هناك مشكلات تتعلق بالباحثين والمؤسسات البحثية، كانهخفاض عدد الباحثين، وهجرة الكفاءات، وعدم استقرار مؤسسات البحث والتطوير.
- هناك مشكلات تتعلق بضعف الترجمة، حيث نجد قلة عدد الكتب المترجمة إلى العربية.

³⁶ انظر: عبد الفتاح خضر، أزمة البحث العلمي في العالم العربي، مرجع سابق، ص 89-115.

- من المشكلات المالية التي يعاني منها البحث العلمي: ضعف الإنفاق المخصص للبحث العلمي، وعدم كفاية التقدير المالي أو الأدبي للباحث العلمي.
- من المشكلات الإدارية عدم وجود سياسة وطنية وخطة استراتيجية للبحث العلمي، قلة التعاون والتنسيق بين الجامعات، قلة العمل البحثي الجماعي، وعدم ربط الأبحاث العلمية بخطة التنمية المتبعة في الدولة.
- ثم تذكر المقالة بعض التوصيات والمقترحات العلاجية لهذه المشكلات ومن ذلك:
- الاهتمام بالتكوين العلمي والثقافي للباحثين والذي يبدأ من مراحل التعليم الأولى، وهناك مدارس تعتمد في نظام تعليمها التعليم بالبحث، ولكن هذه جهود فردية توجد في مدارس دون أخرى، ونتمنى أن يعمم هذا النظام، ووضع الأسس والمعايير التي عليها يسير.
- وضع معايير لتقويم البحث العلمي، وتدعيم حماية الإنتاج الفكري، ونرجو أن تستخدم التكنولوجيا في دعم هذا الأمر.
- تدعيم حماية الإنتاج الفكري تشريعياً ودولياً.
- الحفاظ على العقول العربية، وتشجيعها على عدم الهجرة.
- مضاعفة الجهود في مجال الترجمة.
- تنمية فكرة البحث العلمي الجماعي، الأمر الذي أثبت فاعليته في معظم دول العالم.

المراجع والمصادر

- أحمد عبد الجواد. إشكالية البحث العلمي والتكنولوجيا في الوطن العربي. القاهرة، عام 2000م.
- جمال الدين بن محمد بن منظور. لسان العرب. لبنان: بيروت، دار صادر، ط3، 1414هـ.
- ذوقان عبيدات وعبد الرحمن عدس وكايد عبد الحق. البحث العلمي مفهومه أدواته أساليبه. بيروت: دار الفكر، 1984م.
- رحيم يونس كرو العزاوي. مقدمة في منهج البحث العلمي. الأردن: عمان، دار دجلة، ط1، 2008م.
- سالم محمد سالم، واقع البحث العلمي في الجامعات. دراسة لأعضاء هيئة التدريس بجامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية في الرياض. طبعة عام 1997م - 1417هـ.
- شارل مالك وآخرون، البحث العلمي في العالم العربي. من منشورات هيئة الدراسات العربية في الجامعة الأمريكية ببيروت 1956م.
- عبد الرحمن بدوي. مناهج البحث العلمي. الكويت: وكالة المطبوعات، ط3، 1977م.
- عبد الفتاح خضر. أزمة البحث العلمي في العالم العربي. المملكة العربية السعودية: الرياض، ط3، 1992م. الفيروز أبادي. القاموس المحيط. لبنان: بيروت، مؤسسة الرسالة، ط4 1994م.
- المؤتمر الوطني للبحث العلمي والتطوير التقاني. دمشق، 24- 26 أيار 2006م.
- محمد بن الحسن بن دريد. جمهرة العرب. تحقيق رمزي منير بعلبكي. لبنان، بيروت، دار العلم للملايين، ط1، 1987م.
- محمد رشيد الفيل. البحث والتطوير الابتكار العلمي في الوطن العربي في مواجهة التحدي التكنولوجي والهجرة المعاكسة. الأردن، عمان، دار مجدلاوي، ط1 2000م.
- محمد صادق إسماعيل. البحث العلمي بين المشرق العربي والعالم الغربي. القاهرة، المجموعة العربية للتدريب والنشر، ط1، 2014م.
- هشام بشير. هجرة الكفاءات العربية إلى الخارج. مجلة شؤون عربية. عدد 130، صيف 2007م.

SOSYAL BİLİMLERDE YENİ YÖNTEM ARAYIŞLARI ÜZERİNE: İNSAN SONRASI TARTIŞMALAR VE YENİ MATERYALİZM

Özlem AVCI AKSOY*

Özet

Bu çalışmanın amacı, bilgi ve iletişim teknolojileri dolayımında değişen iletişim biçimleri ve yeni toplumsallıkların nasıl anlaşılıp, açıklanacağı sorusuna bir cevap verebilme çabasına dayanır. Teknoloji dolayımı bir toplumsal yaşam, alışılmış ilişki ve iletişim biçimlerini değiştirmekte ve “araç(makine)”a bağlı bir yapıya bürünmektedir. Bu durum ise kaçınılmaz olarak toplumsal olanın anlaşılmasında ve açıklanmasında aracın (teknik olarak) önemine dikkat çeker. Özellikle Covid 19 Pandemi döneminde açıkça görebildiğimiz teknoloji dolayımı olarak değişen gündelik yaşam pratiklerini düşündüğümüzde bu durumun ve gidişatın nasıl anlaşılabilirliğinin izleri bulunabilir. Dolayısıyla bu çalışma, iletişim araçlarını (teknoloji dolayımı olarak) merkeze alan (almak zorunda olan) yeni sosyolojik metodoloji ve teknikleri ortaya koyması ve tartışılması ihtiyacını önceler. Ayrıca bu durum öncelikle sosyal bilimler etrafında sonrasında ise diğer bilimsel alanlarda disiplinler arası ve hatta disiplinler üstü çalışma biçimlerinin gereğini daha da anlaşılır hale getirir. Bu değişen yapı içinde toplumsal bir varlık olarak insanın bir anda kendini içinde bulunduğu “aracı” zorunlu kılan yeni iletişim biçimlerinin ontolojisinin ve epistemolojinin tartışılması ve anlaşılmaya çalışması, değişmekte olan yapıya dair öngörülerini ortaya çıkarır ve tartışmaya açar. Pandemi süreci boyunca deneyimlediğimiz bu yeni ilişki, iletişim ve toplumsallık biçimleri, gündelik hayatı kökünden sarsan ve alışık olmadığımız durumları normale çeviren bir yapının yaşanacağını öngörülmesi ise bu süreci doğru bir biçimde anlamaya dayanır. Bu nedenle araştırmanın nesnesi nasıl değişiyorsa o nesneye bakma, onu görme biçimlerinin de değişmesi gerekir. Bu noktada eleştirel sosyal bilimler olarak tanımlanacak olan alanın çoklu yapısı, toplumsal olana bakışın da çoklu bir biçimde sürdürülmesi gereği üzerinde durur. Bu anlama ihtiyacı ve çabası insan sonrası tartışmaları, yeni materyalizm ve minör bilim çalışmaları daha anlamlı hale getirmiştir. Bu çalışmada yaşanan değişimlerle birlikte belirginleşen ve daha görünür hale gelen sosyo-teknolojik yapının bu teorik ve kavramsal tartışmalarla anlaşılmaya çalışmasının imkânı ve imkansızlığı tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Sonrası, Yeni Materyalizm, Minör Bilim, Eleştirel Disiplinerlik, Makine-İnsan-Oluş

* Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ozlem.avci@usak.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-4563-9767

Abstract

The aim of this study is to give an answer to the question of how to understand and explain the changing forms of communication and new societalities through information and communication technologies. A technology-mediated social life changes the usual forms of relationships and communication and takes on a structure that is dependent on the "vehicle(machine)". This situation inevitably draws attention to the (technically) importance of the tool in understanding and explaining the social. Especially when we think about the technology-mediated daily life practices that we can clearly see during the Covid 19 Pandemic period, traces of how this situation and its course can be understood can be found. Therefore, this study prioritizes the need to introduce and discuss new sociological methodologies and techniques that center (through technology) communication tools. In addition, this situation makes the need for interdisciplinary and even supradisciplinary working styles in social sciences and then in other scientific fields more understandable. Discussing and trying to understand the ontology of new forms of communication and epistemology, which necessitates the "tool" in which man, as a social being, is in this changing structure, reveals the predictions about the changing structure and opens it up for discussion. These new forms of relationship, communication, and sociality that we have experienced throughout the pandemic process, and the prediction that a structure that will shake daily life and turn the unfamiliar situations back to normal is based on a correct understanding of this process. For this reason, just as the object of the research changes, the way of looking at that object and seeing it must also change. At this point, the multiple structure of the field, which will be defined as critical social sciences, emphasizes the need to maintain a multiple view of the social. This need and effort to understand has made post-human discussions, new materialism, and minor science studies more meaningful. In this study, the possibility and impossibility of trying to understand the socio-technological structure, which has become clear and more visible with the changes experienced, are discussed with these theoretical and conceptual discussions.

Keywords: Posthuman, New Materialism, Minor Science, Critical Discipline, Machine-Human-Becoming

Giriş

Sessizin Payı adlı kitabında Nurdan Gürbilek, Walter Benjamin'den yaptığı alıntıyla şu soruyu sorar: "Hangi yoldan gitmeli: Yürüyerek mi gitmeli bu yoldan, yoksa üzerinden uçakla mı geçmeli? Tekilin gücü mü, kavramınki mi? (Gürbilek, 2015:12)". Benjamin birinci seçenekten hareket ederek tekillik üzerinde durur ve "tekil anın çözümlenmesinde bütünü kristalini keşfetmek"ten bahseder. "Büyük yapılar, çok somut biçimde üretilmiş küçücük yapı öğelerinden oluşmuştur. Böylece tek tek öğelerin çözümlenmesiyle, olayın bütünü kristali ortaya çıkarılacaktır" (Benjamin, 2008:12). Yine benzer bir biçimde Michel DeCerteau "Kentte Yürümek" başlıklı yazısında şehrin, yüksek bir binanın tepesindeki görünüşü ile sokaklarına inildiğindeki görünüşü arasındaki farklılıklardan bahseder. Ve gündelik hayatın ancak sokaklarda adım adım yürüyerek, her ayrıntıya dikkat edilerek keşfedilebileceğini anlatır (DeCerteau 2008:185). DeCerteau ve Benjamin tekilliği vurgulayan bir anlam ve açıklama dünyasına gönderme yaparlar. Bu nedenle tekil olanın anlaşılması bir yandan bütüne dair bir açıklama, genelleme fırsatı verirken diğer yandan eksik kalır. Ama bütünü bir parçasını açıklar ve

benzeşimler (anoloji) yoluyla bir anlama yoluna gider. Dolayısıyla böylesi bir bakış açısı içinde, yakın izlenimler ve deneyimler oldukça önem kazanır. Gürbilek'e göre denemeci (ya da araştırmacı) nesnesini bütün tekilliği ile konuşturabilmek için nereye çıkacağını tam kestiremediği bir patikada dalgın, telaşsız bir dikkatle yürür. Kavramın yolunu kullanan araştırmacı ise nesnesine kuşbakışı bakabileceği bir yüksekliğe, tümeli tarayan bir mesafeye yerleşir (Gurbilek, 2015:12). Ayrıca tekil olanın önemi Benjamin'in "diyalektik imge" kavramında da karşılık bulur. Benjamin'e göre "tek tek parçalar öyle bir biçimde kümelenecek, bağlamından kopartılmış alıntılar öyle bir biçimde yan yana getirilecek, birbirine uzakmış gibi görünen nesneler arasında öyle yakınlaşmalar kurulacak, bugünle geçmiş arasında öyle takımyıldızlar oluşturulacaktır ki, insanın zihninde şimşek hızıyla çakan imge, modernliğin ilk tarihini aydınlatmada en büyük soyutlamadan daha aydınlatıcı olabilecektir" (akt. Gurbilek, 2015:13).

Benjamin'den hareketle düşünmek gerekirse, içinde yaşadığımız zamanlarda gündelik hayatın anlaşılmasında, yeni toplumsallıkların gözlemlenip, çözümlenmesinde ve değişen iletişim biçimlerinin anlaşılmasında nasıl bir yol izlemek gerekir? Tek tek olaylara bakıp sadece tekil olanı anlamak mı, yoksa bu tekillikleri bütünü anlamak için araçsallaştırmak mı? Zor bir soru, ya da iç içe geçmiş, çözümsüz paradokslardan biri.

1. Paradigma, Tekillik ve Minör Bilim

Thomas S. Kuhn ilk yayınlanma tarihi 1962 olan "Bilimsel Devrimlerin Yapısı" adlı çalışmasında *paradigma* kavramını iki farklı anlamda kullanır: İlk olarak paradigma, belli bir bilimsel topluluğun üyelerinin ortak olarak sahip oldukları şeyi, yani o topluluğun üyelerinin az çok bilinçli bir biçimde bağlı oldukları tekniklerin, modellerin ve değerlerin tümünü ifade eder. İkinci anlamda ise paradigma bu bütünün tekil bir ögesini ifade eder (Kuhn, 2017:212). Kuhn için kurallar paradigmalardan kaynaklanıyor ise paradigma kuralların yokluğunda bile "normal bilimi" belirleyebilir (Kuhn, 2017:70). Paradigmada söz konusu olan anlaşılabilirlik, ontolojik bir özelliğe sahiptir. Bir özne ve bir nesne arasındaki bilişsel ilişkiye değil varlığa gönderme yapar (Agamben, 2012:47). Bu durum teknoloji dolayimli bir yaşam üzerinden düşünüldüğünde, aracın varlığına önemli bir değer atfeder. Bu süreçte "araç"ı hesap etmeyen sadece özneye ve nesneye odaklanan bir anlayış, anlaşılabilirliği ve dolayısıyla açıklamayı eksik bırakır ve belki de yanlış yapar. Bu süreçte aracın kendisi, yapıyı ve ilişki biçimlerini dönüştüren merkezi bir konumdadır. Böylece araç etrafında var olan ve tanımlanan paradigma okuması anlam kazanır.

Paradigma sadece bir örnektir; tekrarlanabilir oluşu sayesinde, bilim insanlarının araştırma pratikleri ve davranışlarına örtük bir biçimde örnek oluşturma kapasitesi kazanan tekil bir vakadır. Örnek, kural tarafından dışlanmıştır. Bunun nedeni örneğin normal vakanın bir parçası olmaması değil, tam aksine o vakaya aitliğini gözler önüne sermesidir. Bu anlamda örnek, istisnanın simetrik tersidir. İstisna bu dışlama sayesinde içeri alınırken, örnek içeri alınmasının gözler önüne serilmesi ile dışlanmıştır. Böylece örnek kendisinin yanı sıra kendi anlaşılabilirliğini ve bununla birlikte oluşturduğu

sınıfın anlaşılabilirliğini gösterir (Agamben, 2012:36). Tikel olanın bütüne olan tekabülü, bu anlaşılabilirlik üzerinden değerlendirilir. Böylece bilimsellik ölçütü olarak kuralın egemenliğinin yerini paradigmanın egemenliği alır ve yasanın evrensel mantığının yerine ise tekil ve özel olanın mantığı geçer. Eski bir paradigma yerine, onunla bağdaşmayan bir yenisi geçtiğinde Kuhn'un bilimsel devrim olarak tanımladığı şey gerçekleşir (Agamben, 2012:19). Kuhn'un bahsettiği yasanın karşısında tekil ve öznel olan, araştırma sürecinde sınanan, anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılan örnektir. Dolayısıyla seçilmiş olan örnek ya da örneklem alan, paradigmanın kendisidir. O halde her vaka kendine özeldir düşüncesiyle paradigma her vakaya özgü olan ve her defasında sürekli değişen bir örnek etrafında yeniden tanımlanır. Her örnek vaka tekil ve öznel olsa da sürekli başka vakalarla, durumlarla ilişki halindedir. Dolayısıyla sürekli yenilenen, değişen dinamik bir yapısı vardır. Bu nedenle vakaya ilişkin veriler asla sabit ve değişmez olamaz. Bu nedenle aynı vakanın ya da örneğin belirli aralıklarla sık sık analize tabi tutulması ortalama bir değerlendirme sonucuna varılmasını sağlar.

Sonuç olarak sosyal bilimlerde araştırma geleneği ana teorinin etrafında kurgulanan, seçilmiş tekniklerle verilerin elde edilmesine ve buradan hareketle hipotezlerin doğrulanması / ya da yanlışlanmasına dayanan bir güzergaha sahiptir. Elde edilen verilerin yorumlanmasıyla genellemelerin yapılması sağlanır. Bu güzergâh oldukça başarılı işleyen bir süreçtir. Fakat ayrıntıların, istisnaların, ufak tefek farklılıkların ve özelliklerin bazen gözden kaçmasına, görülememesine neden olur. Dolayısıyla bu noktadaki bilgi kaybı ve temsil edilememe durumu, bütün içinde toplumsal bir zafiyete neden olabilir. İçinde bulunduğumuz gittikçe parçalı, çoğul olan toplum yapılarının bu ayrıntıları, istisnaları, ufak tefek farklılıkları göz önünde bulundurmadan tam olarak anlaşılması artık mümkün değildir. Bu noktada ise tekilliği önemseyen ve açıklamaya çalışan, anlama ve açıklama yöntem ve tekniklerine olan ihtiyaç kaçınılmazdır. Bu durum geleneksel ve klasikleşmiş olan yöntemleri eleştirip eksiklerini ortaya koyarken, yeni yöntem ve tekniklerin belirginleşmesine olanak sağlar. Bu çalışma, böylesine bir bakış açısından hareketle güncel ve gündemde olan yeni bakış açıları ile eleştirel bakış çerçevesinde yeni araştırma güzergahlarını tartışmaya açma amacındadır. Bu nedenle çıkış noktası mikro olan, tekilliği bastırılmış olan ya da görünemeyen, sessiz kalan (ya da sessiz kalmak zorunda olan), öznel düşünce ve tavırlarla varlığını korumaya çalışan, yani çoğunluğun bir parçası ol(a)mayan, aynılaşmamış olanı gün yüzüne çıkarmak ve bütün için anlamını sorgulamaktır. Tekil olanın incelenmesi ise buna özgü yeni bir bakış açısına, farklı bir yöntem ve tekniğe ihtiyaç duyar. Resmin bütünü mü görmek yoksa ayrıntılara mı odaklanmak? Benjamin'in sorduğu gibi tekil olanın gücü mü yoksa kavramın gücü mü? Ya da her ikisi bir arada mümkün olabilir mi? Özetle burada farklılıklar üzerinden değil, benzerlikler üzerinden kurulan bir tekillik anlayışı, araştırma güzergahında anlaşılabilirliğe dair önemli yol haritaları sunabilir.

2. Teknoloji Dolayımı Gündelik Yaşamlara “İnsan Sonrası” Bakış

Medyanın yapısal olarak geçirdiği değişim, kullanıcı/tüketicisi olan insanın yaşamında da güçlü bir değişime neden olmuştur. Çünkü alanın merkezindeki mesele artık insan ve teknoloji

ilişkisidir. Medya teknolojilerinin yapısı ve konumu son dönemde oldukça çarpıcı değişimleri ortaya koyar. Medya çalışmaları açısından düşünüldüğünde postmodern tartışmaların merkezinde temsil biçimleri, yüzeyler, semboller ve imgeler yer alırken bugün gündemde veri işleme, kodlar, algoritmalar ve ağ (network) dolaşımı söz ve tartışma konusudur (Bradiotti, 2019:87). Burada Kuhn’cu bakış açısı ile yeniden düşünüldüğünde her yeni dönem yeni paradigmaları ortaya koyar. Çünkü değişen yapı paradigmanın da değişimini gerektirir. Bu dönemim paradigması, öncelikle çevrim içi yaşamı ve bunun etrafındaki örüntüleri içinde barındırır ve bu çevrim içi yaşamı ve örüntüleri anlamak da bir araştırmada temel öncüllerdir.

Benjamin’e göre hakiki ve tam anlamıyla işaret felsefesi mimetik yetiye ayrılan iki parçada içerilmektedir. Burada Benjamin’in mimetik-taklit ögesi ya da maddi olmayan benzerlik dediği şey, kuşkusuz işaretler alanıdır (akt. Agamben, 2012:99). Benzerlikler üzerinden işaretlerin çözümlenmesine ve dolayısıyla anlaşılmasına imkân veren düzlem, yapı dildir. Semboller bütünü olarak dil, aracın kendisidir ve ilk okuma ve anlama çabası aracın çözümlenmesi üzerinden başlar: *Çünkü araç anlamı yaratan ilk mesajdır.* Teknoloji dolayimli yeni dönemde ise mesaj, iletişimin kurulduğu aracın ta kendisidir. Araç artık *akıllı makineler*dir. Aracın anlaşılması ile başlayan çözümleme, bu araçla birlikte değişen semboller, işaretler ve onlara yüklenen değişen anlamların çözümlenmeye çalışılmasıyla devam eder. Anlamanın dolayısıyla söylemin çözümlenmesi, anlam yüklü olduğu düşünülen tüm işaretler ve sembollerin, tüm göstergelerin dikkatlice ele alınmasına dayanır. Tüm semboller bütünü ve işaret sistemi ve bunların alınılması ve yorumlanması, bireysel farklılıklar ve deneyimler üzerinden gerçekleşir. Deneyim hem tekliği nedeni hem de sonucudur. Bu nedenle tekliği anlamak için öncelikle deneye ve deneyim biçimlerine bakmak gerekir.

Deneyim meselesi etrafında tekliği ve öznelliği vurgulayan bu çalışma, insan sonrası olarak tanımladığımız dönemde, özellikle de iletişim teknolojileri etrafında yeniden kurgulan yaşamsal alanlarda bu deneyimin nasıl sürdürüldüğü ya da sürdürülemediği meselesi sosyal bilim çalışmalarında oldukça önem arz eden bir sorgulamadır. İçinde yaşadığımız dönemde bir zorunluluk olarak “araç” (akıllı telefonların sunduğu uygulamalar, internet, sosyal medya kullanımı vs), gündelik yaşamı yeniden şekillendiren, iletişim biçimlerini değiştiren ve yeni toplumsallıkların ortaya çıkmasında belirgin bir etkiye sahiptir.

Tüm dünyada güçlü bir etkiye neden olan Kovid 19 Pandemisi’nin neden olduğu artan kapanmalar, sosyal çevrenin daralması, internetin ve akıllı mecraların sağladığı immobilize yaşamlarla, “araç/makine”nin bireyin gündelik yaşamındaki konumu gittikçe merkezileşmiştir. Hatta “araç”, yaşanan pandemi sürecinde bireyin temel iletişiminin ve toplumsallığının tek sağlayıcısı haline gelmiştir. Böylece iletişim araçları varlığıyla, etkisiyle, gücüyle, yaygınlığıyla tüm diğer beşerî bilimlerin göz ardı edemeyeceği bir ontolojiye ve epistemolojiye sahiptir. Bu bakış açısı ve düşünme biçimi içinde bulunduğumuz dönemde yeni toplumsallıkların ve değişen iletişim biçimlerinin anlaşılması adına önemli ve yeni güzergahlar sunar. Değişen temalarla birlikte özellikle metodolojik ve

kavramsal yeniliklerle, tekillikler etrafında sorgulanan deneyim meselesi insan-dışı dünyayı da kapsayan daha bütünsel bir zeminde hareket etme fırsatını ortaya koyar. İnsan merkezilik sonrası eleştirel bir bakışla belirginleşen bu çalışmalar, metodolojik olarak bilim, felsefe ve sanat arasındaki paralellikleri hayata geçirmenin ve insan sonrası dönemde farklı bilimler ve kültürler arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamanın çok katmanlı ve ikili olmayan bir yolunu seçer. Bu, ayırmaktan öte (ya / ya da), birleştirip, bütünselleştiren (ve / ve) bir anlayışa sahiptir (Bradiotti, 2019:80). Çünkü bu çalışmalar kavramsal ve düşünsel olarak Fransız postyapısalcı anlayış üzerinde yükselmiştir.

Beşerî bilimlerde belirgin bir yere oturmaya başlayan insan sonrası çalışmalar, geleneksel çalışmalarda daha bütünsel bakılan alanlara daha mikro ve parçalı seviyede bakmayı önermektedir. Hatta insan merkezli bakış açısı yerine insan dışı varlıkları da dahil eden bütünsel bir yaklaşımla hareket eder. İletişim ve medya çalışmaları açısından bakıldığında da bu çoğul okuma biçimi, medya alanının yapısal olarak yaşadığı değişim göz önünde bulundurulduğunda oldukça anlamlı hale gelir. Özellikle yeni medya alanı ile yazılımdan, internete, oyun alanlarından kodlama çalışmalarına, Snowden Vakası[†]’ndan Wikileaks Vakası’na ya da Facebook’un kuruluş hikayesine (ve “metaverse”e doğru değişen hikayesine) kadar bir sürü farklı alana ayrılmış durumundadır. Bu kadar farklı görünümünün belirmesi de bu alanı anlamada daha tekil olan vakalar (her vaka kendine özgüdür) temelinde yaklaşan çalışmaları öne çıkarmaktadır. Bu görünüm ise bize insan sonrası çalışmalarla birlikte sosyolojiden siyasete, edebiyattan sinemaya ve elbette iletişim çalışmalarından yeni medya çalışmalarına kadar birçok alanda bilen öznelerin ilişkisel ve duygulanımsal gücüne vurgu yaparak bir denge kurma imkânı sunar. Öznenin ilişkisel ve iletişimsel varlığının doğrudan gözlenebildiği mecralar olarak ise internet ve yeni medya alanlarının gittikçe güçlenmesi ve insan yaşamında birincil ve merkezi bir konumda olması, bu dengenin zorunluluğunu ortaya koyar.

Yaşanan Kovid 19 pandemisiyle yaşanan değişimde asıl dikkat çekici olan ise yeni medya araçlarının ve dijital alanların toplumsallığımızın asıl mecrası haline gelmesi olmuştur. Pandemi sürecinde ilişkiler, çalışma hayatı, alışveriş, kültürel faaliyetler (sinema, konser, tiyatro gibi), eğitim, akademik faaliyetler (konferans, toplantı, dersler vs), sağlık hizmetleri (muayene vs), adli hizmetler, bankacılık hizmetleri gibi birçok ihtiyaçlar, hiç alışık olunmadığı bir biçimde ve yoğunlukta, yeni medya araçları üzerinden sürdürülmeye başlandığı görülüyor[‡]. Toplumsallığımızı ve ilişkilerimizi bir araç üzerinden sürdürmeye başladığımız bu dönem, bazı davranışlarımızın hangi yöne doğru değiştiğinin önemli göstergeleridir. Bu yeni toplumsallıkların iletişim araçları (geleneksel medya ve yeni medya ayrımı yaparsak) üzerinden tanımlanması ve sürdürülmesi bu mecralar üzerine daha dikkatli ve titiz çalışmaları gerektirir. Çünkü tüm paradigmlar artık iç içe geçmiştir ve varlığı tek bir alana ait bir unsur

[†] Eirik Lokke’nin “Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat” (2018, Koç Üniversitesi Yayınları) Snowden Vaka’sı üzerine oldukça önemli bir çalışmadır.

[‡] Özellikle bu süreçte artan uzaktan (internet ve telefon bankacılığın) bankacılık işlemleri, temassız kart kullanımı; online sağlık muayene işlemleri; online ders ve konferanslar; online iş toplantıları; online müze turları ve festivaller gibi.

olarak değil, doğrudan ya da dolaylı olarak tüm diğer varlıklarla bir arada olduğunu ve bir mütekabiliyet içinde birbirlerini etkilediklerini unutmamak gerekir. Bu ilişkiselliğe dayanan anlayış ise sadece insan-insana değil ve insanın insan-dışı olanla ilişkisini de önceler. Bu anlayış ve yaklaşım, varlığın bir bütün olduğu ve parçalarının da kendi farklılıklarıyla bir arada bu bütünselliği gerçekleştirdiği ‘Varlığın Tekillliği’ anlayışına dayanır. Bu anlayış her şeyden önce içinde ‘çokluk’ düşüncesini barındırır. Varlığa çoklu bakış ve karşı söylemlerin bu şekilde çoğalması, insan sonrası (post human) durumun bir belirtisi olarak “*eleştirel disiplinerlik*” halini ortaya koymuştur. İnsan sonrası olarak tanımlanan dönem, insan-merkezcilik (*anthropocentrism*) ve hümanizm eleştirisini barından ve insanı merkezi olma konumunu yerinden eden düşünsel bir döneme işaret eder. Bu dönem insanın olmadığı bir dönem değil, insanın, teknolojinin, makinenin, canlı türlerinin bir arada olduğu monist bir anlayışın hâkim olduğu bir dönemdir. Günümüzde ekolojik, bilişsel, biogenetik ve dijital disiplinler ötesi söylemsel sınırlar, klasik hümanist yaklaşımın sınırlarında ve disiplinler arasında oluşmaktadır. İnsan merkezcilik sonrası öncüllere ve (temel yaşam hakkına dayanan) *zoe*-merkezli bir türlerin eşitliği sistemi olarak teknoloji dolayimli bir yaşam vurgusuna dayanmaktadır (Bradiotti, 2018:174). Bu bakış ise kaçınılmaz olarak insan-olmayanın da sosyal bilim çalışmalarına dahil olmasını gerekli kılar. Fakat öncelikle burada yöntemsel olarak tartışma konusu olan, insanı merkeze alan teknoloji dolayimli çalışmalardır. Özellikle *çevrimiçi* yaşamların giderek artmasıyla birlikte, aracın insan bedeninin bir parçası haline gelmesiyle değişen iletişim biçimleri, yolları ve yöntemleri önemli tartışma konusudur. Bu tartışmayı hem kapsayan hem de bir parçası olan yeni toplumsallıklar da insan sonrası sosyal bilimlerin başlangıçta odak noktası olmuştur.

İletişim biçimlerinin yapısal olarak değiştiği ve toplumsallıkların yeni bilgi ve iletişim teknolojileri üzerinden sağlandığı bir dönemde beşerî bilim araştırmaları nasıl sürdürülebilir? Klasik yöntem ve teknikler kullanılabilir fakat yetersiz kaldığında ve mevcut durumun anlaşılmasında tam olarak açıklayıcı olmadığında nasıl bir yol izlenmelidir? Bu yolun başlangıç noktası neresidir? Bu ve benzeri sorular kaçınılmaz olarak sosyal bilim çalışmalarından yeni yöntem ve tekniklerin ihtiyacına işaret eder. Bu nedenle öncelikle araştırmanın nesnesi olan örneklem alanının net bir biçimde belirlenmesi ve evreni açıklama kabiliyetinin tartışılması gerekir. Bu çalışma araştırma evreni içindeki her bir parçanın sahip olduğu “tekillik” vurgusu ile hareket ederek, her bir farklılığın, benzemezliğin bütün içindeki yerine ve önemine vurgu yapar. Böylesine bir tekillik vurgusu ise hiçbir parçayı dışarıda bırakmayan bir araştırma yönteminin gereğini ortaya koyar. Bu ve benzeri sorular kaçınılmaz olarak sosyal bilimler ve disiplinler arası çalışmalarda yeni tartışmalara, yeni yöntem ve tekniklere olan ihtiyaca işaret eder. Sosyal bilimlerin geleceğinin ne olduğu sorusu, sosyal bilimleri yeni bağlantılarla düşünmeyi gerektirir: *Bu bağlantılarda yeni insan, insan-olmayan bağlantıları, biyolojik ‘beyin gücüne dayanan’ makine montajları ve biyolojik olmayan ‘donanım’ da dahil karmaşık ara yüzler mevcuttur (akt. Bradiotti, 2018:173).* Bilimsel bir araştırmada şimdiye kadar göz önünde bulundurulmayan bu bağlantıların da anlaşılma gereği ve çabası söz konusudur. Yani “madde/arac/makine” de artık

toplumsallığın odağında olan bir unsurdur. Bunu göz önünde bulundurmadan toplumsal yapıyı anlamak ve açıklamak artık mümkün değildir. Çünkü içinde bulunduğumuz dünyada bunlar paradigmayı belirleyen önemli etkenler olarak artık hem öznenin hem nesnenin belirleyici özellikleridir. Böylesine bir değişim ise kaçınılmaz olarak bir yenilenmeyi, yeni metodolojik yaklaşımları, sosyal bilimlerin çalışma biçimlerinin de değişimini gerektirir. Böylece sosyal bilimlerde pozitivizmle başlayan yorumlayıcı yaklaşımla devam eden metodolojik güzergahın yeni bir uğrağı olarak, teknoloji dolayımıyla yaşamların belirleyici olduğu dönemde *İnsan Sonrası* bir bakışla şekillenen “eleştirel disiplinler” ya da disiplinler üstü bir eleştirel bakış da yerini alır. Braidotti’ye göre eleştirel insan sonrası araştırmacılığı, bilen öznenin hümanizm sonrası ve antroposantrizm sonrası tanımına dayanan ve hızla büyüyen bir araştırma alanıdır. Bu çalışmaların gösterdiği yönde madde akıl sahibidir ve kendi kendini örgütler; öznellik, insan olmayanlar, organik bedenler ve tekno-bedenler çokluğunu ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini içerir. Yaşamın genişletilmiş tanımı aynı zamanda teknolojik eserler ve dolayımın dahil edilmesini ve onlarla etkileşimi de mümkün kılar. Bu fikir doğa-kültür ayrımını ortadan kaldırır ve böylece yerine ilişkiselliği de kapsayan bir süreklilik getirir: doğa, kültürler ve medya ekolojileri; böylece medya-doğalar ve yerküre materyalizmi[§] üretir (Braidotti, 2019:79). Bu durum, ‘yeni materyalizm’ kavramını da insan sonrası durumun merkezine yerleştirir. Artık madde aktif, dinamik, kendi içkinliğine sahip, diğer varlıklar üzerinde belirleyici ve oluş sürecinde olan bir varlıktır. Böylece madde fail ve eyleyen bir varlık olarak sosyal bilimsel çalışmalarda tanımlanır. Bu tartışmalarla artık sosyal bilimlerin merkezinde sadece insan değil, insan-olmayan da yerini almaya başlamıştır. Eleştirel sosyal bilimlerin sonrasına dair yaklaşımlar, dünyaya ve bilgisayar ağlarına, onları mesken tutan insan öznelerle aynı rolü ve failliği bahşederken; içeriklerinde ne bulunduğu ve neler yapabildiklerine dair derece ve yoğunluklardaki bedenleşmiş, iliştilenmiş, ilişkisel ve duygulanımsal farkları kabul eder. Oluş ekseninde insan sonrası bilginin büyümesi bağlantılar, buluşmalar ve kayıp halkaların birleştirilmesi yoluyla devamlı bir süreç, karşılıklı-yavrulama ve çapraz tozlaşma halini alır (Braidotti, 2019:89). Böylece tekillığe doğru sonsuz bir saçılma gerçekleşir. Varlığın farklılıklarını, karşıtlıklarını bir araya getirerek yeni görünümeler ortaya koyar. Bu durumu anlamak ve açıklamak ise diyalektik bakışla şekillenen bir eleştirel yaklaşıma dayanır.

Metodolojik bakımdan genel olarak sosyal ve beşerî bilimlerin etnografik incelemeler, deneysel veriler ve teorik – kavramsal çerçevelerle birlikte ortak bir kurguya dayanır. İnsan sonrası çalışmaları burada farklı kılan etken ise disiplinler arası ve disiplinler üstü bir anlayışa sahip olması ve *zoe-jeo-tekno* çerçevesinde kapsayıcı ve bütünsel olarak hareket etmesidir. Bu bütünsellik, oluş halindeki varlığı tüm tekillikleri, farklılıkları ve öznellikleriyle kapsar. Bradiotti’nin minör bilim olarak tanımladığı *oluş (becoming)* süreci, yoğun değişikliklerin çizgilerini ortaya koyan iliştilenmiş, bedenleşmiş, ilişkisel ve duygulanımsal kuvvetleri ifade ederek karmaşık bir tekillığe gönderme yapar (Bradiotti, 2019:93).

[§] *Doğa kültürler* (Haraway, 1997), *medya-doğalar*, (Parikka, 2015); *yerküre materyalizmi* (Protevi, 2015).

Eleştirel insan sonrası çalışmalar, bilen öznenin hümanizm sonrası ve antroposantrizm sonrası tanımına dayanan ve hızla büyüyen bir araştırma alanıdır. Bu çalışmaların gösterdiği yönde madde akıl sahibidir ve kendi kendini örgütler; öznellik, insan olmayanlar, organik bedenler ve tekno bedenler, çokluğu ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerini içerir. Yaşamın genişletilmiş tanımı aynı zamanda teknolojik eserler ve dolayımın dahil edilmesini ve onlarla etkileşimi de mümkün kılar. Bu düşünce, doğa-kültür ayrımını ortadan kaldırır ve yerine ilişkiselliği de kapsayan bir süreklilik getirir: doğa kültürler ve medya ekolojileri; böylece medya doğalar ve yerküre materyalizmini** üretir (Bradiotti, 2019:79). Eleştirel sosyal bilimlerin sonrasına dair yaklaşımlar, dünyaya ve bilgisayar ağlarına, onları mesken tutan insan öznelerine aynı rolü ve failliği bahşederken; içeriklerinde ne bulunduğu ve neler yapabildiklerine dair derece ve yoğunluklardaki bedenleşmiş, iştirilmiş, ilişkisel ve duygulanımsal farkları kabul eder. Oluş ekseninde insan sonrası bilginin büyümesi bağlantılar, buluşmalar ve kayıp halkaların birleştirilmesi yoluyla devamlı bir süreç, karşılıklı-yavrulama ve çapraz tozlaşma halini alır (Bradiotti, 2019:89). Dolayısıyla tekillığe doğru sonsuz bir saçılma gerçekleşir.

Dolayısıyla yeni bilgi ve iletişim teknolojilerine sahip olma ve kullanma biçimi de gösterge bilim açısından göz önünde bulundurması ve ele alması gereken bir işarettir. Kişinin bu araçları nasıl ve ne sıklıkta, hangi amaçla, hangi tür araçları kullandığı, hangi markaları tercih ettiği, hangi içerikleri takip ettiği, söylemin ve yapının çözümlemesinde önemli göstergeler olarak ele alınması gerekir. Ayrıca çevrim içi mekanların tanımlanamazlığı ve zaman mefhumunun gittikçe kaybolmaya başlaması da bu sürecin önemli işaretleridir ve farklılıkların sınırlarını iyice belirginleştirir. Tekil olanın farklılıklarının iyice belirginleşmesi ise bütünsel bir anolojinin ortaya çıkmasını sağlar. Elbette tüm bu farklılıkları analiz etme çabası, kaçınılmaz olarak tekil bir yapının varlığının yadsınamayacağı bir durumu sergiler. Sonuç olarak da tekil farklılıkların yoğunluğu tekil olan bir bütünlüğe, varlığın tekillikğine, “çokluğa” işaret eder. İşte insan sonrası çalışmaların merkezinde olan teknoloji dolayımı gündelik yaşamın tekillikliği öncelediği anlayışı iyice belirginleşir. Bu farklılıklar üzerinden kurulan ortaklık anlayışı kaçınılmaz olarak dijital mecraların eleştirel bir okuması ile mümkün olabilir. Burada göstergebilim çalışmaları farklı alanlarda, her türlü simge ve iletişimin eleştirel bir incelemesi için gerekli araçları ve imkanları sağlayabilir. Çünkü her olgu, her nesne ya da her vaka anlamlı bir yapıya sahiptir. Bu anlayış tekillik, sosyal bilim çalışmaları içinde anlamlı ve önemli bir konuma yerleştirir.

Tekillik (singularity) sözcüğü, benzeri olmayan, tekil sonuçlara yol açan durum anlamına gelen bir sözcüktür. Matematikçiler sözcüğü, değişmez bir niceliğin giderek sifıra yaklaşan bir sayıya bölünmesi sonucunda elde edilen ani büyüklük patlaması gibi herhangi bir sonlu sınırı aşan değerini ifadesi olarak tanımlarlar (Kurzweil, 2016:41). Bu durum toplumsal olarak düşünüldüğünde ise her bir parçayı içine alan sonsuz bir bütünlüğe karşılık gelir. Yani bütünden ayrılarak ve farklılaşarak tikelleşen

** *Doğa kültürler*, Donna Harroway’ın *Modest Witness@Second_Millennium. FemaleMan©_Meets_Onco Mouse™*(1997); *medyadoğalar*, Jussi Parikka’nın *The Anthroscene* (2015); *yerküre materyalizmi* ise John Protevi’nin *Economies of Violence* (2015) adlı çalışmalarında kullandıkları kavramlardır.

gruplar, son aşamada tekil olana ulaştığında, tüm tekillikleri içine alan bütün bir yapıyı oluşturur. Her şey artık dairenin içinde ve tekildir.

Tekillik ve tekil düşünce^{††} çoğulluğu ifade eden bir kavramdır (Akay, 1999:8). Burada tekil kavramı, tek olan anlamına gelmemektedir. Tersine çoğul olanın ve hatta daha da öteye giderek, çoğul ve tekil olanın da daha fazlasını oluşturan "çokluk" düşüncesidir. Tek merkezliliğin kırıldığı, merkezin daima yer değiştirdiği ve hatta merkez biçiminin bile biçimsiz veya biçimi belirlenemeyen bir biçimden oluştuğu bir düşüncenin ortaya çıkışı, tekil düşüncenin ortaya çıkışıdır (Akay, 1999:15). Bu tekil düşünce, bir "oluş"u (*becoming*) gerektirir: Azınlık-oluş, göçebe-oluş, kadın-oluş, insan-oluş, makine-insan oluş vs gibi. Buradan hareketle Ray Kurzweil İnsanlık 2.0 adlı çalışmasında tekilliği, bilgi ve iletişim teknolojisinin etkisine bağlı olduğunu vurgulayarak, "teknolojik değişim hızının, insan yaşamını geri dönülmez bir biçimde dönüştürecek kadar yüksek olacağı, değişimin etkilerinin de bir o kadar derinleşeceği, geleceğe ait bir dönem" (Kurzweil, 2016:19) olarak tanımlar. Kurzweil'e göre bu dönem iş modellerimizden insanın yaşam döngüsüne, hatta ölüme kadar, yaşamımızı anlamlı kılmak için dayanak olan kavramları dönüştüreceklerdir. Tekilliği kavramak, geçmişimize verdiğimiz anlama ve gelecekte bizi beklediğini düşündüğümüz sonuçlara bakışımızı değiştirecektir (Kurzweil, 2016:20). Buna göre tekilliği bir yöntem olarak da düşünmek mümkündür. Geçmiş ve şimdinin doğru okunması, geleceğe dair öngörülerimizi geliştirir.

Sonuç:

Varlığın Tekilliğini Çalışmak: "Bu işte beraberiz ama bir ve aynı değiliz"

Bir dönüm noktası ve güçlü bir eşik olarak 2019 yılının sonunda başlayan ve çok kısa bir sürede tüm dünyada etkili bir hal anlamaya başlayan Kovid 19 Pandemisi, insanın gündelik yaşamına dair güçlü dönüştürücü etkiye sahip olmuştur. Türkiye'de Mart 2020 tarihinde başlayan yoğun önlem süreci, insanların toplumsal ilişkilerinin, iletişim ve etkileşim biçimlerini etkilemiş ve yaşamsal kaygılarla bu ilişkilerin bir araç üzerinden sürdürülmesi sağlanmıştır. Bu aracın kendisi (medya araçları, internet mecraları ve akıllı araçlar) toplumsal ilişkileri, iletişim biçimlerini yeniden tanımlayan ve belirleyen bir güce sahip olmuştur. Bu yeni dönem kaçınılmaz olarak iletişim çalışmalarında eleştirel bir insan sonrası tartışmaları ve bu tartışmaların sınırdığı niteliksel çalışmaları merkeze almak durumundadır. Zira yaşanan yeni toplumsallıklar ve değişen iletişim biçimleri, insanın bir uzantısı haline gelen araçlar üzerinden tanımlanmakta ve bu araçlar üzerinden sürdürülmesi eğilimi hızla artmaktadır: Uzaktan eğitim, online alışverişler, temassız kart kullanımları, online muayene ve davalar, online kültürel faaliyetler gibi. Böylece çevrimiçi bir toplumsal yaşamın bir araca bağlı olarak sürdürülmesi, toplumsal yapıları ve kurumları da etkilemiş ve değişimin yönünü ortaya koymuştur. Elbette yaşamsal olarak

^{††} Türkçe'ye tekil sözcüğünü "singulier"den çevrilmiştir. Aslında, buradaki anlamıyla "ayrık" uygun düşecek; yani ender olan ve diğerlerine benzemeyen anlamını taşıyarak, farklılığını doğrulayan bir düşünce anlamını taşır (Akay, 1999:15).

sunduğu kolaylıklar ise bunun daha kalıcı (öncelikle kısa süreli de olsa) olmasını sağlamış ve daha çok insan için tercih edilir bir hale getirmiştir. Bu süreç daha öncesinde farklı biçimde deneyimlense bile (sosyal medyanın ve iletişim ağlarının kullanılması, bilgi paylaşımı gibi) daha önce eşi benzeri görülmemiş yeni bir yaşamsal form olarak (zorunlu olarak) deneyimlenmesiyle farklı epistemik ilişkileri ve bilgi üretimini ve paylaşımını görünür kılmış ve zorunlu (sonrasında da tercih edilen, gönüllü) bir edime dönüşmeye başlamıştır. Aynı zamanda varlığın ontolojisini de kökten sarsan bir etkiye de sahip olduğu/olacağı öngörülebilir. Burada temelde belirginleşen bir teknoloji dolayımı bir yaşam vurgusudur. Yani bir '*makine-insan oluş*' vurgusudur. Yani insanın bir uzantısı olan makineden ve makinenin bir uzantısı olan insana doğru yaşanan bir değişim vurgusu: Başlangıçta (sanayi devrimi ile başlayan süreçte) insanın bir uzantısı olan makine iken sürecin gelinen noktasında ise insan makinenin bir uzantısı olarak yer değiştirmiştir. Buradaki oluş (becoming) vurgusu Bradiotti'ye göre olumlayıcı ve iş birliğine dayanan etğin gerçekleştirilmesidir (Bradiotti, 2019:90).

İnsanın gündelik yaşamındaki temel davranışlarının ve iletişiminin biçimlerinin sürdürülmesinde önemli bir araca dönüşen internet kullanımı ve sosyal medya mecraları, akıllı araçlar (telefon, tablet, saat gibi), bilgisayarlar pandemi sürecinde daha da güçlenen yeni bir yaşam biçiminin ve toplumsallıklarının görünümünü sunmaktadır. Bu durum ise toplumsallıkların, insan-dışı varlıklarla ve onlarla olan ilişki ve bağlarla tanımlanması zorunluluğunu da ortaya koyar. Toplumsal alanda yaşanan bu dönüşü anlama ve açıklama çabası da kuşkusuz yeni bakış açılara, yöntem ve tekniklere ihtiyaç duyacaktır. Teknoloji dolayımı yaşamlar ve bir araca olan bağlılık/bağımlılık beraberinde bunun sonucu olarak öngörülen tekilliğe gönderme yapar. Çokluğu sağlayan bir anlayış olarak tekillik ve oluş meselesi, insan sonrası çalışmaların odağındadır. İnsan sonrası düşüncenin temel dayanağı insan dışı varlıkları da içine alarak, tüm hiyerarşik ayrımları ve sınıflamaları yerinden edilmesidir. Bu durum ise sonsuz bir saçılma sonrası ortaya çıkan tekil bir varlık ve anlayıştır.

Var olanın, olmuş olanın anlaşılması ve açıklanması için doğru yöntemin belirlenmesi ve doğru tekniklerin kullanılması geleceğe dair doğru ve açık öngörülerin ortaya konulmasını kolaylaştırır. Dolayısıyla var olandan (şimdi ve geçmişten) hareketle geleceğe ilişkin izler, bağlar bulmaya çalışmak beşerî bilimlerin her zaman temel amacı olmuştur. Tarihsel gerçekliğe dair eleştiri geliştirmek, toplumsal deneyimin eleştirel tarihsel teoriye dönüşümünü gerçekleştirir. Bu durum tarihsel gerçekliklerin birer kopyasını ortaya koymak yerine toplumsal deneyimlerle (tekil olan) yeni / çoğul gerçeklikler ortaya koymanın birer imkanını sunar. Deneyim etrafında oluşan tekillikler, insan-dışı varlık alanlarının belirginleşen etkisi ile yeni materyalizm anlayışını da sosyal bilimlerin gündemine taşır. İnsan sonrası dönem deneyimin, tekilliklerin ve yeni materyalizm göz ardı edilemeyeceği, yeni toplumsallıkların anlaşılmasında önemli etkenlerin olduğu ve insanın merkezi konumunu kaybettiği bir dönemdir.

Kaynakça

- Agamben, G. (2012), Şeylerin İşareti: Yöntem Üzerine, (V. Çelebi ve M. Erşen, çev.), İstanbul:Monokl
- Akay, A. (2010), Tekil Düşünce, İstanbul:Bağlam Yayıncılık
- Benjamin, W. (2008), Pasajlar, (A. Cemal, çev.), İstanbul:YKY
- Bradiotti, R. (2018), İnsan Sonrası, (Ö. Karakaş, çev.), İstanbul:Kolektif Kitap
- Bradiotti, R. (2019), “İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthümanistin Anıları ve Emelleri”, (B. Doğan, çev.), İnsan Sonrası, Cogito, Kış, Sayı: 95-96, ss.53-97.
- DeCerteau, M. (2008), Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları, (L. A. Özcan, çev.), Ankara:Dost Yayınevi
- Gürbilek, N. (2015), Sessizin Payı, İstanbul:Metis Yayınları
- Kuhn, T. S. (2017), Bilimsel Devrimlerin Yapısı, (N. Kuyaş, çev.), İstanbul:Kırmızı Yayınları
- Kurzweil, R., (2016), İnsanlık 2.0: Tekilliğe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan, (M. Şengel, çev.), İstanbul: Alfa Yayınları
- Lokke, E. (2018). Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat. İstanbul:Koç Üniversitesi Yayınları

TARİH METODOLOJİSİNDE KANTİTATİF BİR ÖRNEK OLARAK 1965 NÜFUS SAYIM SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İbrahim Halil TANIK*

Özet

Tarih araştırmalarında kullanılan yöntem ve yaklaşım açısından yirminci yüzyılda çok önemli gelişmeler yaşandı. Özellikle siyasi ve askeri tarihin yazımının ötesinde odak noktasına insanı alan bir anlayış zuhur etti. Sosyal ve iktisadi gelişmeler yazılmaya başlandıkça harflerle beraber rakamların da tarih anlatımına katkıları dikkate değer oranda arttı. İktisadi geçmişin incelenmesi, rakamların yazıya dönüştürülmesi, bilgi üretilmesiyle oluşan müktesebatın adı olarak karşımıza kantitatif tarih çıkmaktadır. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de devletin kayıt tutma yöntemleri içerisinde istatistik verileri bu manada önemli bir arşiv oluşturdu. 1926 yılında temeli atılan Türkiye İstatistik Kurumu. Nüfus başta olmak üzere pek çok alanda periyodik veriler toplayarak araştırmacılara önemli bir imkân sunmaktadır. Çalışmamızda kurumun 1965 nüfus sayımında ürettiği veriler, kendi içerisinde tasnifine göre incelenmiştir. Önceki yıllara göre daha zengin bir içeriğe sahip olan bu sayım sonuçlarında nüfus yoğunluğu, yaş aralığı, konuşulan diller, medeni hâli, inanç gibi farklı alanlarda bilgiler mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Kantitatif Tarih, Türkiye İstatistik Kurumu, 1965 Nüfus Sayımı

An Evaluation on 1965 Century Results as a Quantitative Example in History Methodology

Abstract

In the twentieth century, very important developments took place in terms of the method and approach used in historical research. In particular, beyond the writing of political and military history, an understanding that focused on people emerged. As social and economic developments began to be written, the contribution of numbers to the narrative of history along with letters increased remarkably. Quantitative history emerges as the name of the acquis, which is formed by the examination of the economic past, the conversion of numbers into writing, and the production of information. In the republican era, statistical data in the record keeping methods of the state in Turkey created an important archive in this sense. Turkish Statistical Institute, the foundation of which was laid in 1926. It provides an important opportunity to researchers by collecting periodic data in many areas, especially in the population. In our study, the data produced by the institution in the 1965 census were examined according to their classification. These census results, which have a richer content compared to previous years, contain information in different fields such as population density, age range, languages spoken, marital status, belief.

Keywords: Quantitative History, Turkish Statistical Institute, 1965 Census

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Tarih Bölümü, ihaliltanik@harran.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-1614-3279>)

Giriş

Tarih bilimini pratikte, geçmişini araştırmak olarak tarif edilebilir (Kütükoğlu, 1998: 1). İnsanoğlunun bu bilime yönelişi, kendi tarihi kadar eskidir. İlk dönem kendini ve çevresini tanımak ve aktarmak amacı bu bilimin doğuşunda önemli bir rol oynamıştır (Bıçak, 2013: 37). Araştırma yaparken kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla inceleme, dönemin şartlarını göz önünde bulundurma ve geleceğe dair fikirler üretme şeklinde genişletebiliriz. Teknolojik yeniliklerin hızı, geleneksel değerlere bağlılıkların aşınması gibi nedenler tarih yazımının önemi artıran unsurlardır (Rouso, 2021: 11-13). İlk dönem daha çok sözlü aktarım usulüyle gelişen tarih yazımı, zamanla kaynak gösterme, eleştirel düşünme ve bulguları koruma gibi değerlere kavuştu. Bu manada tarihin akademik disiplin haline dönüştürülmesinde Alman bilim insanı Leopold Von Ranke (1795-1886) etkili bir isimdir. Ancak onun başlattığı akım zamanla birtakım eleştirilere konu olmuştur. Özellikle otorite destekli akademik çalışmalar yürütmesi, tarihi sadece siyasi ve askeri alanda yazınsal bir tür olarak temsil edilmesine sebep olmuştur (Warrington, 2014: 458-460). Elbette tarihçilerin özgün çalışmasıyla toplumsal bellek arasındaki ayrım ihmal edilememelidir. Tarihin toplumsal belleğin totaliter rejime hizmet etmesi ya da demokratik bir toplum içerisinde yer alan grupların beklentilerini karşılama olasılığı söz konusudur (Özbaran, 2015: 15). 20. yüzyılın başlarında pek çok önemli küresel olaylara şahitlik eden, tarih yazımına ilişkin farklı düşüncelere sahip March Bloch ve Lucien Febvre öncülüğünde yeni bir akım başladı: Annales Ekolü. Artık tarihin konusu olarak insan, mekân, sosyoekonomik değerler gibi unsurlar ön plana çıkıyordu (Boratav, 2007: 180-190). Bu akım Fernand Braudel, Jules Michelet, Halil İnalcık gibi öncüleri de zamanla bünyesine katarak tarihin anlaşılması ve yazımındaki ilkelere zenginlik kattı.

Tarih araştırmalarındaki sosyoekonomik alana dair yönelişin gelişmesiyle ortaya kantitatif yazım türü şahsiyet buldu. Artık tarih yazımında vurgular bireyden kitleye, topluma kaymıştır. Özellikle teknolojik verilen toplanması, kaydedilmesi ve çeşitli tasniflerle sunulması gibi istatistiki ilerleme, kantitatif anlayış ve yazıma katkı sağladı (Tosh, 2020: 223-224). Bu gelişmeyle temeline insanı, toplumu, sosyal değerleri konu edinen çalışmalar zaman zaman disiplinler arası çalışmaların önünü açmıştır (Toprak, 2015: 110-111). Türkiye’de de bu anlayışın gelişmesi, teknolojik ve kurumsal ilerlemeler sosyal çalışmaların artmasında etkilidir. Kurumsal açıdan Merkez İstatistik Dairesi’nin kurumasıyla Türkiye İstatistik Kurumu’nun temeli atılmış, nitelikli veri toplama imkânı doğmuştur (Resmi Gazete, 2 Haziran 1926, Sayı: 388). Teknolojik gelişmelerin de katkısıyla nüfus başta olmak üzere, pek çok toplumsal ilerleme kayıt altına alınmıştır. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleşmiştir. Sonraki sayımlar ise 1935-1990 yılları arası sonu 0 ve 5 ile biten yıllarda yapılmıştır (TÜİK, 2010: 3).

Bu çalışmada sosyal hayata, topluma değer veren tarih anlayışından esinlenerek, TÜİK'in 1965 nüfus sayım sonuçlarına dayanarak bir inceleme yapılmıştır. TÜİK'in bu yıl elde ettiği, nüfus, yaş, cinsiyet, ana dil gibi kategorilerde ülkenin sosyal ve kültürel durumu ele alınmıştır.

1-İdari ve Coğrafi Bölgelere Göre Nüfus

24 Ekim 1965 tarihinde yapılan nüfus sayımına Türkiye'nin 1935'ten bu sayıma kadar nüfusu incelemekte fayda vardır. Böylelikle 30 yıl içerisinde artış gözlemlenebilir.

Tablo-1 1935-1965 Yılları Arası Türkiye'nin Nüfusu (TÜİK, 24.10.1965 Genel Nüfus Sayımı, 1969: 4)

Yıl	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Nüfus	16.158.018	17.820.950	18.790.174	20.947.188	24.064.763	27.754.820	31.391.421

Bölgelere göre ilgili 30 yılda ülkenin nüfus yaklaşık iki kat artmıştır. Nüfus artış hızı %10 ila %15 arasında seyretmiştir. En yüksek oranla artış 1950-1955 yılları arasında yaşanmıştır.

Tablo-2 1935 İla 1965 Yılları Arasında Bölgesel Nüfus Sayım Sonuçları (Aynı eser, 4-6)

Yıl	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965
Trakya	1.267.753	1.550.939	1.496.612	1.583.937	1.960.332	2.284.625	2.655.768
Karadeniz Kıyısı	2.637.233	2.832.274	3.001.350	3.292.443	3.881.441	4.451.069	4.960.985
Marmara ve Ege Kıyıları	3.160.788	1.371.653	3.572.281	3.959.023	4.229.942	4.877.080	5.479.840
Akdeniz Kıyısı	870.490	1.135.990	1.230.543	1.434.688	1.721.371	2.062.665	2.407.049
Batı Anadolu	1.503.724	1.587.169	1.714.807	1.871.430	2.102.819	2.373.442	2.569.566
İç Anadolu	4.001.667	4.237.706	4.648.413	5.277.966	6.031.685	6.943.033	7.884.484
Güneydoğu Anadolu	743.041	804.809	768.370	896.227	1.030.688	1.189.909	1.359.704
Doğu Anadolu	2.003.322	2.240.410	2.337.798	2.681.474	3.106.485	3.572.997	4.074.325

Nüfus verileri hemen her bölgede 30 yıllık süre zarfında genellikle artış göstermiştir. Yalnız II. Dünya Savaşı yıllarında (1940-1945) Trakya ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde nüfus azalmıştır. 1965 verilerine göre İç Anadolu nüfusun en çok olduğu bölge iken Güneydoğu Anadolu en az nüfusa sahip olan bölgedir.¹ İl bazında ise 2.293.873 ile İstanbul en çok, 50.393 ile Edirne en az nüfusa sahip ildir. Aynı yıl İstanbul'un nüfusu 537.449'dur.

¹ İllerin 1965 yılı itibarıyla idari ve bölge taksimatına göre değerlendirme yapılmıştır. Bu yıl itibarıyla Güneydoğu Anadolu bölgesinde sadece Gaziantep, Urfa ve Mardin mevcuttur.

Toplam				10.000 ve daha fazla nüfuslu yerler.			10.000 ve daha az nüfuslu yerler.		
Yaş Grupları	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Toplam	31.391.421	15.996.964	15.394.457	9.382.621	5.054.197	4.328.424	22.008.800	10.942.767	11.066.033
0-1	790.366	410.515	379.851	213.858	112.193	101.665	576.508	298.322	278.184
1-4	3.826.704	1.944.525	1.882.179	874.693	444.980	429.713	2.952.011	1.499.545	1.452.466
5-9	466.402	2.414.482	2.249.520	1.158.321	595.654	562.667	3.505.681	1.818.828	1.686.853
10-14	3.867.552	2.057.427	1.810.125	1.048.748	563.962	484.786	2.818.804	1.493.465	1.325.339
15-19	2.910.055	1.545.911	1.364.144	1.001.423	581.705	419.718	1.908.632	964.206	944.426
20-24	2.344.136	1.210.980	1.133.156	961.026	610.401	650.625	1.383.110	600.579	782.531
25-29	2.216.065	1.054.909	1.161.156	739.574	394.228	345.346	1.476.491	660.681	815.810
30-34	2.273.021	1.138.450	114.571	733.737	402.467	331.270	1.539.284	735.983	803.301
35-39	1.932.159	997.446	934.713	654.123	352.485	301.638	1.278.036	644.961	633.075
40-44	1.381.459	704.595	676.864	453.068	245.946	207.122	928.391	458.649	469.742
45-49	875.080	445.457	429.623	287.823	151.256	336.067	587.257	293.701	293.556
50-54	1.203.040	612.093	590.947	257.259	190.045	167.214	845.781	422.048	423.733
55-59	864.630	449.480	415.150	268.381	135.286	133.095	596.249	314.194	282.055
60-64	954.205	452.705	501.500	245.338	112.272	133.066	708.867	340.433	368.434
65+	1.242.525	530.004	712.521	334.893	154.355	220.538	867.632	375.649	491.983
Bilinmeyen	46.422	27.985	18.487	10.356	6.462	3.894	36.066	21.523	14.543

2-Yaş ve Cinsiyet İtibarıyla Nüfus

1965 verilerine göre nüfusun hem cinsiyet hem de yaş kategorilerinde detaylandırmak mümkündür.

1965 sayımlarında yaş grupları dörder artışla 15 farklı kategoride detaylandırılmıştır, cinsiyet erkek ve kadın olarak belirlenmiştir. Nüfusun yaşadığı bölge ise 10.000’den az ve fazla olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır.

Tablo-3 Yaş ve Cinsiyet İtibarıyla Nüfus (Aynı eser, 39)

Türkiye’nin toplam nüfusuna göre erkek ve kadın oranı erkek lehine çoğunlukta olsa da her iki cinsiyet oranı birbirine yakın olup, orantılıdır. Nüfusun çoğu, 10.000 ve daha az yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydi. Nüfusun çoğunu 10-14 yaş aralığı oluştururken, 5-9 yaş aralığı nüfusun en az kesimiydi. 0-44 arası genç yaş aralığı toplam 22.007.919 ile nüfusun %,70’ten fazlasını 45-59 arası orta yaş aralığı toplam 2.942.750 ile nüfusun %,9.4’ünü, 60-65 yaş üstü yaşlı sınıfı ise 2.196.730 ile nüfusun %,7’sini oluşturmaktaydı. 65 yaş üstü grubun toplam sayısı 1.242.525 olup, 530.004’ü erkek 712.521’i kadındır (Aynı eser, 41).

3-Daimi İkametgâh ve Doğum Yeri İtibarıyla Nüfus

Ülke içi göç ve benzeri sebeplerle nüfusun doğum yeri ile ikametgâhı arasında farklılıklara sebep olmuştur. Genellikle büyük şehirlere yönelik göçler bu bahiste önemli bir yer tutmaktadır. Toplam nüfusun içerisinde sırasıyla Konya doğumlu 1.165.245, Ankara doğumlu 1.099.571, İstanbul doğumlu 1.071.920 kaydedilmiştir. Milyonun üzerindeki kategoride sadece bu üç il olup, 81.702 ile Hakkâri doğumlular listede en son sıra yer almıştır.

1965 sayımında Türkiye doğumlular haricinde yurtdışında dünyaya gelenler toplam nüfusa dâhil edilmiştir. Toplam 13 kategoride değerlendirilen nüfus aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir;

Tablo-4 Daimi İkametgâh ve Doğum Yeri İtibarıyla Nüfus (Aynı eser, 70)

Doğum Yerleri	Toplam	Erkek	Kadın
Amerika Birleşik Devletleri	25.833	16.585	9.248
Diğer Amerika Ülkeleri	412	212	200
Okyanusya	118	64	54
Arap Ülkeleri	11.988	6.711	5.277
Afganistan, İran ve Pakistan	5.359	3.314	2.045
İsrail	635	364	271
Diğer Afrika ve Asya Ülkeleri	2.988	1.638	1.350
Bulgaristan	262.691	133.756	128.935
Rusya	21.775	12.361	9.414
Yugoslavya	254.356	130.298	124.058
Yunanistan	233.758	117.224	116.534
Diğer Avrupa Ülkeleri	83.161	48.778	40.383
Bilinmeyen	5.537	3.038	2.499
Toplam	914.611	474.343	440.268

1965 sayımlarında Türkiye'nin toplam nüfusuna dâhil edilen yabancı doğumlular yaklaşık %3'tür. Kadın ve erkek nüfus birbirine yakın olsa da erkek nüfus çoğunluktadır. Ülke bazında Bulgaristan doğumlular birinci sırada iken İsrail doğumlular sonucu sıradadır.

Toplam 31.391.421 olan nüfusun il bazında doğum yerlerine dair veriler de mevcuttur. 227.867 yurtdışında doğanların ikamet ettiği İstanbul listenin ilk sırasında yer alırken, 39 kişi ile Adıyaman son sıradadır. Türkiye'nin farklı illerinde doğanların kendi nüfusuna en yakın olan il yine İstanbul'dur. 2.293.823 kişilik nüfusun 1.123.010'u başka illerde, 1170.813'ü İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Bu kategoride en az başka il doğumlu nüfusa sahip il 2.581 ile Adıyaman'dır (Aynı eser, 71-72). İstanbul'da ikamet eden 58.499'la Sivashılar en çok, 135'le Hakkârililer en az oranı oluşturmuşlardır (78-98).

4-Ana Dil İtibarıyla Nüfus

Nüfus sayımında yaş, cinsiyet, doğum yerleri gibi niteliklerden başka ana dil ve diğer dillere göre veriler de mevcuttur. Türkçe, İslam azınlık, diğer azınlık, Anglosakson, Latin, Slav ve diğer diller olmak üzere toplam yedi kategoride sınıflandırma yapılmıştır.

Tablo-5 Ana Dil İtibarıyla Nüfus (Aynı eser, 166)

Ana Dil	Konuşan sayısı	Ana Dil	Konuşan sayısı
Türkçe	28.289.680	Diğer Azınlık Dilleri	33.094
İslam Azınlık Dilleri Abazaca	4.563	Ermenice	9.981
Acemce	948	Rumca	48.096
Arapça	365.340	Slav Dilleri Bulgarca	4.088
Arnavutça	12.832	Çekoslovakca	168

Boşnakça	17.627	Hırvatça	45
Çerkezce	58.339	İsveççe	292
Gürcüce	34.330	Lehçe	110
Kürtçe	2.219.502	Romence	406
Kırmanca	45	Rusça	1.088
Kırdaşca	42	Sırpça	6.599
Lazca	26.007	Latin Dilleri Fransızca	3.302
Pomakça	23.138	İspanyolca	2.791
Zazaca	150.644	İtalyanca	2.926
Anglosakson Dilleri Almanca	4.901	Diğer Diller	42.290
Flamanca	366		
İngilizce	27.841		

Verilere göre ana dili Türkçe olanlar, nüfusun %90'ını oluşturmuştur. İkinci sırada İslam azınlık dillerinden Kürtçe gelmektedir. Arapça ve Zazaca konuşanların sayısı yüz bini aşmıştır. Anglosakson dilleri içerisinde İngilizce birinci, Almanca ikinci sıradadır. Diğer azınlık dillerinde ise sıralama şu şekildedir: Rumca, Ermenice ve Yahudice. Avrupa'dan Slav dillerini ana dil olarak beyan edenlerin sayısı da azımsanamaz. Bu alanda birinci Sırpça, ikinci Bulgarcadır. Rusça konuşanlar bin rakamını biraz aşmıştır. Latin dillerinde ise Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca şeklinde sıralama oluşmuştur.

5-İnanç İtibarıyla Nüfus

Nüfus sayımlarında vatandaşlara inançlarıyla ilgili sorular yöneltilmiş, hatta mezheplerin de mensuplarını saptamak bu yöntemle mümkün olmuştur. Toplam on kategoride değerlendirme yapılmıştır. İslam dini mezheplere ayrılmazken sadece Hristiyan dini beş başlıkta ele alınmıştır.

Tablo-6 Nüfusun İnanç Yapısı (Aynı eser, 227)

İnanç	Mensupların Sayısı
İslam	31.129.854
Hristiyan Katolik	25.833
Hristiyan Ortodoks	73.725
Hristiyan Protestan	22.983
Hristiyan Gregoryen	69.526
Hristiyan (Diğer)	14.758
Musevi	38.267
Diğer Dinler	14.661
Dinsiz	1.212
Belirtmeyen	602

Verilere göre ülkenin büyük bir kısmı din sorusuna İslam dini olarak cevaplandırmıştır. Ayrıca çok az bir kesim din beyan etmese de çoğunluk hakkında malumat edinilmiştir. Hristiyan olarak kendini tanımlayanlardan Ortodokslar birinci, Gregoryenler ikinci sırada yer almışlardır. Toplam Hristiyan sayısı 206.825 olarak tespit edilmiştir. Musevilerin sayısı 40.000'e yaklaşırken, herhangi bir dine inanmadığını belirtenler 1.000'den biraz fazladır. Hristiyanların nüfus 57.880'le en çok İstanbul'da, 2'yle en az Rize'de kaydedilmiştir (Aynı eser, 229).

6-Engelli Nüfusu

Bu sayımlarda toplumun özel bir kesimini oluşturan engellilerin durumu da tespit edilmeye çalışılmıştır. Hem engel durumları hem de bulundukları il gibi veriler kaydedilmiştir.

Tablo-6 Türkiye'de Engelli Nüfus (Aynı eser, 242-245)

Engelli olma nedeni	Toplam	Erkek	Kadın	İki Gözü Görmeyen	Bir Gözü Görmeyen	Eli veya Kolu Sakat	Kambur	Kötürüm	Sağır	Sağır ve dilsiz	Topal	Birden fazla engelli
---------------------	--------	-------	-------	-------------------	-------------------	---------------------	--------	---------	-------	-----------------	-------	----------------------

İbrahim Halil TANIK-Tarih Metodolojisinde Kantitatif Bir Örnek Olarak 1965 Nüfus Sayım Sonuçları Üzerine
Bir Değerlendirme

Toplam	380.985	238.605	142.380	38.178	77.778	27.121	5.743	19.932	25.157	27.702	142.890	5.998
Doğuştan	97.771											
Sonradan	229.553											
Bilinmeyen	53.661											

Engelli kategorisinde dokuz ayrı sınıfta veriler elde edilmiştir. Toplam nüfusun 31.391.421 olduğu ülkede yaklaşık %1.2’lik kesim engelli olarak beyanda bulunmuşlardır. Engelli nüfus içerisinde erkekler daha fazla bir orana sahiptir. 380.985 kişiden %37.3’ü kadın, %62.7’si erkektir. Engel olma sebebi olarak daha çok sonradan bilgisi toplanılmıştır. Yaş kategorisinde ise yaş ilerledikçe engelli sayısı artmıştır. 1 yaştan küçük 691, 1-4 yaş 8.707, 5-9 yaş 23.858, 10-14 yaş 25.436, 15-19 yaş 23.165, 20-24 yaş 23.059, 25-29 yaş 22.618, 30-34 yaş 26.265, 35-39 yaş 26.985, 40-44 yaş 23.707, 45-49 yaş 18.568, 50-54 yaş 30.133, 55-59 yaş 25.625, 60-64 33.246, 65 yaş ve üstü 68.825 kişi engelli olarak tespit edilmiştir.

7-Medeni Hâl İtibariyle Nüfus

İstatistik verilerinde 1965 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre hem nüfusun yaş aralığını hem de medeni hâlini tespit etmek mümkündür. Bu kategoride evlilik durumu tespiti amacıyla yaş aralığı 14’ten başlamıştır. Toplam on iki farklı grupta incelenen yaş aralığı 65 yaş ve üstünde sonlanmış, bilinmeyen için de ayrı bir alanda bilgi toplanmıştır.

Tablo-7 1965 Sayımlarında Vatandaşların Medeni Halini (Aynı eser, 257)

	Toplam			Hiç Evlenmemiş		Evli		Eşi Ölmüş		Boşanmış		Bilinmeyen	
Yaş Grupları	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Toplam	18.943.169	9.533.281	9.409.888	2.787.128	1.653.044	6.459.469	6.597.578	210.436	1.064.536	64.426	83.968	11.822	10.762
14	700.372	363.266	337.106	361.523	333.762	1.657	3.219	30	62	10	24	46	39
15-19	2.910.055	1.545.911	1.364.144	1.388.902	986.416	154.800	372.810	748	1.613	1.067	3.021	394	284
20-24	2.344.136	1.210.980	1.133.156	679.924	183.211	524.257	937.113	1.785	4.317	4.475	8.092	539	423
25-29	2.216.065	1.054.909	1.161.156	188.543	51.412	854.925	1.091.218	3.161	8.867	7.728	9.293	552	366
30-34	2.273.021	1.138.450	1.134.571	66.610	24.885	1.056.436	1.082.199	5.510	17.829	9.202	9.227	692	431
35-39	1.932.159	997.446	934.713	33.692	16.977	947.669	878.099	6.954	29.957	8.588	93.22	543	358
40-44	1.381.459	704.595	676.864	17.372	10.812	672.174	611.828	7.978	46.262	6.656	7.589	415	373
45-49	875.080	44.5457	429.623	10.048	6.757	421.360	369.279	8.815	474.79	4.958	5.861	276	247
50-54	1.203.040	612.093	590.947	11.828	8.062	571.813	463.401	21.117	110.587	6.978	8.409	357	488
55-59	864.630	449.480	415.150	7.827	5.607	413.176	296.328	23.043	106.367	5.220	6.505	214	343
60-64	954.205	452.705	501.500	6.533	7.329	401.371	275.461	40.038	210.535	4.479	7.572	284	603
65+	1.242.525	530.004	712.521	7.533	12.679	126.531	210.971	90.567	478.930	4.973	8.941	400	1.000
Bilinmeyen	46.422	27.985	18.437	6.793	5.135	13.300	5652	690	1.731	92	112	7.110	1.037

1965 yılı itibarıyla Türkiye’nin 31.391.421’lik toplam nüfusunun 18.943.169’luk kesimi yani %60’tan fazlasının medeni durumu hakkında veri toplanmış, bu grupta sadece 14 yaş üstü nüfus değerlendirilmiştir. 14 yaş ve üstü grupta yaklaşık 4 milyondan fazla kişi hiç evlenmemiş, erkeklerin sayısı kadınlardan fazladır. Toplam nüfusun %40’tan fazlası eşi sağ olan evlilerden oluşmaktaydı. Evliler grubunda kadınların miktarı erkeklerden 138.109 fazla olması sebebiyle, birden fazla evliliğe işaret etmektedir. Ayrıca eşi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayanların durumuyla ilgili bir bilgi yoktur. Eşi ölenler içerisinde milyondan fazla rakamla kadınlar çoğunlukta idi. Boşanmış kadın erkek oranına bakıldığında kadınların sayısının fazla olduğu tespit edilmiştir. Bilinmeyen grupta ise erkekler çoğunlukta idi.

Veriler ışığında çocuk yaşta evliliklere dair tespitler de mümkündür. 14 ve 15-19 yaş aralığında evlilikler hiç de azımsanmayacak seviyededir. Bu yaş aralıklarından evli nüfus 500 binden fazla olup, kadınlar çoğunlukta idi. Henüz çocuk yaşta dul kalan kadınlar erkeklerden fazla olup, yaklaşık 5 bindir. Boşandığı için çocuk yaşta dul kalanlar ise 3 binden fazladır.

Yetişkin sayılacak grupta evlilerin en çok bulunduğu yaş aralığı 30-34’tür. Milyondan fazla olarak tespit edilen bu yaş aralığındaki evlilerde kadınların miktarı erkeklerden 30 binden fazladır. En çok evli nüfusun olduğu yaşlarda, hiç evlenmemiş nüfus ise 100 bin civarındadır. 30-34 yaş

aralığındakilerden eşi ölmüş ve boşanma sebebiyle dul kalanların miktarı 40 binden biraz fazla olup, kadınla çoğunlukta idi.

Yetişkin grup içerisinde evli erkek ve kadınların en düşük olduğu miktarlar 65 yaş ve üstünde tespit edilmiş. Bu yaşlar aynı zamanda eşini kaybedenlerin de en çok olduğu grubu temsil etmektedir. Eşi kaybedenler içerisinde kadınlar erkeklerden beş kat daha fazladır.

Boşanma durumlarına dair veriler de 1965 Türkiye'sine dair tespit yapmamıza imkan sağlamaktadır. 14 yaş ve üstü grupta yaklaşık 150 bin kişi boşanmıştır. Boşananlar içerisinde kadınlar erkeklerden yaklaşık 20 bin fazladır. Boşanmanın en az kaydedildiği yaş aralığı 14 olarak, en çok kaydedildiği yaşa aralığı en fazla evliliğin yapıldığı 30-34'tür ve kadınla erkeğin miktarı neredeyse eşittir. Kadınların en çok boşandığı yaş aralığı 35-39 iken, en az boşandığı yaş aralığı 14-19'dur. Erkeklerin boşanma yaşları da buna benzerlik göstermekteydi. 65 yaş ve üstü grup, boşanma durumunun erkek ve kadın arasındaki en çok farkın tespit edildiği yaşlardır. Bu yaşlarda boşanan 4.973 erkek, 8.941 kadın boşanmıştır.

8-Eğitim Durumuna Göre Nüfus

Sayımlar gerçekleştirilirken ülke nüfusunun eğitim durumu ve mezuniyetleri de dikkate alınmıştır. Bu alanda değerlendirilen nüfus 6 yaş ve üzeridir. Okuryazar oranı, mezuniyet durumu ve cinsiyetlerin toplam nüfustaki oranını tespit etmek mümkündür.

Tablo-8 1965 Yılı Türkiye'de Okuryazar, Mezuniyet ve Cinsiyeti (Aynı eser, 267)

Yaş Aralığı	Okuma Yazma Bilen														
	Toplam			Okuma Yazma Bilmeyen		Okuma Yazma Bilenler Toplam		Bir okuldan mezun olanlar		Bir okuldan mezun olmayanlar		Mezun olup olmadığı bilinmeyenler		Okuma yazma durumu bilinmeyenler	
	Toplam	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Genel Toplam	25.664.797	13.073.518	12.591.279	4.688.565	8.450.391	8.372.080	4.132.941	5.082.573	2.427.450	3.286.155	1.704.022	3.352	1.469	12.873	7.947
6	944632	481294	463338	442811	488509	38225	24560	-	-	38225	24560	-	-	258	269
7	950267	498495	451772	288689	297742	209557	153796	-	-	209557	153796	-	-	249	234
8	966092	497359	468733	200819	252569	293212	215921	-	-	293272	215921	-	-	268	243
9	693457	368928	324529	89616	121716	279185	202674	-	-	279185	202674	-	-	127	139
10	991222	526813	464409	156579	224595	370002	219595	-	-	370002	239535	-	-	232	219
11	580768	317505	263263	49263	81506	268127	181671	75942	51349	192129	130289	56	33	115	86
12	881759	474283	407476	97624	177132	376501	230193	177766	115067	198676	118068	59	58	158	151
13	713431	375560	337871	61534	137751	313941	200027	242174	136168	101696	63791	71	68	85	93
14	700382	363266	337106	64612	150526	298512	186471	238002	147369	60444	39061	93	42	72	65
15	748141	396427	351714	86219	178553	310101	171052	269460	145598	40495	27388	146	66	115	108
16	584975	307245	277730	54137	126499	252034	151163	225087	129447	27814	21652	133	64	107	109
17	714014	276623	240391	48492	105268	228064	135072	203235	116382	24098	18420	131	70	74	68
18	671530	338194	333336	76417	181222	201650	152005	229130	128892	32383	23032	167	81	67	51
19	388395	227422	160973	39623	68841	187710	92088	162304	79342	25112	12700	119	46	97	109
20	818758	368736	450022	65044	305032	283595	144827	225075	139893	58381	24873	139	61	59	44
21	346845	215611	131234	28682	62454	180869	68746	151635	58471	35115	10228	116	45	97	169
22	435431	225080	210351	39643	119317	185362	90968	148016	75324	32250	15604	95	40	60	37
23	389099	212659	176440	37194	97066	125399	79339	140815	65245	34506	14065	78	29	75	66
24	354003	188894	165109	33391	90944	155222	74150	122839	60231	32340	13882	43	37	66	35
25-29	2216065	1054909	1161156	254653	777647	799830	383050	641127	300915	188421	82049	282	136	81	45
30-34	2273021	1138450	1134571	343406	827758	794431	306343	570430	232005	223738	74207	263	131	613	473

İbrahim Halil TANIK-Tarih Metodolojisinde Kantitatif Bir Örnek Olarak 1965 Nüfus Sayım Sonuçları Üzerine
Bir Değerlendirme

35-39	1932159	997446	934713	334447	699345	662456	234966	454154	175775	208102	59085	200	136	543	402
40-44	1381	704595	676864	265311	531877	438937	144649	286539	107453	152240	37131	158	65	347	338
45-49	875080	445457	429623	195041	349044	250165	80378	154661	59293	95393	21042	111	43	251	201
50-54	1203040	612093	590947	312890	519647	298901	71047	170841	49666	127930	21345	130	36	302	253
55-59	864630	449480	415150	258782	371437	190479	43516	101170	29689	89204	13786	105	41	219	197
60-64	954205	452705	501500	321882	469223	130620	32053	70769	21282	59774	10741	77	30	203	224
65+	1242525	530004	712521	405271	674197	124476	37939	76826	23936	47525	13960	125	43	257	385

1965 yılı verilerine göre Türkiye’de eğitim durumunu belirten unsurlar mevcuttur. Bu kategoride değerlendirilen nüfus toplamın %80’inden fazladır. 6 yaş ve üzeri nüfusu temsil eden 25.664.797 kişi içerisinde okuma yazma bilenler 12.505.021 kişidir. Bundan fazla bir rakamı teşkil eden 13.159.776 kişi ise okuma yazma bilmemekteydi. Okuma yazma bilen nüfusun çoğu erkektir, kadınların oranının iki katıdır. Bilmeyenlerin durumu da paralellik arz eder. Bu defa okuma yazma bilmeyen kadınlar erkeklerin iki katına yakındır. Kadınların içerisinde okuma yazma bilmeyenler en çok 30-34 yaş aralığındadır. Bilenler de yine aynı yaş aralığındadır. En az bir okuldan mezunlar içerisinde erkekler, kadınlardan daha fazladır. 25-29 yaş arası kadınlarda mezuniyet bakımından en yoğun aralıktır. Başladığı okulu tamamlayamayanlar da milyonlarla ifade edilmiştir. 3 milyondan fazla erkek, 2 milyona yakın kadın eğitimlerini tamamlayamamışlardır (Aynı eser, 267). Okuryazar erkek ve kadının en çok olduğu il İstanbul, en az olduğu il ise Hakkâri’dir (Aynı eser, 270-272). Mezun olunan yükseköğretim dallarında çeşitlilik mevcuttur. Bunlar içerisinde hukuk fakültesi, eğitim enstitüsü, tıp fakültesi, ziraat fakültesi, veteriner fakültesi, fen ve edebiyat fakültelerinden mezunlar çoğunluktadır. Gayrimüslim okulları içerisinde Rum rahip okulundan mezun olan 45 kişi kaydedilmiştir (Aynı eser, 284-286).

9-Meslek İtibariyle Nüfus

Nüfus içerisinde belirlenmesi gereken önemli niteliklerden birisi de meslektir. Böylelikle geleceğe dair sosyoekonomik planlamalar yapılabilir. Ülkenin üretimi, mesleklere olan rağbet, çalışanların cinsiyeti ve ülke ekonomisindeki yeri gibi hususlar tespit edilebilir. 1965 sayımlarında nüfusun meslek özelliklerine dair bilgiler 15 yaş ve üzeri olarak kaydedilmiştir.

Tablo-9 15 Yaş ve Üzeri Çalışan Meslek ve Cinsiyet İtibarıyla Nüfus(Aynı eser, 308-316)

Esas Meslek	Erkek	Kadın
Mimarlar mühendisler, Yüksek mühendisler topograflar, Kartograflar	14258	450
Teknisyenler ve fen memurları	28669	440
Ziraat ve ormancılıkla ilgili meslekler.	8427	461
Fizik ve kimya ile ilgili meslekler.	9669	2121
Tıpla ilgili meslekler	31072	15.480
Profesörler ve öğretmenler	84.134	36.399
Hukukla ilgili meslekler	12620	1520
Edebiyat, müzik artistik işler ve eğlence ile ilgili meslekler.	15498	2710
Dini meslekler	33564	146
Yukarıdaki gruplara girmeyen diğer teknik elemanlar ve meslekler	6757	920
Müşavirler, müdürler, idareciler ve memurlar	304603	44.618
Satıcılar ve satışla ilgili meslekler	381726	5.121
Çiftçiler, ormancılar, bahçıvarlar, avcılar ve ilgili meslekler	5.125.121	4.835.987
Maden ve taş çıkarma işleri ile ilgili meslekler	62808	507
Deniz, demir, hava ve kara nakliyatı ile ilgili meslekler	266533	641
Haberleşme ile ilgili meslekler	16508	2961
Maden işleme ve makine ile ilgili meslekler	292155	2211
Dokumacı, terzi ve deri işleyen meslekler	282.717	103.275
Ağaç, saz vb. ürün işleyen meslekler	140693	3812

Gıda ve tek el ürünleri ile ilgili meslekler	116123	22110
İnşaat, mermer ve taş oymayla ilgili meslekler	157.361	2.241
Kalifiye olmayan işçiler	293.539	6.937
Hizmet ile ilgili meslekler	408.175	31.811
Mesleği belirlenemeyenler	947.946	3.852.251
Genel Toplam	9.040.676	8.974.590

Yukarıdaki tabloya göre çeşitli meslek gruplarında çalışan erkek-kadın toplam 18.015.266 kişi, toplam nüfusun yarısından fazladır. Ayrıca kadınların sayısı erkeklerinkine çok yakındır. Ancak kadınların meslek gruplarında çiftçilik ve benzeri sektör birinci sırada yer alırken, ikinci sırada belirlenemeyen kategorisi yer alır –ki bu sayı çalışan toplam kadın sayısının yarısına yakındır- burada kadınların kayıt dışı ya da sürekli olmayan işlerde çalıştığına işaret eder. Bu iki kategoriden başka kadınlar dikim ve el işi sektöründe 100 binin üzerine rakamla varlık göstermişlerdir. Eğitim sektöründe de kadının eli vardır. Profesör ve öğretmen sınıfında 84.134 erkek varken, kadınlar 36.399’la önemli ekalliyet oluşturmuştur. Çiftçilik gibi daha çok beden gücüne dayanan sektörde erkeklerin yarısından fazlası çalışmıştır. İnşaat, nakliye gibi sektörlerde ise kadın ve erkek arasındaki fark en üst seviyededir.

10-İktisadi Faaliyet Kolları İtibariyle Nüfus

Türkiye’nin 1965 yılında tespit edilen iktisadi kolları hem gündemin ticareti hakkında hem de geleceğe dair tahminleri saptamada önemli bilgiler sunmuştur. Bu alanlar arası bağlantılar, ülkenin iç ve dış ticaretini geliştirme adına yol göstermiştir. Aynı zamanda çalışan nüfusta cinsiyet dağılımı ve yaş aralığı gibi demografik veriler de ülkenin geleceğine dair planlamada kıymetlidir. Yaş aralığı 15’ten başlatılmıştır.

Tablo-10 İktisadi Faaliyet Kollarında Cinsiyet Dağılımı ve Yaş Aralığı (Aynı eser, 500-501)

Yaş Aralığı	Erkek	Kadın
15-19	1.144.967	828.004
20-24	1.117.543	692.784
25-29	1.028.313	700.526
30-34	1.121.390	685.142
35-39	984.679	544.803
40-44	695.007	413.476
45-49	437.457	259.431
50-54	595.225	368.579
55-59	430.537	238.514
60-64	419.485	300.688
65+	430.945	100.415
Bilinmeyen	15.821	4.669
Toplam	8.420.829	5.137.031
Genel Toplam	Erkek + Kadın	13.557.860

Türkiye’nin iktisadi hayatında 1965 verilerine göre 31 milyondan fazla nüfusun %37’den fazlası yer almıştır. Bu grupta erkek nüfus daha önde olmakla beraber, kadın nüfusun oranı da azımsanamayacak derecede önemlidir. Toplam iş kolu içerisinde yaklaşık %39’luk kesim kadınlara aittir. İş kolu içerisinde erkeklerin en yoğun olduğu yaş aralığı 15-19 iken, en az olduğu yaş aralığı 60-64 arasındır. Kadınlarda ise en yoğun yaş aralığı erkeklerle aynı olmakla beraber en az olduğu yaş aralığı 55-59’la erkeklerden gençtir. Erkek oranı 30-34’ten sonra, kadınlarda 40-44’ten sonra düşüş yaşanmıştır.

Tablo-11 İktisadi İş Kolları İtibariyle Nüfus (Aynı eser, 500-502)

İş Kolu	Erkek	Kadın	Toplam
Ziraat, Orman, Av ve Balıkçılık Toplam	4.914.214	4.836.057	9.750.271
Maden Ocakları Toplamı	85.507	1.113	86.620
İmalat sanayi toplam	853.531	77.419	960.950

İnşaat sanayi toplam	349.343	1.804	35.147
Elektrik gaz üretim ve dağıtım sanayi toplam	25.885	444	26.329
Banka, sigorta ve gayrimenkul satışları	372.329	19.745	392.074
Toptan ticaret	44.416	1.490	45.906
Perakende Ticaret	327.913	18.255	346.168
Nakliye, ambar, ulaşım ve iletişim	280.711	5.907	286.618
Hizmet sektörü	731.845	103.768	835.613
Tasnif dışı, bilinmeyen, gayrimuayyen sektör	777.466	90.574	868.04

Bir tarım ülkesi olması hasebiyle Türkiye'nin 1965 iş kollarının birinci bölümünde ziraat ve türevleri en kalabalık sektörü olmuştur. Toplam nüfusun yaklaşık üçte biri bu sektördedir. Bu sektör aynı zamanda erkek ve kadınları en yoğun ve rakamsal olarak en yakın olduğu sektördür. Maden ocakları, imalat ve inşaat gibi ağır sektörlerde erkekler daha çoğunluktadır. En az çalışanı bulunan elektrik, gaz üretimi sektörüdür. İmalat sanayinde birinci giyim kolunu, ağaç işleme ve mensucat takip etmektedir.

Tablo-12 İş Koluna Göre Okuryazarlık İtibariyle Nüfus (Aynı eser, 518-522)

Okuryazar Durumu	Erkek	Kadın	Çalıştığı İş Kolu
Okuma yazma bilmeyen	2.196.484	3.991.571	Ziraat, Orman, Av ve
Okuma yazma bilen	2.354.174	744.532	Balıkçılık Toplam
Okuma yazma bilmeyen	24 460	498	Maden Ocakları
Okuma yazma bilen	60.527	603	Toplamı
Okuma yazma bilmeyen	122 000	31 592	İmalat sanayi toplam
Okuma yazma bilen	743.488	44.592	
Okuma yazma bilmeyen	92.881	641	İnşaat sanayi toplam
Okuma yazma bilen	248.941	1.124	
Okuma yazma bilmeyen	7 551	68	Elektrik gaz üretim ve
Okuma yazma bilen	17.684	369	dağıtım sanayi toplam
Okuma yazma bilmeyen	35 151	1.505	Banka, sigorta ve
Okuma yazma bilen	319.259	18.037	gayrimenkul satışları
Okuma yazma bilmeyen	5.490	173	Toptan ticaret
Okuma yazma bilen	36.885	1.295	
Okuma yazma bilmeyen	29.661	1.132	Perakende Ticaret
Okuma yazma bilen	282.374	16.942	
Okuma yazma bilmeyen	35.066	489	Nakliye, ambar, ulaşım
Okuma yazma bilen	242.135	5.384	ve iletişim
Okuma yazma bilmeyen	89.484	18.987	Hizmet sektörü
Okuma yazma bilen	622.221	83.166	
Okuma yazma bilmeyen	132.785	40.195	Tasnif dışı, bilinmeyen,
Okuma yazma bilen	630.312	48.284	gayrimuayyen sektör
Okuma yazma bilmeyen genel toplam	2.771.013	4.086.851	
Okuma yazma bilen genel toplam	5.558.000	964.328	

Türkiye'nin 1965 yılı itibarıyla çalışan nüfusunun okuryazar oranı bilenler lehine yüksektir. Bu durumda makasın en geniş olduğu cinsiyet kadınlardır. Henüz kadın çalışanlardan 4/1'i okuma yazma bilmekteydi. Erkeklerde bu oran yüksek olsa da %50'yi ancak geçmiştir. Sektör basında ise çalışan nüfusun en yoğun olduğu tarım, aynı zamanda okuma yazma bilmeyenlerin en yoğun olduğu sektördür. Okuma yazma bilen kadınların en yüksek olduğu sektör ise hizmet sektörüdür. Bu kategoride her 4 kadından 1'i okuma yazma bilmektedir. Kadınların aksine hizmet sektöründe çalışan erkeklerin okuma yazma oranındaki makas daha geniştir. Hizmet sektöründe çalışan erkeklerde 5'te 1'den fazladır.

Aynı yıl iller bazında çalışan nüfusun sektörüne dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Ziraat ve türevleri sektörde en çok çalışan nüfusa sahip olan il Konya'dır. 190 binden fazla erkek, 180 binden fazla kadın istihdam edilmiştir. Başkentin de en çok çalışanı bu sektördeydi. İstanbul ise imalat sanayiinde en çok çalışana sahiptir ve kadın çalışanı erkeğe oranla en az olan ildir. Erkek ve kadın çalışan nüfusu en yakın olduğu il Rize'dir. Toplam çalışan nüfusu en az olan il Hakkâri'dir (Aynı eser, 568-572).

11-İş Arayanlar İtibarıyla Nüfus

İstatistik verilerine göre işsiz ve iş arayan nüfusa dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Böylece ülkenin istihdam sorunlarına, geleceğine dair 15 yaş ve üstü olarak değerlendirilen iktisadi problemlerinin çözümlerine katkı sunulabilir.

Tablo-13 İş Arayanlar İtibarıyla Nüfus (Aynı eser, 584)

İş Kolu (Önceki Meslekleri)	Erkek	Kadın	Toplam
Daha önce herhangi bir mesleği olmayanlar	13.687	2.293	15.980
Teknik elemanlar serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler	792	182	974
Girişimciler, sevk ve idare memurları büro ile ilgili meslekler	654	174	828
Satıcılar ve satışla ilgili meslekler	1 741	23	1 764
Çiftçiler, Ormancılar, Balıkçılar, Avcılar ve ilgili meslekler	9.666	705	10 371
Maden ve taş çıkarma işleri ile ilgili meslekler	154	2	156
Nakliyat ve muhaberat ile ilgili meslekler	1 417	10	1 427
Sanatkârlar, İmalât ve tamirat işçileri	6.346	543	6.889
Kalifiye olmayan işçiler	7 578	153	7.731
Hizmetle ilgili meslekler	1 999	237	2 236
Meslekleri tayin edilemeyenler ile mesleksizler ve meslekleri meçhul olanlar	7 268	96	7 364
Genel Toplam	51.302	4.418	55.720

Genel nüfus içerisinde 15 yaş ve üstü gruplar içerisinde iş arayanların 3/1'i daha önce hiçbir mesleği olmayan oluşmaktaydı. Hiç mesleği olmayanların içerisinde yaklaşık %85'i erkeklerden oluşmaktaydı. İş arayıp da önceden mesleği olan kategorisinde cinsiyeti erkek mesleği çiftçilik ve türevleri temsil etmekteydi. Bu sonuç, önceki mesleğe karşı bir memnuniyetsizliği de ifade etmekle beraber aslında ülkenin temel dinamiği sayılan üretim alanına dair sorunların da işaretçisiydi. Teknik ve idari kadrolarda çalışanlar, iş arayanlar arasında en az kesimi, işinden memnunlar arasında en yüksek kesimi temsil etmekteydi. Genel olarak hiç mesleği olmayan ve mesleği olanlar içerisinde iş arayan erkekler %90'lık bir çoğunluğu teşkil etmekle, kadınların istihdam edildiği sektörlere dair memnuniyetlerinin daha yüksek bir seviyede olduğu söylenebilir.

12-Hane Halkı ve Hane Büyüklüğü

1965 yılı itibarıyla veriler Türkiye'de evlerde ikamet edenlerin sayısı, il ve ilçe merkezlerinde durum, ailelerin kaçar kişiden oluştuğu hakkında tespitler mümkündür.

Tablo-14 Türkiye'de İl, İlçe ve Köylerdeki Hane Halkı (Aynı eser, 672-675)

Hane Halkı Büyüklüğü	Toplam	İl Merkezlerinde	İlçe Merkezlerinde	Köylerde
Toplam	5.536.116	1.297.274	747.115	3.491.727

1 Kişilik	140.950	44.140	23.366	73.444
2 Kişilik	473.391	160.885	75.182	237.324
3 Kişilik	591.069	199.284	91.036	300.749
4 Kişilik	820.756	258.874	125.313	436.569
5 Kişilik	890.502	236.232	130.499	523.771
6 Kişilik	794.359	168.170	106.873	518.716
7 Kişilik	612.449	101.181	76.445	434.823
8 Kişilik	428.773	57.740	48.064	322.969
9 Kişilik	270.452	30.020	27.570	212.862
10 Kişilik	188.743	17.492	15.578	153.673
11 Kişilik	103.910	86.23	8957	86.330
12 Kişilik	69.266	5.447	5687	58.132
13 Kişilik	44.193	2.871	3.224	38.098
14 Kişilik	32.088	1.965	2.393	27.730
15+	75.096	3.712	4.902	55.482

Türkiye’de 1965 nüfus verilerine göre, bir evde yaşayan ailenin kişi sayısı 1’den 15+’ya kadar tasnif edilmiştir. Türkiye’de ailelerin çoğu 5 kişiliktir. Onu 4, 6, 7 ve 3 kişilik aileler izlemektedir. Toplam hane sayısı 5.536.116 olarak tespit edilen yılda, tek kişilik aile 140 binden, 2 kişilik aile sayısı ise 470 binden biraz fazladır. Aile üyesi az olanlardan başka 8’den fazla üyesi olan haneler de azımsanmayacak kadardır. Kalabalık aile olarak nitelendirilebilecek bu kategoride 1 milyondan fazla hane bulunmaktadır.

Hanelerin bulunduğu yerleşim birimleri üç kategoride tasnif edilmiştir: il, ilçe ve köyler. Hane yoğunluğu en çok köylerde, ardından il ve ilçe merkezlerindedir. Öyle ki %63’ten fazlası köylerdedir. İllerde bu oran %23, İlçelerde % 14’tür. Hane halkı büyüklüğü türünde 5 kişilik ortalama ailenin en yoğun olduğu yerleşim birimi köy, en seyrek olduğu ilçelerdir. Kalabalık ailelerin büyük bir kısmı köylerdedir. Hane halkı büyüklüğü türünde kalabalık olarak nitelenebilecek 14 kişilik ailelerin sadece %6’sı illerde, 7’si ilçelerde, %87’si köylerdeydi. Hanelerin çoğu illerde 4, ilçelerde ve köylerde 5’er kişilik ailelerden oluşmaktaydı. Köyden illere doğru aile sayılarında artış izlenmiştir.

Tablo-15 Yerleşim Birimlerine Göre Hanelerin Oda Sayısı (Aynı eser, 676-679)

Tür		Çadır Mağara vs.	1 oda	2 oda	3 oda	4 oda	5 oda	6 oda	7 oda	8 oda	Bilinmeyen
Toplam	5.536.116	9.934	1.305.483	2.119.755	1.127.277	584.319	145.628	70 916	19 082	27 819	125 903
İller	1.297.274	564	271 745	478 875	307 000	148 127	46 575	18 116	5 590	4 622	16 060
İlçeler	747.115	1.616	124 018	299 878	173 407	93 360	22 844	11 944	3 328	5 192	11 528
Köyler	3.491.727	7.754	909.720	1341 002	646 870	342 832	76 209	40 856	10 164	18 005	98 315

Hanelerin oda büyüklüğü toplam on kategoride tasniflenmiştir. Ülke genelinde oda sayısı en yaygın olan tür 2 olarak kaydedilmiştir. 5 ve daha fazla odalı hane sayısı genel toplamın %5’inden biraz fazladır. İllerde en yaygın hane türü 2 odalı olup, çok odalı sayısı düşük seviyededir. İlçelerde ve köylerde de durum benzerlik arz etmekte olup, çadır ve benzeri türevlerde sıralama şu şekildedir; köy, ilçeler ve iller.

Sonuç

Türkiye’de tarih araştırmalarında rakamların da kullanılması, toplumu ve niteliklerini tespit edecek verilerin oluşturulması tarih yazımına yeni bir çehre kazandırmıştır. Böylece ülkenin sahip olduğu maddî ve manevî dinamiklerini incelemek, geleceğe dair planlar yapmak mümkün olmuştur. 20. yüzyıl boyunca sürekli bir nüfus artışı yaşayan ülkede 1935-1965 yılları arası sadece savaş döneminde bir bölgesel bazlı bir düşüş eğilimi yaşanmıştır. Onun haricinde genel nüfus iki katına yükselmiştir.

Yıllar itibariyle nüfusta büyük oranda cinsiyet eşitliği söz konusudur. Az bir farkla erkek nüfus çoğunluktadır. Bu sonuçla ülke sahip olduğu cinsiyet itibariyle sosyal bir denge art etmektedir. Bir ülkenin nüfusunda gençlerin oranının yüksek olması önemlidir. Hem üretken olması hem de sosyal dengenin korunması açısından Türkiye bu yıl büyük bir sermayeye sahiptir. Ayrıca genç nüfusun bu yıl yaşlı nüfustan fazla olması, ülke gelirlerinin daha verimli kullanılmasına sağlık ve benzeri türde kamu harcamalarında tasarruf edilmesine katkı sağlayabilir. Bu demografik yapının çoğu nüfusu 10 binden az olan yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydi. 10 binden fazla nüfusu olan yerleşim birimlerinde yaşayanların oran 3/1'dir. Bu sonuçla nüfusun daha çok küçük birimlerde ikamet ettiğinden yola çıkarak, şehirleşme ve sanayileşme alanında istenen seviyelere ulaşamamışsa da kırsalda nüfusun fazla olması bu birimlerdeki üretim için ciddi bir fırsat olmuştur.

Türkiye'de ikamet edenlerin içerisinde başka ülkelere doğanlar da mevcuttur. Bu yıl tespit edilen 12 kategoride farklı ülke ve bölgeden gene 400 binden fazla nüfus vardır. Başka ülke doğumlu vatandaş ülkeye dönmüş, uzun süre ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Dışarıdan göçe de işaret eden bu verilere göre Bulgaristan doğumlular en yüksek oranı temsil etmekteydi. Ayrıca yurtdışı doğumlularda da erkek-kadın oranı birbirine çok yakındır.

İstatistik verilerine göre Türkiye'de bu yıl ana diller içerisinde Türkçe en yüksek orandadır. Ayrıca sayımlar esnasında ana dili beyan etme serbestiyetinin sağlaması demokrasi ilkeleri çerçevesinde ülkenin attığı önemli bir adımdır. Nitekim Türkçe hariç, Müslim ve Gayrimüslim azınlığın ana dilleri çeşitlilik arz etmektedir. Kürtçe ve Arapça Müslim, Ermenice ve Rumca Gayrimüslim azınlık dilleri içerisinde önemli bir miktara karşılık gelmekteydi. Dilde olduğu gibi vatandaşların inanç bakımından farklılıklarına dair tespitler mümkündür. Yine çoğunluk İslam dini olarak inancını belirtmekle beraber, Hristiyan ve herhangi bir dine inanmayanlar mevcuttu.

Nüfusun tespiti içerisinde dezavantajlı gruplar ve engelli olma sebepleri tespit edilmiştir. Toplam nüfus içerisinde yüzbinlerle ifade edilen engelli vatandaşlar içerisinde, doğuştan engelli olanlara göre sonradan engelli olanların sayısı fazladır. Yine bu gruptaki nüfus içerisinde birden fazla engeli olan çok az bir kesimdir. Erkek engelli nüfusun kadınlara oranla fazla tespit edildiği bu yıl, yürüme engelliler birinci, görme engelliler ikinci sıradadır. Bu tür tespitlerle ülkenin geleceğe dair planlamalarında engelli vatandaşlara gözeterek sosyoekonomik imkânlar sunulabilir.

1965 yılı verilerine göre Türkiye'de medeni hal ile ilgili şunlar söylenebilir; nüfusunda %60'tan fazlası evlidir, 20'li yaşlarda evlilik bu oranda büyük bir kısmı temsil etmekteydi. Yaşı 14 ve üstü olan hiç evlenmemişlerle ilgili olarak, 30 yaş ve üstü yetişkinlerde erkekler çoğunlukta idi. Evli erkek ve kadınların oranı birbirine çok yakındır, kadın evlilerin sayısı bir miktar fazla olsa da birden fazla kadınla evli olan erkeklere dair net veri yoktur. Boşanmış nüfusun sayısı 150 bine yakın olup, kadınlar çoğunluktadır. Toplam evli nüfusa oranla boşanma miktarı %1'in altındadır. Medeni hali dul olarak

tespit edilen nüfus içerisinde kadınların miktarı 1 milyondan fazla olup, erkeklerin yaklaşık beş katıdır. Dul erkek ve kadınların en çok olduğu yaş 65 ve üstüdür.

Türkiye’de eğitim-öğretimle ilgili bilgiler, 6 yaş ve üzeri nüfusta okuma yazma oranının ancak %50’ye tekabül ettiğini göstermektedir. Okuma yazma bilme durumlarında erkekler çoğunlukta idi. Bu kategoride okuma yazma bilmeyenler içerisinde kadınlar erkeklerin iki katıydı. Okuma yazma bilen erkekler ve kadınlarda en yüksek oran 25-29 yaşlarıydı. Kadınlarda 14, erkeklerde 15 yaşından sonra okuma yazma bilenlerin sayısı azalmaktaydı. Bu sonuçlar geleceğe dair, ülkenin eğitim planlamasında ciddi önlemler alınması gerektiğine işaret etmekteydi.

Sektörel bazda Türkiye’de çalışan 9 milyonluk nüfusun yarısından fazlası çiftçilik ve türevlerin meslekte çalışıyordu. Onu dokumacılık takip etmiş, ağır sanayi sektörlerine çok rağbet olmamıştır. Çalışan nüfus içerisinde erkekler yakın bir miktarda kadınların katılımı gerçekleşmiştir. Ancak kadın nüfusun çoğu çiftçilikle meşgul iken muhtemelen tasnif dışı olması ve süreklilik arz etmemesi sebebiyle 4 milyona yakın çalışan kadının mesleği tarif edilmemiştir. 15 yaş ve üstü çalışan nüfusta en çok çalışanın olduğu yaş aralığı erkeklerde ve kadınlarda 15-19’dur. Erkekler kadınlara oranla daha ileri yaşlara kadar çalışmaktaydı. Kadınlarda çalışan yaş aralığı 44’ten sonra düşüşe geçerken, erkeklerde 54’ten sonra düşüş başlamıştır.

Kaynakça

Resmi Kaynaklar

Resmi Gazete

TÜİK, *İstatistik Göstergeler 1923-2009*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2010

TÜİK, 24.10.1965 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Yayın No: 568, Devlet İstatistik Enstitü Matbaası, Ankara, 1969.

Telif Eserler

Bıçak, A. (2013). “Tarih Düşüncesi”, *Cogito*, Sayı: 73, ss. 36-60

Hughes Warrington M. (2014). *En Önemli 50 Tarihçi*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Kütükoğlu M. S. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Özbaran S. (2015). *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İzmir: Yakın Kitabevi.

Rousso H. (2021). *Şimdiki Zamanın Tarihini Yazmak*, çev. Volkan Çandar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde, (2007) der. Ali Boratav, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Toprak, Z. (2015). “Sosyal Tarih”, *Tarih İçin Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Ankara: Pagem Akademi. ss.110-115.

Tosh, J. (2020). *Tarihin Peşinde*, İstanbul: Kronik Kitap.

NORMATİF SİYASET KURAMI AÇISINDAN SİYASAL YAPISALCILIK VE BAĞLAMSALCILIĞIN ANALİZİ

Aybike CAN*

Özet

Bu çalışmada normatif siyaset kuramı içerisinde yer alan siyasal yapısalcılık ve bağlamsalcılık metodları incelenmiştir. İlk bölümde normatif siyaset kuramının anlamı ve gelişimi ele alınmıştır. Normatif siyaset kuramının kökenleri Antik Yunan dönemine kadar dayanmaktadır. 19. yüzyılda benimsenen pozitivist kuram, normatif kuramın gözden düşmesine sebep olmuştur. Ancak Rohn Rawls'ın 1971 yılında Bir Adalet Kuramı isimli eseri yayınlamasıyla normatif kuram tekrar canlanmıştır. Normatif teori adalet nedir, adaletin ilkeleri nedir, adil bir toplum nasıl olmalıdır, insanlar bir arada barış içinde nasıl yaşarlar gibi sorulara yanıt aramaktadır. Siyasal yapısalcılık ve bağlamsalcılık normatif siyaset teorisi kapsamında yer alan metodlardır.

John Rawls'ın Bir Adalet Kuramı'nda benimsenen metod, siyasal yapısalcılık olarak adlandırılmıştır. Rawls, Siyasal Liberalizm isimli eserinin bir bölümünü "siyasal yapısalcılık" olarak adlandırmıştır. Bu metoda göre, adaletin ilkeleri rasyonel bireyler tarafından inşa edilerek oluşturulmaktadır. Rasyonel bireyler akıl yürüterek adaletin evrensel ilkelerine ulaşırlar. Fakat Rawls'ın görüşleri bireylerin içinde yaşadıkları toplumsal kültürü, tarihsel şartları dikkate almadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu eleştirileri yöneltenler siyasal bağlamsalcılık metodunu benimsemişlerdir. Michael Walzer, Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh gibi teorisyenler bu grup arasındadır.

Bu çalışmada Rawls'ın siyasal yapısalcılığı ve Walzer ile Kymlicka'nın bağlamsalcılığı ele alınarak incelenmiştir. Walzer adaletin ilkelerinin evrensel olamayacağını savunmaktadır. Kymlicka ise çokkültürlülük teorisini geliştirirken bağlamsalcı bir yaklaşım benimsemiştir.

Çalışma normatif siyaset kuramındaki yapısalcı ve bağlamsalcı metodları tanıtmayı amaçlamaktadır. Çalışmada siyaset teorisinde geçerli tek bir yaklaşım olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Her metodun artıları ve eksileri bulunmaktadır. Normatif konuları inceleyen siyaset kuramı, evrensel ilkelere ulaşmak ile tikel olanı gözdardı etmemek arasındaki dengeyi kurmak zorundadır.

Anahtar Kelimeler: Normatif Siyaset Kuramı, Siyasal Yapısalcılık, Bağlamsalcılık, Rawls.

* Dr., aybike.can@hotmail.com

Analysis of political constructivism and contextualism from normative political theory

Abstract

In this study, the approaches of political constructivism and contextualism, which are included in normative political theory, are examined. In the first part, the meaning and development of normative political theory is discussed. The origins of normative political theory date back to the Ancient Greek period. The positivist theory adopted in the 19th century caused the normative theory to fall out of favor. However, normative theory was revived with the publication of John Rawls's *A Theory of Justice* in 1971. Normative theory seeks answers to questions such as what is justice, what are the principles of justice, what should a just society be like, how can people live together in peace. Political constructivism and contextualism are approaches within the scope of normative political theory.

The approach adopted in John Rawls' *A Theory of Justice* has been called political constructivism. Rawls devoted a part of his work, *Political Liberalism*, to the title of "political constructivism". According to this approach, the principles of justice are constructed by rational individuals. Rational individuals reach the universal principles of justice by reasoning. However, Rawls' views have been criticized for not considering the social culture and historical conditions in which individuals live. Those who direct these criticisms have adopted the approach of political contextualism. Theorists such as Michael Walzer, Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh are among this group.

In this study, Rawlsian constructivism and the contextualism of Walzer and Kymlicka are examined. Walzer argues that the principles of justice cannot be universal. Kymlicka, on the other hand, adopted a contextualist approach while developing his theory of multiculturalism.

The study aims to introduce the constructivist and contextualist approaches in normative political theory. In the study, it was concluded that there cannot be a single valid approach in political theory. Each approach has pros and cons. Political theory, which examines normative issues, has to balance between reaching universal principles and not ignoring the particular.

Keywords: Normative Political Theory, Political Constructivism, Contextualism, Rawls.

Giriş

Aydınlanma çağından itibaren sosyal bilimlerde pozitivistin hakim paradigma olması, siyaset biliminde de kendisini hissettirmiştir. Bu dönemde siyaset bilimi “nesnel gerçeklik” olarak verili olguları açıklamaya yönelmiştir. 20. yüzyılın ikinci yarısında sosyal bilimlerde pozitivist kurama tepki olarak, kökenleri Antik Yunan’a dayanan ve normatif niteliği ön plana çıkan kuramın yeniden canlandığı görülmektedir. Özellikle John Rawls’ın *Bir Adalet Kuramı* adlı eseri ile sosyal adalet, eşitlik gibi kavramlar sorgulanmaya başlanmıştır. Böylelikle siyaset teorisi uzunca bir aradan sonra, “olması gereken”in ne olduğu üzerine yoğunlaşmaya başlamıştır.

Siyasal yapısalcılık / siyasi inşâcılık teorisi de normatif siyaset kuramı içerisinde yer alan ve Rawls'ın adaleti türetme tekniğini benimseyen teoridir. Buna göre insanlar düşünce yoluyla iyi toplum ve adaletin temeli gibi siyasal ilkeleri evrensel olarak türetebileceklerdir. Fakat Rawls'ın kuramındaki siyasal yapısalcılığın liberalizm ve evrenselciliği temel alması, normatif siyaset kuramında bağlamsalcı yaklaşımların öne sürülmesine sebep olmuştur. Bağlamsalcı yaklaşıma göre, Rawls'ın kuramı tarihsel, sosyal ve kültürel bir arka plana sahip değildir. Dolayısıyla siyasal gerçekliğin belirli bir bağlamdan kopuk olarak incelenmesi, örneğin kültürel azınlıkların hakları, dezavantajlı grupların sosyal eşitlik talepleri ve adalet teorileri geliştirilmesi açısından olumsuzluk yaratacaktır. Will Kymlicka, Charles Taylor ve Michael Walzer gibi düşünürler, siyaset kuramının bağlamsal olarak ele alınmasını savunmuşlardır. Böylelikle grup aidiyetleri, sosyal, kültürel ve ahlaki bağlam dikkate alarak oluşturulacak siyaset kuramının daha adil olacağı ve toplumsal konsensüsü daha iyi temsil edeceği ileri sürülmüştür. Ancak Rawls'ın kendisi de günümüz çoğulcu toplumlarında farklılaşan ahlaki, felsefi, ideolojik görüşler ve yaşam planları karşısında adaletin ilkelerini haklılaştırmanın zorluğunun farkındadır. Nitekim Rawls daha sonraki çalışmalarında adaletin ilkelerinin evrensel olarak inşa edilebileceği ve tüm toplumlara uygulanabileceği görüşünden vazgeçerek, teorisini modern demokratik toplumlarla sınırlandırmıştır (Kocaoğlu, 2015: 91).

Bu çalışmada yukarıda ana hatları çizilen ve normatif siyaset kuramı içerisinde yer alan siyasal yapısalcılık ve bağlamsalcılık bu yöntemleri benimseyen önemli isimler üzerinden ele alınmıştır. Çalışmada siyaset kuramındaki söz konusu iki yöntemin Rawls, Kymlicka ve Walzer gibi siyaset kuramcılarının adalet, çokkültürlülük gibi kavramlar üzerindeki tartışmalarıyla desteklenerek karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

1. Normatif Siyaset Kuramı

Normatif siyaset kuramı, vatandaşlar arasında var olan siyasal anlaşmazlıklara içkin değerleri ve iddiaları açıklayarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Normatif bir kuramın içsel olarak tutarlı ve savunulabilir önermelere sahip olması gerekmektedir. Normatif siyaset teorisi Antik Yunan döneminden siyasetin bilim olma iddiası taşıdığı 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçerli bir düşünüş biçimi olmuştur (Bauböck, 2009: 62). Siyaset teorisi normatif, değerlendirci ve kavramsal sorulara yanıtlar arayarak gelişmiştir. Siyaset teorisi Antik Yunan, Roma dönemi ve Orta Çağ boyunca ideal bir toplum düzeninin nasıl olması gerektiğini tartışmıştır. Siyaset teorisinin ele aldığı diğer konular arasında adil bir toplumun ne demek olduğu, vatandaşların özgürlüğünün ve eşitliğinin anlamı, toplumsal iyilerin dağıtımında hangi yöntemin tercih edilmesi gerektiği gibi konular yer almaktadır.

Siyaset teorisinin olması gerekeni incelemekten olanı incelemeye geçişi Rönesans döneminde Machiavelli ile başlamış ve ardından Locke ve Montesquieu ile siyasal düşünce pozitivist ve

“bilimsel” bir yöne doğru dönüşmeye başlamıştır. Machiavelli İtalya’daki egemenlik sorunlarıyla, Montesquieu farklı siyasal sistemlerin karşılaştırılmasıyla ilgilenerek daha somut ve deneysel bir siyaset bilgisi elde etmenin yollarını aramışlardır (Köker, 2008: 43-5). 17. ve 18. yüzyıl siyasal düşünceler tarihine damgasını vurmuş olan Hobbes, Locke ve Hume ile birlikte iyi bir toplumu tanımlarken odak noktası bireye kaymıştır. Bu üç düşünür siyasal düzeni haklılaştırmak yerine açıklamaya yöneldiği, bireysel çıkar ve rasyonel seçim ilkelerini savundukları için “normatif davranışçı” olarak adlandırılmışlardır (Hardin, 2011: 89).

Pozitivist paradigma 16. yüzyılda ortaya çıkıp 18. yüzyılda yaygınlık kazanmış olmakla birlikte esas olarak Auguste Comte’nin görüşleriyle şekillenmiştir. Pozitivizm bilimsel bilginin sınanabilir, gözlenebilir olduğunu iddia ederek; olgular arasında gözlemcinin duygu ve fikirlerinden uzak çıkarımlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Pozitivist paradigma bilimsel bilgiye ulaşırken kuramsal çıkarımların kullanılmasını bilim dışı saymıştır (Varel, 2017: 5). Oy verme davranışları, seçim sistemleri gibi alanlar politika biliminin konusu olarak düşünülmüştür.

Bu dönemde siyasetin pozitif bilimlerin -doğa bilimlerinin- yöntemini benimseyerek “bilim” sıfatını kazanacağı düşünülmüştür. Yine de pozitivist akımın etkisini hissettirdiği dönemde dahi siyaset biliminin tamamen deneysel olamayacağı, açıklayıcı ve değerlendirici yönünün de olmak zorunda olduğu açıktır (Erdoğan, 2021: 13). Söz gelimi farklı ülkelerin demokratik gelişmişlik açısından kıyaslanması, demokrasi kavramının ideal bir tanımını yapma, en iyi yönetim biçimini ortaya çıkarma vb. çabaları da içermektedir. Ayrıca siyasal sorunların çoğu değer yargılarına dayalıdır. İyi bir toplumsal yaşamın nasıl olması gerektiği sorusu, adil düzen veya adaletin ilkelerini geliştirme çabaları ise normatif siyaset kuramının temel soruları arasında yer almaktadır.

Pozitivist teoriye yönelik pek çok eleştiri getirilmiş ve sosyal bilimlerde pozitivist paradigmanın hakim ideolojiyi pekiştirdiği, Batılı değerlerle yüklü olduğu ve bu değerleri yeniden üretmeye yaradığı ileri sürülmüştür. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyaset biliminde Antik Yunan ve Roma düşüncesinin yeniden canlanmasıyla beraber normatif siyaset kuramı da tekrar popülerlik kazanmıştır. Özellikle 1971 yılında yayınlanan John Rawls’ın Bir Adalet Kuramı adlı eseriyle siyasal çalışmalar, adalet nedir, eşitlik nedir gibi sorular üzerine odaklanmaya ve adil bir toplumsal sistemin ilkelerini keşfetmeye yönelmiştir.

List ve Valentini (2016: 11) Rawls’ın eserini yayınlamasına kadar olan dönemde siyaset teorisinin eşitlik, demokrasi, adalet, refah vb. kavramların analizi yoluyla devam ettiğini; bu dönemden sonra ise kavramların arkasındaki teori ve ilkeleri keşfetmeye yöneldiğini vurgulamaktadırlar. Rawls anılan eserinde adaletin ilkelerini ve adil bir toplumun hangi ilkelere dayanması gerektiğini araştırmıştır. Rawls’ın eserindeki ahlaki haklılaştırma yöntemi siyaset kuramında yapısalcılık olarak adlandırılan yöntemin gelişmesine yol açmıştır. Buna göre normatif

ilkelerin geçerliliği onların nasıl inşa edildiklerine bağlıdır. Yapısalcı teoriye göre, normatif ilkelerin geçerliliği belirli rasyonel şartları yerine getirmeleriyle ilişkilendirilmiştir. Örneğin bu ilkelerin Kant'ın kategorik buyruk veya Rawls'ın adalet ilkelerinde olduğu gibi evrenselleştirilebilir olmaları gerektiği görüşü benimsenmiştir (Ronzoni ve Valentini, 2008: 404). Diğer yandan siyaset teorisinin evrensel ilkeler yerine yerel ve tikel kültürleri de dikkate alarak teoriler üretmesi gerektiği görüşü ileri sürülmüştür. Bağlamsalcılık olarak adlandırılan bu görüşü savunan Walzer, adalet alanları teorisini geliştirmiştir. Kymlicka ise çokkültürlülük teorisini geliştirirken bağlamsal metodu benimsemiştir.

Aşağıdaki bölümlerde siyasi yapısalcılık ve bağlamsalcılık yöntemleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. Rawlsyen Yapısalcılık

Rawls Locke, Kant ve Rousseau gibi sözleşmeci gelenek içerisinde adaletin ilkelerini geliştirmiştir. Rawls'ın Bir Adalet Kuramı adlı eserinde sözleşmeci niteliği ağır basmaktadır. Siyasal Liberalizm adlı eserinde adaletin ilkelerinin siyasal yapısalcılık olarak adlandırılan mantıksal süreçlerle ve vatandaşların ortak inşası sonucu oluşturulacağını savunmuştur. Adalet teorisini üzerine kurduğu başlangıç durumu ve bilgisizlik peçesi gibi soyutlamalarla rasyonel bireylerin adaletin ilkelerini oluşturacakları bir teori ortaya çıkarmıştır (O'Neill, 2015: 58; Aydın, 2015: 77). Rawls, Siyasal Liberalizm isimli eserin bir bölümünü siyasal yapısalcılığa ayırmıştır.

Rawls Kantçı yapısalcılığı takip ederek evrenselleştirilebilir adalet ilkeleri inşa etmeyi planlamıştır. Ancak yapısalcılığı tüm etik konular üzerinden değil de siyasal olan üzerinden ele almaktadır (Kocaoğlu, 2015: 23). Rawls'a göre, orijinal durumda bulunan ve bilgisizlik peçesi arkasındaki tüm makul insanlar aynı adalet ilkelerine ulaşacaklardır. Ayrıca ulaşılan adalet ilkelerinin haklılaştırılması her zaman mümkündür. Bu durum adaletin ilkelerine ulaşırken kullanılan sürecin uygun yapılandırılmış olmasından kaynaklanmaktadır (Buckley, 2015).

Siyasal yapısalcılık siyasal kavramların yapı ve içeriklerinin bir görünümü olarak tanımlanmıştır. Siyasal yapısalcılığın dört özelliği bulunmaktadır. İlk özelliğe göre, siyasal adaletin ilkeleri içeriği oluşturmakta ve belirli bir inşa sürecinin (yapı) sonucunda ortaya çıkmaktadır. Orijinal pozisyonda bulunan rasyonel bireyler, temel toplumsal yapıyı şekillendirmek üzere belirli adalet ilkelerini seçerler. Siyasal inşa sürecinin önemi, toplumda makul çoğulculuğu ve konsensusu sağlamayı amaçlamasıdır (Rawls, 2005: 90).

Rawls'a göre (2005: 93) siyasal yapısalcılığın ikinci özelliği, inşa işleminin kuramsal akla değil pratik akla dayanmasıdır. Rawls bu noktada Kant'ı takip ettiğini belirterek, kuramsal aklın nesnelerin bilgisi ile pratik aklın ise nesnelerin üretim şekilleriyle ilgili olduğunu vurgulamaktadır.

Yine de inşa işleminin pratik akla dayanmasının teorik aklı reddetmek anlamına gelmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü inşa işleminde yer alan rasyonel bireylerin inanç ve bilgilerini oluşturan da yine teorik akıldır.

Siyasal yapısalcılığın üçüncü özelliği (Rawls, 2005: 93) oldukça kompleks kişi ve toplum anlayışını benimsemesidir. Rawls'ın Bir Adalet Kuramı'nda ilk olarak ortaya koyduğu orijinal pozisyondaki birey ve toplum tasviri oldukça eleştiriye uğramıştı. Rawls'ın bireyinin toplumdan kopuk olduğu ortaya koyulmuştu. Rawls, Siyasal Liberalizm'inin genelinde bu eleştirileri dikkate almıştır. Siyasal yapısalcılığın üçüncü özelliğini açıklarken inşa işlemine katılan bireyin siyasal toplumun bir üyesi olduğunu açıkça vurgulamıştır. Söz konusu siyasal toplum nesiller boyu devam eden hakkaniyetli sosyal iş birliğine dayalı bir sistemdir. Rawls'un sisteminde siyasal inşa işlemine katılan bireyler, adalet hissi ve iyi kavrayışı kapasitesi olmak üzere iki temel ahlaki niteliğe sahiptir.

Siyasal yapısalcılığın dördüncü özelliği ise onun makullük fikri ortaya koyarak bunu konseptler, yargılar, kurumlar ve bireyler gibi çeşitli öznelerle uygulamasıdır. Belirtilen öznelerden her birinin makul olup olmadığı, işbirliği içerisinde makul çoğulculuğu oluşturmaya niyetli olup olmadığı önemlidir (Rawls, 2005: 94).

Rawls'ın teorisinde hakkaniyet olarak adalet, makul çoğulculuğun ve düşünümsel dengenin olduğu toplumlarda gerçekleşebilecektir. Düşünümsel denge, Rawls'ın siyasal yapısalcılığının haklılaştırılmasını sağlayan bir soyutlamadır. Buna göre, eşit ve farklı çıkarlara sahip bireyler başlangıç durumunda bir araya gelerek farklı adalet çıkarımlarında bulunurlar. Eğer bu çıkarımlar genel olarak kabul edilmiyorsa daha güçlü adalet varsayımları sunulur. Bu şekilde devam ederek nihayetinde adaletin ilkelerine ulaşılması Rawls'ın teorisinde düşünümsel denge olarak adlandırılmaktadır. Rawls'ın kullandığı başlangıç durumu, cehalet peçesi ve düşünümsel denge gibi soyutlamalar onun inşacılığının birer aracıdır (Kocaoğlu, 2015: 56; Aydın, 2015: 77).

Rawls Bir Adalet Teorisi'nden farklı olarak Siyasal Liberalizm'de adaletin ilkelerini modern demokratik toplumları temel alarak geliştirdiğini, bu ilkelerin tüm zaman ve kültürler için geçerli olmadığını belirtmek durumunda kalmıştır. Siyasal Liberalizm'de demokratik kültürlerde var olan çoğulculuk açısından adalet ilkelerinin nasıl formüle edilebileceğini araştırmıştır. Bu aşamada Rawls, adalet teorilerini inşa sürecine makullük, mukakeme ve rasyonel siyasal özne gibi kavramları katmıştır. Rawls çoğulcu bir toplumda adalet anlayışının hiçbir kapsamlı ideoloji, din, felsefe veya etik görüşe dayandırılmaması gerektiğini savunmuştur. Çünkü böyle bir sistem çoğulcu bir toplumda hakim görüşün dışındakiler için baskı unsuru olacaktır (Kocaoğlu, 2015: 91-9; Çelik, 2016: 190).

Aşağıdaki bölümde normatif siyaset teorisi içerisinde yer alan bir diğer yöntem olan bağlamsalcılık ele alınacaktır.

3. Bağlamsalcılık

Bu bölümde bağlamsalcıların iddiaları Rawls'un adalet kavramına eleştirileri ve çokkültürlülük teorisi üzerinden ele alınacaktır. Bu bölümde özellikle Michael Walzer ile Will Kymlicka üzerinde durulacaktır. Walzer ve Kymlicka siyaset teorisinde bağlamsalcı yöntemi kullanan yazarlar arasında yer almaktadır. Diğer siyaset teorisyenlerinden farklı olarak bağlamsalcılar somut olaylar ve örnekler üzerinden açıklama yapmaya çalışmaktadırlar (Carens, 2004: 120).

Normatif siyaset teorisi içerisinde düşündüğümüzde bağlamsalcılık, siyasal tartışmalarda bağlamın dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. Siyasal tartışmalarda nesne ve bağlam arasındaki ilişkinin düşünülmesi nesnenin bağlamsallaştırılması olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda özgürlük, meşruiyet, adalet gibi kavramlar hakkındaki tartışmalarda bağlam, tartışma konusunu çerçevelemektedir. Mesela meşruiyet kavramı, feodal dönemde veya ulus devlet döneminde farklı anlamlara gelecektir. Bu bakımdan normatif siyasal yargılarda tarihsel bağlamın dikkate alınması gerekmektedir. Bağlamsallaştırma açısından önemli olan diğer hususlar gelenekler, sosyal anlamlar, kurumlar, yasalar ve kurallardır (Lægaard, 2016).

Belirli bir durumda uygulanması gereken adalet ilkelerinin ne olduğu sorusu ön plana çıktığında siyaset teorisyenleri iki farklı gruba ayrılmaktadır. İlk grupta Kant ve Rawls gibi, evrensel olarak geçerli ve objektif olarak temellendirilebilen adalet ilkelerinin her bir tekil olayda aynı şekilde uygulanmasını isteyenler yer almaktadır. Diğer grupta ise Aristoteles'in yöntemini takip ederek her bir tekil olaya daha yakından bakmayı ve olayın bağlamına göre adil olanı belirlemeyi savunanlar yer almaktadır (Modood ve Thompson, 2018: 340).

Adil olanı belirleyen şartlar tarihsel olarak değişebildiği gibi farklı din, kültür ve geleneklerde de farklı olarak anlaşılabilmektedir. Bağlamın önemi insan hakları ve adaletin evrenselleştirilebilir olup olmadığı konusunda tartışmalara yol açmaktadır. Yukarıdaki başlıkta incelediğimiz ve normatif siyaset teorisinde Rawls'ın adalet teorisini yapısalcı ve evrenselci bir çerçevede kurmasıyla şekillenen yöntem ile bağlamsalcıların tezleri birbirleriyle uzlaşmaz gözükmemektedir. Normatif siyaset teorisinin konusu olan kavram, konsept veya soruların, bağlamı dikkate almadan evrenselleştirilebilir cevapları olduğunu iddia etmek, evrenselleştirilen değerlerin aslında yanlı ve belirli bir kültürün değerleriyle yüklü olduğunu görmemek olarak eleştirilmiştir. Böylelikle Batılı olmayan, bireyciliği ve rasyonelliği temel almayan kültürler ve bu kültürlerle ait kavram ve değerler siyaset teorisi içerisinde ötekileştirilmektedir. Diğer yandan Rawls'ın adalet teorisi adaleti iyiye öncelediği, orijinal konumda adaletin ilkelerini türeten bireyin, toplumdan soyut olduğu gerekçesiyle de eleştirilmiştir¹.

¹ Söz konusu tartışmaların derli toplu yer aldığı bir çalışma için bkz. A. Can (2019) "Toplulukçu Vatandaşlık Teorisinin Grup Farklılıklarına Yönelik Tutumu" Basılmamış Doktora Tezi, İÜ SBE içinde ss: 123-135.

Bu anlamda adil bir toplumsal düzenin temel ilkelerini geliştirmeye çalışan Rawls, birincil değerler kümesi adını verdiği değerlerin tüm bireyler tarafından içsel olarak kabul edildiğini varsaymaktadır. Ancak örneğin Walzer, bu değerler kümesinin tüm toplumlara hitap etmediğini ve adalet ilkelerinin toplumdan topluma değiştiğini ileri sürmüştür. Walzer, *Adalet Alanları* isimli eserinde adaleti bağlamsalcı bir temelde ele alan en önemli siyaset teorisyenlerinden birisidir. Walzer’a göre dağıtıcı adalet, dağıtılan sosyal iyilerin içsel anlamlarını bilmeye göre değişmektedir. Yine ona göre sosyal iyiler farklı yöntemlerle, farklı kişiler tarafından ve farklı amaçlarla dağıtılmaktadırlar. Böylelikle tüm dağıtım işlemi “iyi”lerin sosyal anlamına göre adil veya haksız nitelik taşıyabilmektedir. Walzer, adaletin siyasal toplumun paylaşılan sosyal anlamlarına göre şekillendiğini ve böylelikle yerel halkı veya yerel kavramları dışlayıcı bir tutumun adaleti sağlayamayacağını savunmaktadır (1983: 6). Bu yorum açıkça Rawls’ın adaleti inşa sürecine aykırıdır. Çünkü Rawls orijinal pozisyonda ve bilgisizlik peçesi ardında herkesin aynı ilkeleri türeteceğini savunmuştu. Walzer ve diğer bağlamsalcılar ise, sosyal iyilerin toplumsal ve kültürel anlamının, adaletin ilkelerini belirlerken dikkate alınmasını savunmuş ve dağıtıcı adaletin genel geçer kurallarla belirlenemeyeceğini belirtmişlerdir.

Bu noktada Rawls’ın düşününsel denge metodunun adalet teorisini tikel çıkarlarla uzlaştırma anlamına gelip gelmediğini ve bağlamsalcı teori ile farkını sorgulamak yerinde olacaktır. Rawls’ın düşününsel denge metodu aynı bağlamsalcıların tekniği gibi genel ilkeler ve belirli yargılar arasında gidip gelerek adil olanı sorgulamaya yönelmiştir. Fakat aralarında oldukça büyük farklar vardır. Düşününsel denge belirli yargılar ve genel prensipler arasında gidip gelerek herkes tarafından savunulabilir bir görüş birliğine ulaşmayı amaçlamaktadır. Düşününsel denge metodunun dezavantajı, üzerinde görüş birliğine varılan fikirlerin yerel olarak veya evrensel olarak geçerliliğinin olmadığı durumlarla karşılaşmanın mümkün olmasıdır. Dahası çoğulcu toplumlarda farklı ahlaki yargılar üzerinde fikir birliğini sağlamak gerçekçilikten uzaktır (Brandstedt ve Brannmark, 2020: 358-9). Diğer bir husus ise düşününsel dengeye ulaşması beklenen başlangıç durumunda ve bilgisizlik peçesi ardındaki insanların tüm ahlaki, kültürel değerleri ve toplumsal ve tarihsel konumundan soyutlanmış eşit vatandaşlar olarak yer almalarıdır (Kocaoğlu, 2015: 55).

Normatif siyaset kuramının tanımını yaparken siyasal anlaşmazlıklarla ilgili içsel olarak tutarlı ve savunulabilir önermelerden oluştuğunu belirtmiştik. Bağlamsalcılara yönelik getirilen eleştirilerden en önemlisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Eleştirilerde adalet ve diğer siyasal düzenlemelerin geleneksel olarak alışılmış formunun, bağlamsalcılar tarafından her zaman onaylanacağı endişesi yer almaktadır. Böylelikle adaletsiz uygulamaların sürüp gideceği ileri sürülmektedir. Ancak bağlamsalcı siyaset teorisyenleri gelenekçilik ile kendi teorileri arasındaki farka açıkça dikkat çekmişlerdir (Modood ve Thompson, 2018: 350). Bağlamsalcı siyaset teorisi adalet tartışmalarıyla bağlantılı olarak çokkültürlülük tartışmalarında da belirleyici akımlardan birisini oluşturmaktadır.

Will Kymlicka, Tariq Modood ve Bhikhu Parekh gibi çokkültürlülük üzerine çalışan siyaset teorisyenleri belirli grupların haklarını tartışmayı soyut prensiplere dayalı genel siyasalar türetmeye tercih etmişlerdir. Söz konusu teorisyenler kültürel, sosyal ve siyasal bağlama göre değişen normların soyut ilkelerle değerlendirilemeyeceğini savunmuşlardır. Örneğin Kymlicka ve Charles Taylor çokkültürlülük teorisini geliştirirken Kanada'nın siyasal ve kültürel yapısını dikkate almışlardır (Lægaard, 2020: 618).

Lægaard siyaset teorisinde çokkültürlülük tartışmalarının bağlamsalcı olmasının tuhaf olmadığını belirtmektedir. Esasında belirli toplumlar çok dinli olurken bazıları çok etnikli veya çok dilli olabilmektedir. Çokkültürlülük teorileri belirli kültürel, dini, etnik farklılıklar üzerine yoğunlaştığından bağlamın dikkate alınması aslında oldukça doğaldır. Lægaard Kymlicka'nın teorisinin Kanada'nın çokkültürlülük sorunlarına çözüm sunabildiğini ancak teorisinin Kanada dışına ihracı veya ulus devletlerin karşılaştığı göçmen sorunu üzerine uygulanmasının uygun düşmediğini savunarak bağlamsalcı yaklaşımı pekiştirmektedir (2015: 261).

Kymlicka, liberal görüşe sahip bağlamsalcı bir teorisyen olarak liberal teorisinin çokkültürlülük anlayışının pratikte yansız olamayacağını savunmuştur. Liberalizm devletin adil olmasını onun farklı kültürler karşısında tarafsız olmasına bağlamaktadır. Fakat pek çok liberal devletin farklı kültür ve kimlikleri tanıması –örneğin devletin çoğunluk kültürünü desteklemesi veya azınlık grupların devlet desteğini istemesi- liberal teorisinin devlete biçtiği yansızlık rolüyle çatışmaktadır. Klasik liberal teori devletin azınlık veya çoğunluk kültürleri desteğinin olmaması gerektiğini söylerken Kymlicka bazı durumlarda devlet desteğinin kaçınılmaz olduğunu savunmaktadır. Kymlicka'nın çokkültürlülüğe bağlamsalcı yaklaşımının mantığında, azınlık kültürlerin belirli hakları elde etmesinin uzun mücadeleler sonucunda olduğu gerçeği yatmaktadır (Carens, 2004: 121). Örneğin konuya kadın hakları üzerinden yaklaştığımızda –şüphesiz kadınlar azınlık grup olarak ele alınamaz fakat tarihin farklı dönemlerinde farklı kültürlerde dezavantajlı olarak görülüp eşitsizlik ve adaletsizliğe uğrayan kesimi oluştururlar- kadınların vatandaşlık haklarını elde etmeleri liberal demokrasilerde dahi belirli mücadelelerin sonucunda olmuştur. Irk ve cinsiyete bağlı ayrımcılık karşısında devletlerin söz konusu grupları desteklemesi ve pozitif ayrımcılık uygulaması gerekmiştir. Bu durum bağlamsalcıların teori oluştururken somut, yerel uygulamaların dikkate alınması gerektiğini savunmalarına yol açmıştır.

Sonuç

Rawls'ın siyasal yapısalcılığı, rasyonel bireylerin akıl yürüterek evrensel adalet ilkelerine ulaşabileceklerini öngörmektedir. Rawls'ın adalet teorisine çeşitli itirazlar ileri sürülmüştür. Bu itirazlardan önemli bir kısmı adaletin sağlanmasında bağlamın da dikkate alınması gerektiği yönünde olmuştur. Rawls oldukça sistemli bir şekilde geliştirdiği teorisinde çoğulcu toplumlarda adaleti tüm

çıkart grupları için sağlamak amacını gütmüştür. Bunun için geliştirdiği yeni kavramlar ve soyutlamalar arasında düşünömsel denge ön plana çıkmaktadır. Bireyler adaletin ilkelerini inşa ederken düşünömsel dengeye ulaşana kadar tikel savlarını öne süreceklerdir. Fakat düşünömsel denge metodu da çoğulcu toplumlardaki talepleri sağlayamayacağı yönünde eleştirilmiştir. Bağlamsalcılar her somut olayda ve tartışmada adaleti sağlayanın o toplumun şartlarını dikkate almadan geliştirilemeyeceğini savunmaktadırlar. Bu yaklaşımı savunanlar Aristoteles'in görüşlerini temel almaktadırlar. En önemli temsilcileri arasında yer alan Walzer, adalet teorisinde, farklı alanlarda farklı dağıtım mekanizmaları olduğunu savunmaktadır.

Diğer yandan çokkültürlölük üzerine çalışan teorisyenler de bağlamsalcı bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Farklı devletler / toplumlar içerisinde yer alan farklı etnik, dinsel, dilsel azınlıkların, göçmenlerin, farklı çıkart gruplarının taleplerini o devletin / toplumun kendi bağlamı içerisinde düşünmek gerektiği, çokkültürlölük yaklaşımlarında hakimdir. Bu açıdan örneğin Kymlicka kendi teorisini Kanada üzerinden geliştirmiştir. Çokkültürlölük teorileri adaleti sağlamak için toplumdaki dezavantajlı gruplara (kadınlar, siyahiler vb.) gerektiğinde pozitif ayrımcılık uygulanmasını talep etmektedirler.

Sonuç olarak Rawls'ın geliştirdiği biçimiyle siyasal yapısalcılık adalet kuramı oluşturmada evrensel ilkelere ulaşmayı amaçlarken toplumdaki çoğulcu talepler arasında farklı soyutlamalar kullanarak bir dengeye ulaşılacağını varsaymaktadır. Ancak teorisinin pratikte keskin sınırlarla bölünmüş çokkültürlölü toplumlara uygulanamayacağı, getirilen çeşitli eleştirilerle ortaya çıkmıştır. Nihayetinde Rawls da daha sonraki eserlerinde adaletin ilkelerinin farklı toplumlara göre değişebildiğini kabul etmek durumunda kalmış ve kendi teorisini demokratik toplumları gözetenek geliştirmeye çalışmıştır.

Birey veya grupları toplumsal, kültürel bağlamından kopararak evrensel ilkeler geliştirmeye çalışan yaklaşıma karşılık bağlamsalcılar daha somut konulara yönelmekte ve birey ile grupları belirli bir bağlam içerisinde ele almaktadırlar. Ancak bağlamsalcılığın da çeşitli dezavantajları bulunmaktadır. Bağlamın sınırının evrensel değerlerden uzaklaştırmayan bir çerçevede iyi bir şekilde çizilmesi ve tikel kültürlerin gelişime açık, çatışmacı veya modern toplumun kazanımlarına aykırı değerlerinin adalet ve çoğulculuk teorilerinde yer almamasının sağlanması gerekmektedir. Çalışmada siyaset teorisinde geçerli tek bir yaklaşım olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Her metodun artıları ve eksileri bulunmaktadır. Normatif konuları inceleyen siyaset kuramı, evrensel ilkelere ulaşmak ile kültürel ve yerel olanı gözardı etmemek arasındaki dengeyi kurmak zorundadır.

Kaynakça

- Aydın, İ. (2015). Başlangıç durumu, bilgisizlik peçesi: Rawls, Habermas ve Sandel. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Güz), 75-93.
- Bauböck, R. (2009). Normatif siyaset kuramı ve ampirik araştırma. Ed. D. della Porta ve M. Keating, *Sosyal bilimlerde yaklaşımlar ve metodolojiler çoğulcu bir perspektif*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Brandstedt, E. ve Brannmark, J. (2020). Rawlsian constructivism: a practical guide to reflective equilibrium. *The Journal of Ethics*, 24, 355-373.
- Buckley, M. (2015). Political constructivism. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://iep.utm.edu/poli-con/>. Erişim: 15.09.2021.
- Can, A. (2019). *Tophulukçu vatandaşlık teorisinin grup farklılıklarına yönelik tutumu*. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: İÜ SBE.
- Carens, J.H. (2004). A contextual approach to political theory. *Ethical Theory and Moral Practice*, 7, 117-132.
- Çelik, R. (2016). John Rawls'un siyasal liberalizmi ve hoşgörü üzerine. *Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 27(Güz), 183-200.
- Erdoğan, M. (2021). Siyaset incelemeleri bağlamında felsefe, teori ve ideoloji. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 73(Yaz), 7-24.
- Hardin, R. (2011). Normative methodology. Ed. R.E. Goodin, *The Oxford handbook of political science* (pp. 89-101). New York: Oxford University Press.
- Kocaoğlu, M. (2015). *John Rawls adalet teorisi ve temel kavramları*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Köker, L. (2008). *İki farklı siyaset bilgi teorisi – siyaset bilimi ilişkileri açısından pozitivizm ve eleştirel teori*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Lægaard, S. (2015). Multiculturalism and contextualism how is context relevant for political theory? *European Journal of Political Theory*, 14(3), 259-276.
- Lægaard, S. (2016). Contextualism in normative political theory. Ed. W.R. Thompson, *Oxford Research encyclopedia of politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Lægaard, S. (2020). Contextualist political theory about multiculturalism in a post-multiculturalist context. *Ethnicities*, 21(4), 615-637.
- List, C. ve Valentini, L. (2016). The methodology of political theory. Ed. H. Cappelen, T. Gendler ve J. Hawthorne, *The Oxford handbook of philosophical methodology*. Oxford: Oxford University Press.
- Modood, T. ve Thompson, S. (2018). Revisiting contextualism in political theory: putting principles into context. *Res Publica*, 24, 339-357.
- O'Neill, O. (2015). Changing constructions. Ed. T. Brooks ve M.C. Nussbaum, *Rawls's political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rawls, J. (2005). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Ronzoni, M. ve Valentini, L. (2008). On the meta-ethical status of constructivism: reflections on G.A. Cohen's 'facts and principles'. *Politics, Philosophy and Economics*, 7(4), 403-422.
- Varel, A. (2017). Pozitivizm ve siyaset: yöntembilimsel bir eleştiri. *Amme İdaresi Dergisi*, 50(3), 1-25.
- Walzer, M. (1983). *Spheres of justice: a defense of pluralism and equality*. New York: Basic Books.

BÜTÜNSSEL YAKLAŞIM METODU'NUN TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARINDA UYGULANMA İMKÂNİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Orhan GÜVEL*

(TEVBE 9/3, "HACC-I EKBER" ÖRNEĞİ)

Özet

Temel İslam Bilimleri araştırmalarında metodoloji tartışmaları güncelliğini koruyan bir meseledir. Özellikle Kur'an ve Kur'an dışı rivâyet malzemesinin bilimsel açıdan tespit edilip anlaşılmasını konu edinen Tefsir, Hadis, Siyer-i Nebî ve İslam Tarihi disiplinleri için ortak bir metodolojiden bahsetmek imkân dâhilinde değildir. Bu bağlamda her disiplinin araştırmalarında belirli kaynakların öncelendiği ve diğer disiplinlere ait görülenlere ancak ihtiyaç hâlinde başvurulduğu gözlenmektedir. Bu, bir bakıma ilgili disiplinler arasındaki irtibatsızlığı ihsas ettiren bir durumdur. Bu irtibatsızlık, çoğu kez ilgili disiplinlerin ortak uğraşı olan İslâmî metinlerin anlaşılmasında eksik ya da yanlış neticelere ulaşılmasına ve geçmişten devralınan sorunların çözümsüz bırakılmasına neden olmaktadır. Bazı araştırmacıların bilimsel bir metodolojiden yoksun olmalarının yol açtığı zaman ve emek israfı da önemle üzerinde durulması gereken başka bir husustur.

Mehmet Apaydın'ın geliştirdiği Bütünsel Yaklaşım Metodu, İslâmî metinlerin tespit edilip anlaşılması bakımından geçmiş dönemden tevarüs eden ve günümüzde uygulanagelen metot önerilerinden farklı bir teklif sunmaktadır. Bütünsel Yaklaşım; Hadis, Tefsir, Siyer-i Nebî ve İslâm Tarihi araştırmalarının tek bir çatı altında yürütülmesini önermekte ve metinlerden hareketle Kur'an'ın nüzul dönemindeki tarihî yaşanmışlığı ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bir bakıma "metin usûlü" olarak isimlendirebileceğimiz bu metot daha çok İslâm Hukuku, Kelam, Tasavvuf, Din Sosyolojisi vd. disiplinlerin yürüttüğü dinî metinlerin yorumlanması ameliyesini ise ötelenmesi ve ikinci aşamada işletilmesi gereken bir süreç olarak görmektedir. Apaydın bunu "ikinci düzey anlama" veya "dinî anlama" olarak adlandırmaktadır.

Bu çalışmada Apaydın'ın Bütünsel Yaklaşım Metodu'nun teorik ve pratik yönlerine işaret edilerek günümüz Temel İslam Bilimleri araştırmalarında oynaması muhtemel işleve dair değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bütünsel Yaklaşım'ın bilimsel açıdan değeri ve uygulanabilirliğinin yanı sıra geçmiş metotlardan farkı Tevbe 9/3 âyetindeki Hacc-ı Ekber ifadesinin yorumu üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yapılan incelemede Bütünsel Yaklaşım'ın Kur'an metni ve diğer İslâmî rivâyet malzemesini bir bütün olarak ele aldığı ve bunların aralarındaki irtibatlar göz ardı edilerek parçacı bir bakış açısıyla okunmasından kaynaklanan bazı sorunları, açıklığa kavuşturduğu görülmüştür. Bu bağlamda Apaydın'ın, Tevbe sûresi 3. âyette

* Dr. Öğretim Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: guvelorhan@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6104-8177>.

geçen Hacc-ı Ekber ifadesini Bütünsel Yaklaşım'la incelediği ve müfessirlerden farklı olarak bunun “nesî uygulamasının defalarca uygulanması neticesinde zaman dilimindeki gerçek yerine gelen Zilhicce ayında yapılan hac” anlamında kullanıldığı sonucuna ulaştığı tespit edilmiştir. Buna göre Zilhicce ayının gerçek yerine gelmesinden ötürü Hz. Muhammed'in Vedâ Haccı “Hacc-ı Ekber” olarak nitelenmiş ve nesî uygulamasının yasaklanmasıyla bu durum günümüze kadar kalıcı hâle gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Bütünsel Yaklaşım, Temel İslam Bilimleri Araştırmaları, Metodoloji, Hacc-ı Ekber, Tevbe 9/3. Âyet.

An Assessment on the Application of the Integrative Approach Method in Basic Islamic Sciences Research (at-Tawbah 9/3, “Hacc-ı Ekber” Example)

Abstract

Methodology debates in Basic Islamic Studies are a topical issue. There is no a common methodology among the disciplines of Tafsir, Hadith and Seerah to deal with the investigation and interpretation of the verses of the Qur'an and the other narrations such as hadith. In this context, it is observed that each discipline refers to the certain sources in its research and relies on the sources of other disciplines only when needed. In a way, this is a situation that implies the lack of interdisciplinary studies. This shortcoming often leads to incomplete or misunderstanding of Islamic texts, which are the common field of activity of the related disciplines, and leaving the problems inherited from the past unresolved. The waste of time and effort due to the non-scientific approach is another issue that should be emphasized.

The Integrative Approach method developed by Mehmet Apaydın offers a different proposal from the classical methods in terms of analysis and interpretation of Islamic narrational texts. The method proposes that Hadith, Tafsir, Seerah and the other Islamic text researches can be carried out under the same methodological approach to reveal the historical context in the revelation period of the Qur'an. In a way, this method, which we can call “text analysis method”, sees the process of interpreting religious texts carried out by the disciplines as a process that should be postponed and operated in the second stage. Apaydın calls this “second-level of understanding” or “religious understanding”.

In this paper, the theoretical and practical aspects of Apaydın's Integrative Approach Method have been analyzed and evaluations have been made about the possible applications of Basic Islamic Sciences research. In addition to the scientific value and applicability of the method, its difference from previous methods has been tried to be revealed through the interpretation of the expression Hacc-ı akbar in the verse of at-Tawbah 9/3.

In this study, it has been seen that the Integrative Approach handles the Qur'an text and other Islamic narration material as a whole and clarifies some problems arising from the examining of them from a fragmentary perspective, ignoring the connections between them. In this context, it has been determined that Apaydın analyzed the expression Hacc-ı Akbar in the 3rd verse of the chapter of at-Tawbah with this method and, unlike commentators, reached the conclusion that it means “the pilgrimage in the month of Dhul-Hijjah, which came true as a result of the *nasi* practice”. According to this, the Prophet's pilgrimage was described as “Hacc-ı Akbar” since the month of Dhul-Hijjah came to its true place and this situation became permanent until today with the prohibition of prose practice.

Keywords: Integrative Approach, Basic Islamic Studies, Methodology, Hacc-ı Akbar, at-Tawbah 9/3.

Giriş

Vahiy dinlerinin sonuncusu olan İslam, Hz. Muhammed’in rehberliğinde yedinci yüzyıl Arabistan’ında tarih sahnesine çıkmıştır. Hz. Peygamber ve arkadaşlarının tarihsel tecrübesi sonraki nesillere gerek Kur’an gerekse Kur’an dışı rivâyet malzemesiyle ulaştırılmıştır. Bu bakımdan Müslüman toplumlar İslâm’ın ilk teşekkül devrindeki tarihî durumu bilimsel olarak ortaya koyabilecekleri muazzam bir literatüre sahiptir. Diğer dinlerle kıyaslandığında bu, çok büyük bir imkândır. Böylece tarihî kimliği çerçevesinde bile tartışmalar yürütülen diğer din kurucuları/tebliğcilerine nispetle Hz. Muhammed’in hayatına dair çok sayıda olayı belgelerle tespit etme olanağı bulunmaktadır. Bu, çoğu kez Müslüman araştırmacıların dahi dikkatinden kaçan; fakat önemle üzerinde durulması gereken bir husustur.

Tarihte Hz. Muhammed’in hayatını ve tebliğ ettiği dini, sonraki nesillere aktarmayı gaye edinen çeşitli disiplinler gelişmiştir. Günümüzde Temel İslam Bilimleri ya da İslâmî İlimler olarak adlandırılan disiplinlerin ilk akla gelenleri Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Hukuku, Siyer-i Nebî ve İslâm Tarihi’dir. Bu disiplinlerin her ne kadar kullandıkları metotlar ve literatür bakımından kesişen noktaları bulunsa da aslında her birinin kendine has işleyişi vardır. Her bilim dalı öncelediği kaynaklar ve araştırmalarında izledikleri yöntem bakımından müstakil bir hüviyete sahiptir. Bu durum söz konusu disiplinler arasında bir tür irtibatsızlığa neden olmakta ve daha sistematik olanın diğerini etkilediği bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin, sosyo-kültürel dinamiklerle etkileşimi daha yoğun olan İslam Hukuku ve Fıkıh Usûlü hâliyle bu disiplinler arasında en sistematik yapıya sahip olanıdır. Bunda İslam Hukuku’nun normatif bir yapıya sahip olmasının da etkili olduğu söylenebilir. Tedvin döneminde muteber hadis rivâyetlerinin seçiminde kullanılan bab başlıklarına bakıldığında bu etki rahatlıkla görülebilir.

Bununla birlikte, Temel İslam Bilimlerini iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki Kur’an ve Kur’an dışındaki rivâyet malzemesinin metin tespiti ve tevsikine odaklanan Rivâyet Tefsiri, Hadis, Siyer ve İslâm Tarihi’dir. Bu metinlerin nasıl anlaşılıp yorumlanacağı ise daha çok İslâm Hukuku, Kelam, Tasavvuf, Dirâyet Tefsiri vd. disiplinlerin çalışma alanına girmektedir. Bunlardan ilkinde “metin usulü” ikincisine ise “din usulü” denebilir. İlki eldeki veriler çerçevesinde Hz. Muhammed dönemindeki tarihî yaşanmışlığı aslına en yakın hâliyle tespit edip belgeme gayretindeyken ikincisinde daha çok bu verilerin sonraki asırlarda yaşayan inananlar için ne ifade ettiğinin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir, değerlendirmesinde bulunulabilir. Bu bağlamda Rivâyet Tefsiri ilk gruba, Dirâyet Tefsiri ise ikinci gruba dâhil edilebilir. Neticede her Dirâyet Tefsiri girişiminin “din usulü”nü açıklamakla mükellef diğer disiplinlerin (kelam, İslam hukuku, tasavvuf vd.) araştırma sahasında yapılan bir yorumlama çabası olduğu söylenebilir. Nitekim tefsirin bir yorumlama metodolojisi olarak Fıkıh Usûlü kaidelerinden faydalanması tesadüf değildir. Bu durum belirli ölçüde Hadis, Siyer ve İslam Tarihi disiplinleri için de geçerlidir. Bu alanlarda yapılan çalışmalarda da ilgili tarihî verilerin tespit ve tevsikinin ötesine taşan

yorumlama çabalarına rastlanmaktadır. Bu yönüyle yukarıdaki ikili tasnifin, tenkide açık olduğu ifade edilebilir.

Şu hâlde Temel İslam Bilimleri'nin iki ana çalışma alanı olduğu/olması gerektiği ifade edilebilir. Birincisi İslami metinlerin tespit ve tevsikini ikincisi ise bunların yorumlanmasını konu edinir. Bu çalışmada “metin usulü” olarak isimlendirebileceğimiz ilk alanla ilgili mevcut metodolojik sorunlara işaret ederek, bunların çözümüne dair bir yöntem önerisinde bulunan Mehmet Apaydın'ın Bütünsel Yaklaşım Metodu hakkında bazı tespit ve değerlendirmelere yer vereceğiz. Metinlerin yorumlanmasını konu edinen ikinci alana dair yürütülen metodoloji tartışmaları ise çalışmamızın kapsamı dışındadır. Zira Bütünsel Yaklaşım, mevcut hâliyle bir “yorumlama metodolojisi”nden ziyade bir “anlama metodolojisi” önermektedir.

Burada yorumlamadan bağımsız bir anlama sürecinden bahsedilip bahsedilemeyeceği yönünde bir itiraz yöneltilebilir. Apaydın'ın metinleri “birinci anlama düzeyi” ve “ikinci anlama düzeyi” olarak ikili bir tasnife tabi tutarak yorumlamayı mündemiç bir anlamaya telmihte bulunması da bundan kaynaklansa gerektir. Ancak burada belirtmek gerekir ki Bütünsel Yaklaşım'ın “birinci anlama düzeyi” dediği aşama eldeki verilerden hareketle tarihî bir olayı aslına en yakın hâliyle yeniden inşa etmeyi gaye edinirken “ikinci anlama düzeyi” daha çok metinlerin dinî, bilimsel ya da ideolojik saiklerle yorumlanma ameliyesi olarak görülmektedir. Dolayısıyla birinci aşamanın daha ziyade bir tarih araştırması, ikincisinin ise bu verilerin sunduğu olaylar üzerine düşünme ve yorum yapmaya delalet ettiği belirtilebilir.

Yukarıda İslâmî metinlerin anlaşılmasını konu edinen disiplinler olarak sıraladığımız Tefsir, Hadis, Siyer ve İslam Tarihi araştırmaları, büyük oranda birbirinden bağımsız yürütülmektedir. Bu bağlamda her disiplinin araştırmalarında belirli kaynakları öncelediği ve diğer disiplinlere ait görülenlere ancak ihtiyaç hâlinde başvurduğu gözlenmektedir. Bu, bir bakıma ilgili disiplinler arasındaki irtibatsızlığı ihsas ettiren bir durumdur. Bu irtibatsızlık çoğu kez ilgili disiplinlerin ortak uğraşı olan İslâmî metinlerin anlaşılmasında eksik ya da yanlış neticelere ulaşılmasına ve geçmişten devralınan sorunların çözümsüz bırakılmasına neden olmaktadır. İlgili alanlarda çalışma yapan araştırmacıların bilimsel bir metodolojiden yoksun olmalarının yol açtığı zaman ve emek israfı da önemle üzerinde durulması gereken başka bir husustur.

Mehmet Apaydın'ın geliştirdiği Bütünsel Yaklaşım Metodu, İslâmî metinlerin tespit edilip anlaşılması bakımından geçmiş dönemden tevarüs eden ve günümüzde uygulanagelen metot önerilerinden farklı bir teklif sunmaktadır. Bütünsel Yaklaşım, bu disiplinlerde yürütülen/yürütülecek araştırmaların tek bir çatı altında toplanmasını önermekte ve metinlerden hareketle Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemdeki olgusal durumu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bir bakıma “metin usulü” ya da “metin bilimi” olarak isimlendirebileceğimiz bu metot, daha çok İslam hukuku, kelam, tasavvuf, din sosyolojisi vd. disiplinlerin yürüttüğü dinî metinlerin yorumlanması ameliyesini ise ötelenmesi ve ikinci

aşamada işletilmesi gereken bir süreç olarak görmektedir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Apaydın bunu “ikinci düzey anlama” veya “dinî anlama” olarak adlandırmaktadır. (Apaydın, 2018: 111)

Bu çalışmada Apaydın’ın Bütünsel Yaklaşım Metodu’nun teorik ve pratik yönlerine işaret edilerek günümüz Temel İslam Bilimleri araştırmalarında üstlenmesi muhtemel işleve dair değerlendirmelerde bulunulacaktır. Metodun bilimsel açıdan değeri ve uygulanabilirliğinin yanı sıra geçmiş metotlardan farkı Tevbe 9/3 âyetindeki Hacc-ı Ekber ifadesinin yorumu üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece Bütünsel Yaklaşım’ın Kur’an âyetlerinin anlaşılması, tarihlendirilmesi ve nüzul bağlamlarının tespit edilmesinde ne derece uygulanabilir olduğu bir örnek üzerinden gösterilecektir.

1. Bütünsel Yaklaşım Metodu ve İslâmî Rivâyet Malzemesinin Yeniden Tasnifi

Bütünsel Yaklaşım, Mehmet Apaydın tarafından geliştirilen bilimsel bir metottur. Apaydın bu metodu Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım* (2017) adıyla doktora tezi olarak savunmuştur. Çalışma daha sonra KURAMER Yayınları (2018) tarafından kitap olarak basılmıştır. Bütünsel Yaklaşım Metodu’nun temelleri yazarın daha önceki yıllarda yaptığı çalışmalara dayanmaktadır. Bu çerçevede yazarın *Resulullah’ın Günlüğü* (1995) adlı eseri siyer olaylarının tarihlendirilmesinde hayati öneme sahip olan nesî uygulamasını ele alır. Yine yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî’nin Hayatı, Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu* (2001) adlı çalışma İslâmî rivâyet malzemesinin bir tarihçi perspektifinden nasıl ele alındığına dair klasik dönemden verilen mühim bir örnektir. Son olarak Apaydın’ın *Siyer Kronolojisi* (2018) başlıklı kitabı, “İmâmetin Kureyş’e Ait Olduğuna Dair Hz. Peygamber’e İsnâd Edilen Rivâyetlerin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti” (2018) ve “Erike Hadisi’nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti” (2020) makaleleri Bütünsel Yaklaşım’ın rivâyetlere uygulanma imkânını göstermesi bakımından zengin bir muhteva sunmaktadır.

Bütünsel Yaklaşım Kur’an ve Kur’an dışı rivâyet malzemesinin anlaşılmasında klasik Tefsir, Hadis ve Siyer ilimlerinin takip ettiğinden farklı bir metot önermektedir. Buna göre, ilgili alanların büyük ölçüde müstakil kaynak olarak gördüğü Kur’an bölümleri, hadis rivâyetleri ve siyer malzemesi bir bütünün parçaları olarak görülmekte; bunlar arasındaki irtibatlar tespit edilerek Hz. Peygamber döneminde yaşanmış olayların tarihî bağlamlarının gün yüzüne çıkarılması amaçlanmaktadır. Apaydın söz konusu irtibatların Bütünsel Yaklaşım’la tespit edilebileceğini ve bir bakıma İslâmî metinlerin tarihî süreçte maruz kaldığı öznel yorumlardan belirli ölçüde arındırılabilceğini savunmaktadır. Buradan hareketle yazarın ele aldığı her konuyu çözüme kavuşturma iddiasında olduğu sanılmamalıdır. Zira Apaydın’a göre bu metoda göre ele alınan konular *Kurgulanabilen* ve üzerinde *Tevakkuf* edilmesi gerekenler olmak üzere ikili tasnife tabi tutulmaktadır. Burada tevakkuf “net bir sonuca ulaşılamayan konu hakkında yeni bir bilgi ortaya çıkana kadar çalışmanın askıya alınması” anlamında kullanılan bir

terimdir. (Apaydın, 2018, 181).

Bu metodu diğerlerinden ayıran en önemli özelliklerden birisi, Kur'an ve bunun dışında kalan rivâyet malzemesini bir bütünün parçaları olarak görmesidir. Günümüz Kur'an-Sünnet ya da Kur'an-Hadis ayrımı tartışmalarından hatırlanacak olursa burada İslâmî metinler, biri diğerinin alternatifi veya karşıtı olarak görülmemekte; her biri aynı epistemolojik düzlemde Hz. Muhammed'in hayatının bir kesitinin aydınlatılmasına hizmet ettiği oranda önem kazanmaktadır.

Apaydın, ODTÜ Fizik Öğretmenliği Bölümü mezunu olması hasebiyle İslâmî ilimlere ek olarak Fen bilimleri alanında da uzmandır. Öte yandan bilgisayar yazılımı sahasında ciddi deneyime sahiptir. Yazar, Bütünsel Yaklaşım'ı tatbik edebilmek için Kuramer Pro olarak adlandırılan bir dijital kütüphane programı geliştirmiştir. Bu programın Mektebetü's-Şâmile vd. diğer kütüphane programlarıyla ortak yönleri olmakla birlikte onlardan ayrılan en önemli farkı Bütünsel Yaklaşım Metodu'nu İslâmî rivâyet malzemesine uygulamaya imkân tanınmasıdır.

Bu noktada Bütünsel Yaklaşım Metodu'nun İslâmî rivâyet malzemesinin yeni bir tasnifini öneren son derece iddialı bir kuram olduğu değerlendirilebilir. Bütünsel Yaklaşım sadece Tefsir, Hadis, Siyer ve İslam Tarihi disiplinlerini bir çatı altında toplamayı önermemekte, bunu yaparken Kur'an ve Kur'an dışı rivâyet malzemesini yeniden tanımlamayı ve tasnif etmeyi de teklif etmektedir. Konuyu biraz daha detaylandırdığımızda maksadımız daha iyi anlaşılacaktır.

Mehmet Apaydın "Bütünsel Yaklaşım" olarak adlandırdığı metotla rivâyetlerin tespitinde klasik Tefsir, Hadis ve Siyer usûlleri dışında yeni bir yol önermektedir. Yazar, Bütünsel Yaklaşımı her ne kadar Hadis Bilim Dalı'nda çalışmış olsa da çalışmanın muhtevasına ve bu metotla yaptığı çalışmalara bakıldığında Tefsir, Siyer ve İslam Tarihi'ni de içine alan bir kapsayıcılığa sahip olduğu rahatlıkla görülebilir. Apaydın, Kur'an bölümleriyle senedli ve senedsiz olarak nakledilen rivâyet malzemesini Hz. Peygamber döneminde yaşanmış olayların birer parçası olarak görmektedir. Kur'an metni kıraat ve Mushaf farklılıklarını istisna edecek olursak büyük ölçüde statik bir metindir. Sahâbilerin çabasıyla başlatılan cem' faaliyetleri Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Mushaf'ın teşekkül etmesiyle son bulmuştur. Dolayısıyla Bütünsel Yaklaşım açısından Kur'an bölümleri daha ziyade Kur'an dışı rivâyet malzemesiyle ilişkilendirilerek işleyişe tabi olmaktadır, denilebilir.

Kur'an dışı rivayet malzemesinin tespit ve tasnif edilmesine gelince Bütünsel Yaklaşım'ın klasik yöntemlerden farklı asıl burada ortaya çıkmaktadır. Bu yönüme göre rivâyetlerin sıhhat dereceleri ve hangi kaynaklarda yer aldığı önemini yitirmekte, her bir senedli veya senedsiz nakledilen tarihî bilgi araştırmaya konu olan hadise hakkında aktarılan diğer bilgileri teyit ettiği ve bir tutarlılık sağladığı ölçüde değer kazanmaktadır. Bu bağlamda Bütünsel Yaklaşım'a göre ele alınacak konunun ulaşılabilen tüm İslâmî kaynaklarda izinin sürülmesi gerekmekte; bir Arap şairinin divanıyla nesep kitabının, bir siyer eseriyle hadis kitabının arasında kaynak değeri açısından bir fark görülmemektedir. Bu bakımdan

Bütünsel Yaklaşım yeni bir tarih araştırması metodu olarak da nitelenebilir.

Bütünsel Yaklaşım’da klasik hadis usûlüne ait terimlerin bir kısmı olduğu gibi kullanılırken diğer bir kısmı yeniden tanımlanmıştır. Hadis ilminde *Hadîs* veya *Haber* olarak adlandırılan rivâyetler Bütünsel Yaklaşım’da da *Haber* olarak nitelenmektedir. Ancak burada *Haber* bir rivâyetin farklı *Tarîk*lerini toplayıp bütünsel bir yapıya kavuşturulduktan sonraki hâli için kullanılan bir terimdir. Apaydın İslâmî literatürdeki tüm rivâyetlerin *Haber*lerinin oluşturulmasını öncelikli yapılması gereken çalışmalar arasında görmektedir. Zira birçok disiplinde örneklerine rastlanacağı üzere çoğu kez bir rivâyet farklı gerekçelerle diğer kaynaklarda yer alan *Tarîk*leri tetkik edilmeden yorumlama ameliyesine konu olmakta bu da bütünün görülmesini engellediğinden çok sayıda yanlış tespitin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bütünsel Yaklaşım’ın teklifi yalnızca bir *Haberin Tarîk*lerini toplayarak buradaki yanlış anlamaları gidermek değildir. Asıl hedef hazırlanan bu *Haber*ler arasındaki irtibatların Bütünsel Yaklaşım’a göre *Kurguların* oluşturulmasıdır. Özetle söyleyecek olursak, *Tarîk*lerden *Haber*lere, *Haber*lerden de *Kurgulara* ulaşılması beklenmektedir. *Haber*lerin oluşturulmasında daha çok Hadis, Tefsir, Siyer ve İslam Tarihi kaynaklarından istifade edilirken *Kurgu* aşamasına geçildiğinde tüm İslâmî literatür devreye girmekte hatta gerektiğinde astronomi, fizik, coğrafya ve iklim gibi diğer alanların yardımına da başvurulmaktadır.

Hiz. Muhammed’e nispet edilen söz, eylem ve takrirlerin ilk olarak büyük oranda şifâhî sonraki dönemlerde şifâhî ve yazılı, son aşamada ise yazılı olarak günümüze ulaştığını belirten Apaydın, bu bilgilerin farklı terimlerle (Eser, Haber, Hadîs vb.) isimlendirilerek sadece hadis kitaplarına değil tüm İslâmî kaynaklara dağıldığını ifade etmektedir. Ona göre bu rivâyetlerden belli bir sahâbî, tâbî veya erken dönem âlimine isnat edilerek aktarılanlar, senedleri incelendiğinde görüleceği üzere aynı rivâyetin ihtisâr, tahtî veya ma‘nen rivâyet yoluyla farklılaşmış versiyonları olmaktadır. Bunlara *Tarîk* veya *Vecîh* denilmektedir. Yazar, bunlara isnatlarındaki değişimleri göz önüne alarak *Tarîk* demeyi tercih etmektedir. (Apaydın, 2020, 88).

Öte yandan aynı olayı, farklı sahâbî veya tâbiûn âliminin nakledebildiği hesaba katıldığında tek bir *Haberin Tarîk*lerini toplamanın ilgili rivâyetin nakil sürecinde ortaya çıkması muhtemel râvî tasarrufu ve tashîf hatalarını tespit etmenin dışında kendi başına yeterli bilgi içermeyeceği açıktır. Zira bir olayın detayları, ancak konuyla doğrudan ve dolaylı ilişkili *Haber*ler oluşturulduktan sonra görülebilir. Bazen aralarında sened veya metin benzerliği olmamasına rağmen aynı olaydan bahsettiği tespit edilen rivâyetlerin de varlığı hesaba katılırsa tarama alanını olabildiğince geniş tutmanın önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Şu hâlde Hiz. Muhammed döneminde vuku bulan bir olayı, sadece rivâyetlerin farklı eserlere dağılmış her bir parçasının isnad mevsukiyetlerinden hareketle ortaya çıkarmak güç görünmektedir. Bu

durumda Bütünsel Yaklaşım'a göre aynı olaydan bahseden *Haberlerin Tarikleri* bir yapbozun parçalarını andırmaktadır. Pekâlâ her parça (Kur'an âyeti, senedli veya senedsiz rivâyet malzemesi) ilgili olay hakkında bir bilgi ihtiva etmektedir. Ancak yapbozun diğer parçaları yerine oturdukça tablo, bir o kadar netleşmekte; böylece olayı eksik ya da yanlış anlama riski en aza inmektedir. Başka bir deyişle daha nesnel bir görüntü yakalama olanağı bulunmaktadır.

Çalışmamızın hacmi dikkate alındığında burada *Haberlerin* ve *Kurguların* hazırlanma aşamasının detaylarına değinmek güçtür. Bunun için Apaydın'ın çalışmalarına bakılabilir. Yazar tarafından geliştirilen Kuramer Pro *Haberler* ve *Kurguların* oluşturulmasına uygun olarak tasarlanmıştır. Bütünsel Yaklaşım Metodu'na göre tespit edilen *Haberlerin* her bir *Eylem*, *Zaman*, *Mekân*, *Nesne* ve *Grup* ögesinin çevirisi yapılmakta ve her ögeye Kuramer Pro tarafından müstakil bir kod atanmaktadır. Bu kodlar program tarafından tekrarı gayr-i kabil olarak belirlenmektedir. Program ileride ortak kullanıma açıldığında oluşturulan bir *Haber* ya da *Kurgunun* izi bu kodlar aracılığıyla sürülebilecektir. Bunun amacı, ilgili alıntıların kaynaklarına doğrudan erişebilme dolayısıyla denetleyebilmenin yanı sıra Bütünsel Yaklaşım'a göre hazırlanmış *Kurgular* arasında irtibatlar kurmaktır. Apaydın, çoğunluğu bilim kurulu üyesi olduğu İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) bünyesinde olmak üzere, çeşitli üniversitelerde Bütünsel Yaklaşım Metodu ve Kuramer Pro kullanımı hakkında eğitimler vermektedir. Bugüne değin 300'e yakın akademisyen bu eğitimlere katılmıştır.

Bütünsel Yaklaşım Metodu'nu klasik Hadis, Tefsir ve Siyer usûllerinden ayıran en önemli yön bütünsel bir vizyon sunması ve konuların tetkikinde tarihî yaşanmışlığı ortaya çıkarmayı amaçlamasıdır. Bu noktada Bütünsel Yaklaşım'ın, tarihî verileri bir arada ve derli toplu görmeye imkân sağladığı için araştırmacıya ele aldığı konuyu daha etkili şekilde değerlendirme ve analiz etme fırsatı verdiği de söylenebilir. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere burada Kur'an ve Kur'an dışı rivâyet malzemesine Tarih biliminin öngördüğü çerçevede bilimsel bir perspektiften yaklaşılması önerilmektedir. Buna göre Kur'an ve Kur'an dışı çoğu isnadlı, rivâyet malzemesi bizlere zengin bir araştırma alanı sunmaktadır. Bütünsel Yaklaşım Metodu, önerdiği bir ya da birden fazla *Tarikten* müteşekkil *Haberlerin* tespit edilmesi, toplanması ve içerdikleri ögeler ortaya çıkarılarak ilgili oldukları tarihî olay çerçevesinde *Kurgulanıp Kurgulanmadığını* tetkik etme imkânı sunması hasebiyle risâlet dönemine ait çok sayıdaki olayı aydınlatma potansiyeline sahiptir, denilebilir. Burada metni anlamamanın, diğer bir ifadeyle Kur'an'da ve rivâyet malzemesinde mündemiç yaşanmışlığı ortaya çıkarmanın, ikincil anlamaya yani "dinî anlama"ya öncelenmesi önerilmektedir.

1.1. Bütünsel Yaklaşım Metoduna Yöneltilen Tenkit ve Değerlendirmeler

Mehmet Apaydın'ın Bütünsel Yaklaşım Metodu bugüne değin daha çok Hadis alanında çalışan akademisyenler tarafından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bunda Apaydın'ın doktora tezini Hadis alanında hazırlamış olmasının etkisi büyüktür. Çalıştaylar ve çevrimiçi toplantılarda yöneltilen değerlendirmelere ek olarak bu metodu tenkit ve kritik eden çeşitli akademik çalışmalar kaleme

alınmıştır. Bekir Kuzudişli “Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım Üzerine”, Hüseyin Hansu ise “Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı birer makale kaleme almıştır. Yine Yavuz Köktaş, kendi kişisel web sitesinde “Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım Adlı Kitap Üzerine Bazı Mülâhazalar” adı altında, Fatma Yüksel Çamur ise *Anlatıbilim ve Hadis* isimli doktora tezinin ilgili bölümünde Bütünsel Yaklaşım Metodu’nun artı ve eksi yönlerine işaret etmiştir. Bu akademisyenlerin tümünün alanı hadistir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla metodun tefsir ve diğer Temel İslam Bilimleri açısından durumunu irdeleyen bir çalışma mevcut değildir. Bunda Bütünsel Yaklaşım’la şu ana kadar tetkik edilen konuların daha çok Siyer ve Hadis alanıyla sınırlı olmasının etkili olduğu düşünülebilir. Ancak Apaydın’ın Siyer Kronolojisi eserindeki örnekler ve yayımladığı makalelere bakıldığında bu metodun Temel İslam Bilimleri alanına giren çoğu disiplini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileme potansiyeli taşıdığı görülmektedir.

Burada Bütünsel Yaklaşım Metodu’na yöneltlen tenkit ve değerlendirmeleri özetlemesi bakımından Yavuz Köktaş’ın görüşlerine kısaca değinmek istiyoruz. Köktaş, bu yöntemin olumlu ve olumsuz gördüğü yönlerine işaret etmiş bazı konularda ise çekimser bir tutum sergilemiştir.

Öncelikle olumlu gördüğü yönlere değinmek gerekirse Köktaş, Bütünsel Yaklaşım’ın rivâyetlerin ve tarihî bilgilerin zayi edilmemesi için elverişli olduğunu belirterek isabetli sonuçlar verecek bir görünüm arz ettiği tespitini yapmıştır. Köktaş’a göre metodun fâsık ve kâzib râvîlerin haberini sisteme dâhil etmek bakımından sıkıntılara yol açması muhtemeldir. Bu yüzden böyle olmadığına dair uygulamalı örnekler ortaya konmalı ve kamuoyu ikna edilmelidir. Diğer yandan ona göre bu metot bir emek mahsulüdür. Devamı yani bu metodun ilgili rivâyet malzemesine uygulanması ise bireysel çabadan ziyade bir ekibin ancak altından kalkabileceği bir iştir. Dolayısıyla muhakkak uygulamalı örnekler artırılmalı, çalışmanın devamı getirilmelidir. Öte yandan Apaydın’ın astronomi, coğrafya vb. bilimsel verileri hesaba katarak olay incelemesi yapmasını önemli bulduğunu ifade eden Köktaş, bu metodun hadislerin tespitinden ziyade siyer olaylarının ortaya çıkarılması için daha elverişli olduğunu söyler. (Köktaş, 2018, <https://www.yavuzkoktas.com/hadislerin-tespitinde-butunsel-yaklasimadli-kitap-uzerine-bazi-mulahazalar/>)

Köktaş’ın olumsuz gördüğü hususlar ise daha çok Apaydın’ın klasik hadis usulüne yönelttiği eleştirilerle ilişkilidir. Buna göre Bütünsel Yaklaşım Metodu klasik cerh ve ta’dil kriterlerinin işlevselliğini yitirdiğini öne sürerek klasik hadis usulünü devreden çıkarmakta, isnad sistemini ortadan kaldırarak rivâyetlerin değerinin belirlenmesinde incelenen olayı merkeze alan yeni bir tanımlamaya gitmektedir. Bu metoda göre cerh-ta’dil ile ilgili eserler de dâhil olmak üzere hadis literatürünün tamamı “bir belgeler manzumesi” olarak ele alınmaktadır. Tarihçi için arşiv ne ise Bütünsel Yaklaşım Metodu için de hadisler bir tür arşivdir, belgedir. (Köktaş, 2018, <https://www.yavuzkoktas.com/hadislerin-tespitinde-butunsel-yaklasimadli-kitap-uzerine-bazi-mulahazalar/>)

Son olarak yazarın çekimser kaldığı noktalara işaret etmek gerekirse bunlar Bütünsel Yaklaşım'la ortaya koyulan örnek sayısının az olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Köktaş bu bağlamda Bütünsel Yaklaşım'ın sıkıntılarına rağmen ne yapacağı veya neye mal olacağının uygulamada görülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre metot farklı olaylara uygulanarak test edilmelidir. Mevcut örnekler metodun sağlamasını yapmak için yeterli değildir. Köktaş, değerlendirmesinde ayrıca şu soruları yöneltir:

Hz. Peygamber dönemindeki her bir “olay” tespit edilene kadar rivâyetlere nasıl bakılacaktır? Rivayetler eski hâliyle delil olarak kullanabilecek midir? Rivâyetlerden helal-harama dair hüküm çıkarabilecek midir? Bu, sıfırdan başlamak anlamına mı geliyor? Sıfırdan başlamak ise tüm “olay”lar tespit edilene kadar “geçiş dönemi” metodu veya rivayetlere bakışımız nasıl olacaktır? (Köktaş, 2018, <https://www.yavuzkoktas.com/hadislerin-tespitinde-butunsel-yaklasimadli-kitap-uzerine-bazi-mulahazalar/>)

Köktaş örneğinde görüleceği üzere Bütünsel Yaklaşım'a iki yönlü eleştiri yöneltilmiştir. İlk rivâyetleri anlama aşamasıyla ilgilidir. Buna göre klasik hadis usulünün kriterlerini geçersiz kılacak düzeyde bir örnek henüz ortaya konulamamıştır. Dolayısıyla mevcut örnekler, metodun uygulanabilirliğini değerlendirmeye olanak tanımamaktadır. Bunun için daha çok örneğe ihtiyaç vardır. İkinci yön, yorumlama aşamasıyla alakalıdır. İslâmî metinlerin Bütünsel Yaklaşım'a göre tetkik edilmesinin ne tür neticelere gebe olduğu ve Temel İslam Bilimleri alanında çalışan araştırmacılara bu durum karşısında ne tür bir pozisyon almasının önerildiği sorgulanmaktadır.

Aslında Bütünsel Yaklaşım, en azından teoride metinlerin nasıl yorumlanması gerektiğiyle ilgilenmemektedir. Apaydın'ın anlamayı birinci ve ikinci anlama düzeyi diye ayırt etmesi bununla alakalıdır. Ancak metinlerin bu metoda göre tetkiki yeni durumlar ortaya çıkarabildiğinden ilgili metinlere diğer disiplinlerde yüklenen anlamlarla ortaya çıkan yeni durumlar arasında kaçınılmaz olarak bazı farklılıklar belirmektedir. Apaydın ikinci düzey anlama dediği “dinî anlama”ya çalışmalarının sonuç bölümlerinde yer yer kendisi de başvurmaktadır. Bu yüzden tenkit de edilmektedir. Ancak burada gözden kaçırılan husus, Bütünsel Yaklaşım'ın sorun olarak ikinci düzey anlamayı değil, metinlerin Bütünsel Yaklaşım'a göre incelenmesi esnasında buna başvurulmasını gördüğüdür. Nitekim Apaydın'ın Erîke makalesinde görüleceği üzere *Haberlerin oluşturulduğu ve aralarındaki irtibatlar gösterilerek Kurgulandığı* aşamada dinî anlamaya dair herhangi bir ifadeye rastlamak güçtür. Ancak sonuç bölümünde birkaç cümleyle de olsa yazar tarafından ortaya çıkan yeni durum hakkında özet değerlendirme yapılmaktadır.

Fatma Yüksel Çamur'un çalışmasını istisna edecek olursak metot hakkında yapılan tenkit ve değerlendirme yazıları Bütünsel Yaklaşım Metodu çalışmasının kitap olarak basılmasına yakın bir tarihe

tesadüf etmektedir. Bu durum henüz metoda dair önemli örneklerin ortaya çıkmamış olması hasebiyle bir dezavantajdır. Nitekim ilgili yazılarda metoda dair yapılan değerlendirmelerde gözlemlenen ihtiyatlı tutumun nedeni bu olsa gerektir. Türkiye’de yürütülen hadis ve siyer çalışmalarıyla Apaydın’ın Bütünsel Yaklaşım Metodu arasında sağlıklı bir mukayese yapabilmek için bazı karşılaştırmalar yapma imkânı bulunmaktadır. Örneğin Apaydın’ın *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım* çalışmasıyla M. Hayri Kırbaçoğlu’nun *Alternatif Hadis Metodolojisi* ve Selçuk Coşkun’un *Hadise Bütüncül Yaklaşım* adlı eserleri, *Siyer Kronolojisi*’yle Kasım Şulul’un *Hz. Peygamber Devri Kronolojisi* kitabı, “Erîke” makalesiyle Mehmet Emin Özafşar’ın “Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mahiyeti” makalesi ve “İmâmetin Kureyşliliği”ne dair makalesiyle M. Said Hatipoğlu’nun *Hilafetin Kureyşliliği* eserini mukayese etmek konu hakkında fikir verebilir.

Bütünsel Yaklaşım Metodu yalnızca Hadis ve Siyer değil Temel İslam Bilimleri alanında çalışan araştırmacıların genelini ilgilendiren bir metot önerisi olarak görünmektedir. En azından metodun teorik yönü ve şu ana kadar ortaya çıkan örnekler bunu ihsas ettirmektedir. Örneğin Apaydın’ın Erîke makalesinde ulaştığı sonuçlar İslam hukuku araştırmalarını yakından ilgilendirmektedir. Buna karşın tespit edebildiğimiz kadarıyla konu akademik düzeyde değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Bu metotla yapılan çalışmaların sayısı arttıkça Bütünsel Yaklaşım’ı çok daha sağlıklı değerlendirme zemini bulunacağı muhakkaktır. Örnekler çoğaldıkça Temel İslam Bilimleri çatısı altındaki tüm disiplinlerin Bütünsel Yaklaşım’a göre tasnife tabi tutulmuş metinler temelinde bazı konuları yeniden değerlendirme ihtiyacının ortaya çıkması da kuvvetle muhtemeldir.

2. Tevbe 9/3 Âyetindeki Hacc-ı Ekber İfadesinin Bütünsel Yaklaşım’a Göre Yorumu

Bütünsel Yaklaşım’ın Hadis ve Siyer alanlarıyla sınırlandırılmayacağını, İslâmî metinlerin incelenmesinde Tefsir ve İslam Tarihi’ni de kapsayan bir muhtevada olduğunu söylemiştik. Çalışmamızda bunu bir Tefsir konusuyla örneklendirmek istiyoruz. Böylece geçmiş dönemde farklı disiplinlerin konuyu nasıl ele aldığı ve hangi neticelere ulaştığıyla Bütünsel Yaklaşım arasındaki farkı ortaya koymaya çalışacağız. Seçtiğimiz örnek, Apaydın’ın Siyer Kronolojisi eserinde tetkik ettiği Tevbe 9/3. âyetindeki Hacc-ı Ekber ifadesinin yorumu hakkındadır. Öncelikle kaynaklarda mevzunun nasıl ele alındığı aktaracak, daha sonra da Apaydın’ın yorumuna geçeceğiz.

2.1. İslâmî Kaynaklarda Hacc-ı Ekber Yorumu

İslâmî kaynaklarda, Kur’an’da sadece Tevbe sûresinin üçüncü âyetinde zikredilen ve “en büyük hac” anlamına gelen el-Haccu’l-Ekber ifadesinin hangi manaya delalet ettiği hususunda çeşitli rivâyetler ve yorumlar nakledilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Hacc-ı Ekber’in, “hac (İbn Hâzım, 1998, 460; el-Hamîdî, 2002, I/84; Suyûfî, tsz., I/503), kırân haccı (Taberî, 2001, XI/338), hac ve menâsiki (Vâhidî, 2009, X/287), Arafat’ta vakfeye durma ve remy-i cimâr (Kuleynî, 1968, IV/265), hac günleri (Taberî, 2001, XI/335; Meclisî, 1983, XXI/268), kurban bayramının ilk günleri (Beğavî,

1987, II/287)., kurban bayramının birinci günü (‘ Abdurrezzâk, 1999, II/134)., kurban bayramının ikinci günü (İbn Ebî Hâtim, 1998, VI/1748)., Arefe günü (İbn Ebî Şeybe, 2015, VIII/508)., kurban bayramının ilk günü cuma gününe denk gelen hac (Mucâhid b. Cebr, 1989, 717)., Hz. Muhammed’in diğer din mensuplarının hacciyla denk gelen hac günü (İbn Ebî Şeybe, 2015, VIII/508)., Yahudi ve Hristiyanların bayramlarına denk gelen ve müşriklerin de iştirak ettiği Hz. Ebubekir’in yönettiği H 9. yıldaki hac (Taberî, 2001, XI/337; Heysemî, 1994, VII/29).” gibi anlamlara geldiği ifade edilmiştir.

Öte yandan el-Haccu’l-Ekber’in, Arapların “el-Haccu’l-Aşğar (en küçük hac)” ifadesine mukabil kullanıldığına işaret edilmiştir. Buna göre el-Haccu’l-Aşğar, “umre (Muḳâtil, 2002, II/156)., Ramazan ayında yapılan umre (İbn Ebî Şeybe, 2015, VIII/508)., ifrâd haccı (Taberî, 2001, XI/338). ve temettu‘ haccı (İbn Hâzim, 1998, 460).” gibi anlamlara gelmektedir. Özetle ifade edecek olursak, Hacc-ı Ekber hac veya haccın bir türü veya menâsikiyle; Hacc-ı Aşğar ise daha çok umreyle ilişkili bir terim olarak tanımlanmıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere kaynaklarda Hacc-ı Ekber ve Hacc-ı Aşğar’ın tanımına dair birbirinden farklı çok sayıda rivâyet ve yorum aktarılmaktadır. Temel İslam Bilimleri’ndeki yöntemler kullanılarak bu bilgiler değerlendirmeye tabi tutulduğunda bunlardan bir ya da birkaçını tercih etmek veya mevzunun çözümsüz olduğunu ifade etmek dışında pek bir seçenek kalmamaktadır.

Örneğin Tevbe sûresinin ilk üç âyeti Mustafa Öztürk tarafından şu şekilde meallendirilmiştir: “Bu ayetler, kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklere Allah’tan ve elçisinden bir ihtar fermanıdır. [Ey Müşrikler!] Bu topraklarda dört ay daha serbestçe gezip dolaşın bakalım! Ancak hiçbir şekilde Allah’ın azabından kurtulamayacağınızı bilin. Yine şunu da iyi bilin ki, Allah siz kâfirleri önünde sonunda rezil-rüsva edecektir. **İşte bu, Allah’tan ve elçisinden hacc-ı ekber günü insanlara okunmak üzere bir bildiridir:** “Artık Allah’ın ve elçisinin müşriklerle hiçbir ilişkisi kalmamıştır. [Ey Müşrikler!] Durum budur. Eğer tövbe edip imana gelerseniz bu, elbet hayrınıza olur. Yok, eğer tövbe ve imandan yüz çevirerseniz bilin ki Allah’ın azabından asla kurtulamayacaksınız. [Ey Peygamber!] O kâfirlere acıklı/elemlı azabı müjdele(!)” (Tevbe 9/1-3) (Öztürk, 2011, 255).

Diğer meal ve tefsirlerde de durum farklı değildir. Genel kanaate göre Tevbe sûresinde bahsi geçen ve “en büyük hac” anlamına gelen Hacc-ı Ekber, Hz. Ebubekir’in H 9. yılda yönettiği hacdır. Bilindiği üzere Tevbe sûresinin ilk âyetleri H 9. yılda Hz. Muhammed tarafından Hz. Ali’yle Hz. Ebubekir’e hacda okunması için gönderilmiştir. İlgili âyetlerin Hz. Ebubekir tarafından insanlara okunmasının da etkisiyle bunun Allah ve Resul’ünden en büyük hac gününde yani Hacc-ı Ekber gününde yapılan duyuru olduğu yönünde bir kanaat oluşmuştur. Buna göre Hacc-ı Ekber, Hz. Ebubekir’in haccına denk gelen hacdır. Öte yandan bu durumu yukarıda değindiğimiz üzere farklı anlamlarda yorumlayanlar da vardır. Burada işaret edilmesi gereken diğer bir husus Hacc-ı Ekber’e yüklenen anlamlara mukabil, umrenin de Hacc-ı Aşğar olarak nitelendirilmesidir. Buna göre normal haccın en büyük hac; umrenin de en küçük hac olduğu ifade edilmiştir.

Son olarak burada Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığının “Hacc-ı Ekber ve Hacc-ı Aşgar ne demektir?” sorusuna verdiği cevaba değinmek istiyoruz. Kurumun resmî sitesinde yer alan açıklamada şu ifadeler yer verilmektedir:

“‘Hacc-ı ekber’ ifadesi Kur’an-ı Kerim’de, ‘Hacc-ı ekber gününde, Allah ve Resûlü’nden bütün insanlara bir bildiridir.’ (Tevbe, 9/3) şeklinde geçmektedir. Bu âyetteki hacc-ı ekberin hangi anlamda olduğu konusunda farklı görüşler vardır (Kur’an Yolu, II, 724). Genel kabul gören görüşe göre, Hac mevsimi dışında Kâbe’ye yapılan ziyarete (umreye) hacc-ı aşgar; hac mevsiminde yapılan ziyarete de hacc-ı ekber denir. Bayramın birinci gününe de ‘hacc-ı ekber’ denilir (Zeylaî, Tebyîn, II, 33). Hz. Ali (r.a.), ‘Resûlullah’a (s.a.s.) el-haccü’l-ekber hangi gündür, diye sordum; ‘Bayramın ilk günüdür.’ buyurdular.’ demiştir (Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’an, 10). Halk arasında ve bazı kaynaklarda arefe günü veya Kurban Bayramı’nın birinci gününün cumaya rastladığı dönemde yapılan hacca, ‘hacc-ı ekber’ denildiğine dair bir anlayış vardır. Ancak bunun güçlü bir dayanağı yoktur. (DİB, 2021, <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/577/hacc-i-ekber-ve-hacc-i-asgar-ne-demektir>)

Temel İslam Bilimleri araştırmalarına konu olan ve ihtilafı yönleri giderilemediği için çözüme kavuşturulamayan birçok örnek bulunmaktadır. Bunların birçoğunun çözümsüz kalmasının temelinde ele alınan meseleleri tetkik ederken takip edilecek bilimsel bir metottan mahrum olmanın yattığı söylenebilir. Zira mevcut yöntemlerin benzer konuda aktarılan birbiriyle çelişik rivâyetleri ve yorumları tetkik edebilmek bakımından yeterli olmadığı görülmektedir.

2.2. Mehmet Apaydın’ın Hacc-ı Ekber Tespiti

Mehmet Apaydın’ın Hacc-ı Ekber tespitinin izlerini, yayımladığı ilk kitabı *Resulullah’ın Günlüğü*’ne (1995) kadar sürmek mümkündür. Apaydın bu çalışmasında Arap kültüründeki nesî uygulamasını mercek altına almış ve kendi dönemine kadar yapılan araştırmalardan farklı olarak Hz. Peygamber dönemi olaylarının tarihlendirilmesinde kullanılabilecek önemli tespitlerde bulunmuştur. Yine yazarın *Siyer Kronolojisi* eserinin girişinde konu özet olarak tekrardan izah edilmiştir. Bu bakımdan nesî meselesinin sadece Hacc-ı Ekber değil Apaydın’ın yürüttüğü kronoloji çalışmalarının da en önemli dayanaklarından olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Yazarın Bütünsel Yaklaşım Metodu’ndan hareketle Hacc-ı Ekber hakkındaki tespitine geçecek olursak Apaydın, bu ifadenin Arapların Kur’an’ın nüzul dönemi ve öncesinde özellikle haram ayları tehir veya takdim ederek takvime müdahale etmesi anlamındaki nesî ile ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir.

Buna göre Araplar câhiliye döneminde hac mevsiminde umre yapmayı büyük günahlardan saymakta ve umreyi birbirini takip eden haram aylardan el-Muharrem ayı çıktıktan sonraki zamanlarda, özellikle de Receb ayında yapmaktaydı. Apaydın, el-Haccu’l-Ekber ifadesinden de anlaşılacağı üzere bunun Câhiliye döneminde yapılan bir hac çeşidi olduğunu belirtir. O dönemde hac ibadetinin yapıldığı Zü’l-Hicce ayı nesî uygulamasından dolayı senenin bütün aylarını sırasıyla dolaşıyordu. Çünkü birkaç

senede bir Zû'l-Hicce ayının sonuna eklenen Nesî Ayı nedeniyle gerçek aylar yerinden kaymakta, el-Muḥarrem ayı Şafer ayına, Şafer ayı Rebî'ü'l-Evvel ayına, Rebî'ü'l-Evvel ayı Rebî'ü'l-Âḥir ayına ve nihayet Zû'l-Hicce ayı da sonraki senenin el-Muḥarrem ayına denk gelmekteydi. Böylece bir sonraki yılın haccı Zû'l-Hicce ayında değil, aslında el-Muḥarrem olan Zû'l-Hicce ayında yapılmaktaydı. Bu dolaşım, yapılan Nesî Ayı eklemelerinin sayısı ve sıklığına bağlı olarak çok uzun yıllar aldığı için hac da uzun yıllar boyunca gerçek Zû'l-Hicce ayının dışındaki aylarda gerçekleşiyordu. Böylece sene sonlarına toplam 12 adet Nesî Ayı eklendikten sonra -ki bu 30 seneden fazla sürmektedir- aylar, gerçek yerlerine oturuyordu. (Apaydın, 2018, 29).

Bu devr-i daimin neticesinde Vedâ Haccı sırasında hac mevsiminin gerçek Zû'l-Hicce ayına denk geldiğini ve Hz. Muhammed'in gerçek (asıl) Zû'l-Hicce ayında hac yaptığına dikkat çeken Apaydın, bunun Araplar tarafından el-Ḥaccu'l-Ekber olarak isimlendirildiğini savunmaktadır. Nesî uygulaması yapan Yahudilerin, kendi ay eklemeleri belli bir noktaya ulaştığında Kebîsetu'l-Aşğar ve Kebîsetu'l-Ekber dedikleri gibi, Arapların da nesî uygulanması neticesinde gerçek yerlerine gelen aylara “el-Ekber” sıfatı eklediklerini söyleyen Mehmet Apaydın, el-Ekber ve el-Aşğar nitelemelerinin benzer şekilde nesî uygulanmış Şafer ayı için kullanımına dair Ma'mer b. el-Muṣennâ'nın (ö. 209/825) *Mecâzu'l-Kur'ân* eserinden bir bölüm nakleder. (Apaydın, 2018, 29).

Apaydın'ın Ebû 'Ubeyde'den aktardığı bölümde bir münâdînin, nesî uygulaması sonrasında “el-Muḥarrem ayı Şafer ayındadır.” diye duyuru yaptığı ve el-Muḥarrem ayıyla Şafer ayının eş-Şafereyn olarak isimlendirildiği belirtilmektedir. Buna göre el-Muḥarrem'e asıl Şafer ayının yerine geçmesinden ötürü eş-Şaferu'l-Ekber, Şafer ayına ise tekrarlanan ve gerçek yerinde olmayan el-Muḥarrem ayının yerine geçtiğinden dolayı el-Muḥarremu'l-Aşğâr denmekteydi. Böylece Muḥarrem ayını helal, Şafer'i ise haram kılıyorlardı. Bunu da her sene tekrarlamıyorlardı. (el-Muṣennâ, 1961, 259; Apaydın, 2018, 29).

Apaydın buradan hareketle benzer şekilde o senenin Zû'l-Hicce ayı için Zû'l-Hicceti'l-Aşğâr tabirinin kullanılması gerekeceğini belirtir. Buna göre “Hac ayı” anlamına gelen ve bu ayda ifâ edilen hac, nesî uygulanması neticesinde gerçek Zû'l-Hicce ayına denk gelmemiş ise Araplar tarafından el-Ḥaccu'l-Aşğâr olarak; gerçek yerine gelmişse el-Ḥaccu'l-Ekber olarak isimlendirilmekteydi. Yazara göre bazı kaynaklarda el-Ḥaccu'l-Ekber denmesinin insanların el-Ḥaccu'l-Aşğâr ifadesini kullanmalarıyla ilişkilendirilmesi de bu bağlamda anlaşılmalıdır. (Apaydın, 2018, 30).

Apaydın, bu tespitinden hareketle Tevbe sûresinin ilk âyetlerine farklı bir izah getirir. Hz. Ebu Bekir'in yönettiği H 9. yıl haccının Zû'l-Ka'de ayına denk geldiği için insanlar nezdinde el-Ḥaccu'l-Aşğâr olarak görüldüğünü belirten yazar, Hz. Muhammed'in bir sonraki H 10. yıla tekabül edecek haccının ise rutin nesî döngüsü sonucu el-Ḥaccu'l-Ekber olacağının bilindiğini vurgular. (Apaydın, 2018, 31).

Bu arada Mekke’nin fethinden Hz. Peygamber’in vefatına değin üç hac yapıldığını hatırlatmakta fayda vardır. Bunlardan H 8. senedeki haccı ‘Attâb b. ‘Esîd, H 9. yıldakini ise Hz. Ebubekir yönetmiştir. Hz. Muhammed, Mekke’nin fethine yakın bir tarihte gerçekleşmesine rağmen H 8. senedeki hacca iştirak etmemiş, ‘Attâb b. ‘Esîd’i hac emiri olarak görevlendirerek Medine’ye dönmüştür. Yine H 9. yıldaki hacca da katılmayarak haccı yönetme sorumluluğunu Hz. Ebubekir’e tevdi etmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Ataş, 2021). Bu iki hacda da müminler müşriklerle birlikte hac yapmışlardır. H 9. yılda Hz. Ebubekir’in hac esnasında insanlara okuması istenen Tevbe sûresinin ilk âyetlerinde bu uygulamaya bir son verildiği ilan edilmiştir.

Burada akla birkaç soru gelmektedir. Hz. Muhammed H 8. ve H 9. yıldaki haclara neden iştirak etmemiştir? Bu tutumunun Arapların hacca yönelik el-Haccu’l-Ekber ve el-Haccu’l-Aşğar ayrımlarıyla ilişkili olduğu düşünülebilir mi? Başka bir deyişle Hz. Muhammed hacca katılmak ve mesajını daha iyi aktarabilmek için insanların yoğun rağbet göstereceğini bildiği el-Haccu’l-Ekber gününün gelmesini gözetmiş olabilir mi? Son olarak Kur’an’ın nesî uygulamasını yasaklamasının el-Haccu’l-Ekber gününün hemen öncesindeki aylara tesadüf etmesi ne anlama gelmektedir? Bu soruların özellikle Tefsir ve Siyer araştırmalarında müstakil araştırma konusu olarak ele alınıp kritik edilebileceği kanaatindeyiz.

Mehmet Apaydın’ın el-Haccu’l-Ekber ile ilgili tespiti Arapların takvimde gerçek yerine gelen Zû’l-Hicce ayında yapılan haccı daha çok önemsedikleri ve buna binaen el-Haccu’l-Aşğar olarak görülenlere nispetle buna daha yoğun bir katılım sağladıklarını ihsas ettirmektedir. Buna göre Tevbe sûresinin ilk âyetlerinde zikri geçen el-Haccu’l-Ekber ifadesinin anlamı da vuzuha kavuşmaktadır. Apaydın’ın yorumuna göre bu âyetlerde Hz. Ebubekir tarafından bir sonraki senede gerçekleşecek el-Haccu’l-Ekber gününün duyurusu yapılmakta ve bu çerçevede müşriklerin bir sonraki el-Haccu’l-Ekber senesinde hac ibadetine katılım sağlamalarına müsaade edilmeyeceği ilan edilmektedir. Buradan hareketle Tevbe sûresi 3. âyetindeki el-Haccu’l-Ekber ifadesinin şu şekilde meallendirilebileceği kanaatindeyiz: “*Bu, Allah ve Resul’ünden insanlara Hacc-ı Ekber günü duyurusudur.*” (Tevbe 9/3)

Burada Apaydın’ın işaret ettiği diğer bir konu el-Haccu’l-Aşğar’ın yani gerçek Zû’l-Hicce ayında yapılmayan haccın Araplar nezdinde umre mesabesinde telakki edilmesidir. Bu ifade yorumlanmasında sorun yaşandığından olsa gerek bazı kaynaklarda “el-Haccu’l-Aşğaru ‘Umretun” yerine “el-‘Umretu el-Haccu’l-Aşğaru” olarak kullanılmıştır. Yazar bu ifadenin aslının “el-Haccu’l-Aşğaru ‘Umretun” olduğunu belirterek bunu çeşitli kaynaklardan verdiği örneklerle izah eder. (Apaydın, 2018, 31, 32). Bu bağlamda umrenin küçük hac olduğu yönündeki yaygın anlayışa kaynaklarda yer alan bu ifade farklılığının zemin hazırladığı ifade edilebilir.

Apaydın, *Siyer Kronolojisi* eserinin girişinde nesî ile ilgili terimleri izah bağlamında haram aylar “Eşhuru’l-Hurum” konusuna da değinmiştir. Burada izah edilen konulardan birisi Hacc-ı Ekber’le de ilişkili olan Tevbe sûresinin ilk âyetinde geçen “[Ey Müşrikler!] Bu topraklarda dört ay daha serbestçe

gezip dolaşın bakalım!” (Tevbe 9/1) ifadesiyle aynı sûrenin beşinci âyetinde geçen “Haram aylar sona erdiğinde -antlaşma şartlarına uymayan- müşrikleri ele geçirdiğiniz yerde öldürün.” (Tevbe 9/5) ifadesi arasındaki ilişkidir. Bilindiği üzere hicrî takvimin 11. *Žu’l-Ğa’de*, 12. *Žu’l-Hicce*, 1. el-Muğarrem ve 7. Receb ayları haram ay statüsünde görölmekteydi. Recep ayı ile diğer üç haram ay arasındaki zaman aralığından dolayı burada haram aylardan *Žu’l-Ğa’de*, *Žu’l-Hicce* ve el-Muğarrem’in kastedildiğı açıktır.

Apaydın Tevbe sûresinin ilk âyetlerinin H 9. senenin *Žu’l-Ğa’de* ayında indirildiğini dolayısıyla burada zikredilen dört ayın haram aylar olduğı kabul edildiğinde *Žu’l-Hicce* ayından geriye üç aylık bir sûrenin kalması gerektiğine dikkat çeker. Nitekim bu husus, bazı müfessirler tarafından fark edildiğinden durumun izahında farklı neticelere ulaşılmıştır. Mesela İbn Kuteybe (ö.276/890) Tevbe sûresinin ilk âyetindeki “dört ay dolaşın” ifadesiyle hicrî 10. ay olan Şevvâl ve onu takip eden *Žu’l-Ğa’de*, *Žu’l-Hicce* ve el-Muğarrem aylarının kastedildiğine dair bir bilgi nakletmektedir. (İbn Kuteybe, tsz., 161). Tefsir kaynaklarında Tevbe sûresinin ilk âyetindeki “dört ay dolaşın” ifadesiyle beşinci âyetteki “haram aylar çıktığında” ifadesi arasında görölen tenakuzu gidermeye yönelik farklı yorumlara rastlamak mümkündür.

Apaydın bunu H 9. yıldaki *Žu’l-Hicce* ayından sonra takvime bir Nesî Ayı eklenmesiyle izah eder. Buna göre Tevbe sûresinin ilk âyetlerinin nâzil olduğı H 9. senenin *Žu’l-Ğa’de* ayı, o senenin son ayı *Žu’l-Hicce* ve sonrasında 9. Senenin sonuna eklenen Nesî Ayı’yla bunu takip eden el-Muğarrem ayı dört aylık süreye tekabül etmekte ve çelişki gibi görölen ifadeler vuzuha kavuşmaktadır. (Apaydın, 2018, 29). Böylece H 9. yılın sonuna eklenen Nesî Ayı’nın hesaba katılmamasından kaynaklanan ve bir tezat varmış gibi görölen sorun giderilmiş olmaktadır.

Bu son nesî uygulamasını takip eden aylarda Tevbe sûresinin 37. âyetiyle nesî uygulaması yasaklanmıştır. Hz. Muhammed’in Vedâ Haccı’nda gerçek yerine oturan *Žu’l-Hicce* ayı nesînin kaldırılması nedeniyle sonraki dönemlerde herhangi bir müdahaleye maruz kalmamıştır. Hz. Muhammed’in bu durum için “*Zaman dönüp dolaşıp Allah’ın yeri ve göğü yarattığı gündeki şekline döndü.*” (İbn Hâbîb, 1994, 172). dediğı nakledilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in Vedâ Haccı’ndan günümüze değin yapılan tüm hacların el-Haccu’l-Ekber olduğı sonucuna ulaşılmış olmaktadır.

Mehmet Apaydın’ın Bütünsel Yaklaşım Metodu’ndan hareketle yaptığı Hacc-ı Ekber tespitinde göröleceğı üzere âyetlerin anlaşılmasında kapalı ya da tenakuz gibi görölen birçok husus daha anlaşılır hâle gelmektedir. Tabi ki yazarın ulaştığı sonuçlar tenkite açıktır. Ancak bu örneğın gerek âyetlerin tarihlendirilmesi gerekse nüzul bağlamlarının ortaya çıkarılması bakımından Bütünsel Yaklaşım’ın tefsir araştırmalarında kullanılmaya ne derece kabil olduğı hakkında bir fikir verebileceğı değeriendirilebilir.

Sonuç

Temel İslam Bilimleri gelişimleri bakımından birbirinden farklılık arz etmektedir. Bir bakıma bu disiplinlerin tarihî süreçte ayrı kulvarlarda benzer hedeflere yöneldiği söylenebilir. Bunlardan her biri diğerini etkilemekle birlikte aslında her birinin kendine özgü bir serüveni vardır. Günümüzde yürütülen Temel İslam Bilimleri araştırmalarında bunun izlerine rastlamak mümkündür. Bu alandaki hemen her disiplinde, oranları değişmekle birlikte bir tür yeni metodoloji arayışına girilmesinde hem bu tarihî süreçte gelişimini tamamlayamama hem de irtibatlı olduğu diğer alanlarla nasıl ilişkiye geçeceğini kestirememenin etkili olduğu ileri sürülebilir. Tefsir, Hadis, Siyer ve İslam Tarihi gibi ortak gayesi İslâmî metinlerin anlaşılması olan disiplinlerin aralarındaki bu irtibatsızlığın günümüze değin devam ettiği görülmektedir. Bu yüzdendir ki her disiplin birbirinden bağımsız literatür ve araştırma yöntemlerini benimsemekte ve birbirlerinden ancak zaruret görülen durumlarda yardım almayı tercih etmektedir.

Mehmet Apaydın’ın Bütünsel Yaklaşım’ı bu disiplinler arasındaki irtibatsızlığı gidermeye talip olmasının yanı sıra tüm İslâmî metinlere uygulanabilecek yeni bir metot teklif etmektedir. Bütünsel Yaklaşım İslâmî metinlerin dinî, siyasî, bilimsel, edebî açıdan ya da başka saiklerle anlaşılıp yorumlanmasından önce bu metinlerde mündemiç tarihî yaşanmışlığı ortaya çıkarmayı, böylece konulara olabildiğince nesnel yaklaşabilmenin yolunu açmayı hedeflemektedir.

Bu metotla tetkik edilen örnek konulara bakılacak olursa Hz. Muhammed döneminde yaşanmış çok sayıda olayın aslına yakın bir fotoğrafını elde etmenin hiç de hayal olmadığı görülmektedir. Bu tarihî yaşanmışlığın parçaları sadece Siyer, Hadis ya da Tefsir eserleri değil tüm İslâmî kaynaklara dağılmış durumdadır. Kanaatimizce, Bütünsel Yaklaşım’ın farkı tam da burada ortaya çıkmaktadır. Bu metotla dijitalleşmenin imkânlarından da faydalanılarak İslâmî metinlerin yeni bir tasnife tabi tutulması ve tasnif edilen bu bilgilerin arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılarak Kur’an’ın nüzul döneminde yaşanan olayların eksik ya da muğlak kalan yönlerinin aydınlatılması amaçlanmaktadır.

Hacc-ı Ekber örneğinde görüldüğü üzere Bütünsel Yaklaşım’da sadece Tefsir, Hadis, Siyer ve İslam Tarihi gibi Temel İslam Bilimlerinin kapsamına giren veriler değil, bunun dışında mesela nesî uygulamasını anlamak için kültürel antropoloji, dinler tarihi, İslam öncesi Arap tarihi ve diğer bilimsel verilerden de istifade edilmekte ve tüm bu toplanan veriler arasında irtibatlar kurularak incelenen konu hakkında bir sonuca ulaşılmaktadır. Bu bakımdan Bütünsel Yaklaşım Metodu’nun Temel İslam Bilimleri araştırmaları sahasına dâhil edilebilecek çok sayıda konuyu vuzuha kavuşturma potansiyeline sahip, güçlü bir metot önerisi olduğu değerlendirilebilir. Bu metodun çeşitli Temel İslam Bilimleri disiplinleri nezdinde bazı örnekler üzerinden sağlama ve kritiğinin yapılması günümüz metodoloji tartışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b., H. (1999). *Tefsîru 'Abdurrezzâk*. nşr. Maḥmûd Muḥammed 'Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Apaydın, M. (2018). *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*. İstanbul: KURAMER Yay.
- Apaydın, M. (2020). "Erîke Hadîsi'nin Bütünsel Yaklaşım Yöntemiyle Tespiti". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 61:1, s. 88.
- Ataş, H. (2021). *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevilerin Sonuna Kadar)*. Kayseri: Kimlik Yay.
- Beğavî, E.M. (1987). *Meşâbîhu's-Sunne*. nşr. Yûsuf 'Abdurrahmân el-Mar'aslı vd. Beyrût: y.y.
- Heysemî, S. (1994). *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. nşr. Ḥusâmeddîn el-Ḳudsî. Kahire: Mektebetu'l-Ḳudsî.
- İbn Ebî Hâtim, R. (1998). *Tefsîru'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm*. nşr. Es'ad Muḥammed eṭ-Ṭayyib). Mekke: Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz.
- İbn Ebî Naşr, H. (2001). *el-Cem' beyne's-Şaḥîhayn el-Buḥârî ve Muslim*. nşr. 'Alî Ḥuseyn el-Bevvâb. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm.
- İbn Ebî Şeybe, 'A. (2015). *el-Muşannef*. nşr. Sa'd b. Nâsır eṣ-Şetrî. Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ.
- İbn Ḥabîb, R. (1994). *el-Câmi'u's-Şaḥîhi'l-Musned*. nşr. Muḥammed İdrîs, 'Âşûr Yûsuf. Beyrut: Dâru'l-Hikme.
- İbn Ḥazm, A.E. (1998). *Ḥaccetu'l-Vedâ'*. nşr. Ebû Şuheyb el-Kermî. Riyâd: Beytu'l-Efkârî'd-Duveliyye.
- İbn Ḳuteybe, M. (tsz.). *Ğarîbu'l-Ḳur'ân*. nşr. Sa'îd el-Liḥâm. b.y.y: y.y.
- Kuleynî b., Y. (1968). *el-Furû'u'l-Kâfi*. nşr. Ali Ekber el-Ğıfârî. Tahran: Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye.
- Ma'mer b., M. (1961). *Mecâzu'l-Ḳur'ân*. nşr. Muḥammed Fuâd Sezgin. Kahire: Mektebetu'l-Ḥâncî.
- Meclisî, M. (1983). *Biḥâru'l-Envâr*. Beyrut: Muessesetu'l-Vefâ.
- Mucâhid b., Cebr. (1989). *Tefsîru Mucâhid*. nşr. Muḥammed 'Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî.
- Muḳâtil b., S. (2002). *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. nşr. 'Abdullâh Maḥmûd Şeḫâte. Beyrut: y.y.
- Öztürk, M. (2011). *Kur'an'ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*. İstanbul: Düşün Yay.
- Suyûtî, C. (tsz.). *ed-Durru'l-Menşûr*, Beyrut: y.y.
- Ṭaberî b., C. (2001). *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân*. nşr. 'Abdullâh b. 'Abdilmuḥsin eṭ-Turkî. b.y.: Dâru Hicr.
- Vâhidî, N. (2009). *et-Tefsîru'l-Basît*, nşr. Heyet. Riyâd: 'İmadatu'l-Baḥşî'l-İlmî.
- Köktaş, Y. (2018). "Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım" Adlı Kitap Üzerine Bazı Mülâhazalar. <https://www.yavuzkoktas.com/hadislerin-tespitinde-butunsel-yaklasimadli-kitap-uzerine-bazi-mulahazalar/>. Erişim: 21 Eylül 2021.
- <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/577/hacc-i-ekber-ve-hacc-i-asgar-ne-demektir> Erişim: 29 Eylül 2021.

مَحاور الخلاف بين أهل الرأي وأهل الحديث في منهجية التعامل مع السنة

* Musab HAMOD

** Haydar GÜNGÖR

الملخص : يفهم من ظاهر تسمية أهل الرأي وأهل الحديث أن أهل الرأي لا يتعاملون بإيجابية مع الأحاديث وأن أهل الحديث لا يتعاملون بإيجابية مع الرأي الذي هو القياس على العلل والمصالح الشرعية، والحق أن كلاهما يعتمدان الحديث والرأي ويقدمان الحديث إذا صح على القياس، لكن لكل منهما قواعد منهجية في التعامل مع الأحاديث. ويهدف البحث إلى أمرين: الأول تحرير تسمية أهل الرأي وأهل الحديث وانطباقهما على الحنفية والجمهور وبيان سبب التسمية بهما وتمييزهما عما يلتبس بها كأهل البدعة وأهل السنة والجماعة. والثاني تحرير مواضع الاختلاف بين أهل الرأي وأهل الحديث أي بين الحنفية والجمهور في التعامل مع السنة، ولا سيما القضايا التي أثرت في اختلاف الاجتهادات الفقية وأهمها: قضية تخصيص عموم القرآن القطعي بخبر الآحاد الذي يرفضه الحنفية ويعُدُّونه نسخاً ومن ثمَّ توسعوا في تأويل الأحاديث خلافاً للجمهور، وقضية اشتراط الصحة الفقية في الحديث حيث يتوسع الحنفية بها ويقدمونها على الاتصال وثقة الرجال ويعتبرون تخلفها شذوذاً في الحديث خلافاً للجمهور. وقد انتهى البحث إلى نتائج منها أن الحديث له القيمة ذاتها عند أهل الرأي وأهل الحديث، وإنما الاختلاف في تصحيح الحديث نفسه، وفي بعض القواعد الأصولية كالنسخ والتخصيص التي تؤثر في طريقة العمل بالحديث، وانتهى كذلك إلى ضرورة ضمِّ قواعد الحنفية في التعامل مع الأحاديث والأخبار إلى كتب مصطلح الحديث حتى يفهم الدارسون مأخذ الأحناف في فقههم، ولا يظنوا أنهم يهملون الحديث إذا تعارض مع ما ألّفه الدارسون من علم مصطلح الحديث.

الكلمات المفتاحية: المنهج، الحديث، الحنفية، الجمهور، المصطلح.

Sünneti Değerlendirme Metodunda Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis Arasındaki İhtilaflar

Ehl-i re'y ve ehl-i hadis ekollerinin isimleri, zahiren ehl-i re'y'in hadislerle olan ilişkisinin olumlu bir şekilde olmadığını, ehl-i hadis ise illetler üzerinden kıyas yürütmeyi ve şer'î maslahatı ifade eden re'ye olumlu bakmadıklarını düşündürebilir. Ancak hakikatte her iki ekol de hadis ve re'ye dayanmakta ve sahih hadisin olduğu yerde hadisi, kıyasa öncelemektedir. Bununla birlikte her iki ekolün de hadisleri ele alırken kullandığı metodoloji farklıdır. Bu sebeple çalışmamız şu iki hususu araştırmayı hedeflemektedir: Birincisi, ehl-i re'y ve ehl-i hadis isimlerinin ve bu isimlerin onlara neden verildiğinin sebebinin araştırılması ve onları, ehl-i bid'at, ehl-i sünnet ve'l cemaat gibi diğer isimlerden ayıran yönlerinin izah edilmesidir. İkincisi ise ehl-i re'y ve ehl-i

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, musabhamod@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7681-2537>.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, hgungor@sinop.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9561-0535>.

hadisin, yani Hanefilerle cumhurun sünnetle amel hususunda özellikle de fıkhi içtihatlarda farklı oldukları konulardaki ihtilaflarını araştırmaktır. Bunun en önemli örneklerinden biri de Hanefilerin kabul etmediği Kur'an'da delaleti kat'î olan âmm lafızların haber-i vâhidle tahsis edilmesi meselesidir. Hanefiler bu durumu redderek onu nesh olarak kabul etmişler ve cumhurun aksine hadislerin te'viline geniş yer vermişlerdir. Hatta Hanefiler hadisin fıkhi açıdan sahih olmasını rivayetin muttasıl ve ravinin de sika olması şartlarının önüne geçirmişlerdir. Çalışmada, hem ehl-i re'y hem de ehl-i hadis nazarında hadislerin haddi zatında bir değere sahip olduğu sonucuna ulaşılmış ve iki ekol arasındaki ihtilafların hadisin tashih metodunda ortaya çıktığı görülmüştür. Bununla birlikte iki ekol arasında nesih ve hadisle amel etme durumlarını etkileyen tahsis gibi bazı hadis usulü kaidelerinde de ihtilafların meydana geldiği ortaya konulmuştur. Araştırmada aynı zamanda, hadis ilmiyle iştigal edenlerin ehl-i re'yin hadisleri göz ardı etmediğini anlamaları ve Hanefilerin sünnet ve hadisle amel etme konusundaki fıkhi yaklaşımlarına vakıf olmaları için onların kaidelerinin de hadis usulü kitaplarına eklenmesinin zaruri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Metod, Hadis, Hanefi, Cumhur, Istilah.

مدخل

يفهم من ظاهر تسمية أهل الرأي وأهل الحديث أن أهل الرأي لا يتعاملون بإيجابية مع الأحاديث وأن أهل الحديث لا يتعاملون بإيجابية مع الرأي الذي هو القياس على العلل والمصالح الشرعية، والحق أن كلاهما يعتمدان الحديث والرأي ويقدمان الحديث إذا صح على القياس، لكن لكل منهما قواعد منهجية في التعامل مع الأحاديث.

ويهدف البحث إلى أمرين:

الأول تحرير تسمية أهل الرأي وأهل الحديث وانطباقهما على الحنفية والجمهور وبيان سبب التسمية بهما وتمييزهما عما يلتبس بها كأهل البدعة وأهل السنة والجماعة.

والثاني تحرير مواضع الاختلاف بين أهل الرأي وأهل الحديث أي بين الحنفية والجمهور في التعامل مع السنة، ولا سيما القضايا التي أثرت في اختلاف الاجتهادات الفقية وأهمها: قضية تخصيص عموم القرآن القطعي بخبر الآحاد الذي يرفضه الحنفية ويعدونه نسخاً ومن ثم توسعوا في تأويل الأحاديث خلافاً للجمهور، وقضية اشتراط الصحة الفقية في الحديث حيث يتوسع الحنفية بها ويقدمونها على الاتصال وثقة الرجال ويعتبرون تخلفها شذوذاً في الحديث خلافاً للجمهور.

وقد انتهى البحث إلى نتائج منها أن الحديث له القيمة ذاتها عند أهل الرأي وأهل الحديث، وإنما الاختلاف في تصحيح الحديث نفسه، وفي بعض القواعد الأصولية كالنسخ والتخصيص التي تؤثر في طريقة العمل بالحديث، وانتهى كذلك إلى ضرورة ضمّ قواعد الحنفية في التعامل مع الأحاديث والأخبار إلى كتب مصطلح الحديث حتى يفهم الدارسون مأخذ الأحناف في فقههم، ولا يظنوا أنهم يهملون الحديث إذا تعارض مع ما ألفه الدارسون من علم مصطلح الحديث.

1. تسمية أهل الرأي وأهل الحديث

شاع عند الدارسين أن أهل الرأي هم الحنفية وأن أهل الحديث هم الجمهور من أهل المذاهب الثلاثة الباقية، وقد تختلط المدرستان كما يحصل عند تكييف منهج الإمام الشافعي فيرى أن جمع بين المدرستين، ومحمد بن الحسن الشيباني

صاحب الحديث داخل مدرسة أهل الرأي. كما أنهم إذ اتفقوا على أن أبا حنيفة هو إمام أهل الرأي فقد اختلفوا في إمام أهل الحديث هل هو مالك في المدينة أو أحمد بن حنبل في العراق؟.

ولكن لا بد من التأكيد أن وصف الحنفية بأهل الرأي جاء من الحجازيين لكون الحنفية في العراق، والحجازيون في زمن الإمام مالك وقبله كانوا يعممون وصف الرأي على أهل العراق معتبرين أنهم لا يتبعون السنة وإنما البدع ويتخذون طريق الفتن فوق أئمة الحنفية الأول ضحية هذا التعميم. والحنفية أنفسهم لم يطلقوا على أنفسهم أهل الرأي ولا على مدرسة الجمهور الفقهية المغايرة لمنهجهم تسمية أهل الحديث.

كما أن المطلعين على أحوال العراق عن كتب كالإمام أحمد العراقي الموطن لم يطلق أهل الرأي وأهل الحديث على هذين المدرستين، ولكنه كان يقول أهل الحديث يعني بهم أهل السنة والجماعة بمن فيهم الحنفية أيضاً، ويقابلهم أهل البدع المنتشرة آنذاك.

ولما سئل الإمام أحمد بن حنبل عن معنى قول النبي: "لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق لا يضرهم من خذلهم حتى يأتي أمر الله وهم كذلك"¹ قال: إن لم يكونوا أهل الحديث فلا أدري من هم! قال القاضي عياض: إنما أراد أحمد أهل السنة والجماعة.²

لكن هذه التسمية أهل الرأي وأهل الحديث بمعنى الحنفية والجمهور استقرت في العصر المتأخرة، أسهم في استقرارها المفكرون الكبار أمثال ابن خلدون ونحوه، وكان حرياً بهم ألا يقرّوها: قال ابن خلدون في مقدمته: "وانقسم الفقه فيهم إلى طريقتين: طريقة أهل الرأي والقياس، وهم أهل العراق، وطريقة أهل الحديث، وهم أهل الحجاز. وكان الحديث قليلاً في أهل العراق كما قدمناه، فاستكثرنا من القياس ومهروا فيه، فلذلك قيل أهل الرأي. ومقدم جماعتهم الذي استقر المذهب فيه وفي أصحابه أبو حنيفة، وإمام أهل الحجاز مالك بن أنس والشافعي من بعده... فأما أهل العراق فإمامهم الذي استقرت عنده مذاهبهم أبو حنيفة النعمان بن ثابت، ومقامه في الفقه لا يلحق، شهد له بذلك أهل جلدته وخصوصاً مالك والشافعي".³

والواقع أن أكثر ما يميز منهج الحنفية عن الجمهور هو استكثارهم من الأقيسة لثلاثة أسباب:

أولاً، كثرة الوقائع في العراق حيث مزدحم البشر ومعتزك الخلافة وملتقى الأمم، ومظنة النوازل، على خلاف السكينة والهدوء التي اتسم بها الحجاز عموماً وقريباً منه الشام ومصر في القرنين الثامن والثالث الهجريين. فاضر الفقهاء هناك لاستحداث أحكام وافتراس أحوال يستعدون لها. وليس معنى هذا أنه لم يكن فيهم أهل حديث بل المقصود الغلبة وإلا فالشعبي مثلاً كان صاحب حديث يكره الرأي، وينقبض من الفتوى بغير نص عنده.

ثانياً، قلة الموثوق من الحديث في أيديهم نظراً لكثرة المبتدعين في العراق وكثرة المنتحلين للرواية والمتطفلين عليها من غير أهلها فأدى هذا بأبي حنيفة إلى اعتناؤه بالصحة الفقهية للحديث وعدم اكتفائه بثقة الرجال تحسباً منه لدخول الخلل في الأحاديث لجهة خطأ الرواة فضلاً عن احتمال الوضع، وفقه الرواة يعصم من الزلل في نظرهم.

¹ البخاري، "الاعتصام بالكتاب والسنة"، 7311، مسلم "الإمامة"، 1920.

² النووي، شرح النووي على مسلم، 67/13.

³ ابن خلدون، تاريخ ابن خلدون/ المقدمة، 564/1.

ثالثاً، تأثرهم بمدرسة عمر بن الخطاب وعبد الله بن مسعود رضي الله عنهما وكانا من أكثر الصحابة توسعاً في الرأي فتأثر بهما علقمة النخعي شيخ إبراهيم النخعي ، وتأثر بإبراهيم تلميذه حماد بن أبي سليمان وتأثر بحماد تلميذه أبو حنيفة النعمان، فاصطبغ منهجه بالصبغة الفقهية المقاصدية في تناول الأحاديث والأحكام.

بينما كان الحديث موفوراً في الحجاز، وضبط أسانيده أسهل، والفقهاء أكثر، والنوازل أقل. فاتسم منهجهم الفقهي بكثرة الاستدلال بالأحاديث والاعتماد عليها والتخفف من الأقيسة.

1.1. معاني الرأي

للرأي معنيان في الاستعمال عند العلماء، البدعة والقياس.

أ. البدعة: وهو الذي تحدثنا عنه من وصمهم للعراقيين به لكثرة البدع والفرق الناشئة في العراق، حتى إن الخوارج مع تزمتهم الظاهري كانوا يوسمون بالرأي بمعنى أن لهم رأياً مخالفاً للسنة لا بمعنى أنهم من المتدبرين بالعقل.

والدليل على أن أهل الرأي هم المبتدعة في الأصل، خبر أبي برزة الأسلمي الذي رواه الأزرق بن قيس قال: "كنا على شاطئ نهر بالأهواز، قد نصب عنه الماء، فجاء أبو برزة الأسلمي على فرس، فصلى وخلق فرسه، فانطلقت الفرس، فترك صلاته وتبعها حتى أدركها، فأخذها ثم جاء فقضى صلاته، وفيما رجل له رأي، فأقبل يقول: انظروا إلى هذا الشيخ، ترك صلاته من أجل فرس، فأقبل فقال: ما عتقني أحد منذ فارقت رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقال: إن منزلي متراخ، فلو صليت وتركته، لم آت أهلي إلى الليل، وذكر أنه قد صحب النبي صلى الله عليه وسلم فرأى من تيسيره".⁴

ومعنى (وفيما رجل له رأي) أي مخالف لرأي أهل السنة وورد في بعض الروايات أنه من الخوارج.⁵ لكن صحبة أبي برزة للنبي ومشاهدته لتيسيره مكنته من التعامل مع الحالة التي طرأت عليه وفق مقصد التيسير، رغم ما قد يتوهم من أنه تهاون في العبادة لأجل أمر دنيوي زائل. ثم إن أبا برزة لم يقصد في الظاهر إلا اليسر ولم يكن ثمة خشية من ضياع المال وإلا لكان فيه مقصد آخر يتعلق بحفظ المال القيم المحترم، حيث جاء في بعض الروايات: "وأن أمسك دابتي أهون علي من أن أدعها فتأتي مألهاً فيشق علي"⁶ يعني الموضع الذي ألفته واعتادته.⁷ وهذا يعني أن نفسه لم تتبعها خشيةً عليها من الضياع فهو يعلم منها أنها تعرف طريقها إلى منزلها، وإنما خشي التأخر على أهله برجوعه ماشياً. فقصد أبو برزة لتأمين رجوعه إلى أهله في الوقت فلا يشق على نفسه ولا عليهم كان من خلاله نظره إلى مقصد شرعي كلي استقرأه من أقوال النبي صلى الله عليه وسلم وأفعاله وأحواله، وهو التيسير، وصرح أبو برزة بذلك.

⁴ البخاري، "الأدب"، 30/8 (6127).

⁵ البخاري، "العمل في الصلاة"، 64/2 (1211).

⁶ لبخاري، "العمل في الصلاة"، 64/2 (1211).

⁷ أحمد بن علي بن حجر أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري، مح. محب الدين الخطيب، (بيروت: دار المعرفة، 1379)، 82/3.

أهل الرأي كان يطلق على المبتدعين، ثم جرى تعميم له على أهل العراق لكثرة الفبدع والفتن والفرق فيه فأصاب فلم يتبين أهل الحجاز في زمن أبي حنيفة متانة منهجه حيث وضعوا العراق كله في سلة واحدة، وهذا الذي يبرر عيب الإمام مالك للإمام أبي حنيفة.

ب. القياس العقلي المخالف للنص:

والقياس محمود عند عدم النص مذموم عند وجوده، وقد أقر النبي صلى الله عليه وسلم معاذاً عليه، حين قال أجتهد رأيي ولا آلو، ففي الحديث أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما أراد أن يبعث معاذاً إلى اليمن قال: «كيف تقضي إذا عرض لك قضاء؟»، قال: أقضي بكتاب الله، قال: «فإن لم تجد في كتاب الله؟»، قال: فبسنة رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: «فإن لم تجد في سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولا في كتاب الله؟» قال: أجتهد رأيي، ولا آلو فضرب رسول الله صلى الله عليه وسلم صدره، وقال: «الحمد لله الذي وفق رسول الله لما يرضي رسول الله»،⁸ وقد قيل لربيعة بن عبد الرحمن شيخ مالك ربيعة الرأي، كما أن التمسك بالنص لا يعني النقصان في العقل والتدبير ولا أن الرأي هو العقل دائماً، بل لكل ضوابط ومقاييس وقد حاج أصحاب الحديث أصحاب الرأي بالرأي فغلبوهم، ومن ذلك قول سيدنا علي: "عن علي رضي الله عنه قال: لو كان الدين بالرأي لكان أسفل الخف أولى بالمسح من أعلاه، وقد رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يمسح على ظاهر خفيه"، أخرجه أبو داود بإسناد حسن.⁹

وحجاج الشعبي وهو من أهل الحديث لهم بقوله: "أرأيتم لو قتل الأحنف وقتل معه صغير أكانت ديتهما سواء أم يفضل الأحنف لعقله وحلمه؟ قالوا: بل سواء، قال فليس القياس بشيء".¹⁰

فإذا قيل إن أهل الرأي هم الحنفية فعلى هذا المعنى الثاني، الذي هو القياس، ولكن بضوابط معقولة أيضاً، والحرص على المقاصد كما سنرى في الفقرة الآتية هو من صميم منهج الحنفية، فإنهم على السنة واقفون وللسنة متبعون، ولروحها المقصدي متلمسون.

2.1. عناية أهل الرأي بالفقه المقاصدي:

اعتنى أهل الرأي أو الحنفية بالفقه المقاصدي متأثرين بمدرسة عمر بن الخطاب في ذلك، والمعروف أن سيدنا عمر كان سابقاً مجلياً في هذا المضمار، مع حرصه على اقتفاء النص وعدم الاكتفاء بتحري المقصد. ذلك أن من سمات فقهه أنه كان يستمر في طلب الدليل التفصيلي من النصوص بعد تجلي المقصد ولا سيما إذا بدا التعليل بالمصالح مخالفاً في الظاهر لبعض الأدلة الشرعية، كما روي في قضية امتناع عمر عن تقسيم أرض سواد العراق¹¹، فظاهر الأدلة أنها تقسم

⁸ أبو داود، "الأفضية"، 303/3 (3592)، وفي الحديث ضعف لأن في إسناده مبهم فهو مروي عن أناس من أهل حمص عن معاذ.

⁹ أبو داود، "الطهارة" 42/1 (162).

¹⁰ أبو نعيم، حلية الأولياء، 320/4.

¹¹ أرض السواد هي جنوب العراق بين دجلة والفرات امتداداً إلى الغرب على مساحة الأهواز، قال ياقوت: "رستاق العراق وضياها التي افتتحها المسلمون على عهد عمر بن الخطاب، رضي الله عنه، سمي بذلك لسواده بالزروع والنخيل والأشجار لأنه حيث تاخم جزيرة العرب التي لا زرع

أربعة أخماس للمجاهدين وخمسا في مصالح المسلمين لقوله تعالى: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾ [الأنفال:41]، ولأن النبي صلى الله عليه وسلم قسم خيبر بإقرار عمر نفسه رضي الله عنه، حيث يقول: "أما والذي نفسي بيده لولا أن أترك آخر الناس ببائنا ليس لهم شيء، ما فتحت علي قرية إلا قسمتها كما قسم النبي صلى الله عليه وسلم خيبر، ولكني أتركها خزانة لهم يقتسمونها"¹²، وبالطبع لو كان عمر فهم إيجاب النبي للقسم لقسم ولكنه فهم الجواز وأن ذلك عائد لتقدير الإمام لمصالح المسلمين، فرفض أن يبادر إلى القسم وطرح القضية للتشاور رغم مطالبات الصحابة لكنه "لم يستجب لمطالبهم لاعتبارات أخرى رآها أقرب لمقاصد الشرع من التقسيم"¹³، وهذا الاعتبار تتجلى واضحة في رواية أبي عبيد (ت. 224هـ، 838م) في الأموال عن إبراهيم التيمي، قال: لما فتح المسلمون السواد قالوا لعمر: اقسمه بيننا، فإننا افتتحناه عنوة، قال: فأبى، وقال: فما لمن جاء بعدكم من المسلمين؟ وأخاف إن قسمته أن تقاسدوا بينكم في المياه، قال: فأقر أهل السواد في أرضهم، وضرب على رؤوسهم الجزية، وعلى أرضهم الطسوق، ولم يقسم بينهم قال أبو عبيد: يعني: الخراج.¹⁴ فوضح أنه علل الرفض بمقصد أولاً أن يحفظ المال المسلمين الذين كثروا ولقادم الأجيال منهم أيضاً حتى لا تقول ملكية البلاد العريضة إلى أفراد، وثانياً أن يحفظ الجيش الذي هو سياج الدين ووسيلة الفتح أن ينشغلوا بهذه الأرض ويقع بينهم التنازع والفساد في المياه ونحوها فيفسلوا وتذهب ريحهم.

فهذان المقصدان اللذان يصبان في حفظ الدين والمال للمسلمين هما اللذين منعا عمر عن القسم ابتداءً رغم إلحاح وطلب قادة ورجالات كبار من الصحابة وأشدهم في ذلك كان بلال، حتى كان عمر يقول في تلك الأيام العويصة التي كانت تشهد مداولات القضية: اللهم اكفني بلال وأصحابه، ومكثوا في ذلك يومين أو ثلاثاً أو دون ذلك، ثم قال عمر رضي الله تعالى عنه: إني وجدت حجة؛ قال الله تعالى في كتابه: ﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ. وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجِبُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَحْنَهُ فَاُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ. وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾ [الحشر: 8-10] فكانت هذه عامة لمن جاء من بعدهم، فقد صار هذا الفيه بين هؤلاء جميعاً فكيف نقسمه لهؤلاء وندع من تخلف بعدهم بغير قسم فأجمع على تركه وجمع خراجه".¹⁵

فيها ولا شجر كانوا إذا خرجوا من أرضهم ظهرت لهم خضرة الزروع والأشجار فيسمونه سواداً". ينظر: شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي، معجم البلدان، ط2 (بيروت: دارصادر، 1995) 272/3.

¹² البخاري، "المغازي"، 5/ 138 (4235).

¹³ يوسف القرضاوي، السياسة الشرعية في ضوء نصوص الشريعة ومقاصدها، ط2 (القاهرة: مكتبة وهبة، 2005) 189.

¹⁴ أبو عبيد القاسم بن سلام بن عبد الله الهروي البغدادي، كتاب الأموال، مح. خليل محمد هراس، (بيروت: دار الفكر، د.ت) 71.

¹⁵ أبو يوسف يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن سعد بن حبة الأنصاري، الخراج، مح. طه عبد الرؤوف سعد، سعد حسن محمد، (القاهرة: المكتبة الأزهرية للتراث، د.ت) 37.

والحاصل أن عمر اعتمد على المصلحة في ضوء المقاصد الشرعية أولاً في التوقف عن تنفيذ حكم القسم في الأرض المفتوحة عنوة، ثم ظل يبحث ويفتش حتى اهتدى إلى الدليل الذي يدعم موقفه، لكن المقصد الشرعي ظل حاضراً في ذهن عمر بعد ذلك تدل عليه رواية البخاري الأنفة : لولا أن أترك آخر الناس ببائناً ليس لهم شيء، ما فُتحت علي قرية إلا قسمتها كما قسم النبي صلى الله عليه وسلم خيبر، فصيغة لولا التي تغيد امتناع القسم لوجود هذا المقصد مع استمرار الفتوح في عهد عمر دليل على استقراره في ذهنه، ويكون عمر رضي الله عنه قد حل مشكل الحديث أيضاً لأن ظاهر قسم النبي صلى الله عليه وسلم الأرض المفتوحة عنوه سيؤدي مع اتساع الفتوحات إلى احتكار الأرض الواسعة بيد طائفة من المسلمين دون سائر الأمة، بالإضافة إلى شغل الجيش بما لا ينبغي شغله به من مزاوله الأرض، فخرّج سيدنا عمر الحديث من خلال المقاصد على أنه سياسة شرعية آيلة للإمام يستعملها بما فيه مصلحة المسلمين.

وقد ظهر تأثر الحنفية بذلك في كثير من الأحكام منها إخراج صدقة الفطر بالقيمة خلافاً للجمهور: وكذلك اختلفوا بعد زمان النبي صلى الله عليه وسلم، ومثاله ما أحدث معاوية رضي الله عنه في صدقة الفطر أن عدل بمد قمح مدي شعير، ففتح باب التقويم فيها، فعن أبي سعيد الخدري، قال: "كنا نخرج إذ كان فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم زكاة الفطر، عن كل صغير، وكبير، حر أو مملوك، صاعاً من طعام، أو صاعاً من أقط، أو صاعاً من شعير، أو صاعاً من تمر، أو صاعاً من زبيب" فلم نزل نخرجه حتى قدم علينا معاوية بن أبي سفيان حاجاً، أو معتمراً فكلّم الناس على المنبر، فكان فيما كلم به الناس أن قال: "إني أرى أن مدين من سمراء الشام، تعدل صاعاً من تمر" فأخذ الناس بذلك قال أبو سعيد: "فأما أنا فلا أزال أخرجه كما كنت أخرجه، أبدا ما عشت"¹⁶

قال في الفتح: "وفي حديث أبي سعيد ما كان عليه من شدة الاتباع والتمسك بالآثار وترك العدول إلى الاجتهاد مع وجود النص وفي صنيع معاوية وموافقة الناس له دلالة على جواز الاجتهاد وهو محمود".¹⁷ وهكذا فالمنهجان محمودان وكل منهما لا يخلو من مراعاة المقصد، وإن كانت مراعاة المقاصد تظهر أكثر عند التحرر من ظاهر النص، وإخراج القيمة في الفطر الذي أجازته الحنفية وجرى عليه الناس واستحسنوه لصالح الفقراء ومقصد إغنائهم يوم العيد إنما بني على أدلة منها صنيع معاوية في التقويم.¹⁸

2. مواضع الاختلاف بين أهل الرأي وأهل الحديث

¹⁶ البخاري، "الزكاة"، 131/2 (1508)؛ مسلم، "الزكاة"، 678/2 (985)، واللفظ لمسلم.

¹⁷ ابن حجر، فتح الباري، 374/3.

¹⁸ إخراج القيمة في صدقة الفطر مذهب الحنفية ووجهه عند الشافعية مراعاة للمساكين، ومن أدلتهم تقويم معاوية رضي الله عنه مدي الشعير بمد القمح، والجمهور على عدم جوازه. ينظر: محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز عابدين الدمشقي الحنفي، حاشية ابن عابدين، ط2، (بيروت: دار الفكر: 1992/1412) 366/2؛ أبو الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن رشد القرطبي، بداية المجتهد ونهاية المقتصد، (القاهرة: دار الحديث، 2004/1425) 43/2؛ محمد بن أحمد الخطيب الشربيني الشافعي، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج، (بيروت: دار الكتب العلمية، 1994/1415) 188/2؛ منصور بن يونس بن صلاح الدين البهوتي الحنبلي، كشف القناع عن متن الإقناع، (بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت) 254/2. هذا ومقصد الحديث وروح التشريع يصب في دفع القيمة في الزكاة.

هناك العديد من مواضع الاختلاف إلا أنها تدور حول محورين أساسيين، قضية تخصيص عموم القرآن القطعي بخبر الآحاد، وقضية اشتراط الصحة الفقيه في الحديث.

1.2. قضية تخصيص عموم القرآن القطعي بخبر الآحاد

تخصيص عموم القرآن القطعي بخبر الآحاد يرفضه الحنفية ويعُدونه نسخاً ومن ثمّ توسعوا في تأويل الأحاديث خلافاً للجمهور، قال أبو بكر الجصاص: "أما تخصيص عموم القرآن والسنة الثابتة بخبر الواحد وبالقياص فإن ما كان من ذلك ظاهر المعنى بين المراد غير مقتدر إلى البيان مما لم يثبت خصوصه بالاتفاق فإنه لا يجوز تخصيصه بخبر الواحد ولا بالقياص. وما كان من ظاهر القرآن أو السنة قد ثبت خصوصه بالاتفاق، أو كان في اللفظ احتمال للمعاني أو اختلف السلف في معناه، وسوغوا الاختلاف فيه وترك الظاهر بالاجتهاد، أو كان اللفظ في نفسه مجملاً مقتراً إلى البيان فإن خبر الواحد مقبول في تخصيصه والمراد به. وكذلك يجوز تخصيص ما كان هذا وصفه بالقياص وهذا عندي مذهب أصحابنا. وعليه تدل أصولهم ومسائلهم".¹⁹ أما الجمهور فيخصصون القرآن بخبر الواحد إذ صح.

وأصل المسألة أن الحنفية يعتبرون التخصيص زيادة والزيادة نسخاً، والقرآن لا ينسخ بالسنة، أما الجمهور فلا يعدون الزيادة غير المخالفة نسخاً.

ومن أمثلة ذلك القضاء بشاهد ويمين، فقد ذهب الجمهور مالك والشافعي وأحمد إلى أنه يقضى باليمين مع الشاهد في قضايا الأموال، وقال أبو حنيفة وأصحابه: لا يحكم إلا بشاهدين ولا يقبل شاهد ويمين في شيء، فاحتج الجمهور لجواز القضاء بالشاهد واليمين بحديث "أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قضى بيمين وشاهد"،²⁰ واحتج الحنفية بقوله تعالى: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ﴾ [البقرة: 282]، وقالوا: قبول الشاهد الواحد واليمين زيادة على النص، والزيادة على النص نسخ، وهو لا يجوز إلا بمتواتر أو مشهور. ولم يثبت واحد منهما.²¹

2.2. قضية اشتراط الصحة الفقيه في الحديث

حيث يتوسع الحنفية بها ويقدمونها على الاتصال وثقة الرجال ويعتبرون تخلفها شذوذاً في الحديث خلافاً للجمهور. ومن ذلك عندهم خبر الواحد فيما تعم به البلوى فهو مشكوك في صحته الفقهية، ومن ذلك مخالفة الحديث للقواعد الفقهية يعتبره الحنفية قادحاً في الصحة الفقهية في الحديث، وينتج عن ذلك أنهم راعوا فقه الرواه وجعلوه من المرجحات، فقد روى سفيان بن عيينة قال: اجتمع أبو حنيفة والأوزاعي في دار الحناطين بمكة، فقال الأوزاعي لأبي حنيفة: ما لكم لا ترفعون أيديكم عند الركوع وعند الرفع؟ فقال أبو حنيفة: لأجل أنه لم يصح عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فيه شيء، قال: كيف؟ وقد حدثني الزهري عن سالم عن أبيه، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه كان يرفع يديه إذا افتتح الصلاة وعند الركوع وعند الرفع. فقال أبو حنيفة: حدثنا حماد عن إبراهيم عن علقمة والأسود عن ابن مسعود أن رسول الله صلى الله

¹⁹ الجصاص، الفصول في الأصول، 1/156.

²⁰ مسلم، "الأفضية"، 3/1337 (1712).

²¹ ابن عابدين، رد المحتار على الدر المختار، 4/495، والموسوعة الفقهية الكويتية، 1/236.

عليه وسلم كان لا يرفع يديه إلا عند افتتاح الصلاة، ولا يعود إلى شيء من ذلك، فقال الأوزاعي: أحدثك عن الزهري عن سالم عن أبيه، وتقول حدثني حماد عن إبراهيم؟ فقال له أبو حنيفة: كان حماد أفتقه من الزهري، وكان إبراهيم أفتقه من سالم، وعلامة ليس بدون ابن عمر، وإن كان لابن عمر صحبة أو له فضل صحبة، فالأسود له فضل كثير وعبد الله هو عبد الله. فسكت الأوزاعي²². فالكل متفق على العمل بالحديث، ولكن التفاوت بالمرجحات، فأبو حنيفة يعتد بفتقه الرواة جداً ويقدمه على الحفظ.

ومما لم يأخذ به الحنفية لمخالفته القواعد الفقهية حديث أبي هريرة في المصرة، عند البخاري أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "من اشترى غنماً مصراً، فاحتلبها، فإن رضيها أمسكها، وإن سخطها ففي حلبتها صاع من تمر"، وفي رواية مسلم: "فإن رضي حلبها أمسكها، وإلا ردها ومعها صاع من تمر"²³، والمصرة: هي الشاة التي يختزن اللبن في ثديها بربطه حتى يظن الرائي أنها غزيرة اللبن، فالحنفية يفتون في ضمان المصرة بأن المشتري يردها بقيمة ما احتلبه من لبنها والجمهور يفتون بأن يردها وصاعاً من تمر، فأهل الرأي يقولون إن قانون ضمان المتلفات في الشريعة إنما هو أن يرد مثلها إن كانت من ذوات الأمثال أو قيمتها إن كانت من ذوات القيمة وهذا الخبر يجعل المتلف مقدراً بما ليس بمثل ولا قيمة له وهذا يوجد شكاً في صحة الخبر. أو ما يسمى الصحة الفقهية للخبر.

ومما لم يأخذ به الحنفية لوروده آحاداً في حادثة تعم بها البلوى حديث "لا وضوء لمن لم يذكر اسم الله عليه"²⁴ فقد ورد آحاداً وهو مما سبيله أن تعرفه الكافة، فإن حمل على ظاهره اقتضى بطلان الطهارة إلا مع وجود التسمية عليها، ولو كان ذلك من حكمها لعرفته الكافة، كما عرفت سائر فروضها؛ لعموم الحاجة في الجميع على وجه واحد، ومن ثم فهو حديث شاذ عندهم أو يتأول بأن النفي فيه للكمال أي لا وضوء كاملاً.

والخلاصة أن الحنفية أو أهل الرأي لهم طريقتهم في تحليل الأحاديث يتوسعون فيها في مفهوم الشذوذ، فليس الشذوذ هو النقص أو مخالفة الثقة للأوثق فحسب، ولكن الشذوذ يدور مع ورود الحديث آحاداً ومخالفته مع ذلك لظاهر القرآن أو السنن الثابتة أو القواعد الفقهية المستقرة، أو لعمل الناس بخلافه، ومن أجمع الأقوال عندهم في ذلك العبارة المنقولة عن عيسى بن أبان: "لا يُقبل خبرٌ خاصٌ في ردِّ شيء من القرآن ظاهر المعنى أن يصير خاصاً أو منسوخاً حتى يجيء ذلك مجيئاً ظاهراً يعرفه الناس ويعلمون به مثل ما جاء عن النبي صلى الله عليه وسلم أن (لا وصية لوارث) (ولا تنكح المرأة على عمتها)، فإذا جاء هذا المجيء فهو مقبول؛ لأن مثله لا يكون وهماً. وأما إذا روي عن رسول الله حديث خاص وكان ظاهراً معناه بيان السنن والأحكام أو كان ينقض سنةً مجمعةً عليها أو يخالف شيئاً من ظاهر القرآن، فكان للحديث وجهٌ ومعنى يُحمل عليه لا يخالف ذلك حمل معناه على أحسن وجوهه وأشبهه بالسنن وأوقفه لظاهر القرآن، فإن لم يكن معنى يُحمل ذلك فهو شاذ"²⁵.

الخاتمة

²² ابن الهمام، فتح القدير، 311/1.

²³ البخاري "البيوع"، 71/3 (2151)، مسلم "البيوع"، 1158/3 (1524).

²⁴ الترمذي "الطهارة"، 37/1 (25). من حديث رباح بن عبد الرحمن عن جدته عن أبيها سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، وقال الترمذي عقبه: "وفي الباب عن عائشة، وأبي سعيد، وأبي هريرة، وسهل بن سعد، وأنس. قال أحمد بن حنبل: لا أعلم في هذا الباب حديثاً له إسناد جيد".

وهكذا نخلص بالنتيجة إلى أن الحديث له القيمة ذاتها عند أهل الرأي وأهل الحديث، وإنما الاختلاف في تصحيح الحديث نفسه، وفي بعض القواعد الأصولية كالنسخ والتخصيص التي تؤثر في طريقة العمل بالحديث، وللحنفية وأهل الرأي طريقتهم في تحليل الأحاديث ومن أهم ذلك أنهم يتوسعون في مفهوم الشذوذ، فليس الشذوذ عندهم هو التفرّد أو مخالفة الثقة للأوثق وحسب، ولكن الشذوذ يدور مع ورود الحديث آحاداً ومخالفته مع ذلك لظاهر القرآن أو السنن الثابتة أو القواعد الفقهية المستقرة، أو لعمل الناس بخلافه، فيعتبر الحنفية هذا الخلاف مع كون الحديث آحاداً قادحاً في الصحة الفقهية في الحديث، وينتج عن ذلك أنهم راعوا فقه الرواه وجعلوه من المرجحات، وهذا أيضاً سبب اختلافاً بينهم وبين الجمهور في جملة من المسائل. كما يوصي البحث بضرورة ضمّ قواعد الحنفية في التعامل مع الأحاديث والأخبار إلى كتب مصطلح الحديث حتى يفهم الدارسون مأخذ الأحناف في فقههم، ولا يظنوا أنهم يهملون الحديث إذا تعارض مع ما ألفه الدارسون من علم مصطلح الحديث.

المصادر والمراجع

- ابن أمير حاج، شمس الدين محمد بن محمد الحنفي، التقرير والتحبير على تحرير الكمال بن الهمام. ط2. بيروت: دار الكتب العلمية، 1403/1983.
- ابن حبان، محمد بن حبان التميمي أبو حاتم البُستي، صحيح ابن حبان (بترتيب علاء الدين بن بلبان)، مح. شعيب الأرناؤوط. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1408/1988.
- ابن حجر، أحمد بن علي أبو الفضل العسقلاني الشافعي، فتح الباري شرح صحيح البخاري. مح. محب الدين الخطيب. بيروت: دار المعرفة، 1379.
- ابن رشد، أبو الوليد محمد بن أحمد القرطبي، بداية المجتهد ونهاية المقتصد. القاهرة: دار الحديث، 1425/2004.
- ابن سيده، أبو الحسن علي بن إسماعيل بن سيده المرسي، المحكم والمحيط الأعظم. مح. عبد الحميد هنداي. بيروت: دارالكتب العلمية، 1421/2000.
- ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز الدمشقي الحنفي، حاشية ابن عابدين. ط2، بيروت: دار الفكر: 1412/1992.
- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي، مقاصد الشريعة الإسلامية. مح. محمد الحبيب ابن الخوجة. قطر: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، 1425/2004.
- ابن فارس، أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي أبو الحسين، معجم مقاييس اللغة. مح. عبد السلام محمد هارون. دمشق: دار الفكر، 1399/1979.

ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، سنن ابن ماجه. مح. محمد فؤاد عبد الباقي. مصر: دار إحياء الكتب العربية - فيصل عيسى البابي الحلبي، د.ت..

ابن منظور، جمال الدين محمد بن مكرم بن علي بن منظور الأنصاري الإفريقي، لسان العرب. ط3. بيروت: دار صادر، 1993 / 1414.

ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيواسي، فتح القدير. دمشق: دار الفكر. د.ت.

أبو داود، سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود، مح. محمد محيي الدين عبد الحميد. بيروت: المكتبة العصرية، د.ت.

أبو عبيد، القاسم بن سلام بن عبد الله الهروي البغدادي، كتاب الأموال، مح. خليل محمد هراس، بيروت: دار الفكر، د.ت.
أبو يوسف، يعقوب بن إبراهيم بن حبيب بن سعد الأنصاري، الخراج. مح. طه عبد الرؤوف سعد و سعد حسن محمد. القاهرة: المكتبة الأزهرية للتراث، د.ت.

البخاري، محمد بن إسماعيل، الجعفي، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم وسننه وأيامه "صحيح البخاري". مح. محمد زهير الناصر. بيروت: دار طوق النجاة، 2001/1422.

البهوتي، منصور بن يونس بن صلاح الدين الحنبلي، كشف القناع عن متن الإقناع. بيروت: دار الكتب العلمية، د.ت.
الجبصاص، أحمد بن علي أبو بكر الرازي الحنفي، الفصول في الأصول. ط2. الكويت: وزارة الأوقاف الكويتية، 1994.
الحاكم، أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله بن محمد بن حمدويه النيسابوري الضبي، المستدرک على الصحيحين. مح. مصطفى عطا. بيروت: دار الكتب العلمية، 1990.

الخطيب الشربيني، محمد بن أحمد الشافعي، مغني المحتاج إلى معرفة معاني ألفاظ المنهاج. بيروت: دار الكتب العلمية، 1994/1415.

السبكي، تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين، الأشباه والنظائر. بيروت: دار الكتب العلمية، 1991/1411.

الفاسي، علال، مقاصد الشريعة الإسلامية ومكارمها. بيروت: دار الغرب الإسلامي، 1993.

الفرايدي، أبو عبد الرحمن خليل بن أحمد بن عمرو بن تميم البصري، كتاب العين. مح. مهدي المخزومي و إبراهيم السامرائي. بيروت: دار ومكتبة الهلال، د.ت.

القرضاوي، يوسف. السياسة الشرعية في ضوء نصوص الشريعة ومقاصدها. ط2. القاهرة: مكتبة وهبة، 2005.

مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني، الموطأ. مح. محمد فؤاد عبد الباقي. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1985/1406.

مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، المسند المختصر من السنن بنقل العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم "صحيح مسلم". مح. محمد فؤاد عبد الباقي، (بيروت: دار إحياء التراث العربي، د.ت.

النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني، المجتبى من السنن. مح. عبد الفتاح أبو غدة، ط2. حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، 1986/1406.

النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف. المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. ط2. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1392.

النووي، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف، الأربعون النووية. بيروت: دار المنهاج للنشر والتوزيع، 2009/1430.

تطور مقاربات المنهجية الكيفية في علم الاجتماع: دواعي وحدود استخدامها

The Evolution of Qualitative Methodological Approaches in Sociology :Reasons and Limits of Their Use

Fatima Fadila DROUCHE*

الملخص: تسعى هذه الورقة البحثية إلى معالجة نشأة وتطور بعض مقاربات المنهج الكيفي كالمقاربة البيوغرافية و تحليل المحتوى ودراسة الحالة بالإضافة إلى البنيوية التكوينية في البحوث الاجتماعية باعتبارها من المناهج الحديثة والجذابة من ناحية ومحدودة الاستخدام من ناحية أخرى. ولذلك تطرح عادة شرعية اعتمادها كإحدى المقاربات المنهجية الواسعة والمحفوفة بالمخاطر والمزلق لالتماسها الذاتية واقتربها من المشاعر والأهواء والآراء الشخصية . ومع ذلك تمكن بعض الباحثين خوض التجربة في استخدامها محاولين وضع أطر منهجية سليمة تمكن من اعتمادها بموضوعية سواء استخدمت مرافقة ومكملة للمناهج الكمية الجاري العمل بها منذ نشأة البحث العلمي في المجال أو بمفردها كمقاربات جوهرية . وسنفصل في هذه الورقة البحثية أهم المقاربات المنهجية الكيفية مركزين على بعض النماذج والتي استخدمناها في دراسات أجريناها سابقا ومكنتنا من الوصول إلى نتائج مهمة وفهم أعمق لحركية الأحداث الاجتماعية

تمهيد :

تشهد الإنسانية في المرحلة الآتية تطورا مهولا في شتى المجالات الحياتية بفضل تطور البحوث العلمية المتواصلة والمستقطبة لرؤوس الأموال وللطاقة البشرية في كامل أرجاء المعمورة . وبات النزاع اليوم حول من يمتلك المعرفة والتكنولوجيا والعلماء يفوق الصراع من أجل الاستيلاء على الثروات الطبيعية . ومن الواضح أن فهم البشر أنفسهم وتشابك علاقاتهم لم يحرز تقدما كالتقدم الذي تحقق في مجال السيطرة على الطبيعة وهذا راجع إلى كون محاولات فهم المجتمع بدأت متأخرة مقارنة بفهمه لأدق مكونات الأرض وعناصرها وجغرافيتها.

وعلى هذا الأساس صنف أوجست كومت علم الاجتماع الذي أسسه بعد احتكاكه بسان سيمون كأعقد العلوم وآخرها ظهورا، ليكمل اميل دوركايم المسيرة بوضعه قواعدا للمنهج العلمي الواجب انتهاجها لتحقيق نتائج يمكن تعميمها وحتى التنبؤ بما ستؤول إليه الظواهر الاجتماعية على غرار الظواهر الطبيعية . إلا أن هذه الصرامة العلمية التي أوصى بها كومت ومن بعده دوركايم وغيرهم من الوضعيين لم تصمد طويلا وعلى الأخص بعدما اقترح ماكس فيبر إقامة علم اجتماع الفهم وإقناع المهتمين باستحالة تطبيق المنهج التجريبي في العلوم الاجتماعية على غرار علوم المادة. ومنذ ذلك الحين إلى يومنا بات التجاذب بين المناهج الكمية والكيفية محل نقاش ومنافسة حول الأكثر ملائمة وطبيعة المجتمع و من الأقرب إلى العلمية وتحقيق الصدق والدقة والموضوعية.

وإذ تعتمد المناهج الكمية لغة الأرقام والتكميم ، تنحو المناهج الكيفية إلى الوصف والفهم وتختلف المقاربتين في عدة نقاط ولكنها تلتقي أحيانا في الأهداف والترتيب. ونميل شخصا بحكم تخصصنا في الدراسات السوسيولوجية الثقافية والتربوية إلى الطابع الكيفي ولقد سبق واعتمدنا كل من البنيوية التكوينية كمنهج في بحثنا حول طبيعة الصراع في النص الروائي ونعمل حاليا على استخدام المنهج البيوغرافي في دراسة نأمل أن ترى النور قريبا . وعليه نتساءل : ماذا نعني بالمناهج الكيفية ؟ ما هي حدود استخدامها علميا ؟ وما مدى نجاحها في تطور بحوث العلوم الاجتماعية ؟ وسنكتفي في هذه الدراسة بتفصيل عرض المنهج البيوغرافي والمقاربة البنيوية التكوينية والتي تعد مناهج كيفية صرفة.

* Prof. Dr., Tipaza Üniversitesi.

1 ماهية المناهج الكيفية في علم الاجتماع: البحث عبارة عن نشاط إنساني يأخذ صورة التقصي أو الفحص الدقيق بهدف الوصول إلى حقائق أو قواعد عامة مثل الفروض أو إلى تحقيق غايات أو أهداف مثل حل المشكلات بشتى أنواعها. وتصنف عادة إلى بحوث أساسية وبحوث تطبيقية ويهدف النوع الأول إلى المعرفة لمجرد المعرفة أو الوصول إلى معلومات علمية معينة، ويهدف النوع الثاني من البحوث إلى توفير المعرفة لصالح المجتمع وحل مشكلاته ولا تعارض بين النوعين بل قد يستفيد النوع الأول من الثاني والعكس صحيح.¹ أما المنهج فهو مجرد أسلوب يسير على نهج الباحث لكي يحقق الهدف من بحثه كأن يجد إجابة مناسبة للسؤال الذي يطرحه أو لكي يستطيع التحقق من الفروض. ومنه فالمنهج عبارة عن مجموعة من الأسس والقواعد والخطوات المنهجية التي يستعين بها الباحث في تنظيم هذا النشاط الإنساني الذي يقوم به من أجل التقصي عن الحقائق العلمية أو الفحص الدقيق لها.

و تعرف البحوث الاجتماعية باختلاف المنهج المستخدم، وعادة ما تصنف إلى البحوث الكمية وهي التي يغلب عليها الطابع الكمي باستخدام الأرقام في تحليل بياناتها وتستخدم تقنيات تسمح لها بالتكميم كالاتمارة أما البحوث النوعية أو الكيفية فهي التي يغلب عليها طابع الوصف والتحليل ولا تستخدم الأرقام إلا نادرا. ويمكن ذكر أنواع أخرى كالمكتبية وهي التي تتم داخل المكتب دون الخروج إلى الميدان وأخذ المعطيات .

إن توجه الباحث نحو التحليل الكيفي لا يعني بالضرورة عجزه أو ضعفه في الإحصاء بل لأنه فعلا يبحث عن سبل أخرى لتقصي الحقائق، ولذلك يعرف بالبحث الذي ينتج ويحلل المعطيات الوصفية كالأقوال المكتوبة والمسموعة وهذا ما يجعل هذا النوع من المناهج يهتم أولا بالمعنى ثم بملاحظة الظاهرة الاجتماعية في وسطها الطبيعي، مع العلم أن المعطيات والبيانات المتحصل عليها يمكن تكميمها أيضا لكن طريقة التحليل لا تخضع للرياضيات.²

وعليه فالتحليل الكيفي يبدو ضمني أكثر، intensive، لكون هذه المناهج تستهدف عمق الظواهر وعلى هذا الأساس فهي تتوجه كما يصفها غالبية المهتمين نحو المعطيات الصعبة التكميم كالصور والفيديوهات والتقارير.³

المؤكد أن المناهج الكيفية لا تنفي الإحصائيات والأرقام ولكنها لا توليها الأهمية القصوى كما يجري في المناهج الكمية، بل تركز على تحليل المسارات الاجتماعية وللمعنى الذي يعطيه الأفراد والجماعات للفعل وللحياة اليومية وعند بناء الواقع الاجتماعي. ومنه فالمقاربة الكيفية لا تقتصر على مجرد إتيان بعض التقنيات بل ترتكز على فلسفة خاصة بالنظرية التي تسعى لتطويرها.

ومن أهم المناهج الكيفية دراسة الحالة وتحليل المضمون والسيرة الذاتية. ويختلف المهتمون بالقضايا المنهجية حول كون هذه الأخيرة مناهج أم أدوات منهجية وتقنيات بحث، ولحسم المسألة نقول أنها قد تستخدم كأداة وقد تستخدم كمنهج قائم بمحد ذاته وسنفصل في ذلك حسب كل حالة.

2منهج دراسة الحالة: أول من استخدمه بشكل علمي هو لوبلاي في دراسته عن اقتصاديات الأسرة ثم استخدمه على نطاق أوسع وليام توماس و فلوريان زنانكي في دراستهما الشهيرة الفلاح البولندي والتي حاولا الباحثان من خلالها فهم المشاكل المرتبطة بالمهاجرين البولنديين إلى أمريكا وأوروبا والتي تركت أثرا على التنظيم الاجتماعي في بولندا وتعد من الدراسات الأساسية في علم الاجتماع على غرار دراسة الانتحار لإميل دوركهام.

واتفق علماء الاجتماع في الولايات المتحدة الأمريكية على أن دراسة الحالة مناهج من مناهج البحث الاجتماعي حيث يكون التركيز فيه على جميع البيانات المتعلقة بأية وحدة، سواء أكانت فردا أو مؤسسة أو نظاما اجتماعيا أو مجتمعا محليا أو عاما. ومنه فهذا المنهج يركز على التعمق في دراسة مرحلة معينة من تاريخ الوحدة أو

¹ علي عبد الرزاق جليبي، المناهج الكمية والكيفية في علم الاجتماع، دار المعرفة الجامعية، مصر، 2012، ص 15

² Jean Pierre Des lauriers, Recherche qualitative, guide pratique, ed, Mc Grow Hille, Canada, 19991, p15

³ Taylor et Bogdan 1984; Bogdan et Bilken 1982; Denzin 1978; Vanneen 1983

دراسة جميع المراحل التي مرت بها. وذلك بقصد الوصول إلى تعميمات علمية متعلقة بالوحدة المدروسة وبغيرها من الوحدات المماثلة . أما في فرنسا فيصنف علماء الاجتماع منهج دراسة الحالة بالمنهج المونوغرافي الذي يهدف إلى دراسة وحدة اجتماعية مثل الأسرة أو القبيلة أو القرية أو المصنع أو المنظمة الإدارية دراسة تفصيلية عميقة للكشف عن مختلف جوانبها ، من أجل الوصول إلى تعميمات يمكن أن تشمل ما يشابهها من الوحدات الأخرى . ويمكن تلخيص العناصر الأساسية لمنهج دراسة الحالة فيما يلي:

. ليس من الضروري أن تكون الحالة فردا، فقد تكون مجتمعا أو نظاما اجتماعيا أو إداريا أو مؤسسة ومنه يقر بعض الباحثين أنه في حالة الفرد تعتبر دراسة الحالة أداة أو طريقة وفي حالة أي وحدة اجتماعية أخرى فتعد منهجا.

. يعتمد منهج دراسة الحالة على الدراسات الأفقية والرأسية، الطولية والعرضية للوحدات الاجتماعية التي تتناولها الدراسة.

. يهدف منهج دراسة الحالة إلى الكشف عن الجوانب الاستاتيكية والديناميكية، الإيجابية والسلبية فضلا عن دراسة أوجه التشابه والتباين وما بينهما من علاقات سببية بين مختلف عناصر الحالة .

ومن أهم المعوقات التي تواجه الباحث في حالة استخدام منهج دراسة الحالة نجد التحيز الشخصي عند التركيز على بعض الجوانب وإهمال أخرى وقد تكمن الصعوبة في المبحوث ذاته الذي يخفي أشياء أو يصرح حسب أهوائه.

ويمكن اعتبار دراسة حالة منهج قائم بذاته سواء كانت وحدة الدراسة فرد أو جماعة أو نظام أو مجتمع محلي عند استخدامها أدوات خاصة كالمصادر والسجلات ومقابلة المبحوث مباشرة أو عن طريق الوسائط .

3 تحليل المحتوى: استخدم منهج تحليل المحتوى في وصف محتوى مادة الاتصال سواء كانت مكتوبة أو مسموعة أو مرئية واقتصر في بداية الأمر على الأبحاث الصحفية ثم اتسع مجاله ليشمل الكتب والرسائل والخطب والمحادثات والأفلام. ومن الضروري في عملية الاتصال معرفة من الذي يقول ؟ (المرسل)، ماذا يقول ؟ (المحتوى)، ولمن يوجه رسالته؟ (المستقبل) وكيف؟ (الأسلوب أو الوسيلة) ويمكن إضافة الآثار المترتبة على ذلك أي الصدى .

ويعرفه موريس أنجرس بأنه تقنية غير مباشرة للتقصي العلمي، تطبق على المواد المكتوبة، المسموعة أو المرئية والتي تصدر عن الأفراد أو الجماعات أو تتناولهم حيث يكون المحتوى غير رقمي ويسمح بالقيام بحساب كمي أو كمي بهدف التفسير والفهم والمقارنة .⁴

وتقارن مادلين جرافيتس بين التحليل الكمي والكيفي في حالة تحليل المحتوى ، على أساس أن الأول يقوم على عد وحساب التكرارات للمادة موضوع الدراسة (كلمات، مواضيع، رموز) بينما يقوم الثاني وفق وجود أو غياب إحدى خصائص موضوع الدراسة . ومنه يمكن إطلاق مصطلح المدخل التكراري على التحليل الكمي والمدخل غير التكراري على التحليل الكيفي . كما اعتبرت مادلين جرافيتس التحليل البنوي للنص ضمن منهج تحليل المحتوى إذ ينطلق من كون النص ذا بنية خاصة ويصبح وحدة للتحليل باعتبار النص ذا وظيفة ثقافية وذا دلالة .⁵ وعلى هذا الأساس يمكن القول أنه هناك نوعين من تحليل المحتوى :

. التحليل المادي أو الكمي، ويقصد به تجزئ موضوع البحث إلى عناصره الأولية، يقوم الباحث على إثرها بحساب كمي لعدد الفقرات ، الجمل أو الكلمات والرموز التي تدل على مضمون موضوع واحد.

⁴ موريس أنجرس، منهجية البحث العلمي في العلوم الإنسانية، ترجمة بوزيد صحراوي وآخرون، دار القصة للنشر، الجزائر 2004، ص 218.
⁵ Madeleine Grawitz, méthodes des sciences sociales, ed, Dalloz, paris, 11 éd, 2001, p.608,609

التحليل المعنوي أو الكيفي أي تحليل معنى الموضوع وفيه يقوم الباحث بتحليل المعاني التي تعطيها الفقرات أو الجمل أو الكلمات أو الرموز في النص للموضوع، كما يقوم بتفسير كل معنى على حدى ثم يصل إلى مرحلة التركيب أي حوصلة جميع المعاني مع بعضها ليعطي وحدة متكاملة ومتناسقة ومتزايدة لموضوع البحث⁶.

وعرض بير بيليه في كتاب قيم مختلف التطبيقات لتحليل المحتوى الكيفي ومن ضمنها التحليل الموضوعاتي والفينومينولوجي. كما أشار إلى أن التحليل الكيفي للمضمون يعمل الباحث فيه على إظهار المعنى لموضوع ما، انطلاقاً من طرح تساؤلات مرتبطة بمختلف العناصر المكونة للسياق العام وللموضوع الدراسة⁷. ومن المستحسن توحيد الأسئلة على كل نصوص المتن للتمكن من الوصول إلى معطيات يمكن مقارنتها.

ويؤكد الباحثان كوبنهودت وكيفي⁸ هذا التقسيم كما يؤكدان شرعية التحليل الكيفي على خلاف رشدي طعيمة الذي يدعو إلى تجاوز السعي إلى استخدام التحليل الكمي في قوله: "من أهم المعوقات التي حالت دون أن تتقدم علوم الإنسان بمثل ما تقدمت علوم الطبيعة استخداماً لمفاهيم كيفية، لم تحاول أن تلمس لها طريقاً يحولها إلى صيغ كمية".

و يصنف كوبنهودت وكيفي تحليل المحتوى إلى ثلاث فئات كبرى :

التحليل الموضوعاتي : *les analyses thématiques* والتي تهدف إلى الكشف عن درجة التمثيل الاجتماعي أو تقييم المرسل انطلاقاً من بعض العناصر المكونة للخطاب ويدخل في هذا الإطار تحليل الفئات (تجميع تيمات محددة في فئات) وتسمح العملية بالقول أن موضوع أو تيمة معينة مكررة أكثر من أخرى. ويدخل كذلك في هذا الإطار التحليل القيمي أين تقاس المواقف على أساس إيجابي أو سلبي.

التحليل الشكلية : *les analyses formelles* وتتعلق بشكل الخطاب وتسلسله. ومنه، تحليل العبارات (الألفاظ، طول الجمل، ترتيب الكلمات) ويسمح هذا التحليل بمعرفة الحالة الذهنية للمرسل وتوجهاته الأيديولوجية.

التحليل البنائية : *les analyses structurales* وهي التي تستهدف الكشف على المبادئ التي تنظم الخطاب ولذلك فهي تبحث أكثر في ما لم يقل أو المعنى الضمني للخطاب.

وقد استعمل أسلوب تحليل المحتوى مثلاً في علم الاجتماع الأدب لتحليل القصص والروايات ومن أمثلة هذه الدراسات نذكر دراسة ميلتون ألبر شيت Albercht M. والذي تساءل: هل يعكس الأدب القيم العامة؟ وقد استهدف توضيح العلاقة بين الأدب والمجتمع واستند على نظرية الانعكاس والتي فسر على أساسها الإمكانية التي يعكس بها الأدب جوانب محددة من الواقع الاجتماعي كالقيم والمعايير كما اعتمد أيضاً على نظرية الضبط الاجتماعي وهذا يعني أن الأدب يعد وسيلة أساسية من بين وسائل الضبط الاجتماعي. ولقد حدد مجال دراسته على الأسرة الأمريكية كما عكسها القصص القصيرة لتبيان مدى تمثيل الأدب للقيم السائدة ومن ثم قام باختيار عينة عشوائية من القصص المنشورة، واعتمد في استخراج القيم الأسرية والتي حددها في عشر فئات أساسية على تحليل المضمون باعتبار الفقرة هي وحدة

⁶ صلاح الدين شروخ، منهجية البحث العلمي، دار العلوم للنشر والتوزيع، عنابة، الجزائر، 2003، ص 161-162

⁷ Pierre Paille, Alex Mucchielli, l'analyse qualitative en sciences humaines et sociales, éd, Armand colin, Paris, 2003.p.79

⁸ Raymond Quivy, Luc Van Compenhoudt, manuel de recherche en sciences sociales, Dunod, paris, 1999, p232

التحليل كما اعتمد على تحليل المواقف الاجتماعية وديناميات العلاقة داخل القصة .وخلص الباحث من دراسته الى أن عينة القصص التي درسها تعكس إلى حد كبير قيم الأسرة الأمريكية.⁹

4 ، المقارنة البيوغرافية : يعبر عنه بمصطلحات لعل أهمها: البيوغرافيا والبيوغرافيا الذاتية Auto/biographic اللذان استعملوا أولاً في التراث الأدبي الغربي قبل استعمالهما في مختلف فروع العلوم الإنسانية الأخرى .ويقابلهما عندنا مصطلحي السير والسير الذاتية . أما في ما يخص تعريفهما الأكاديمي في علم الاجتماع، فالشائع بين كثير من المتخصصين توحيد جمعه في عبارة: “بناء الواقع الاجتماعي” عن طريق قصة أو ترجمة حياة عديد من الأشخاص مع ادراك أن ما يفضل بجنه عادة في تحليل هذه السير هو التركيز على كيف ولماذا حدث ذلك ؟أكثر من ماذا حدث؟، لأن الأفعال عبارة عن أحداث فردية ذات أهمية محدودة بخلاف الدوافع والتبريرات والتفسيرات والأحكام والقيم والأهداف المتحكمة في كيفية حدوث الأفعال وفي أسبابها.

ويوحي الاهتمام المتزايد بالمقارنة البيوغرافية في الحقل السوسيولوجي بالتغير في جوهر المناهج البحثية وإحداث القطيعة مع النظريات البنيوية التي تتعامل مع الأفراد باعتبارهم وحدات إحصائية. ومنه فإن الاهتمام بالسير الذاتية هو الاعتقاد بأهمية الفاعل والاعتراف بمويته وذلك بإعطائه الكلمة انطلاقاً من كون المقارنة البيوغرافية تسلم بقدرة الأفراد على تغيير الواقع الاجتماعي و بالتالي فإعطائهم الكلمة تسمح بمعرفة دوافع الفعل وتحديد خصوصية التجارب المعاشة . كما تسمح هذه المقارنة بتحديد أبعاد الإبداع للأفراد الذين يعطون معنى للأحداث الاجتماعية.¹⁰

للبحث البيوغرافي في إطار المقاربات المنهجية النوعية خصائص عدة يتميز بها عن التقنيات والوسائل الميدانية الأخرى، أهمها أنه يسمح في المراحل الأولية بصياغة الفروض، ويدخلنا بعمق في علم العلاقات الاجتماعية الأولية، إذ عن طريق السيرة الذاتية يمكننا تحويل بؤرة اهتمامنا بسهولة نحو العلاقات العائلية أو نحو نموذج تشكل علاقات التنشئة الاجتماعية (جماعة الرفاق والحي، والجيران، والجمعيات.. أو نحو العلاقات بين رفقاء العمل المهنية وغير المهنية) كما أن هذا المنهج يمكننا من التحكم شبه الكلي في المتغيرات التي تفسر سلوك الفرد داخل جماعته الأولية، ويمكن ممارسة هذا التحكم ليس فقط عن طريق الترجمة الذاتية لسيرة حياة الكاتب بل يمكن تكمله ذلك بتصريحات الأشخاص المكونين لمحيطه الاجتماعي المباشر باستعمال السير الذاتية المتقاطعة. وهو يغنينا عن جل البيانات المحتملة التي يمكن تحصيلها عن طريق الاستبيان، والمقابلة أو أي تقنية ميدانية أخرى.

وتتم المقارنة البيوغرافية بالسير المتعددة بموضوع مهني واحد أو عند البحث في تشكيلة اجتماعية ذات أبعاد محددة (فالفكرة الأساسية للعملية تتمثل في العمل على توجيه سير التجارب الشخصية نحو التقاء مركزية ونقطة اهتمام وموضوع مشترك مثل موضوع التغير الاجتماعي في قرية أو مدينة أو تجربة المهاجرين، وتبقى الصعوبة المنهجية في تحديد عدد السير الضروري لبناء بحث بيوغرافي ذا مصداقية علمية.

ومن أهم لسليبات هذه المقارنة النوعية، أن للسير/الذاتية هدفاً واضحاً تكتب من أجله، يستوجب من الباحث التساؤل عنه. فصاحب السيرة عادة ما يتحول إلى شخص يمثل نموذجاً: المهاجر، المدمن، الشاذ، المتسول، المنحرف، النابغة أو السجين.. الخ . فالأمر لا يتعلق بإعطاء معنى لحياته الشخصية بل لحياة هذا النوع من الأشخاص الذين يفترض أنه يمثلهم. وبهذا المعنى فإن علم الاجتماع النوعي لا يختلف كثيراً عن علم الاجتماع الكمي: استعمال الأفراد لفهم بنية المجتمع والعمليات الاجتماعية. وثمة سلبية أخرى تكمن في الصعوبة العملية، التي قد تكون أحياناً حادة جداً في الحصول على محققين جيدين، مستعدين للتعاون ولديهم سير جيدة للدراسة.

كما أن هناك صعوبة منهجية تتعلق بتحديد عدد السير الضروري لبناء بحث بيوغرافي ذي مصداقية علمية. بحيث نجد أن بعض البحوث اعتمدت على رواية بيوغرافية واحدة، تقابلها بحوث شملت عشرات السير المستخرجة من الوسط الاجتماعي نفسه.

إن أحد المزالق الخطيرة التي قد يقع فيها بعض مستعملي هذا النوع من البحوث، هو الاعتقاد بأن السيرة الذاتية تكفي وحدها، ومن ثم فهي تغني عن أي تحليل في

⁹ محمد علي البدوي ،علم الاجتماع الأدب ،النظرية والمنهج والموضوع ،دار المعرفة الجامعية 2002 ،مصر، ص 227-228.

¹⁰ Chaxel Sophie, Fiorelli Cecile ;les récits de vie: outils pour la comprehension et catalyseur ,numero 17

العمق للمادة المجمعة. وفي المقابل، تظهر خطورة الانبهار أو الانخداع الناتج عن الحصول على رواية جيدة للسيرة الذاتية.

كما يمكن أن تستخدم الدراسة البيوغرافية بوصفها دراسة حالة، فعالم النفس الأمريكي "ألبرت" كان من هذا الرأي القائم على دراسة حالات بيوغرافية مكتفية ذاتياً، وحجته الأساسية تكمن في العمل على اكتشاف القواعد العامة أو النماذج القابلة للتعميم التي قد تتضمنها كل بيوغرافيا خاصة، والتي لا يمكن استنباطها من نظريات علم النفس المتوفرة والمعتمدة على مؤشرات أو متغيرات عامة تخص الكائن الإنساني. فموقفه كان رافضاً لحتمية التنبؤ بالسلوك الإنساني انطلاقاً من افتراضات قائمة على الإحصاء والتنميط السلوكي.

ويمكن أن يستخدم البحث البيوغرافي السير الحياتية المتعددة وفي هذه الحالة هناك طريقتان أساسيتان هما: السير المتوازية والسير المتقاطعة. وتستعمل السير المتوازية، باعتبارها نوعاً من السير الذاتية، في دراسة الوحدات الاجتماعية الكبيرة (الفلاحين، والحرفيين، والمتعطلين، والمتفوقين في المدارس، ورياضيي النخبة، والمدمنين على الخمر أو المخدرات..). وتعد قراءة نصوص هذه السير أكثر موضوعية، لافتقارها للمكون الذاتي والقراءة الداخلية القائمة على الدوافع والتي يحاول فيها المحلل أساساً إيفهام القارئ أن تراكم عينة كبيرة من القصص البيوغرافية يسمح بإجراء مقارنات وتصنيفات للمبحوثين، أي القيام بتعميمات تخص مجالاً معرفياً معيناً. أما السير المتقاطعة، فتندرج ضمن رغبة تستهدف تحقيق مصداقية علمية أكبر ونظرة شمولية للموضوع. ويمكن العمل على تحقيق هذين الهدفين عبر عملية استقصائية حيث تخضع العروض الشخصية لمقارنة كل واحد منها بعروض أخرى، من داخل الوسط الاجتماعي نفسه. فلا يكتفي، الباحث مثلاً، بعرض شخصي لمسيرة مهنية لعامل ما بل يقارن عرضه بعروض زوجته وولده الذي قد يكون يمارس المهنة نفسها. فالعرض الأول يقدم الهيكل الأصلي في حين يقدم العرضان الآخران الانسجام، والرأي الآخر، والتميز... فيثريان العرض الأول، ويرزان العناصر الواقعية والتصورات الشخصية، لنحصل في الأخير على سيرة ذات مراكز تحليلية متعددة، تتميز بعمق أبعد وموضوعية أكبر، وذلك في شكل تركيب بيوغرافي لا يعبر فقط عن شهادة حياتية مهنية بل عن توجه شبه واقعي وعميق لقطاع مهني واجتماعي بكامله.

5. المقاربة البنوية التكوينية : يقتصر استخدام هذه المقاربة الكيفية بامتياز على تخصصات علم اجتماع الأبداع كالآداب والرواية وسوسولوجيا السينما والمسرح القليلة الشيع في جامعتنا إن لم نصح بانعدامها وعدم الاعتراف بشرعيتها في فهم أعمق للمجتمع وتغير بنيتها ووظائفه وأدواره ومختلف أشكال صراعاته. وتقوم هذه المقاربة الكيفية على مجموعة من المفاهيم والبراديجمات أرساها عالم الاجتماع المجري جورج لوكاتش وطورها ليسان جولدمان، ولقد أفرد هذا الأخير فصلاً كاملاً من كتابه "الإبداع الثقافي وبنية المجتمع الحديث" لكي يوضح أن مصطلح الوعي الممكن يمكن ترجمته إلى الوعي المحسوب لجماعة اجتماعية معينة. "انه من الضروري لمن يريدون التدخل في الحياة الاجتماعية لإحداث التنمية مثلاً أن يعرفوا أية معلومات يريدون نقلها وكيف يمكن ذلك وأنها سيتعرض للتحريف عند استقباله وأنها يصعب استقباله في ظروف نوعية محددة".¹¹ وهنا يجب أن نضع في الاعتبار أن أي جماعة من جماعات المصلحة مثلاً تسعى إلى معرفة الحقيقة ولكن ليس للحد الذي يتعارض مع وجودها ومصالحها. ويقابل مفهوم الوعي الممكن القائم وهو الوعي الموجود فعلاً في الواقع. المفهوم الثاني رؤية العالم. ويقصد بهذا المفهوم تلك البنية الذهنية التي تعدّها فئة من الفئات في الواقع الاجتماعي ويرفعها الكاتب إلى أقصى درجات الانسجام في عمل متخيل.

ولا تعني تحديد رؤية العالم في الأعمال الأدبية اختزال الأعمال الروائية إلى صيغ ومقولات ذهنية وفلسفية لإثبات التماثل القائم بين مجتمع الرواية مثلاً والبناء الاجتماعي في الواقع. فقد تجاوزت السوسولوجيا فكرة البحث عن المطابقة بين العالمين، فالروائي مثلاً أو السينارست لا يعبر حتماً عن وعي الطبقة أو الجماعة التي ينتمي إليها

¹¹ Lucien Goldman, structure mentale et création culturelle, éd , anthropos, Paris, 1970.

ولكن يعبر بصورة منسجمة على نحو ما عن رؤية للعالم تتوافق على أكبر قدر ممكن مع الوعي الممكن لطبقة ما . وهي حالة تصادفنا في كل طور . وعليه فكل عمل إبداعي ينشأ من علاقة توافق أساسي بين ذهنية المبدع والبنية العقلية لمجموعة بشرية .¹²

ومن ثم فإن استخلاص رؤية العالم في عمل إبداعي تتم بالتوصل إلى مدى تعبيره عن الوعي الممكن للفتات أو الطبقة التي استمد منها هذا العمل مادته الخاصة . ويتم التوصل إلى تحديد الرؤية للعالم التي تتضمنها البنيات المكونة للعالم الإبداعي في إطار إحدى الخطوات التي يركز عليها المنهج البنوي التكويني أي مرحلة التفسير .

بالإضافة إلى مفهوم الوعي الممكن ومفهوم رؤية العالم ، أولى جولدمان ولوكاتش . مبدأ الكلية . الأهمية القصوى لفهم المجتمع المعاصر وأعتبر أن جوهر المنهج الجدلي هو كونه منهجا للكلية . وتعني الكلية لديهما التفوق الشامل للكل على الآخر، ذلك أن منهج تقسيم المشكلات إلى أكبر عدد ممكن من الأجزاء وفق المنهج الديكارتي قد يصلح في الرياضيات لكنه لا يصلح في العلم الاجتماعي ، لأن تقدم المعرفة هنا لا يكون من البسيط إلى المركب ولكن من المجرى إلى المحسوس ومن خلال التنقل بين الكل وأجزائه والربط بين الوصف والتفسير العلميين . فعند وصف البناء النوعي الخاص بالموضوع قيد البحث وصفا خاصا ، يجب ربطه في الوقت نفسه بالبناء الشامل وهذا ما يدعم جدل الجزئي والكلية والنوعي والعام .

أما على المستوى الاجرائي أو الإمبريقي فتتفرع البنوية التكوينية كمنهج سوسيولوجي كفي مفهوم . الفهم والتفسير . لا كعلاقة تجاور بين عنصرين مختلفين بل كضرورة واحدة ترتبط بمستويين مختلفين من الموضوع المدروس ويقوم المستوى الأول بفهم الموضوع المباشر الخاضع للدراسة بينما يكون على المستوى الثاني تفسير جملة البنى الاجتماعية والفكرية التي لا وجود للموضوع من دونها وعلى هذا فان عملية الفهم ضرورة ذهنية تصف العلاقات الجوهرية المكونة لبنية داخلية في حين أن التفسير عملية تدرج بنية العمل الأدبي الدالة في بنية أخرى أكثر شمولاً¹³ .

أما عن مرحلة التفسير فيؤكد جولدمان أنه يجب عند تفسير النص أن لا تخضع العناصر الفردية للمجموع أو أن تستقي ببساطة منه ويعني هذا بشكل ملموس أن إشكالية قصيدة ما مثلا ، يمكن أن تظهر بشكل مصغر في بيت من القصيدة . ويمكن القول بشكل مبسط أن عملية الفهم تقوم بإضاءة البنى الجزئية للعمل المدروس بينما تقوم عملية التفسير بإضاءة البنى الكلية التي تندرج فيها البنى الجزئية . ومن الدراسات السوسيولوجية التي اعتمدت البنوية التكوينية في تحليل الانتاج الروائي تلك التي قام بها المغربي حميد حميداني حول الرواية المغربية . وقد توصل إلى نتائج قيمة .

سجل عالم الاجتماع بيير زيمر ما أخذنا على البنوية التكوينية كمقاربة منهجية مستمدة من المنهج الجدلي في كونها اتجاها نقديا لا يباشر تطبيق مقترحاته المنهجية حول العمل الإبداعي والروائي على الأخص بوسائل محددة وإنما اعتمادا على حلس الناقد وفطنته الخاصة ويرى ان تفسير النصوص الأدبية وفق الأسلوب الذي اتبعه لوكا تش وجولدمان من بعده لا يمثل في الواقع الا واحدا من التفسيرات الممكنة للنص .

وقد أسفرت الدراسات المتعددة حول المناهج النقدية الحديثة في العقود الأخيرة عن تولد تيار جديد في سوسيولوجية الأدب يختلف عن التيار الكمي والتيار الكيفي ، وقد استفاد هذا التطور من معطيات "علم النص" ويطلق عليه علم الاجتماع النص الذي يفيد من معطيات علم النص والسوسيولوجيا لكي يجعل المقاربة السوسيولوجية أكثر ارتباطا بالوسط الحقيقي الفعلي بين الأدب والحياة . هذا الوسط الفعلي هو اللغة ، لأن اللغة هي مادة الأدب ومادة التواصل في الحياة . ويطلق على هذا المنهج

¹² Lucien Goldman, sociologie du roman, ed, Gallimard, Paris, 1964, Paris, p.40,41

¹³ Lucien Goldman, marxisme et sciences humaines, Gallimard, paris, 1970, p. 214,

بالقراءة السوسيونقدية، هذه القراءة التي تفتح العمل من الداخل لتتعرف أو لتنتج فضاء تنازعا أين يصطدم المشروع الإبداعي بمقاومات وضغوطات موجودة سلفا وبشعارات ونماذج اجتماعية وثقافية .

وتمتلك هذا المنهج الوسائل والتقنيات المسهلة لتحليل الأعمال الروائية والابداعية على العموم من الداخل (المستوى التركيبي) والكشف من خلاله عن العلاقات الاجتماعية في محاولة لإثبات التماثل بين البنية الاقتصادية والاجتماعية والثقافية السائدة في فترة تاريخية من جهة والبنية اللسانية المتحققة في النص الروائي المدروس من جهة ثانية .

ويوضح كلود دوشي Claude Duchet موقف السوسيونقدية من ثلاث مصطلحات أساسية هي الفاعل ، الأيدولوجيا والمؤسسات . فمن وجهة نظر السوسيونقدية، فإن التركيز لا يكون على الكاتب وإنما على فاعل الكتابة . إذا أدرجنا "الفاعل النصي" ضمن سيرورة الإنتاج، وداخل نشاط فعلي مجسد فلا يمكن التعرف عليه إلا وسط الانفساخات الاجتماعية والأيدولوجية مشكلة من داخل الخيال وبواسطته وهي التي تمنح وجود الفاعل النصي بحيث يصبح الفاعل هو في الآن نفسه المجتمع والنص .¹⁴

ويعد التحليل المؤسسي اهتماما جديدا نسبيا عند علماء الاجتماع ويطرح هذا التحليل الإشكالية التي تبحث في الظروف التاريخية التي تدمج هذا الكاتب أو ذاك ضمن المؤسسات التعليمية والتربوية وكذا السياسية ، أو تهمشه أو تلغيه حسب أنماط القبول والرفض . وتندرج الأيدولوجيا في صميم البحث السوسيونقدي، فتاريخ الأيدولوجيات هو تاريخ الثقافات ، وهي ليست رؤية العالم بل بعد من أبعاد الاجتماعي التي تنشأ من تقسيم العمل ، المرتبطة ببنيات السلطة ، فهي إذن شرط ونتيجة لكل خطاب .

و وفق هذا التصور فإن النصوص الأدبية التي وصلتنا هي نصوص لقيت دعما من المؤسسات التابعة لأيدولوجية السلطة . ويقدم هذا الطرح حقول عمل وبحث عملية وتحليلية في مجال علم الاجتماع الأدب والثقافة .

كما انتقد زينا علم الاجتماع الأميركي في كونه أهمل في كثير من الأحيان الارتباط بين الكم والكيف ودراسته للمظاهر الكمية للإنتاج والاستهلاك بمعزل عن الكيف . و اعتبر أن تحليل النص هو نشاط أميرقي يجب أن يتخلى فيه الحدس الذي يحتل مكانا هاما في النقد الجامعي عن مكانه للتحليل البنيوي (دون أن يتم استبداله بالكامل). وعلى المستوى الأميركي اقترح بير زينا الخطوات التالية لقراءة النصوص الروائية في إطار علم اجتماع النص :

1. وصف الوضع الاجتماعي اللغوي : كيف نصف وضع اجتماعيا لغويا؟ الظاهرة ستكون معقدة إذا كان المقصود هو وصف وضع اجتماعي لغوي بأكمله لعصر ما . (الثلاثينات مثلا) المشروع الأكثر وضعا سيكتفي بتوضيح الوضع الاجتماعي للغة كما عايشه الكاتب المعني بالدراسة ومعارفه من الكتاب الذين انتقدهم أو دعمهم .

. اللهجة الجماعية : ويطلق عليها ظاهرة التناس Sociolecte يمكن وصفها على ثلاث مستويات مكتملة : بعد معجمي ، بعد دلالي وبعد تركيبي . و تتخذ لهجة الجماعة شكل خطاب لديها بعد لفظي حيث أنها تتكون من كلمات ذات دلالة تسمح بالتعرف على المستوى الأميركي على لهجة الجماعة (ليبرالية ، مسيحية ، ماركسية ...) فمثلا الكلمات التالية : فرد ، حرية ، استقلال ، تميز لهجة جماعة ليبرالية .

¹⁴ محمد ساري ، المنهج السوسيونقدي ، مجلة الأدب واللغة ، ملتقى علم النص ، جامعة الجزائر 2001 ، ص 22.

. على المستوى الدلالي :يشرع في التحليل على هذا المستوى انطلاقا من مبدئين متكاملين ،الأول أنه ليس للقيم الاجتماعية وجود مستقل عن اللغة ،ثانيا ،أن الوحدات المعجمية الدلالية والتركيبية تجسد مصالح جماعية ويمكن ان تصبح مراهنات لصراعات اجتماعية واقتصادية وسياسية .

وحدة التحليل على هذا المستوى يمكن ان تكون الكلمة.فالكلمات ذات طابع اجتماعي ويمكنها أن تلخص كل صراع الطبقات . كما تحمل الوحدات القاموسية بصمات المصالح والنزاعات الاجتماعية. و في دراسته لرواية كامو على المستوى الدلالي ،يشرح ظاهرة اللامبالاة السائدة في العالم الاجتماعي انطلاقا من بعض الكلمات ،فكلمة " حب " مثلا تظهر وكأنها أفرغت من محتواها الدلالي ،لم تعد تعني شيئا مثلها مثل الكلمة المكتملة لها "الكراهية " فالبطل مرسو يقتل عربيا دون أن يكرهه ،يقتله صدفة ويسعى لشرح جريمة القتل بأنها كانت بسبب الشمس . وتفسر ظاهرة اللامبالاة أيضا عندما لم يتأثر مرسو عند دفن أمه .ويظهر البعد السوسيولوجي في التفسير عند اعتبار الفراغ واللامبالاة نتاج تطور اجتماعي وثقافي ولغوي طويل أدى الى وضع يتسم بإفراغ الكلمات والقيم، الأفعال والمؤسسات المقابلة لها من معانيها .

. على المستوى السردى : تشكل البنية السردية لنص أدبي أو نظري كونا منسجما ومستقلا ذاتيا لأنها تحاكي الواقع وتعيد انتاجه .ومنه السؤال: كيف تظهر المصالح التي تجسدها الجماعات على المستوى التركيبي السردى؟

ونرى في هذه المقاربة المنهجية النوعية مساحة واسعة وشرعية للممارسة السوسيولوجية التي تكاد تهيم عليها لغة الأرقام وتقنيات جمع المعلومات السطحية والتي غالبا ما تقترب من سير للاراء والاتجاهات تخدم نتائجها الاستهلاك والإعلام التجاري أكثر مما تخدم الإنسان والجماعات البشرية باختلاف ثقافتها.

الخاتمة: نعمل دون انقطاع على تشجيع الطلبة استخدام المناهج الكيفية أو على الأقل عدم التقليل والتهاون في اكتسابها ، إيماننا بأن السوسيولوجيا تنتمي إلى العلوم الاجتماعية والإنسانية المنبثقة عن الفلسفة والفكر الاجتماعي ،و إن استعانت بالرياضيات والإحصاء فذلك بقصد إعطاء دلالات رقمية للمعطى الاجتماعي لتبيان طبيعة العلاقات بين المتغيرات وأبعادها. ولا يمكن لعامل إنكار أن بعض المعطيات الاجتماعية وما أكثرها لا يمكن إخضاعها للتكميم وان تحايلنا عليها لتعقيدها أو حساسيتها وهنا ضرورة استخدام المناهج النوعية بتقنياتها وخطواتها المعدة بطريقة علمية بحتة لكي لا يقع الباحث في الاستخدام العشوائي لها.هي مناهج علمية أثبتت نجاعتها ومصدقيتها من خلال استمراريتها وتطويرها وتفسيرها للكثير من الظواهر الاجتماعية المعاصرة .

المراجع:

- علي عبد الرزاق جليبي، المناهج الكمية والكيفية في علم الاجتماع، دار المعرفة الجامعية ، مصر ، 2012 .
- مورييس أنجرس ،منهجية البحث العلمي في العلوم الإنسانية ،ترجمة بوزيد صحراوي وآخرون ،دار القصبية للنشر ،الجزائر 2004 .
- صلاح الدين شروخ ،منهجية البحث العلمي ،دار العلوم للنشر والتوزيع ،عناية ،الجزائر ،2003.
- محمد ساري ،المنهج السوسيونقدي ،مجلة الأدب واللغة ،ملتقى علم النص ،جامعة الجزائر 2001
- محمد علي البدوي ،علم الاجتماع الأدب ،النظرية والمنهج والموضوع ،دار المعرفة الجامعية 2002 ،مصر.

Jean Pierre Des lauriers, Recherche qualitative, guide pratique, ed, Mc Grow Hille, Canada,1991

Pierre Paille, Alex Mucchielli, l'analyse qualitative en sciences humaines et sociales, éd, Armand colin, Paris 2003.

Raymond Quivy, Luc Van Compenhoudt, manuel de recherche en sciences sociales, Dunod, paris,1999

Madeleine Grawitz, méthodes des sciences sociales ,ed, Dalloz, paris, 11 éd, 2001.

Lucien Goldman, marxisme et sciences humaines, Gallimard, paris,1970

Lucien Goldman, structure mentale et création culturelle, éd , anthropos, Paris, 1970.

Lucien Goldman sociologie du roman, éd, Gallimard, Paris

Chaxel Sophie, Fiorelli Cecile , les récits de vie: outils pour la compréhension et catalyseur ,numéro 17 ,revue sociologie et société, janvier 2014

DİN EĞİTİMİ ALANINDAKİ DOKTORA TEZLERİNDE (2016-2021) KULLANILAN ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİ

Ayşe İNAN KILIÇ*

Özet

Dinin bilimsel açıdan eğitimin konusu olma ihtiyacından doğan ve Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren gelişmekte olan din eğitimi bilim dalı, İlahiyat Fakültelerinin Felsefe ve Din Bilimleri bölümü altında yer almaktadır. Bir bilim dalı olması hasebiyle sosyal bilimlerin araştırma yöntem ve tekniklerinden istifade ederek alanda lisansüstü düzeyde hazırlanan tezler ve makaleler aracılığıyla örgün ve yaygın din eğitimi sahasına hizmet etmektedir. Söz konusu eğitim türlerinin teorik ve ampirik düzeyde çalışmalara ihtiyaç duyması alanda hazırlanan tezlere de doğrudan yansımaktadır.

Bu araştırmada 2016 yılı ve sonrası din eğitimi alanında lisansüstü düzeyde hazırlanan doktora tezlerinde kullanılan bilimsel araştırma yöntemleri incelemeye konu edilmiştir. Çalışmanın amacı söz konusu zaman aralığında hazırlanan doktora tezlerini metodoloji bağlamında analiz etmektir. Tarama modelinde bir çalışma olan bu araştırmada kullanılan veriler 2016-2021 yılları aralığında tamamlanıp YÖK tez merkezinden PDF olarak indirilmesine izin verilen 69 tane doktora tezinden elde edilmiştir. Sistem üzerinden filtreleme işlemi ile ulaşıp indirilen tezlerin yalnızca yöntem bölümleri doküman analizi yöntemi ile içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırma sonucunda din eğitimi alanında son 5,5 yılda hazırlanan doktora tezlerinin sadece 4 tanesinin deneysel diğerlerinin ise kuramsal(teorik) olduğu; ayrıca 42 tanesi nitel, 12 tanesi nicel, 15 tanesinin ise hem nitel hem nicel verileri kapsayan karma araştırma yöntemlerini kullandığı tespit edilmiştir. Bazı tezlerde yöntem kısmı ayrı bir bölüm altında (Metodoloji/Yöntem) detaylı bir şekilde ele alınırken, bazı tezlerde ise yöntem bölümlerine hem biçimsel hem de içerik bakımından yeteri kadar yer verilmediği ortaya çıkmıştır. Nitel verilerin analizinde sıklıkla betimsel ve içerik analizi nicel verilerin analizinde ise ANOVA ve t-testi analizlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi Bilimi, Doktora Tezi, Araştırma Yöntemleri, Nitel Araştırma, Nicel Araştırma.

Research Methods Used in Doctoral Theses in Religious Education (2016-2021)

Abstract

The discipline of religious education, which emerged from the need for religion to be the subject of education from a scientific point of view and has been developing in Turkey since the 1980s, is under the Department of Philosophy and Religious Sciences of Theology Faculties. Since it is a branch of science, it serves the field of formal and non-formal religious education through the theses and articles prepared at the graduate level

* Dr. Öğr. Üyesi, Ayşe İNAN KILIÇ, Sinop Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, ainan@sinop.edu.tr

by making use of the research methods and techniques of social sciences. The need for theoretical and empirical studies in these types of education is also directly reflected in the theses prepared in the field.

In this research, scientific research methods used in doctoral dissertations prepared at the graduate level in the field of religious education in 2016 and later were examined. The aim of the study is to analyze the doctoral theses prepared in the mentioned time period in the context of methodology. The data used in this research, which is a study in the scanning model, were obtained from 69 doctoral theses, which were completed between the years 2016-2021 and allowed to be downloaded as PDF from YÖK thesis center. Only the method sections of the theses, which were accessed and downloaded through the filtering process on the system, were subjected to content analysis with the document analysis method. As a result of the research, only 4 of the doctoral theses prepared in the last 5.5 years in the field of religious education were experimental and the others were theoretical (theoretical); In addition, it was determined that 42 of them used qualitative, 12 quantitative, and 15 mixed research methods, which include both qualitative and quantitative data. In some theses, the method part was discussed in detail under a separate section (Methodology/Methodology), while in some theses, it was revealed that the method sections were not given enough space in terms of both form and content. It has been determined that descriptive and content analysis are frequently used in the analysis of qualitative data, and ANOVA and t-test analyzes are used in the analysis of quantitative data.

Keywords: Religious Education Science, Doctoral Thesis, Research Methods, Qualitative Research, Quantitative Research.

Giriş

Din Eğitimi Bilimi, sosyal bilimlerin gelişmesi ve yaygınlaşmasına paralel olarak Batıda 19. Yüzyıl Türkiye’de ise 20. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. (Aydın, 2018:24) Din Eğitimi Bilimi; din eğitiminin anlaşılması, açıklanması, kontrol edilmesi ve daha ileri düzeye taşınması ihtiyacından doğmuştur. (Tosun, 2014: 36-40) Dini eğitimin hâkim olduğu Osmanlı kültürünü tevarüs eden Türkiye’de Din Eğitimi Bilimine olan ihtiyaç, din derslerinin modern eğitim kurumları olan okullarda ayrı bir branş dersi olarak okutulmaya başlanması ile kendisini hissettirmiştir. (Bilgin, 1998:1) Bu okullarda okutulacak olan derslerin içeriği, yöntem ve araçları gibi temel eğitsel meseleleri modern ve bilimsel açıdan ele alma zorunluluğu bu disiplinin gelişimine zemin hazırlamıştır. İlk defa 13.05.1980 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde kök veren Din Eğitimi Anabilim Dalı, o tarihten günümüze dek oldukça hızlı bir gelişim kaydetmiştir. (Kızılabdullah, 2009:309) Türkiye Yükseköğretim Yeterlilikler Çerçevesine göre bilimler sınıflamasının beşerî bilimler kategorisinde yer alan (<http://tyyc.yok.gov.tr/>) İlahiyatın içindeki bölümlerden Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda lisansüstü düzeyde en fazla tez Din Eğitimi alanında hazırlanmıştır. (Çanakçı, 2020).

Din Eğitimi Bilimi yaygın şekilde hem İlahiyat hem de eğitim bilimlerinin yöntemlerinden istifade eden bağımsız bir disiplin (Tosun, 2014:59) olarak kabul edilmektedir. Bilimsel bir araştırmayı diğer araştırmalardan ayıran en temel özellik bilimsel yöntem kullanılmasıdır. (Karasar, 2007:13) Bilimsel araştırma yöntemi; herhangi bir alanda var olan bir problemin bilimsel yollarla çözümü için

verilerin toplanması, analiz edilmesi ve raporlaştırılması sürecinin belli kriterler eşliğinde gerçekleştirilmesi olarak açıklanmaktadır. (Sak vd., 2021:227–250) Yöntemi bir yol haritasına benzetecek olursak, araştırmacı tarafından yöntemin yazılması yola çıkmadan önce yolculuk hakkında detaylı bir planlamanın yapılması anlamını taşır ki bu yolda kaybolmamak adına mühimdir.

Herhangi bir araştırma yönteminin iki ana bileşeni veri toplama ve analiz teknikleri olmasına karşın; araştırma yöntemleri daha ziyade veri toplama tekniğine göre tasnif edilir ve isimlendirilir. (Ke ve Chu, 2017: 284–294). Yani gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı araştırmalar nitel araştırma; anket, ölçek gibi nicel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı araştırmalar ise nicel araştırma yöntemi olarak adlandırılır. Adından da anlaşılacağı üzere nicel araştırmalar miktar ve ölçüm gibi sayısal verilerle ilgilenirken; nitel araştırmalar özellik, anlam ve mahiyeti odaklarına alırlar. (Berg ve Lune, 2015:19) Son yıllarda sıklıkla tercih edilmeye başlayan karma yöntem ise aynı araştırma sorusu kapsamında hem nitel hem nicel veri toplama ve analiz yöntemlerinin kullanılmasını zorunlu kılan araştırmadır. Karma yöntem kullanmanın temel amacı; araştırmaya konu edilen şeyi daha iyi anlamak, açıklamak ya da bir önceki yöntemle elde edilen bulguları sınamaktır. Böylelikle karma yöntemle yapılan araştırmalar tek bir yöntem kullananlara kıyasla daha güvenilir ve geçerli kabul edilmektedir.(Çakır ve Kılıç, 2021)

Yöntem kapsamında herhangi bir araştırmanın modeli, veri toplama araçları/teknikleri, verilerin çözümlenmesi (analiz teknikleri) yer alır. Araştırmanın modeli(deseni); araştırmanın amacına uygun olarak, verilerin elde edilmesi ve analizi için gerekli şartların düzenlenmesi ve planlanmasıdır. (Büyüköztürk ve diğerleri, 2013) Söz konusu koşulların düzenlenmesine ilişkin tarama ve deneme olmak üzere iki tür yaklaşım bulunmaktadır. (Karasar, 2012) Tarama modeli; geçmişte ya da hali hazırda var olan bir durumu kendi koşulları içinde, değiştirme amacı olmaksızın olduğu haliyle betimlemeyi hedefleyen modeldir. Deneme modeli; her hangi bir konu hakkında neden-sonuç ilişkilerini belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından kontrollü bir şekilde gözlenmek istenen verilerin üretildiği modeldir. (Karasar, 2007:77, 87) s

Verilerin toplanması sürecinde ya araştırmacı tarafından yapılan doğrudan gözlem ya da soru sorarak yapılan dolaylı gözlem olmak üzere 2 temel yol kullanılır. Doğrudan gözlem yolu ile veri toplama teknikleri gözlem ve belgesel tarama (doküman metodu) iken dolaylı gözlemdaki teknikler ise görüşme(mülakat) ve yazışma'dır. Bu tekniklerin uygulanmasında işe koşulan veri toplama araçları; görüşme kılavuzu(formu), anket, ölçek, mektup, yazılı test ve her türlü kayıt ve belgelerden oluşabilir. Hemen her araştırma için kaçınılmaz olan belgesel tarama, yazılı kaynakları elde etme, okuma, not alma ve sonunda değerlendirme basamaklarını içermektedir. Başlı başına bir yöntem olarak da kullanılan doküman analizi, diğer nitel veri toplama araçlarının yanında ek bilgi kaynağı olarak da kullanılabilir. (Yıldırım & Şimşek, 2013). Sosyal bilimlerin kendine has doğası araştırmacıları doküman analizine yöneltmektedir. Başta eğitim olmak üzere sosyal bilimlerde yapılan bilimsel

çalışmalarda veri toplama aracı/tekniki olarak doküman analizinin arttığı gözlenmektedir. Doküman analizinin bu kadar tercih edilmesinde onun hem anketler, mülakat veya gözlemler gibi iyi bir veri toplama aracı olmasının hem de bazen daha ekonomik olmasının payı olduğu düşünülmektedir. (Sak vd., 2021:227–250)

Verilerin çözümlenmesi; araştırmanın amaçları doğrultusunda ana unsurlarını belirleme ve ayırt etme işlemleri olarak tanımlanmakta ve ham verileri sınıflandırma, istatistiksel çözümleme aşamalarından oluşmaktadır. (Karasar, 2007:153–90, 206-207.) Nitel araştırmalarda kullanılan veri analiz teknikleri betimsel analiz, içerik analizi iken nicel araştırmaların analizinde betimsel(frekans, standart puanlar, yığılma ve yayılma ölçüleri vb.) ve yordamsal istatistiklerden(hipotez testi, parametrik ve parametrik olmayan testler) yararlanılmaktadır. Verilerin analizinde araştırmacılara zaman ve daha güvenilir analiz yapabilme noktasında yardımcı bilgisayar yazılımları da geliştirilmiştir. Bunlardan SPSS, MATLAB gibi bazıları nicel; NVivo, MAXODA gibi bazıları da nitel veri analizinde en sık kullanılan programlardır.

1. Araştırmanın Konusu, Problemi ve Amacı

Dünya çapında Lisansüstü eğitim programında en üst dereceyi doktora programları oluşturmaktadır. (Balcı, 2013:1–20) Lisansüstü eğitim ve öğretim yönetmeliğinin doktora eğitimi ile ilgili 15. Maddesi şöyledir: “*Doktora çalışması sonunda hazırlanacak tezin, bilime yenilik getirme, yeni bir bilimsel yöntem geliştirme, bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama niteliklerinden en az birini yerine getirmesi gerekir.*” Görüldüğü gibi hazırlanan doktora tezlerinin alanında yenilikçi, bilimsel yöntem geliştirme ya da var olan yöntemleri kullanma konusunda yeterli olması beklenmektedir. Bu özellikleri ile bilim dünyasına katkı sunan doktora tezlerinin kullandıkları yöntemler araştırılmaya değer görülmektedir. Araştırma yöntemi herhangi bir araştırmaya başlamadan önce araştırmacının nasıl bir yol izleyeceğini konusunda rota belirler. Yani araştırmacı incelediği konuyu ele alırken nasıl ve ne şekilde davranacağını önceden teorik olarak belirler. Bir tezde başlangıç aşamasında yöntemin belirlenmesi ardından uygulamaya koyulması kadar önemli olan bir başka husus da tezin yazım aşamasında yöntemin detaylı şekilde ifade edilmesidir. Tezlerde titizlikle hazırlanan yöntem bölümü tezin hangi aşamalardan geçerek ne şekilde oluştuğunu açıkça ortaya koymak suretiyle birikimli ilerleyen bilime katkı sunma noktasında son derece mühimdir. Zira tezin yöntem bölümünde detaylı ve net biçimde yer verilen araştırmanın modeli, verilerin toplanması ve analizi gibi başlıklar başka araştırmacıların benzer durumda aynı yöntemi kullanabilmesine dolayısıyla başka bilimsel çalışmaların ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. (Karasar, 2007:75)

Din eğitimi alanında hazırlanan lisansüstü tezler hakkında yapılmış çeşitli araştırmalar bulunsa da sadece doktora tezi ve yalnızca yöntem bölümüne odaklanan bir çalışma bulunmamaktadır. Alanda hazırlanan doktora tezlerinin yöntemleri hem araştırmacıların eğilimleri ve hem de amaca uygun yol belirleme konusundaki yeterlikleri konusunda ipuçları barındırmaktadır. Bu araştırmanın problemi son

5,5 yılda din eğitimi alanında yapılmış doktora tezlerinde araştırmacıların hangi yöntemleri kullandıkları ve tezlerin yöntem bölümlerinin nasıl ele alındığıdır. Bu bağlamda araştırmanın amacı alanda 2016 yılı ve sonrasında hazırlanan doktora tezlerinin yöntem bölümlerini incelemektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma genel tarama modelinde nitel bir çalışmadır. Nitel araştırmaların esas amacı araştırılan konuyla ilgili betimsel ve gerçekçi bir durum resmetmektir. (Yıldırım ve Şimşek, 2008: 41) Tarama modelleri geçmişte ya da hâlihazırdaki bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlar. (Karasar, 2007:77) Bu çalışmada da tezlerde yer alan yöntem bölümü var olduğu şekliyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Veri toplama yöntemi olarak ise nitel araştırmalarda sıklıkla başvuru belgesel tarama (doküman analizi) kullanılmıştır. Çalışmaya konu olan tezler hakkındaki veriler, Ağustos-Eylül 2021 aralığında YÖK’ün resmi internet adresinden toplanmıştır. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) Bu tarihler arasında sistemde kayıtlı olup indirilmesine izin verilen din eğitimi konulu doktora tezleri incelemeye konu edilmiştir.

Verilerin toplanması aşamasında YÖK’ün tez tarama veri tabanına tarama terimi “din eğitimi” tez türü “doktora” izin durumu “izinli” yazılarak arama gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda toplamda 69 tane doktora tezine ulaşılmıştır. Sistemden PDF olarak indirilen tezlerin yöntem bölümleri tek tek önce içindekiler kısmında ardından tezin özellikle giriş kısmında aranmıştır. Tezlerin tümü yöntem çeşitliliği, yöntemin tezde yer alış yeri/biçimi, veri toplama araçları, veri analizi teknikleri gibi çeşitli başlıklar altında taranarak gruplandırmaya tabi tutulmuştur. Grupların kolaylıkla görülebilmesi ve sayılabilmesi için Microsoft Excel programına kaydedilmiş ve aynı özelliklere sahip olanlar aynı renklerle boyanarak ayırt edicilikleri artırılmıştır. Verilerin çözümlenmesi aşamasında içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi; temaları ve anlamları tespit etmek amacıyla herhangi bir verinin detaylı ve dikkatli bir şekilde incelenmesi, kodlanması ve yorumlanmasıdır. (Berg ve Latin’den aktaran Berg ve Lune, 2015:381) Zaten doküman analizinin kullanıldığı araştırmalarda, verilerin analizi işleme dayalı olmaktan ziyade veriler arasında anlamlı bağlantıların kurulması ve çıkarımlarda bulunulması esastır. (Can, 2017)

3. Bulgular ve Tartışma

Bu bölümde araştırma kapsamında incelenen doktora tezlerine ait bulgulara ve konuyla ilgili yorumlara yer verilecektir. Bu bağlamda 2016-2021 yılları arasında hazırlanan doktora tezlerinin üniversitelere göre dağılımı, araştırma konularına göre dağılımı, kullanılan araştırma yöntemleri, veri toplama araçları ve veri analiz yöntemlerine göre dağılımları tablolar halinde aşağıda gösterilmektedir.

3.1. Hazırlanan Doktora Tezlerinin Üniversitelere Göre Dağılımı

Tablo 1: Hazırlanan Doktora Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite Adı	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Toplam
Marmara	1	1	-	5	3	1	11
Ankara	2	2	3	1	2	-	10
Uludağ	-	-	-	3	-	3	6
N. Erbakan	1	2	2	-	1	1	7
Çukurova	1	-	-	3	1	-	4
S. Demirel	-	-	-	2	-	-	2
Atatürk	-	1	2	-	1	-	4
Cumhuriyet	1	2	1	1	-	-	5
İstanbul	-	2	-	1	1	-	4
Dokuz Eylül	1	-	1	-	-	-	2
R.T. Erdoğan	1	-	1	-	-	-	2
Ondokuzmayıs	-	1	-	1	1	-	3
Dicle	-	-	-	1	1	-	2
Hitit	-	-	1	1	-	-	2
Sakarya	-	-	1	1	-	-	2
Kâtip Çelebi	-	-	-	1	-	-	1
Onsekiz Mart	-	-	-	1	-	-	1
Toplam	8	11	12	22	11	5	69

Tablo 1'e göre araştırmaya konu olan aralıkta bünyesinde en fazla doktora tezi hazırlanan üniversiteler arasında ilk sıraları büyük ve köklü üniversitelerden (11) Marmara Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi (10) alırken; son sıraları ise yeni sayılabilecek İzmir Kâtip Çelebi (1) ve Onsekiz Mart (1) Üniversitesi almaktadır. YÖK kriterlerine göre doktora düzeyinde eğitim öğretim yapabilmek için bölümde asgari 1 profesör 2 doçent veya 2'si profesör olmak üzere toplamda 6 öğretim üyesi gereklidir. (<https://www.yok.gov.tr/kurumsal/idari-birimler/egitim-ogretim-dairesi/yuksek-lisans>) Bu asgari şartları yeni açılan üniversitelerin hemen karşılayamayacağı dolayısıyla öğretim elemanı, eğitim imkanları vb. gibi açılardan diğerlerine oranla geride kalacağı aşikardır. Bu nedenle doğal olarak yeni açılmış üniversitelerde lisansüstü düzeyde hazırlanan doktora tezlerinin sayısı oldukça azdır. Yıl bazında ise en fazla doktora tezinin 22 tez ile 2019 yılında hazırlandığı görülürken; 2020 ve 2021 yıllarındaki azalışta dünyayı her alanda sekteye uğratan pandeminin etkisinden söz edilebilir.

3.2. Hazırlanan Doktora Tezlerinin Konulara Göre Dağılımı

Araştırma kapsamında incelenen toplam 69 tane doktora tezinin 16 tanesi din eğitimi tarihi ve politikaları, 13’ü örgün din eğitimi, 9’u yaygın din eğitimi, 7’si din eğitimi felsefesi, 7’si din eğitimcilerine ilişkin yeterlikler, 5’i önder şahsiyetlerin eğitime dair görüşleri, 5’i Kur’an ve İslam merkezli çalışmalar, 4’ü eser incelemesi, 2’si din öğretiminde yöntem ve materyal geliştirme, 1 tanesi ise din eğitiminde yapılmış akademik çalışmaları inceleyen meta analiz konularını içermektedir. Görüldüğü gibi üzerinde en fazla tez hazırlanan konu kategorisinde din eğitimi tarihi ve politikaları ardından örgün din eğitimi yer almaktadır. Üzerinde en az tez hazırlanan konular arasında ise din öğretiminde yöntem ve materyal geliştirme ve önceki çalışmaları inceleyen meta analiz konuları yer almaktadır. Örgün eğitimin içinde de okul öncesi ve yükseköğretimde din eğitimi konularına daha az yer verildiği dikkat çekmektedir. Yorulmaz tarafından 2016 yılında yapılan araştırmalarda da en fazla doktora tezi örgün din eğitimi alanında olduğu görülmektedir. (Yorulmaz, 2016:50) Benzer şekilde ve Acuner-Türkan tarafından yapılan başka bir araştırma sonucunda da lisansüstü alanda en fazla tercih edilen tez konusunun örgün eğitim olduğu tespit edilmiştir. Örgün eğitimin içinde ise en fazla araştırma ilköğretim ve ortaöğretim, en az araştırma ise İmam Hatip Lisesi ve yükseköğretimde din eğitimi alanında olmuştur. (Acuner ve Türkan, 2016:1339) Türkiye’de ilköğretim ve ortaöğretimdeki din eğitimi Millî Eğitim Bakanlığının uhdesinde olduğundan örgün eğitim alanında ortaya çıkan her türlü değişim din öğretimi programlarına yansımaktadır. Dolayısıyla örgün din eğitiminde yaklaşım, müfredat, içerik, yöntem ve teknik, öğretmen yeterlikleri gibi eğitime dair boyutların yeniden araştırılması ihtiyacı hasıl olmaktadır. Bu nedenle zamana ve eğitim politikalarına bağlı olarak sürekli değişen örgün eğitim sahası araştırmacılar için münbit bir alan olarak gözükmemektedir. Bu gerçekliğin araştırma konularına yansımaları doğal kabul edilebilir. Bununla birlikte hem örgün eğitim içinde yer alan okul öncesi kurumlarda, İmam Hatip Liselerinde ve yüksek öğretimde din eğitimi konularının hem de eksik olan diğer konuların da araştırılmaya değer olduğu dolayısıyla bunlarla ilgili doktora düzeyinde çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğu söylenebilir.

3.3. Hazırlanan Doktora Tezlerinde Kullanılan Yöntemler

Tablo 2: Hazırlanan Doktora Tezlerinde Kullanılan Yöntemler

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Toplam
Nitel	5	8	6	13	8	2	42
Nicel	2	3	4	5	1	-	15
Karma	1	1	2	3	2	3	12
Toplam	8	12	12	21	11	5	69

Tablo 2'e göre hazırlanan 69 tane doktora tezinin 42 tanesi nitel, 12 tanesi nicel, 15 tanesi ise karma yöntem kullanmıştır. Tezlerden 2 tanesinde doküman analizi yöntemini kullanılmasına rağmen yöntem hiç belirtilmemiş, karma veri toplama araçlarının kullanıldığı bir tez ise yöntem kısmında nitel olarak ifade edilmiştir. Bu araştırmada tezlerde belirtilen literatür tarama da tıpkı doküman analizi gibi nitel araştırma kapsamında sayılmıştır. Zira nitel araştırmalarda veriler gözlem, mülakat ve dokümanlar yoluyla toplanır (Berg ve Lune, 2015) Dokümanların genel bir incelenmesi olan literatür taraması, analiz ve sentezler yoluyla derinleştirilebilir. Bu bağlamda değerlendirdiğimiz doktora tezlerinin yaklaşık %60,8'i nitel, %21,7'si nicel, %17,3'ü karma araştırma yöntemlerini kullanmıştır.

2015 yılında Türkan tarafından yapılan araştırmada lisansüstü tezlerde en çok kullanılan yöntemlerin; %19,5 ile doküman incelemesi, %18,3 ile alan araştırması ve %13,3 ile literatür taraması olduğu tespit edilmiştir. (Türkan, 2015: 43–44) 1954-2015 yılları arasında Din Eğitimi alanında lisansüstü tezlerle ilgili yapılan başka bir araştırmada ise nitel araştırma yönteminin en az kullanılan yöntem olduğu tespit edilmiştir. (Yorulmaz, 2016:55–56) Çanakçı tarafından 2020 yılında yapılan başka bir araştırmada din eğitimi alanındaki lisansüstü tezlerde daha çok literatür taraması yönteminin kullanıldığı, ardından nitel ve nicel yöntemlerin, en az ise karma yöntemin kullanıldığı tespit edilmiştir. (Çanakçı, 2020:277–306) Bu sonuçlar dikkate alındığında din eğitimi alanında eski yıllara kıyasla nitel ve karma yöntemlerin kullanılışında bir artış olduğu görülmektedir. Diğer araştırmalarda olduğu gibi literatür taraması türündeki çalışmalar bu alanda hala en çok tercih edilen tür olmaya devam etmektedir. (Yorulmaz, 2016:55)

3.4. Hazırlanan Doktora Tezlerinin Yöntem Bölümlerinin Ele Alınış Biçimine Göre Dağılımı

Tablo 3: Hazırlanan Doktora Tezlerinin Yöntem Bölümlerinin Ele Alınış Biçimi

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Toplam
Ayrı bölüm	4	4	6	5	3	-	22
Girişte değinilmiş	-	2	-	1	-	1	4
Yöntem başlığı altında	4	5	7	15	8	4	43
Toplam	8	11	13	21	11	5	69

Yöntem bölümünün içerisinde ise genellikle araştırmanın modeli, araştırmanın deseni, çalışma grubu, evren ve örneklem, veri toplama tekniği ve araçları, verilerin toplanması, verilerin analizi gibi alt başlıklar yer almaktadır. (Büyüköztürk, 2010:298) Burada kaç tane ve hangi tür başlık kullanıldığı araştırmacıya bağlı olup, kullanılan alt başlıklar araştırmanın açıkça anlaşılmasını ve tekrarlanmasına imkân verecek şeffaflıkta ayrıntılar yer almalıdır. (APA Yayınları, 2009:41) Tablo 3'e göre doktora tezlerinin 43 tanesi (%62'si) kullandığı yönteme ilişkin bilgileri giriş başlığının altında yer alan Yöntem (Metodoloji) alt başlığı içinde aktarmıştır. Tezlerin 22 tanesi (%32'si) ise yöntemi ayrı bir bölüm olarak

detaylı şekilde (en uzun 40 sayfa) ele almıştır. Bu tezlerde araştırmanın deseni, evren, örneklem, geçerlik güvenirlik, verilerin toplanması analizi vb. gibi tüm alt başlıklar ayrıntılı olarak rapor edilmiştir. Tezlerin sadece 4 tanesinde (%6'sı) ne ayrı bir alt başlıkta ne de bölümde yöntem kısmına yer verilmiştir. Bunun yerine giriş başlığının son paragraflarına doğru birkaç cümle ile yüzeysel bir şekilde yöntem kısmına atıfta bulunulmuştur. Yöntem konusunda oldukça yetersiz olan bu tezlerden 2 tanesi aynı danışman tarafından yönetilmiştir. Görüldüğü gibi tezlerde yöntem bölümü genellikle giriş bölümünün içerisinde yer almaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden biri Din Eğitimi alanında hazırlanan doktora tezlerinin büyük bölümünün doküman analizi yöntemini kullanmasıdır. Çünkü doküman analizi yöntemi sosyal bilimlerde hemen herkesin hakkında bilgi sahibi olduğu ve sıklıkla kullandığı, çoğunlukla evren örneklem gibi alt başlıklar gerektirmeyen bu nedenle detaylı açıklamalara gerek duyulmayan bir yöntem olarak bilinmektedir. (Dura, 2005:342)

3.5. Hazırlanan Doktora Tezlerinde Kullanılan Veri Toplama Araçlarına/Tekniklerine Göre Dağılımı

Tablo 4: Hazırlanan Doktora Tezlerinde Kullanılan Veri Toplama Araçları/Teknikleri

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Toplam
Yazılı doküman	2	6	5	9	7	2	31
Yalnızca Anket/Ölçek	2	3	4	5	1	-	15
Mülakat	3	2	1	4	1	-	11
Karma(nitel+nicel araçlar)	1	1	2	3	2	3	12
Toplam	8	12	12	21	11	5	69

Tezlerin %44,9'u yazılı doküman, %15,9'u mülakat, %21,7'si anket, %17,3'ü ise karma veri toplama araçlarını kullandıkları tespit edilmiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı tezlerden 2 tanesinde doküman analizinin yanı sıra odak grup çalışması, 1 tanesinde gözlem ve mülakat, 1 tanesinde ise mülakat, gözlem ve eğitici drama tekniği bir arada kullanılmıştır. Nicel yöntemle hazırlanan tezlerin 4 tanesinde anket, 7 tanesinde ölçek, 4 tanesinde ise anket ve ölçek birlikte kullanılmıştır. Karma yöntemle hazırlanan tezlerden 1 tanesinde anket ve mülakat, 2 tanesinde ölçek ve mülakat, 1 tanesinde anket, ölçek ve doküman, 6 tanesinde anket, mülakat ve doküman, 1 tanesinde ise anket, mülakat, doküman ve gözlem veri toplama araçları bir arada kullanılmıştır. Bu sonuçlara göre incelenen doktora tezlerinde nicel veri toplama araçları bakımından anketlere ilaveten bizzat araştırmacı tarafından ya da başka araştırmacılar tarafından önceden geliştirilmiş ölçeklerin kullanımında artış olduğu göze çarpmaktadır. Nitel veri toplama araçlarında ise yarı yapılandırılmış mülakatlar hala ön sırada yer almakla birlikte bunlara ek olarak odak grup çalışması, katılımlı gözlem, eğitici drama gibi çeşitli tekniklere az da olsa yer verilmeye başlandığı gözlenmektedir.

3.6. Hazırlanan Doktora Tezlerinde Kullanılan Veri Analizi Teknikleri

Araştırma kapsamında incelenen doktora tezlerinde nitel araştırmaların analizinde en çok içerik analizi ve betimsel analiz tekniğinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Son yıllarda nitel veri analiz programlarından olan MAXQDA'nın bir tezde, NVİVO10'nun ise 4 tezde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra araştırmacıların kendi ifadeleriyle arkeolojik ve soy bilimsel çözümleme, çapraz durum analizi, durum değişimi analizi, meta analiz, uluslararası karşılaştırma (cross national) yöntemi, tanımlayıcı analiz gibi veri analizi teknikleri birer tezde kullanılmıştır.

Nicel araştırmaların verilerinin çözümlemesinde ise daha çok hazır istatistik programlarından olan SPSS'in çeşitli versiyonları kullanılmıştır. Bu bağlamda betimleyici ve yorumlayıcı istatistikler (frekans, ortalama, Mann Whitney U Testi, Kruskal Wallis H Testi, t testi, ANOVA, Polyserial korelasyonu, Pearson product-moment korelasyonu) sıklıkla tercih edilmiştir. Ayrıca AMOS ve MATLAB istatistiksel veri hazırlama ve inceleme programının da birer kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

2016- 2021 yılları arasında Din Eğitimi alanında hazırlanan doktora tezlerinin çoğunlukla *“bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama”* şeklinde gerçekleştirildiği görülmektedir.

Tezlerin yaklaşık olarak %60,8'i nitel, %21,7'si nicel, %17,3'ü karma araştırma yöntemlerini kullanmıştır. Tezlerin sadece 4 tanesi deneysel geri kalanlar ise kuramsal(teorik) tarzda hazırlanmıştır.

Bazı tezlerde yöntem ayrı bir bölüm altında nicelik ve nitelik bakımından detaylı şekilde ele alınmış olmasına karşın; bazı tezlerde yöntem kısmının 1-2 cümleyle geçirildiği ya da yöneme hiç değinilmediği görülmektedir.

Veri toplama araçlarından doküman metodu (belgesel tarama) en sık tercih edilen yöntemdir. Tezlerde veri toplama aracı olarak %44,9'u yazılı doküman, %15,9'u mülakat, %21,7'si anket, %17,3'ü ise anket, mülakat, gözlem, odak grup gibi karma araçlar birlikte kullanılmıştır. Bütün tezlerin hepsinin teorik çerçevesinde literatür taraması kullanılmıştır.

Yukarıdaki sonuçlardan sonra şu önerilerde bulunulabilir:

1. İlahiyat alanında Lisansüstü eğitim esnasında alınan Araştırma Teknikleri Dersine daha fazla önem verilmelidir.
2. Alandaki danışmanların doktora tezlerindeki yöntem kısmına titizlik göstermesi gerekmektedir.
3. Tez öğrencilerine ve araştırmacılara sertifika programları ya da hizmet içi eğitimler aracılığıyla araştırma yöntem ve teknikleri hakkında eğitim desteği sağlanmalıdır.
4. Lisanslı nicel ve nitel veri analizi programlarının araştırmacılara ücretsiz sağlanması gerekir.

Kaynakça

- Acuner, H. Yusuf ve Türkan, M. (2016). Türkiye’de din eğitimi alanında yapılan lisansüstü çalışmaların konu yönelimleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Nisan*, 1334–1343.
- APA. (2009). *Amerikan Psikoloji Derneği yayım klavuzu*. Kaknüs Yayınları.
- Aydın, M. Ş. (2018). *Açık toplumda din eğitimi yeni paradigma ihtiyacı* (2. Basım). Nobel Yayıncılık.
- Balcı, A. (2013). Doktora programı: Türk üniversiteleri doktora programları için bazı öneriler. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(2).
- Berg, Bruce ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Hasan Aydın(Çev.) Eğitim Yayınevi.
- Bilgin, B. (1998). *Eğitim bilimi ve din eğitimi*. Gün Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş. vd. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (5. Baskı). Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş. vd. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Çakır, A., & Kılıç, S. T. (2021). Bilimsel çalışmalarda karma yöntem nasıl kullanılır? *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42 (Özel sayı 1).
- Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Pegem Akademi.
- Çanakçı, A. A. (2020). Türkiye’de yapılan din eğitimi başlıklı yüksek lisans ve doktora tezleri üzerine bir analiz (1986 -2019). 277–306.
- Dura, V. (2005). (2005). *Düşünme Araştırma Yazma*. Başak Matbaacılık.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (17. Baskı). Nobel Yayın.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (24. baskı). Nobel Yayınevi.
- Ke, Q., & Chu, H. (2017). Research methods: What’s in the name? *Library &Information Science Research*, 39(4), 284–294.
- Kızılabdullah, Y. (2009). İlahiyat fakültelerinin kuruluşundan bugüne din eğitimi bilimi alanında yapılan çalışmalar üzerine bir değerlendirme. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2(1), 305–314.
- Sak, R. vd. (2021). *Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi*. 4, 227–250.
- Tosun, C. (2014). *Din eğitimi bilimine giriş* (7. Baskı). Pegem Akademi.
- Türkan, M. (2015). *Türkiye’de Din Eğitimi Alanında Yapılan Lisansüstü Çalışmaların İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi*. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.
- Yıldırım ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yorulmaz, B. (2016). Türkiye’de din eğitimi alanında yapılan lisansüstü çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(46), 41.

MODERN DÖNEM DİN SUNUMUNDA DOĞMATİK YÖNTEME ALTERNATİF OLARAK RASYONEL SÖYLEM GELİŞTİRMENİN ÖNEMİ

Muzaffer BARLAK*

Özet

Katolik kilisesinin dini veriler karşısında objektif bilimsel bulgulara dahi geçit vermeyen katı tutumu, Orta çağ Avrupası'nda dine karşı belirgin bir tepkiye sebep olmuştur. Bu tepkinin somut bir sonucu olarak Reform hareketi yaşanmış, bu kapsamda dine ait olanla dünyaya ait olanın arasına kalın bir duvar örülmüştür. Diğer bir ifadeyle Avrupa'da yaşanan reformist gelişmeler sonucunda din bilgisi dogmatik bir kategori; bilimsel bilgi ise rasyonel bir kategori şeklinde tanımlanmıştır. Orta çağ Katolik kilisesinin akıl karşıtı tutumu sebebiyle Avrupa'da kendisine uygun bir zemin bulan bu sınıflandırma, diğer coğrafyalarda da kabul görmüş ve küresel ölçekte benimsenen modern bilimsel paradigmaya temel oluşturmuştur. Din bilgisinin dogmatik bir kategori olarak tanımlanması, başta Hristiyanlık olmak üzere İslâm dışındaki diğer bütün dinler için gerçekten de anlamlı durmaktadır. Orta çağda Kilise yargılamaları sonucunda işkence gören veya ölüme mahkûm edilen pek çok bilim insanının bulunması, bu durumun açık göstergesi konumundadır. Ancak kanaatimizce İslâm dini söz konusu edildiğinde din bilgisine yönelik olarak "dogmatik" nitelemesinde bulunmak, gerçeği yansıtmayan bir nitelendirme olacaktır. Zira İslâm dininin temel metinleri olan Kur'an ve hadisler, her fırsatta aklın önemini vurgulamakta ve akıl bilgisine tâbi olmaya çağırmaktadır. Diğer dinlerde aklın sağladığı bilgi ile dinin aktardığı bilgi arasında uzlaşma bulunmamasından dolayı bu dinlerin din bilgisini dogmatik olarak nitelemek suretiyle hayatın dışına itmeleri makul karşılanabilir. Ancak İslâm dininde akla ve aklın sağladığı bilgiye verilen değer ortada iken İslâm dininin sağladığı bilginin de "dogmatik bilgi" olarak değerlendirilmesi doğru olmayacaktır. Modern insanın algısında aklın ve bilimin sağladığı bilgiye gösterilen itibar, müşahade ettiğimiz bir durumdur. Aynı zamanda İslâm dininin bu bilgi türleri ile tam bir uzlaşma içinde bulunduğu da İslâm dininin başlıca iddialarındandır. O halde modern dönemde din sunumu yapılırken takip edilmesi uygun olacak yöntem, kanaatimizce dogmatik değil rasyonel yöntem olmalıdır. Zira ancak böyle bir yöntem zamanın ihtiyaç ve beklentilerini dikkate alan bir yaklaşım olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, akıl, din bilgisi, dogmatik, rasyonel.

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi, mbarlak@sinop.edu.tr

The Importance of Developing Rational Discourse as an Alternative to the Dogmatic Method in Modern-Era Religious Presentation

Abstract

The strict attitude of the Catholic Church, which did not allow even objective scientific findings in the face of religious data, caused a important reactions against religion in Medieval Europe. The Reform movement was experienced as a concrete result of this reaction, and in this context, a thick wall was built between what belonged to religion and what belonged to the world. In other words, as a result of the reformist developments faced in Europe, religious knowledge was defined as a dogmatic category, and scientific knowledge was defined as a rational category. This classification, which found a suitable ground in Europe with the anti-rational attitudes of the medieval Catholic Church, was accepted in other geographical areas and constituted the basis for the modern scientific paradigm adopted on a global scale. As a dogmatic category, the definition of religious knowledge really makes sense for Christianity and all religions except Islam. The fact that many scientists were tortured or sentenced to death as a result of the Church trials in the Middle Ages is a clear indicator of this. However, when the religion of Islam is considered, it would be an inaccurate characterization to describe religious knowledge as “dogmatic” in our opinion. Because the Qur’an and Hadiths, which are the basic texts of the religion of Islam, emphasize the importance of reason at every opportunity, and invite us to follow the knowledge of reason. As there is no agreement between the knowledge provided by the mind and the information conveyed by the religion in other religions, it can be considered reasonable for these religions to exclude the knowledge of religion from life by characterizing it as dogmatic. However, although the value attributed to the mind and the knowledge provided by the mind are obvious in the religion of Islam, it would not be accurate to evaluate the knowledge provided by the religion of Islam as “dogmatic knowledge”. The respect to the knowledge provided by reason and science in the perception of modern people is a condition observed. Also, it is one of the main claims of the religion of Islam that it is in full agreement with these types of knowledge. In such a case, the method that would be appropriate to follow while presenting religion in the modern period must be a rational method, not a dogmatic one since only such a method can be considered as an approach taking into account the needs and expectations of the time.

Keywords: Kalam, Reason, Religious Knowledge, Dogmatic, Rational.

Giriş

Yunanca episteme ve logos kelimelerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan Epistemoloji kavramı, Türkçe’de biligibilim anlamına gelmektedir. Bu kavram ilk kez İskoçyalı düşünür J. F. Ferrier tarafından kullanılmıştır. Bu kullanımın ardından düşünce tarihinde bilgi üzerine yürütülen mülâhazalar epistemoloji başlığı altında ortaya konulmuştur. Epistemoloji biliminin gayesi, hangi alanda bilgiler sunduğu önemli olmaksızın bilimleri inceleyerek, onların bilgisel tahlillerini yapmaktır. Bu anlamda epistemoloji, bütün bilimlerin bilimidir (Hançerlioğlu, 2000: 2/62). Epistemoloji Türkçe’de aynıyla ifade edilebilirken daha çok bilgi felsefesi şeklinde kullanılmaktadır. Bilgi felsefesi insan bilgisinin imkânını, kaynağını, yapısını, ölçütlerini, neliğini ve sınırlarını konu edinmekte; bu kapsamda insan

zihninin bilgiyi elde etme yolları ve yapısıyla ilgilenmektedir. Dolayısıyla bilgi felsefesi, bilgiyi özü itibariyle işlemeye çalışmaktadır (Çüçen, 2007: 87).

Bilgi felsefesinin en temel kavramları, bilen, bilinen ve bilgidir. Bilen'e felsefi literatürde süje veya özne de denilmektedir. Aynı şekilde bilinene, obje veya nesne de denilmektedir. Bu ikisi arasındaki ilişkiden ortaya çıkan ürün ise bilgi olarak adlandırılmaktadır. Yani bilgi, özne ile nesne arasındaki ilişki sürecinde meydana gelen olguya verilen addır (Bolay, 1996: 42). Bilgi felsefesinin merkezî kavramı ve odak noktası doğruluktur. Gerçeklik kavramı da bilgi felsefesinin temel kavramlarından olmakla birlikte bu kavram, hedef olmaktan ziyâde referans değer konumundadır. Doğruluk ve gerçeklik kavramları günlük kullanımda aynı durumların ifadesi için kullanılabiliriyorsa da felsefi anlamda bu iki kavramın ifade ettiği anlamlar farklıdır. Doğruluk, bir düşüncenin gerçeklikle gösterdiği uyumdur. Yani doğruluk düşünceyle ilgili bir durumdur. Doğruluk düşüncededir. Gerçeklik ise düşünceden bağımsız olarak varlığını sürdüren nesne veya olguya denir. Yani gerçekliğin insan düşüncesiyle ilişkisi sadece bilgiyi doğuracak ilişki bağlamındadır. Düşünceden bağımsız olarak varlığı devam eden ve düşüncedeki doğruluğa kaynaklık eden varlığın özelliğine gerçeklik denir. Doğruluk bir değer, gerçeklik ise bir var olma durumudur (Çüçen, 2007: 87).

1. Doğru Bilginin İmkânı

Doğru bilgiyi elde etmenin mümkün olduğu konusunda Septikler dışında genel bir uzlaş zemininin bulunduğunu ifade etmek mümkündür (Arslan, 1996: 36-37). Bununla birlikte doğru bilginin kaynağıyla ilgili olarak farklı yaklaşımların bulunduğu görülmektedir. Modern bilimsel paradigma çerçevesinde doğru bilgiye ulaşmanın imkânını savunan yaklaşımları dört başlıkta özetlemek mümkündür. Bu yaklaşımların ilkinde göre doğru bilginin kaynağı deneydir. Bu görüş, emprizm olarak da anılır. Emprist görüşü benimseyenlerin temel tezi tabula rasa üzerine kuruludur. Onlara göre insan doğduğunda zihni tabula rasa yani boş bir levha gibidir. Egzistansiyal olarak onda hiçbir şey var değildir. İnsan zihni boştur ancak yazılmaya imkân veren bir anlama yetisine sahiptir. Bu sayede deneyimlerimiz aracılığıyla oluşan izlenimler ve bu izlenimlerin meydana getirdiği idelerle insan zihni dolmaya başlar. Bu izlenimlerin elde edilmesi için ise tek kaynak duyularımızdır. Biz duyularımız sayesinde izlenimler edinmekteyiz. Öyleyse bilgiye kaynak olan da izlenim edinmemizi sağlayan duyularımızdır. Bu izlenimler zihindeki anlama yetisi sayesinde soyutlaşıp ide ve tasarım haline gelerek bilgiye dönüşür (Russell, 2004: 63).

İkinci yaklaşıma göre doğru bilginin kaynağı akıldır. Bu görüşe rasyonalizm de denilmektedir. Rasyonalist görüşü benimseyenlerin deneyiciler üzerine temel savı duyularımızın her zaman bizi gerçeklikle örtüşen verilere ulaştırmadığı yönündedir. Hayat bir hareketten, dönüşümden, devinimden ibaret olduğuna göre böyle bir gerçekliğin doğru bilgisini deneyde arayamayız. Çünkü deneyler şartlara göre değişen sonuçları bize verirler. Öyleyse değişmez bilgi ancak değişmeyen bir olgunun bilgisi

olmalıdır. Böyle bir varlık ise değişen sonuçları bize veren deney kapsamında elde edilemez. Ayrıca deneyimdeki bireysellik onun ortak bilgiyi veremeyeceğinin bir başka göstergesidir. Ancak değişmeyen her yerde ve her durumda aynı olan bilgi bize doğru bilgiyi verebilir. Bu tür bilginin kaynağı ise aklıdır. Aklın bilgileri apriori olarak doğuştan bizde var olan bilgilerdir. Değişim ve dönüşüme uğramazlar. Dolayısıyla insan zihni başlangıçta boş bir levha gibi değildir. Aksine doğuştan bazı bilgilerle donatılmış haldedir (Ülken, 1972: 59-60).

Üçüncü yaklaşıma göre bilginin kaynağı hem akıl hem deneydir. Bu görüşe kritisizm de denir. Bu görüş sahiplerine göre tek başına deney ya da tek başına akıl bilginin elde edilmesi için yeterli değildir. Deney ve aklın verilerinin birbiriyle olan bağlantı ve etkileşimi bilginin kaynağıdır. Bilginin başlangıcı deneydir ancak bu kaynaktan gelen aposteriori veriler ancak aklın elinde apriori kavram ve kategorilerle işlenerek bilgiye dönüşür (Arslan, 1996: 47).

Son yaklaşıma göre ise bilginin kaynağı sezgidir. Bu görüşe entüisyonizm de denir. Bu görüş sahiplerine göre, doğru bilginin kaynağı aracısız olmalıdır. Aracılı olarak meydana gelen her şey, aracın taşıdığı niteliklerin etkileriyle değişerek gelir. Bu durum da bilginin gerçeklikle arasındaki uyumun kaybolmasına neden olur. Dolayısıyla doğru bilgi ortaya çıkmaz. Buradan hareketle söylenebilir ki doğru bilgi aracısız olmalıdır. Böyle aracısız bir kaynak, deneyin ve aklın dışında üstün bir güç olan sezgide aranmalıdır. Düşüncelerin açığa vurumu terim ve kavramlar yoluyla olur. Terimlerin ve kavramların kullanımıyla ifade edilen gerçekler dilsel anlatımın sınırları içerisinde kalacak ve gerçekliği birebir yansıtamayacaklardır. Sezgi gücü dilsel anlatımın öğeleri olan terim ve kavramlardan uzaktır. Bunun için gerçekliği kavramanın tek yolu da bu olmalıdır. Zira sezgi kelimelerle anlatılmaz ancak yaşanır (Arslan, 1996: 47-48).

Modern bilimsel paradigma çerçevesinde ele alındığında doğru bilgiye ulaşma yöntemleri hakkındaki genel sınıflandırma bu şekilde sunulmaktadır. Doğru bilgiyi elde etmeye yönelik bu yaklaşımların bir yansıması olarak neredeyse genel kabul haline gelecek şekilde epistemolojik evrendeki bilgi türleri de ikinci bir sınıflandırmayla ortaya konulmuştur. Din sunumunda tercih edilmesi gereken veya tercih edilmesi uygun olan yöntem üzerine konuşabilmek için öncelikle bu türlerden bahsetmek gerekmektedir.

2. Bilgi Türleri

Bilgi türlerini gündelik, bilimsel, teknik, felsefi, estetik ve dinî bilgi olmak üzere altı başlıkta sıralamak mümkündür (Kazanç, 2014: 105-145). Gündelik bilgi, insanların günlük yaşantılarındaki tecrübelerden hareketle elde ettikleri sıradan bilgilerdir (Arslan, 1996: 13-14). Bilimsel bilgi, belli bir amaç ve yöntem doğrultusunda sistemli bir çabanın ürünü olarak elde edilen tutarlı, sınanabilir, kanıtlanabilir, nesnel ve objektif bilgilerdir (Soykan, 1998: 55-84; Ural, 1998: 14-15). Bilimsel bilgi kendi içinde formel bilimler, doğa bilimleri ve insan bilimleri şeklinde alt kategorilere ayrılmaktadır.

Teknik bilgi alet geliştirme, araç-gereç geliştirme ile ilgili bilgilerdir. Felsefi bilgi var olanlar ve var olanların birbirleriyle ilişkilerini ele alan akıl temeline dayalı olarak ortaya konulmuş düzenli ve tutarlı bilgilerdir (Kazanç, 2014: 132-133). Estetik bilgi, insanların beğenme duygularını uyandıracak eserlerin ortaya konulma süreçlerinde ortaya çıkan bilgilerdir (Timuçin, 2000: 15-30). Son olarak dinî bilgi ise, çeşitli dinler tarafından mutlak doğruluk iddiasıyla ileri sürülen bilgilerdir. Yaygın kanaate göre bu bilgi türünün belirgin vasfı, dogmatik olmasıdır.

Bu sınıflandırma ve tanımlamalarda dikkat çeken önemli bir husus, kategorik bir yaklaşım çerçevesinde bilimsel bilginin rasyonel olmakla nitelenmek suretiyle olumlanması; dinî bilginin ise dogmatik olmakla nitelenmek suretiyle doğrudan veya dolaylı olarak olumsuzlanmasıdır. Diğer bir ifade ile bu bakış tarzında, nesnel verilerden hareketle doğrudan elde edilen bilgiler, doğruluğundan şüphe edilmeyecek bilgiler olarak sunulmakta; ancak nesnel verilere doğrudan dayanmayan bilgiler, bilimin konusu olmaya dahi lâyık görülmemektedir.

Bilgi felsefesi batıdaki haliyle, özellikle de materyalist-pozitivist anlayışa sahip düşünürlerde, bu sınıflandırmalara paralel şekilde, görünürdeki verilerden hareketle oluşturulan bir felsefe türüdür. Dolayısıyla semavi âlemle kurulan bir ilişkiden ya da böyle bir ilişki ile elde edilmesi muhtemel bilgilerden herhangi bir unsuru sistemleri içerisinde görmek pek mümkün değildir. Bilgi felsefesine yönelik anlayışın oluşması aşamasında her bir düşünürün benimsediği inanç, ideoloji ya da hayat görüşünün belirleyici olduğu ortadadır. Buradan hareketle, materyalist-pozitivist bir bakış açısıyla oluşturulan bir sınıflandırmada dinî bilginin hiçbir şekilde doğruyu elde etme aracı olarak görülmemesi doğal karşılanabilir (Meriç, 2005: 191-192). Ancak İslâm dünyasındaki bilgi felsefesine yönelik düşünceler içerisinde İslâm'ın temel öğelerinin izlerini görmemiz de beklenen bir durum olmalıdır. Bu çerçevede Müslüman düşünürlerin, bilgi felsefesine ilişkin kanaat geliştirirken İslâm inanç sisteminin en etkin elemanı olan ilahi vahiy bağlantısını göz önünde tutmaları gerekmektedir. Kanaatimizce dinî bilginin dogmatik olmayla nitelenerek âdeta şüpheli bilgiler arasına sokulması ve sadece ilgili dine inananların bilgi kaynağı olabileceğinin vurgulanması, isabetsiz ve indirgemeci bir yaklaşımdır. Nitekim naslarının sağlamasını, yine kendi nasları ile açıklayan bir dinin veya dünya görüşünün dogmatik olmayla nitelenmesi şaşılacak bir durum değildir. Bununla birlikte naslarının sağlamasını aklın, doğanın, insanın, göksel cisimlerin ve bunlar gibi sınanabilir göstergelerin şahitliğine sunan bir dinin dogmatik olmayla nitelenmesi isabetli bir tutum olmayacaktır. Din bilgisinin dogmatik olduğu söylemini isabetsiz bulmamızın gerekçesi bu şekilde ifade edilebilir. Bu söylemin indirgemeci bir tutum olduğu şeklindeki ifademiz ise daha çok dinî bilginin dogmatik olmayla nitelenmesine sebep olan tarihsel süreç ile ilgilidir.

3. Dini Bilgilerin Dogmatik Olmakla Nitelenmesinin Sebebi

Din bilgisinin dogmatik olduğunun kabul edilmesi, bu bilgiyi hiçbir somut veya mantıkî değere dayanmayan, gerekçesiz ve temelsiz bir konuma düşürmektedir. Bu durumda din bilgisine tâbi olmak, anlayarak ve kavrayarak gerçekleşen şuurlu bir eylemi değil de salt kabule dayanan mantık dışı bir bağlılığı çağrıştırmaktadır. Gerçeklik ve geçerliliğini sadece kendi verileriyle ortaya koymayı tercih eden dini yapılar için böyle bir nitelemenin yapılması, yani bu dinlerin dogmatik olduklarının ifade edilmesi isabetli bir tutum olarak görülebilir. Ancak gerçeklik ve geçerliliğini kendine ait kaynaklara değil de harici unsurlara referansla ortaya koyan dini yapılar için böyle bir nitelemenin yerinde olmayacağını ifade etmek gerekir. Bu noktada dini bilginin hangi tarihsel koşullarda ve hangi dini yapı/yapılardan dolayı dogmatik nitelemesine maruz kaldığını tahlil etmek durumundayız. Modern bilimsel paradigmanın oluşum ve gelişiminin Avrupa kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmaz. O halde modern bilimsel paradigma dahilinde din bilgisinin dogmatik kategoride sınıflandırılmasının sebebini de Avrupa tarihinde aramak gerekecektir.

Avrupa’da orta çağ, neredeyse bütün hayatın Kilisenin kontrolünde devam ettiği bir süreci ifade eder. Bu dönemde gerek din adamları gerek halk; gerek yaşayanlar gerekse ölümler için Hristiyanlık ve hatta bütün hayat, Kilisenin ortaya koyduğu anlam ve prensiplere uygun olarak varlığını sürdürmüş veya sürdürmek zorunda kalmıştır (Roberts, 2010: 233). Avrupa’nın genelinde ruhban sınıfının elde ettiği ayrıcalıklı konuma karşı koyabilen başka bir güç olmamıştır. Papalar, elde ettikleri ve sıkı sıkıya sahip çıktıkları imtiyazlı statülerini papalık monarşisinin kuruluşunda güçlü bir şekilde kullanmışlardır (Roberts, 2010: 235). Siyâsi (devlet), askeri (ordu) ve dini (Kilise) otoriteler, Kilisenin önderliğinde ve iş birliği halinde her türlü muhalif harekete karşı güçlerini birleştirmişlerdir. 13. yüzyılın başlarında Engizisyon Mahkemelerinin kurulmasıyla muhalif hareketlere karşı oluşturulan bu güç birliği kurumsal bir kimlik kazanmıştır (Roberts, 2010: 237). Kilise karşısında görüş veya tutum geliştirenler, engizisyon hükümleri sonucunda ağır bir zulüm ve işkence uygulamasına maruz kalmışlardır (Davies, 2011: 390-391). Kiliseye bağlı olarak faaliyet yürüten cadı avcılarının, çoğunluğu kadın olmak üzere masum insanları cadı ilan etmeleri, engizisyon aracılığıyla bu masum insanlara türlü deneyler (su, ateş, iğne, göz yaşı, kantar deneyleri gibi) yapmaları ve gerek deneyler esnasında yaptıkları işkencelerle gerekse deneylerin sonucuna göre verdikleri cezalarla (diri iken yakmak gibi) onlara ağır bir şekilde eziyet vermeleri, ortaçağ Avrupa’sında Kilisenin hegemonyasını, gücünü ve bu gücü nasıl bir korku imparatorluğuna dönüştürdüğünü gösteren kanıtlar niteliğindedir (Aksan, 2013: 355-368). Kilisenin engizisyon aracılığıyla susturmayı ve sindirmeyi hedeflediği önemli bir diğer grup da bilimsel faaliyet yürüten ve bu faaliyetlerin neticesinde dinin beyanlarına aykırı söylemlerde bulunan bilim insanlarıydı. Kopernik, Galileo ve Newton’un Kiliseye rağmen bilimsel faaliyet yürüttükleri ve bu uğurda baskıya maruz kalıp işkence gördükleri bilinen hususlardır (Freely, 2014: 11-15). Bu sınıfın popüler isimleri arasında diri diri yakılarak öldürülen Giordano Bruno ve Marguerite Porete’i de anmak gerekir. Her ne kadar Kilise mevcut konumunu bu baskı ve işkenceler üzerinden sürdürmeye çabalasa da nihayetinde

Kilisenin sapkınlık olarak gördüğü hakikat arayışları bu mücadelede galip gelen taraf olmuş, Rönesans ve Reform hareketleri ile bu galibiyet kalıcı hale gelmiştir (Roberts, 2010: 237, 271).

Orta çağ Avrupası'nda din mefhumunu temsil eden Kilisenin insanlara yaşattığı tecrübeyi bu şekilde özetlemek mümkündür. Böyle bir tecrübenin ardından, din adı altında bu baskı, işkence ve kısımlara maruz bırakılan insanların, din hakkında olumlu bir kanaate sahip olmalarını, dini rasyonel bir kalıp içinde anlamaya çalışmalarını veya dini bilgiyi somut gerçekliklerle örtüştürmeye kalkışmalarını beklemek, çok anlamlı olmayacaktır. Dolayısıyla modern bilimsel paradigmanın mimarı olarak görebileceğimiz Avrupa'nın dini bilgiyi değerli bir referans kaynağı olarak değerlendirmemesini anlamak mümkündür. Bunun da ötesinde Avrupa'nın Kilise tecrübesinin ardından kurumsal olarak dini yapıyı ve din adamlarını aklın, bilimin, gelişimin ve ilerlemenin önünde engel olarak görmeleri tabii bir durumdur. Diğer bir ifade ile dini bilginin dogmatik olmayla nitelenmesi, orta çağ Avrupası'nda filizlenen modern bilimsel paradigma açısından gerçekten de anlamlı durmaktadır.

Avrupa'da dini bilgiye karşı tutumun olumsuz yönde şekillenmesi ve bu mirasın üzerinde yükselen modern bilimsel paradigma çerçevesinde din bilgisinin dogmatiklik nitelemesi eşliğinde kenara itilmesi her ne kadar anlamlı dursa da bu tavrın bütün dünyaya yayılması ve dolayısıyla bütün dinlerin sunduğu bilgilerin aynı kapsamda değerlendirilmesi pek de kabul edilir bir durum değildir. Muhtemelen modern bilimsel paradigmayı ortaya koyanların Avrupalılar olmasından dolayı pratikte gerçekten de bütün dinlerin sunduğu bilgilerin son dönemde itibar görmediği ve bütün dinlerin dogmatik nitelemesine maruz bırakıldığı gözlemlenebilen bir hakikattir. En azından din-bilim münasebetleri konusunda çatışmacı yaklaşımın genel geçer bir kabul haline geldiği son bir-iki yüzyıldır şahit olunan bir durumdur. Ancak kanaatimizce İslâm dini söz konusu edildiğinde bu durumun anlaşılabilir olmadığı ve bilim cephesinde dine karşı bir tutum geliştirmenin yerinde ve haklı gerekçelerinin bulunmadığı kolaylıkla ifade edilebilir.

4. İslâm Dininin Rasyonalitesi

İslâm dini söz konusu edildiğinde din bilgisinin dogmatik olmayla nitelenmesi gerek temel İslâmî metinler gerekse Müslümanların tarihi tecrübeleri açısından hatalı bir çıkarım olarak görülmektedir. Konu, temel İslâmî metinler kapsamında ele alındığında şu ayetlerin İslâm dininin rasyonalitesini ortaya koyduğunu ifade etmek mümkündür:

“Onlara, Allah'ın indirdiğine uyun denildiğinde, hayır atalarımızdan gördüğümüze uyarız, dediler. Ya atalarının akıllı bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa! İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler.” (Bakara, 2/170-171).

“Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün art arda gelişinde temiz akıl sahipleri için gerçekten ayetler vardır” (Âl-i İmrân, 3/190).

“Gerçek şu ki, Allah katında, yerde debelenenlerin en kötüsü, (bir türlü) akıl erdirmeyen olan sağırlar ve dilsizlerdir” (Enfâl, 8/22).

“Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin emrinize verdi; yıldızlar da O'nun emriyle emre hazır kılınmıştır. Şüphesiz bunda, aklını kullanabilen bir topluluk için ayetler vardır” (Nahl, 16/12).

“Yer yüzünde gezip dolaşmıyorlar mı, böylece onların kendisiyle akledebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları oluversin? Çünkü doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir” (Hac, 22/46).

“Gerçekten söylenen oldu ve biz aklını kullanacak bir toplum için o şehirden geriye açık bir ibret nişânesi bıraktık” (Ankebut 29/35).

“Onlar, sözü iştirirler ve en güzeline uyarlar. İşte onlar, Allah'ın kendilerini hidayete erdirdiği kimselerdir ve onlar, temiz akıl sahipleridir” (Zümer, 39/18).

“Sonra şöyle hayıflanırlar: Eğer uyarılara kulak vermiş veya aklımızı kullanıp gerçekler üzerinde düşünmüş olsaydık, şimdi şu çılgın alevli ateşin yoldaşları arasında bulunmazdık!” (Mülk, 67/10).

“Buna rağmen, gerçekten o içinizden nice nesilleri doğru yoldan saptırdı. Aklınızı kullanıp, ona göre davranmalı değil miydiniz?” (Yasin, 36/62).

Burada aktarılan ayetlerde görüldüğü üzere insanlar İslâm dinine tâbi olmaya davet edilirken, bu davetin gerekçesi olarak bu dinin nasları değil, aklın gösterdiği doğrular ve gerek yeryüzü gerekse gökyüzündeki gerçeklikler ortaya konulmuştur. Diğer bir ifadeyle; İslâm dininin nasları, kendi hakikat değerini kendine referansla ortaya koymamış, inanan veya inanmayan bütün insanlar için ortak uzlaşma zemini olan aklın ve evrenin somut verilerinin işaret ettiği bilgilere uymaya çağırmıştır. Buna göre aklının veya evrenin gösterdiklerine uyan bir kimsenin, dinin sunduğu bilgiyi zaten kabul edeceğine işaret edilmiştir. Bu durumu bir çeşit özgüven olarak tanımlamak mümkündür. Aslında böyle bir yaklaşım, özünde hakiki din iddiasını taşımaktadır. Nitekim genel olarak bilginin kaynakları akıl, duyular ve haber olmak üzere üç başlıkta değerlendirilir. Kur’ân da bu yaklaşım eşliğinde üç kaynaktan gelen bilgilerin birbirlerini destekleyeceğini vurgulamış olmaktadır. Akıl kaynaklı bilgiyi felsefî bilgi, duyu kaynaklı bilgiyi bilimsel bilgi ve vahiy kaynaklı bilgiyi de haber bilgisi olarak kabul ettiğimizde, her birinin aynı gerçekliğe işaret etmesi durumunda bu kaynakların tamamının doğru bilgiyi sunduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu kapsamda Kur’ân’ın kendisi haber bilgisini, tâbi olmaya davet ettiği bilgi akıl bilgisini ve göstergeler olarak sunduğu evren ise duyu bilgisini teşkil eder. Bu üçünün birbirleriyle asla tezat göstermeyeceği vurgusu ise aslında her üçünün de aynı kaynaktan yani aklın, evrenin ve vahyin sahibi olan Allah’tan geldiğine işaret eder.

İslâm dininin temel metinlerinde böylesine açık bir meydan okuma varken bu dinin dogmatik olmayla nitelenmesi hiç de isabetli olmayacaktır. Böyle bir dinin, ancak rasyonel bir din olduğu söylenebilir. Aslında İslâm dininin rasyonalizmi, dogmatizm tecrübesini yaşamış Avrupa'nın çok daha kolay farkına varabileceği bir durumdur. Nitekim bunu itiraf eden Batılılar da yok değildir. Henry Stubbe bunlardan biridir. Stubbe şöyle söylüyor: “*Bir sürü meşakkatli, pahalı ve hurafelerle dolu tören yapma yükünü yüklemeyen, fakat anlamlı bir ibadet şekli sunan bir din. Bu, insanların Tanrı'ya ve diğer insanlara olan borcunu ödemesini sağlayan en sağlam yoldur*” (Kahın, 2018: 256-257).

İslâm düşüncesinin beyân, irfân ve burhân yöntemleri eşliğinde bir serüven takip ettiği düşünüldüğünde (Câbirî, 2001: 17, 329, 483) İslâmî rasyonalizmin sınırlı ve belli bir kesim özelinde kaldığı düşünülebilir. Ancak bu düşünce dahi isabetli olmayacaktır. Nitekim İslâm düşüncesinin irfânî boyuttaki en önemli temsilcilerinden olan Mevlânâ'nın akıl üzerine yorum yaparken bile akli kerih görmediği, onu dışlamadığı; ancak ona gerçekçi bir sınır belirlemeye çalıştığı hatta bu sınırı tanımlarken bile âdeta selim akıl vurgusu yaptığı görülmektedir (Kahın, 2019: 283). Yine beyânî yöntemin temsilcilerinden Eşariliğin dahi takip ettiği yöntem eşliğinde İslâm toplumunda bilimin önünü açtığını ifade edebiliriz (Demir, 2011: 257).

İslâm'ın rasyonel bir din olduğunun ve gerek akli gerek doğal gerekse beşeri bilimlerin önünü açtığı hatta bu alanlarda teşvik edici bir etkiye sahip olduğunun (Taslaman, 2015: 83-104) önemli bir göstergesi, Müslümanların tarihsel tecrübeleridir.

Orta çağ Avrupası'ndakine benzer şekilde din eksenli olarak İslâm toplumunun bilimsel faaliyetlerle arasına mesafe koyulmasına dönük bir çabayı içeren herhangi bir dönem söz konusu değildir. Aksine aynı dönemde Müslümanlar özellikle doğa bilimlerinde dünya bilim arenasının lideri konumundadır. Benzer durum felsefe sahasında da kendini göstermiş, İslâm toplumlarında dini yapıların veya devlet yapılanmalarının güçlü olduğu dönemlerde bilimsel faaliyetler de paralel olarak ilerleme periyodunu takip etmiştir (Hodgson, 2018: 194-195). Bu anlamda bilimsel seviye açısından Müslümanların herhangi bir çöküş dönemi yaşadıklarını iddia etmek de doğru değildir. Nitekim Müslümanların tarihsel serüveninde yaşanan olumsuz süreç, bilimin çöküşü olarak değil, ancak 18. yüzyıldan itibaren Müslümanların Batı ile rekabet edememesi şeklinde yorumlanabilir (Hodgson, 2018: 198). İslâm düşüncesinde akla ve bilime hem geçmişte (Nesefî, 1993: 27-33) hem de modern dönemde (Altıntaş, 2003: 423-439) değer verilmiş; böylece din, akıl ve bilim tutkunları için hep teşvik edici bir etkiye sahip olmuştur.

Özetle ifade etmek gerekirse, akıl ve bilim ile barışık olmayan dinlerin sunduğu bilgilerin dogmatik olmayla nitelenmesi isabetli görülebilir. Ancak İslâm dini daima akla ve bilime çağırmıştır (Nasr, 1999: 319-322). Kendinin doğruluğuna delil olarak akla, doğaya ve evrene başvurmaya yönlendiren bir dinin sunduğu bilginin dogmatik olmayla nitelenmesi pek isabetli durmamaktadır. O halde İslâm dini söz konusu olduğunda dini bilginin rasyonel bir özelliğe sahip olduğunu söylemek

mümkün görünmektedir. İslâm dini rasyonel bir din olarak kabul edildiğinde bu dinin sunumunda da rasyonel unsurlara odaklanmanın gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Aslında bu yöntem çağrısı türedi bir çağrı olmayıp Kur’ân’da takip edilen yöntemi hatırlatan bir uyarı mahiyetindedir. Nitekim yukarıda aktardığımız ayetler ve bunlara benzer yüzlerce ayette insanlar akletmeye veya gözlem yapmaya davet edilmiştir. Bugün İslâm dinini insanlara doğru bir şekilde aktarma çabası içinde olan bireyler için de bu yöntem pek tabii uygulanabilir bir yöntemdir.

5. Din Sunumunda Rasyonel Söylem Geliştirme

Din sunumunda rasyonel söylem geliştirmenin öncelikli gerekliliği İslâm dininin rasyonel bir din olduğunu kabul etmektir. Aydınlanma dönemi Avrupası’nın bütün dünyaya servis ettiği ve bir şekilde kabul ettirdiği modern bilimsel paradigma zihinlerde öylesine derin bir etki bırakmıştır ki günümüzde ilahiyatçılık mesleğini icrâ eden bilim insanları dahi istisnasız bir şekilde din bilgisinin dogmatik olduğu ön kabulü temelinde düşünce geliştirebilmektedir. Hâlbuki bugünün bireyleri ve özellikle de gençler, dinî tercihlerinde gerekçesiz bir kabulü değil de temellendirilmiş bir kavrayışı talep etmektedirler. Açıkçası insanlığın şerefine yakışan tavrın bu olduğunu da belirtmek gerekir. Dolayısıyla insanlık onuruna yakışan ve bugünün beklentisini yansıtan rasyonel bir din sunumu için öncelikle bu dini sunan bilim insanlarının veya din görevlilerinin İslâm’ın rasyonalitesini kabul etmesi gerekir.

Din sunumunda rasyonel söylem geliştirmenin ikinci basamağında aklın verilerine güvenmek ve bu verileri din sunumunda kullanmak yer alır. İslâm dininin hakikat değerini değerlendirmek üzere bu dinin temel metinlerini referans almak elbette kaçınılmazdır. Ancak dini nasları yine dini naslar ile temellendirmek, ikna edici bir yöntem olmayacağı gibi gerçekçi bir yaklaşım için uygun bir zemin de sağlamayacaktır. Nitekim her bir iddia metni, kendini haklı çıkarma noktasında yüzde yüz başarılıdır. Ancak burada gerekli olan referans değer, yanlış bir kaynak değil aksine bütün insanlar için ortak bir uzlaş zemin olmalıdır. Bu noktada aklın gerekliliklerine boyun eğmeye davet eden ve dolayısıyla rasyonel yöntemin bâriz bir şekilde kullanıldığı şu ayeti incelemek yerinde olacaktır: *“Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu. Demek ki arşın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir”* (Enbiya, 21/22). Bu ayette insanlar açık bir şekilde aklın rehberliğine uymaya davet edilmektedir. Kur’ân sınırlı sayfa sayısında oluşturulmuş bir metindir. Dolayısıyla her şeyi bu kitabın içerisinde aramak doğru olmayacaktır. Bu noktada Kur’ân’ın yönteminden ilham almak ve özellikle modern problemlerle ilgili alternatif çözüm arayışlarında rasyonel yöntem üzerinden yaklaşım geliştirmeye çabalamak gerekmektedir.

Din sunumunda rasyonel söylem geliştirmenin üçüncü basamağında doğa bilimlerinin verilerinden faydalanmak yer alır. Kur’ân’da doğa bilimlerinin araştırma alanına giren pek çok bilgi aktarılmıştır. Yaklaşık 1400 yıllık bir metin olarak Kur’ân’da aktarılan bu bilgiler, onun çağları aşan mucizeviliği olarak görülebilir. Nitekim bu bilgilerin büyük bir kısmı geçtiğimiz iki yüzyıl içinde doğa

bilimcilerinin çalışmalarıyla tespit edilmiştir. Tabiri caizse Allah evreni yaratırken belli yasalar çerçevesinde var etmiş, 1400 yıl sonra bu yasaları ahir zaman ümmetine Kur’ân ile haber vermiş, devam eden süreçte de insanların bu yasaları keşfi ile âdeta Kur’ân, hak kitap olduğunu her bir bilimsel bulgu ile yeniden ortaya koymuştur. İslam dini kutsal metninin bu dini sunanlara böylesine büyük bir fırsat bahşetmiş olmasına rağmen bu fırsatın değerlendirilmemesi hiç de makul görünmemektedir. İnsanların bilimin verilerine verdiği değer belki en üst seviyede bulunduğu günümüzde, Kur’ân’ın sunduğu bilgilerin sağlamasını, doğa bilimlerinin verileri üzerinden yapmak, kanaatimizce oldukça etkili bir yöntem olacaktır. Bu kapsamda şu ayetleri örnek göstermek mümkündür:

“Gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık. Onlar ise, gökyüzünün işaretlerine sırt çevirmektedirler” (Enbiya, 21/32).

“Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah’ın takdiridir. Ay için de menziller belirledik; sonunda o, hurma salkımının (ağaçta kalan) yullanmış sapı gibi olur. Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzüp gider” (Yasin, 36: 38-40).

“Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz biz genişletmekteyiz” (Zâriyât: 51/47).

“Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve ikisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O’dur” (Furkan: 25/53).

“Biz, yeryüzünü bir döşek, dağları da (yeri dengede tutan) kazıklar yapmadık mı” (Nebe, 78/6-7).

Kur’ân’da bunlara benzer pek çok ayet bulunmaktadır. Akla ve bilime verilen değer bu kadar üst düzeyde olduğu bir dönemde, din sunumunda bu ayetlerin bilimsel verilerle karşılaştırılarak değerlendirilmesi hem Müslüman dindarların imanlarını pekiştirecek hem de din tercihinde arayış içerisinde bulunan bireyler için güçlü veriler niteliğinde olacaktır.

Sonuç

Bilgi felsefesi kapsamında bilgi türleri ele alınırken sıra dinî bilgiye geldiğinde akıllara gelen ilk kavram “dogmatik” kelimesi olmaktadır. Çünkü daha çok Avrupa’nın eseri olan modern bilimsel paradigma çerçevesinde din bilgisinin en belirgin özelliği dogmatiklik olarak belirlenmiştir. Bu niteleme ile aslında dinlerin sunduğu bilgilerin tartışmaya kapalı, akıl ölçeğinde değerlendirilmeyen, saçma veya bilimin verilerine aykırı da olsa kabul edilen türde bilgiler olduğuna işaret edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla din bilgisinin dogmatik olduğu kabul edildiğinde o, hiçbir öncül değere dayanmayan, temelsiz ve gerekçesiz bir bilgi yığını olarak görülmüş olur.

Din bilgisinin dogmatik olmayla nitelenmesi, Orta çağ Avrupası'nda Hristiyanlığı temsil eden en güçlü otorite konumundaki Kilise'nin, akıl ve bilim karşısındaki tutumu ile ilişkili görünmektedir. Orta çağda Kilise dini metinlere aykırı doğrultuda ileri sürülen her bir kanaati şiddetle susturmuş, somut bilimsel veriler karşısında bile bu tutumundan taviz vermemiştir. Bu kapsamda pek çok kanaat önderi, bilim insanı ve özgür düşünceli din adamı ağır işkencelere maruz bırakılmış, büyük bir kısmı da bu işkenceler neticesinde veya yakılmak suretiyle öldürülmüştür. Kilisenin siyasi ve askeri güçlerle yaptığı iş birliği ile bu yaptırımlar resmi bir nitelik kazanmış, engizisyonlarda yapılan yargılamalarla pek çok masum insan acı verici şekillerde öldürülmüştür.

Temellerini, böyle bir tecrübenin üzerinde yükselten Avrupa merkezli modern bilimsel paradigma, doğal olarak dine karşı bir tutum içinde varlık bulmuş, yeni doğan epistemolojisinde dinin sağladığı bilgiyi dışarıda tutmuştur. Bu paradigma bir şekilde modern dönem bilim algısının neredeyse tamamına sirayet etmiş, bütün dinleri kapsayacak şekilde din bilgisi, dogmatiklik nitelemesine maruz kalmıştır. Buradan hareketle dinlerin sunduğu bilgilerin dogmatik olduğunun ileri sürülmesi, indirgemeci bir tutum olarak görülmektedir. Hristiyanlık için bu tutumun yerinde ve haklı olduğunu ifade etmek pek tabii mümkündür; ancak aynı nitelemenin İslam için de düşünülmesi, gerçekçi bir bakışı yansıtmamaktadır. Nitekim İslam gerek temel dini metinlerinde gerekse Müslümanlar aracılığıyla yaşattığı tarihi tecrübelerle dogmatik değil, tam anlamda rasyonel bir din olduğunu her yönüyle ortaya koymaktadır.

İslam dininin rasyonel bir din olduğu ve sunduğu bilgilerin de gerek rasyonel gerekse bilimsel düzlemde açıklanabilir olduğu belirginleştikten sonra böyle bir dini dogmatik temeller üzerinden sunmak hiç de isabetli bir yaklaşım olmayacaktır. Özellikle aklın ve bilimin verilerine belki tarihte en fazla değer verilen çağımızda, İslam dinini insanlara sunarken yalnızca naslar üzerinden değil, nasların sağlaması sadedinde aklî ve bilimsel veriler üzerinden de söylem geliştirmek gerekmektedir. Böyle bir yöntem, çağın ihtiyaç ve beklentilerini karşılama noktasında çok daha verimli olacaktır.

Kaynakça

- Aksan, Y. (2013). 1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 355-368.
- Altıntaş, R. (2003). *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Arslan, A. (1996). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Bolay, S.H. (1996). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Câbirî, M.A. (2001). *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Çüçen, A. (2007). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Asa Yayınları.
- Davies, N. (2011). *Avrupa Tarihi*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.
- Demir, H. (2011). *Mit, Kozmos ve Akıl*. Ankara: Sarkaç Yayınları.

- Freely, J. (2014). *Galileo 'dan Önce Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kalm, İ. (2018). *Ben, Öteki ve Ötesi İslâm-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kalm, İ. (2019). *Akıl ve Erdem Türkiye'nin Toplumsal Muhayyilesi*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Kazanç, F.K. (2014). *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelâm Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Meriç, C. (2005). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nasr, S.H. (1999). *Bilgi ve Kutsal*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Nesefî, E.M. *Tebşirâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Roberts, J.M. (2010). *Avrupa Tarihi*. Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Russell, B. (2004). *Batı Felsefesi Tarihi*. Çev. Muammer Sencer, Ankara: Say Yayınları.
- Soykan, Ö.N. (1998). *Bilgi ve Betimleme: Pozitivizm ve Ernst Mach Üzerine*. İstanbul: Küyerel Yayınları.
- Taslaman, C. (2015). *Kuran ve Bilimsel Zihnin İnşası*, İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Timuçin, A. (2000). *Estetik*. İstanbul: BDS Yayınları.
- Ural, Ş. (1998). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Kırkambar Yayınları.
- Ülken, H.Z. (1972). *Genel Felsefe Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

TÜRKİYE'DE SANAT VE TASARIM ALANINA DÂHİL AKADEMİK DERGİLERDE YAYINLANAN MAKALELER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Babacan TAŞDEMİR*

Mukaddes YÖRÜK**

Özet

Bildiri Türkiye’de Güzel Sanatlar Fakülteleri veya Enstitüleri bünyesinde çıkan bir dizi seçili dergide yayınlanmış makalelere ilişkin bilgiler sunmaktadır. Bibliyometrik veriler de sunan bir derleme çalışma olarak bildiri, bu alandaki önemli bir literatür eksikliğini doldurma amacı taşımaktadır. İncelemeye konu olan dergiler ve makaleler Türkiye’de yayınlanan akademik nitelikli sanat ve tasarım dergileri arasından amaçlı örneklem yöntemi ile seçilmiştir. Buna göre, TR Dizin şartlarını sağlayan dergiler arasında ilk yayın tarihi olarak en eski üç akademik dergi çalışmanın örneklemini olarak belirlenmiştir. Bunlar Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Yedi ve Sanat Yazıları adlı dergilerdir. Bu dergilerde son beş yılda yayınlanan toplamda 343 araştırma ve derleme türündeki makale incelenmiştir. Makalelerin başlıkları, öz/özet metinleri ve anahtar sözcükleri içerik analizine tabi tutulmuştur. Bu makalelere ilişkin, disiplin alanları, konuları, kullanılan yöntemleri ve veri toplama teknikleri gibi belli açılardan bilgiler verilmektedir. Bunların yanında makalelerin öz metinleri bir bilimsel makalenin öz metninde bulunması gereken temel bilgiler açısından da değerlendirilmiştir. Bu bilgiler; konu sunumu, yöntem ve/veya araştırma tasarımına ilişkin bilgi, ilgili literatüre katkının ifade edilmesi ve ana bulgu veya sonuçlar şeklinde sıralanabilir. Buna göre, başlık, öz metni ve anahtar sözcüklerin bir makalenin bilimsel yeterliği ve özgünlüğü açısından gerekli bilgileri verip vermediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Netice olarak, incelenen dergilerde müzik, mimarlık, sanat tarihi ve grafik tasarım gibi alanlarda nispeten daha çok makale görülürken, sinema, seramik ve heykel gibi alanlarda ise daha az sayıda makale yayınlandığı görülmektedir. Bununla birlikte, makalelerin incelenen kısımları için hemen tamamında konu ve/veya araştırma sorusu sunumunun olduğu görülürken, çalışmaların üçte birine yakın bir bölümünde yöntem ve/veya araştırma tasarımı bilgisinin ya hiç verilmediği ya da net olmadığı görülmüştür. Öne çıkan bir başka sonuç ise öz metinlerinin yaklaşık dörtte üçünün büyük oranda gerekli bilgilerden yoksun olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Sanat ve Tasarım, Akademik Dergiler, Araştırma, Yöntem.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sinema-TV Bölümü, Antalya/Türkiye, babacantashdemir@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3682-2877>

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel Bölümü, Antalya/Türkiye, mukaddesyoruk@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7113-9382>

Articles Published in the Academic Journals of Art and Design in Turkey: an Analysis

Abstract

The paper provides findings of a research about a group of selected periodicals published by Faculties/Institutes of Fine Arts in Turkey. The paper is a review study with bibliometrical data whose aim is to contribute to the literature in this field. The method of purposive sampling is employed in selecting articles and periodicals in the field of art and design published by the higher education institutions in Turkey. According to this, the sample covers three academic journals having earliest publish dates among the art and design periodicals indexed by TR Dizin. These are journals of *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, *Yedi* and *Sanat Yazıları*. The analysis covers 343 articles, original researches and reviews, published in the last five years. A content analysis is applied on the titles, abstract texts and keywords. Information is given about the articles' branches, subjects, methods or data collecting techniques and the like. In addition, abstract texts are assessed in terms of a group of basic categories of information required in the reports of scientific studies. These categories include presentation of subject, method or research design, the contribution to related literature, and major findings or results. With this the aim is to understand if titles, abstract texts and keywords give necessary information for those who want to assess if the articles are qualified in academic terms or not. As a conclusion, whereas the articles on music, architecture, art history and graphic design are relatively more frequent, the articles on ceramics, sculpture and cinema are relatively less frequent. In respect to academic quality, it seems so that almost all the articles meet the criteria of presenting its matter of subject in the titles, abstract texts and keywords sufficiently. However, in almost one third of the articles the information about method or research design is either absent or not clear. One important finding is that it is very hard to decide if three fourth of the articles really make an original contribution to the scientific and artistic knowledge in terms of criteria we define.

Keywords: Art and Design, Academic Journals, Research, Method

Giriş

Bu çalışma Türkiye’de sanat alanında akademik nitelikli dergiler ve yayınları ile ilgili çeşitli değerlendirmeler içeren bir derleme çalışmadır. Bu anlamda ilgili literatürde var olduğu öne sürülebilecek ciddi bir eksiği doldurmaya katkı oluşturmak amaçındadır. Çalışmanın özsel bir amacı sanat alanındaki akademik nitelikli makalelerin hangi alanlarda ve konularda yapıldığı, bu çalışmalarda hangi yöntembilimsel yollar izlediği gibi sorulara cevap bulmak; ayrıca sanat alanında yayınlanan akademik nitelikli makalelerin bilimsel yeterlikleri açısından da bilgi edinmektir.

Sanat ve bilim arasında öteden beri sorunlu bir ilişki vardır. Sanat ve araştırma arasındaki yer yer muğlak ve belki de kimi açılardan uyumsuz ilişki öteden beri kimi sanatçı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Sanat, sanat eseri üretimi ve eser üretim süreci ile yeni bir bilgiye ulaşma ya da yenilik yapma amacı ile bağlantılı olarak araştırma yapma arasındaki ilişkiye dair günümüzde belli olgunluğa sahip bir

literatürün varlığı yadsınamaz (bkz. Allison, 1990; Frayling 2019 [1994]; Saego, 1995; Borgdroff, 2011). Bu literatür incelendiğinde sorunlu da olsa, sanat ve bilimsel araştırma arasında belli açılardan uzlaştırılabilir bir ilişki olabileceği görülebilir. Bu sebeple, Borgdroff’un (2007) da verdiği bilgiler dikkate alınırsa sanat alanında yapılan araştırmalar yükseköğretim kurumlarında yüksek lisans ve doktora derecelerine konu olabilmektedir.¹ Türkiye’de de yükseköğrenim düzeyinde pek çok üniversitede güzel sanatlar enstitüleri bünyesinde lisansüstü programları bulunmakta ve bu programlarda yüksek lisans ve doktora derecesine eş sanatta yeterlik dereceleri verilmektedir. Ayrıca yükseköğrenim düzeyinde eğitim veren fakülte ve enstitüler bünyesinde sanat alanına yoğunlaşmış hakemli dergiler de çıkarılmakta ve bu dergilerin bir kısmının çeşitli bilimsel yeterlilikleri bir ön koşul olarak benimsemiş akademik dergilerin bulunduğu dizinlerde yer aldığı görülmektedir. Bunların da ötesinde ülkemizde Yüksek Öğrenim Kurumu’nun ilgili mevzuatı (bkz. Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi) bilim ve sanat alanları arasında ayırım yapmadan tüm yayınları ve bu arada tez çalışmalarını da aynı kapsamda ele alarak bilimsel araştırma kurallarını bunlara uygulamaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde sanat alanında yapılan çalışmaların bilimsel araştırmalar olarak eğilimleri ve yeterlikleri kapsamında ele alınabileceği hususu konusunda yerleşik ve kurumsal bir dayanak bulunduğu söylenebilir.

Bu çalışmada böyle bir amaca yönelik olarak Türkiye’de sanat alanındaki yükseköğrenim kurumlarınca yayınlanan bir dizi akademik nitelikli sanat dergisinin yayınları incelenmektedir. Özgün/ araştırma makaleleri ile derleme makalelerin kapsam dahilinde olduğu derleme makale niteliğindeki incelemede bibliyometrik veriler de sunulmaktadır.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde sırasıyla literatür taraması yapılmakta ve çalışmaya benzer diğer yayınlar ele alınmakta; daha sonra çalışmanın kapsamı, sınırları ve yöntemi tartışılmakta; ardından bulguları sunulmaktadır. Makale bir sonuç tartışma bölümüyle son bulmaktadır.

1. Bilimsel Nitelikli Yayınların İncelenmesinde Derleme Çalışmalar

Bibliyometrik analiz süreli yayınların, kitapların ve buralardaki (bilimsel) yazıların istatistiki olarak incelendiği, niceliksel verilere dayalı bir değerlendirme yöntemidir. Yazıların, yazarların ve yayınların etkililiklerini incelemek için uygun bir yöntem olarak görülmektedir². Türkiye’deki akademik dergilere ilişkin bibliyometrik veriler sunan araştırmalar mevcuttur (Bunlardan birkaçı için bkz. Kozak, 2003; Yalçın, 2010; Ulu ve Akdağ, 2015; Tonta, 2017). Bu çalışmalarda bilimsel disiplinlerin değişik alanlarında yayın yapan dergiler kadar, belli dizinlerde bulunan dergilere ilişkin çeşitli süreli yayınlar konu edilmiştir. Bunlar arasında tarafımızca veri tabanlarından anahtar sözcüklerle yapılan aramalar

¹ Sanat alanında pek çok ülkede doktora dereceleri verilmektedir.

² Tanım için bkz. <https://encyclopedia.pub/2024>

neticesinde sanat dergilerine yönelik tek bir bibliyometrik çalışmaya rastlanmıştır. Polat (2013) Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından yayınlanan “Sanat” adlı dergiye ilişkin bibliyometrik veriler sunmuştur. Çalışmada önce “Sanat” dergisi ile ilgili genel bilgiler verilmiş, sonra ise makalelerin yazar sayıları, makalelerin yıllara göre dağılımı, ortalama sayfa sayıları, ortalama kaynakça sayıları gibi birtakım veriler üzerinden değerlendirmesi yapılmıştır.

Derleme makaleler (review articles) de tıpkı bibliyometrik analizler gibi yayınlanmış çalışmaların incelenmesine odaklanır. Bir tanıma göre bir derleme makale belli bir konu ile ilgili olarak mevcut bilgi birikimi ve anlayışa ilişkin genel bakış niteliğinde bir bilgi vermelidir ve yeni deneysel nitelikte sonuçlar vermemek açısından özgün araştırma makalesinden ayrılır. Derleme çalışmalar mevcut çalışmalardaki verilerin eleştirel bir değerlendirmesini de sunar ve bu sonuçlardan yeni çıkarımlar elde eder.³ Bu tür makalelere de yabancı literatürde olduğu gibi Türkçe literatürde de sıkça rastlanır (Bunlardan birkaçı için bkz. Çam ve Bilge, 2013; Dursun ve Gündüz, 2016; Aydın, 2018; Dumangöz, 2021). Bu çalışmalarda genellikle sistematik olarak belli veritabanları baz alınarak aramalar yapıldığı, bu aramalarda amaca uygun olan makalelerin belli ölçütler çerçevesinde incelendiği görülür. Bu ölçütler arasında araştırma konusu, türü, yöntemi, sonucu, yazarları gibi belli başlı bilgiler sorgulanmıştır. Makaleler yanında tezlere yoğunlaşan çalışmalara da rastlanır; benzer şekilde ulusal literatür yanında uluslararası literatür de kimi çalışmalarda ilgi konusudur. Çalışmaların bulgular kısmında nicel verilerin sıkça sunulduğu görülür. Yaptığımız taramalar neticesinde Türkiye’de yayınlanan bilimsel nitelikli sanat dergilerine yönelik böyle bir derleme niteliğinde makale bulunamamıştır.

2. Çalışmanın Kapsamı

Çalışmaya sadece TR Dizin’de bulunan devlet üniversitesi statüsündeki kurumlar tarafından yayınlanan dergiler dahil edilmiştir. Yine çalışmada sadece araştırma ve derleme niteliğindeki akademik nitelikli makale türleri incelemeye dahil edilmiştir. Bunlar dışında kalan yazılar kapsam dışı bırakılmıştır. Bu amaçla TR Dizin resmi internet sayfasının filtreleme seçeneklerinden konu kategorisi olarak “sosyal”, konu alanı olarak da “sanat” terimleriyle aramaya tabi tutulmuştur. Bu arama sonucunda 1994’ten 2021 yılına kadar 64 derginin olduğu tespit edilmiştir. Salt mimarlık, fen, edebiyat, felsefe, tarih, vs. alanlarında olan dergiler kapsam dışında bırakılmıştır.⁴ Sadece sanat alanında olan dergiler ikinci bir elemeye tabi tutulmuştur. Bunlar arasından da Üniversitelerin Güzel Sanatlar Fakülteleri ve Enstitüleri bünyesinde

³ Tanım için bkz. <https://authorservices.taylorandfrancis.com/publishing-your-research/writing-your-paper/how-to-write-review-article/>

⁴ Dergilerin konularının sanat ve tasarım alanında olması, belli bir sanat alanında uzmanlaşmayla ilgili olmaması da bir ölçüt olarak alınmıştır. Dergilerin sayılarının düzenli çıkıyor olması da yine ayrıca bir ölçüt olmuştur.

çıkartılan dergiler değerlendirmeye alınmıştır. Ayrıca yayın hayatına başlayış tarihi açısından en eski 3 dergi inceleme kapsamına alınmış, bu dergilerin son beş yıllık yayınları incelenmiştir⁵ (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Seçili süreli yayınlar

	Dergi Adı	ISSN	Yıl	Yayın Sayısı	Makale
1	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (1995)	1300-9206/ 2687-4288	2017-2021	2	157
2	Sanat Yazıları (Hacettepe, 2001)	2458-8903	2017-2021	2	99
3	Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi (Dokuz Eylül Üniversitesi,2007)	1307-9840	2017-2020	2	87

Bu dergilerde son beş yılda yayınlanan toplamda 343 araştırma ve derleme türündeki makale incelenmiştir.

3. Çalışmanın yöntemi

Bu çalışma, yukarıda da değinildiği üzere, bibliyometrik veriler de sunan bir derleme çalışmadır. Çalışmada incelenen makalelerin başlık, öz metni ve anahtar sözcüklerine yoğunlaşarak bir içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Bilindiği üzere içerik analizi metinlerin formlarındaki ve içeriklerindeki tekrar eden öğelerin sayılması ve/veya sistematik kategorizasyonunu içeren, esasen niceliksel veriler üreten bir metin çözümlemesi yöntemidir (Chandler ve Munday, 2018, s. 192). Bu içerik analizinde aşağıdaki tabloda görülen bilgi türlerine ilişkin kategoriler oluşturularak bir bulgu tablosu ortaya çıkarılmıştır (bkz. Tablo 2).

Tablo 2: Analiz Tablosu

M k. No	Yıl/say fa sayısı	Branş	Konu	Temel Tasarım/ Yöntem	Değerlen dirilebili r mi?	Literatüre Katkısı Var mı (belirtilmiş mi)?	Araş. Sorusu/ Konu sunumu var mı?	Araş. Tasarımı/ Yöntem var mı?	Bulgu ve/veya Sonuç var mı?
1	2020/ 14 s.	Mimarlık, Tasarım	Yeni kentsel-kültürel turizm faaliyetleri ve Tasarım kültürünün haritalanması	Yorumlayıcı (interpretive) araştırma yöntemi, Kültürel haritalama	Evet	Var	Var	Var	Net değil
2	2020/ 10 s.	Görsel sanatlar, Plastik sanatlar, Resim	Jasper Johns, “flag”, Realizm ve soyut	Eser analizi	Hayır	Net değil	Var	Var	Net değil

⁵ Bildirinin özetinin gönderildiği tarih itibarıyla TR Dizin sistemine 2021 yılı için girilmemiş olan sayı ve makaleler kapsam dışı bırakılmıştır.

Söz konusu tabloda ayrıca (burada görülememesine rağmen) şu bilgilere dair kategoriler yer almaktadır: Yazar sayısı, makale türü, yazar branşı, yazarın bağlı olduğu kurum ve makale başlıkları. Bu kategoriler ayrıca bibliyometrik veriler elde etmek için oluşturulmuş ancak bu bildirinin sunum kapsamı içinde yer almamışlardır. Bu çalışmada makalelerin yayın yılları, sayfa sayıları, disiplin alanları, konuları, temel yöntemleri ve öz/özet metnindeki bilimsel yeterliğe işaret eden kimi diğer bilgiler açısından çeşitli tablolar sunulmakta ve değerlendirmeler yapılmaktadır.

Burada, yukarıda değinildiği üzere, asıl olarak öne çıkan bir konu makalelerin bilimsel yeterliklerine ilişkin bilgi edinme çabasıdır. Bu yapılırken öz/özet metnleri bir içerik incelemesine tabi tutulmuştur ve bu metinlerde bir akademik nitelikli makalenin öz metninde bulunması beklenen bilgiler dikkate alınmıştır.⁶ Burada özellikle şu dört kategorideki bilginin belli bir netlikle öz metninde verilip verilmediğine bakılmıştır:

1. Konunun/Araştırma sorusunun açık anlaşılır bir biçimde sunumu.
2. Araştırmanın ilgili literatüre yaptığı katkının açık ve anlaşılır bir biçimde sunumu.
3. Araştırmanın yönteminin/araştırma tasarımının gerekli ölçüde detaylı bir biçimde sunumu.
4. Araştırmanın ana bulgu ve sonuçlarının açık ve anlaşılır bir biçimde sunumu.

Bu bilgilerden en az üçünün açık ve net bir biçimde bulunabildiği metinler yeterli kabul edilmiştir. Bu metinler bir okurun veya değerlendirmecinin ilgili metnin içeriğini anlayabileceği ve/veya ilgili araştırmanın literatüre katkısını değerlendirebileceği yeterlikte olması anlamında “değerlendirilebilir” şeklinde kodlanmıştır. En az üç kategorideki bilginin içinde net bir biçimde bulunamadığına kanaat getirilen metinler ise yine yukarıda verilen anlam çerçevesine göre “değerlendirilemez” olarak işaretlenmiştir.

Bazı kategorilere karşılık gelen bilgilerin (örneğin, literatüre katkısının metin içinde belirtilmesi) zaman zaman “açık ve anlaşılır” olma kuralına uymadıkları kanaatine varılmıştır. Bu durumda bu gibi makalelerin ilgili alanlarına “net değil” ifadesi konulmuştur. Bu ifadenin ise birkaç anlama gelebileceği düşünülmüştür:

1. Aranılan bilgi varmış gibi görünüyor ama aslında son derece muğlak değinilmiş.
2. Aranılan bilgi iyi (gereğince) ifade edilememiş.
3. İlk iki kategoriye girip girmediği belli olmayanlar da bu grupta değerlendirilmiştir.

⁶ Akademik araştırmalarda öz/özet metni (abstract) yazımı ile ilgili çeşitli kılavuz metinlere bakıldığında farklı sayılarda maddeler verildiği görülse de aslında bunların dört başlık altında toplanabileceği iddia edilebilir. Bu tarz kılavuz niteliğindeki metin örnekleri şu adreslerde bulunabilir:

- <https://libguides.usc.edu/writingguide/abstract>
- <https://writing.wisc.edu/handbook/assignments/writing-an-abstract-for-your-research-paper/>
- <https://www.anu.edu.au/students/academic-skills/research-writing/journal-article-writing/writing-an-abstract>

4. Bulgular

Öncelikle, incelenen dergilerdeki makalelerin yıllara göre dağılımı şöyledir (bkz. Tablo 3):

Tablo 3: Yıllara göre dergilerde çıkan makale sayıları

Yıl	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi	Sanat Yazıları	Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	Toplam
2021	25	-	-	25
2020	37	29	22	82
2019	44	27	23	94
2018	26	23	23	72
2017	25	20	19	64
Toplam	157	99	87	343

Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisinin diğer dergilere oranla (2021 yılını dışarıda bıraksak bile)⁷ çok daha fazla sayıda yayın yaptığı görülmektedir. Yine yıllara göre dağılımda Sanat Yazılar ve Yedi adlı dergilerin ortalama 20 civarında yıllık makale sayısı ile istikrarlı bir görünüm çizdikleri, buna karşın Atatürk Üniversitesi dergisinin özellikle 2019 yılında önceki yıllara nazaran oldukça yüksek sayıda makale yayınladığı görülmektedir.

Ayrıca inceleme sonucu görülmüştür ki dergilerde yayınlanan makaleler uzun yazılardan oluşmamaktadır (bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Yıllara göre dergilerde çıkan makalelerin sayfa sayıları ve aritmetik ortalamaları

Yıl	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi		Sanat Yazıları		Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	
	Sayfa Sayısı	Ortalama	Sayfa Sayısı	Ortalama	Sayfa Sayısı	Ortalama
2021	273	10,92	-	-	-	-
2020	422	11,40	553	19,06	253	10,68
2019	476	10,81	486	18	220	9,56
2018	396	15,23	355	15,43	211	9,17
2017	374	14,96	306	15,3	194	10,21
Toplam	1941	12,36	1700	17,17	878	10,09

Özellikle Yedi adlı dergide makalelerin bilhassa kısa olduğu görülmektedir. Yine de dergilerdeki ortalama sayfa sayıları açısından Sanat Yazıları adlı derginin belirgin bir şekilde yüksek sayfa sayısına sahip olduğu söylenebilir. Önemli bir konu olan “disiplin alanları” açısından bakıldığında dergiler ve makalelere göre dağılım aşağıdaki tabloda gösterilmektedir (bkz. Tablo 5).

Tablo 5: Çalışma yapılan disiplin alanları

⁷ Bu bildiri için başvuru yapıldığı tarihte söz konusu dergilerin (Sanat Yazıları ve Yedi adlı dergilerin) 2021 sayılarına dair makaleler incelenen TR Dizin veri tabanında bulunamamıştır.

Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları
Bildiriler Kitabı / 18-20 Kasım 2021

Alanlar	Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi		Sanat Yazıları		Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi		Toplam	
Bileşik Sanatlar	4	%2,54	2	%2,02	-	-	6	%1,74
Fotoğraf	2	%1,27	7	%7,07	2	%2,29	11	%3,2
Geleneksel	11	%7	1	%1,01	3	%3,44	15	%4,37
Görsel İletişim ve Tasarım (Grafik, Animasyon) ⁸	12	%7,64	14	%14,14	9	%10,34	35	%10,2
Heykel	3	%1,91	6	%6,06	1	%1,14	10	%2,9
Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım	3	%1,91	1	%1,01	2	%2,29	6	%1,74
Mimari (İç Mimari, Peyzaj Mimarlığı)	-	-	13	%13,13	5	%5,74	18	%5,2
Moda ve Tekstil	3	%1,91	-	-	13	%14,94	16	%4,6
Müzik (Müzik Bilimi, Konservatuvar, Genel Müzik)	12	%7,64	3	%3,03	3	%3,44	18	%5,24
Müzik Eğitimi	29	%18,47	-	-	1	%1,14	30	%8,74
Resim (Baskı)	6	%3,82	5	%5,05	3	%3,44	14	%4
Sahne Sanatları, Tiyatro	2	%1,27	1	%1,01	8	%9,19	11	%3,2
Sanat (Genel) ⁹	10	%6,36	8	%8,08	1	%1,14	19	%5,5
Sanat Eğitimi	5	%3,18	1	%1,01	2	%2,29	8	%2,33
Sanat Felsefesi	4	%2,54	11	%11,11	2	%2,29	17	%4,95
Sanat Tarihi	17	%10,82	6	%6,06	7	%8,04	30	%8,74
Sanat Yönetimi	1	%0,63	2	%2,02	3	%3,44	6	%1,74
Seramik ve Cam tasarımı	9	%5,73	2	%2,02	6	%6,89	17	%4,95
Sinema	5	%3,18	1	%1,01	4	%4,59	10	%2,91

⁸ Görsel iletişim ve tasarım bölümü grafik tasarım, animasyon gibi branşları da bünyesinde barındıran daha geniş bir kategoridir. Bu nedenle grafik ve animasyon ayrı ayrı kategorize edilmemiştir.

⁹ Bu alandaki makaleler: salt sanat felsefesi, sanat tarihi, sanat sosyolojisi, sanat yönetimi vb. gibi sınırlandırılmış alanlar dahilinde olmayan ama sanatın daha geniş bir alanında veya henüz sınırları çizilmemiş ya da branşlaşmamış (sanat kavramları, sanat eleştirisi vb.) alanlarında var olanlardır. Tek bir sanat disipliniyle nitelendirilemeyen öz metinleri kapsayan bu kategori iki veya daha fazla sanat disiplinini içeren makaleleri temsil etmek için de kullanılmıştır.

Hibrit/Melez	5	%3,18	10	%10,10	6	%6,89	21	%6,12
Diğer	14 ¹⁰	%8,91	5 ¹¹	%5,05	2 ¹²	%2,29	21	%6,12

Bu tabloya dikkatle bakıldığında incelenen dergilerde müzik alanından sinemaya, seramik alanından sahne sanatlarına geniş bir yelpazede ve sanatın ilgi alanını yansıtacak zenginlikte bir alan/disiplin dağılımı görülmektedir. Netice olarak, makalelerin yaklaşık yüzde %14’ünün Müzik ve Müzik Eğitimi alanlarında olduğu görülmektedir. Bunu yaklaşık %10’luk bir oranla Görsel İletişim Tasarımı ve Grafik, %9’a yakın bir oranla Sanat Tarihi izlemektedir. Ayrıca incelenen dergilerde Heykel başta olmak üzere (%2,9), Fotoğraf (%3,2) ve Sinema (%2,91) gibi Güzel Sanatlar alanının köklü disiplinlerinde çok az çalışma olduğu söylenebilir. Öne çıkan ilginç bir sonuç ise incelenen makalelerin yalnızca %4’ünün Resim gibi Güzel Sanatlar alanının önde gelen ve başlıca alanlarından biri ile doğrudan ilgili olduğudur. Ayrıca tabloda görülen ama aslında “Diğer” kategorisine dahil edilebilecek olan Sanat Yönetimi ve Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım gibi alanlar da çok az sayıda makaleye konu olmuştur. Son olarak “Hibrit” adı verilen kategoriye değinmek gerekirse, toplam içinde bu kategorinin %6 gibi nispeten yüksek bir pay aldığı görülmektedir. Bunun sanat alanındaki akademisyenlerin ilgilendikleri sorunların zaman zaman birden çok disiplininin iç içe geçmesini gerektirmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Bilimsel yeterlik konusuna gelince, ilgili öz metinleri üzerinden yapılan inceleme neticesinde dört ayrı kategorinin en az üçünü sağlayan öz metinlerinin metnin içeriğiyle ilgili değerlendirilebilir bir bilgi verdiği kabul edilmiştir. Buna göre, aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır (bkz. Tablo 6).

Tablo 6: Makalelerin literatüre katkısı bakımından incelenmesi

Dergiler	Literatüre Katkısı Değerlendirilebilir		Literatüre Katkısı Değerlendirilemez	
Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi	51	%32,48	106	%67,51
Sanat Yazıları	19	%19,19	80	%80,80
Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	11	%12,64	76	%87,35

¹⁰ Müzecilik, İletişim, Matematik, Arkeoloji, Edebiyat, Plastik Sanatlar, Restorasyon ve Konservasyon, Sanat Sosyolojisi alanlarındaki çalışmaları içerir.

¹¹ İnşaat Mühendisliği, Tasarım ve Sanat Sosyolojisi alanlarındaki çalışmaları içerir.

¹² Tasarım, Restorasyon ve Konservasyon ve Sanat Sosyolojisi alanlarındaki çalışmaları içerir.

Toplam	81	%23,61	262	%76,38
---------------	-----------	---------------	------------	---------------

Tablo dikkatle incelendiğinde çalışmaya konu olan makalelerin öz/özet metinlerinin %76,38'inin bulunması beklenen dört bilgidir (konu/araştırma sorusu sunumu, yöntem/araştırma tasarımı sunumu, bulgu/ana sonuç sunumu, literatüre katkı/gerekçe sunumu) en az üçünü net, açık, anlaşılır bir biçimde içermediği kanaatine varıldığı görülebilir. Buna karşın, ilgili çalışmaların %23,61'nin söz konusu temel bilgilerden en az üçünü öz/özet metinlerinde barındırdıkları görülmüştür. İlgili bilgilerin hangilerinin incelenen makalelerde ne miktarda bulunduğu ilişkin daha detaylı tablolara bakıldığında ise şunlar görülmektedir¹³ (bkz. Tablo 7, 8, 9).

Tablo 7: Makalelerin araştırma tasarımı/yöntemi sunumu bakımından incelenmesi

Dergiler	Araştırma Tasarımı/ Yöntemi Sunumu Var		Araştırma Tasarımı/ Yöntemi Sunumu Yok		Araştırma Tasarımı/ Yöntemi Sunumu Net Değil	
Atatürk Üniversitesi GSE Dergisi	100	%63,69	32	%20,38	25	%15,92
Sanat Yazıları	54	%54,54	37	%37,37	8	%8,08
Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	56	%64,36	22	%25,28	9	%10,34
Toplam	210	%61,22	91	%26,53	42	%12,24

Makaleler incelendiğinde yöntem/araştırma tasarımı sunumu açısından (bkz. Tablo 7) net bir biçimde bilgi verenlerin oranının toplamda %61,22 gibi yüksek bir oranda olduğu, bu anlamda genel olarak makalelerin yeterli bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Ancak burada spesifik bir yöntemden ziyade araştırmanın hangi safhalardan geçerek gerçekleştirildiğine dair bilgilerden bahsetmekteyiz. Bu konuda ayrıca bir “yöntem” kategorisi oluşturulmuştur. Bu kategoriye ilişkin yorumlar aşağıda verilmektedir. Bununla birlikte, makalelerin 1/4'ünden fazlasında herhangi bir yöntem/araştırma tasarımı bilgisi olmadığı, araştırmacıların kanaatlerine göre ise %12,24'ünde ise net bir biçimde bu kategorideki bilginin yer almadığı söylenebilir.

¹³ Konu ve/veya araştırma sorusu sunumu incelenen tüm makalelerde şu veya bu şekilde vardır. Bu nedenle bunlarla ilgili bir tablo yapmaya gerek görülmemiştir.

Tablo 8: Makalelerin bulgu ve/veya sonuç bakımından incelenmesi

Dergiler	Bulgu ve/veya Sonuç Var		Bulgu ve/veya Sonuç Yok		Bulgu ve/veya Sonuç Net Değil	
Atatürk Üniversitesi GSE Dergisi	50	%31,84	79	%50,31	28	%17,83
Sanat Yazıları	13	%13,13	76	%76,76	10	%10,10
Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	6	%6,89	61	%70,11	20	%22,98
Toplam	69	%20,11	216	%62,97	58	%16,90

Konu/araştırma sorusu sunumu ve genel bir yöntem/araştırma tasarımı sunumu açısından makalelerin öz metinlerine genel olarak bakıldığında belli bir yeterlilik olduğu söylenebilir. Ancak incelemede dikkate alınan diğer ana kategoriler açısından makalelerin önemli bir bölümünde eksikler olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre, Tablo 8’e bakıldığında bulguların/ana sonuçların sunumunun makalelerin ancak yaklaşık %20’sinde (1/5) net bir biçimde var olduğu kanaatine varılabilir. Makalelerin % 16,9’unda ise araştırmacılara göre bu bilgi net bir biçimde yer almamakta ve bu bilginin yeterli ölçüde olup olmadığı hususunda bir kararsızlık oluşmaktadır. Öte yandan açık bir biçimde bulgu/sonuç sunumunun olmadığı veya yeterli olmadığı makalelerin toplama oranı %63’e yakındır.

Tablo 9: Makalelerin öz/özet metinlerinde literatüre katkısının sunumu

Dergiler	Literatüre Katkı Sunumu Var		Literatüre Katkı Sunumu Yok		Literatüre Katkı Sunumu Net Değil	
Atatürk Üniversitesi GSE Dergisi	7	%4,45	149	%94,90	1	%0,63
Sanat Yazıları	11	%11,11	86	%86,86	2	%2,02
Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi	8	%9,19	72	%82,75	7	%8,04

Toplam	26	%7,58	307	%89,50	10	%2,91
---------------	-----------	--------------	------------	---------------	-----------	--------------

Daha ciddi bir biçimde makalelerin büyük çoğunluğunda eksik olan bir bilgi literatüre (alanyazına) katkısının ve bu anlamda gerekçesinin belirtilmiş olup olmaması bilgisidir. Öz metinleri incelendiğinde literatüre katkı sunumu/gerekçesi (bkz. Tablo 9) net bir biçimde belirtilmiş olan makalelerin toplam makalelerin yalnızca %7,58'ini oluşturduğu görülmektedir. Bu kategoride çalışmacılar makalelerin %2,91'i için kararsız kalmışlardır; ancak yaklaşık %90'ının net bir biçimde öz metinlerinde ilgili makalenin literatürdeki hangi boşluğu, eksikliği doldurduğundan net bir biçimde bahsetmediği görülmektedir.

Bir diğer nicelleştirilebilir gözlem de dergilerdeki araştırma ve derleme makale sayılarına ilişkindir. Bu sayılar ve oranlara ilişkin bilgilere bakıldığında toplam makalelerin %74,9'unun (257 makale) araştırma makalesi, %25'inin (86 makale) derleme makale olarak işaretlendiği görülebilir. Sayılar ve oranlar bu şekilde olmakla birlikte derleme makale olarak verilen makalelerin aslında yerleşik derleme (review) makale tanımına çoğu kez uymadığı görülmektedir. Derleme makaleler yukarıda tanımlandığı gibi asıl olarak belli bir konudaki bilimsel bilgi birikiminin gözden geçirilmesi, tasnif edilmesi, gruplanması, yeniden yorumlanması vb. anlamda yeni bilgi üretimine dayanır. İncelenen dergilerde derleme makale olarak işaretlenen makalelerin hepsinde değilse bile en azından önemli bir bölümünde böyle bir yeni bilgi üretiminin olduğunu söylemek güçtür.

Tablolaştırılan ya da tablolaştırılabilen (ya da nicelleştirilebilen) bilgiler yanında tablolaştırılmasında güçlük görülen ve gözlem notlarının aktarılmasıyla yetinilecek başka dikkate değer konular da vardır. Bunlardan biri başlık seçimidir. Makalelerin belli bir bölümünde başlıkların son derece kısa olduğu veya bir araştırma raporunun içeriğini yeterli ölçüde imleyecek bilgilerden (konuya, yönteme, kapsama gönderme gibi) yoksun olduğu söylenebilir. Aynı zamanda anahtar sözcüklerin de araştırma raporu açısından hayati önemdeki sözcükleri seçmek konusunda bazı önemli eksikleri olduğu söylenebilir.

Bunlardan belki daha önemli bir konu ise çalışmaların konularının/araştırma sorusu sunumlarının gerekçe ile bağlantılandırılarak sunulması hususudur. Her ne kadar yukarıda konu/araştırma sorusu kategorisi açısından makalelerin hemen tamamının belli bir konuya sahip olması açısından yeterli olduğu söylene de bu sunumların niteliklerine bakıldığında makalelerin önemli bir bölümünde tıpkı literatüre katkı/gerekçe sunumunda olduğu gibi ciddi eksikler olduğu, makalelerin öz metinlerinde neyin net biçimde araştırıldığı (araştırma sorusu) ve bunun neden araştırıldığı (bu soruyu cevaplamanın ilgili araştırma alanı açısından neden önemli olduğu) sorularına cevap verilmediği görülebilir.

Benzer şekilde genel olarak bir yöntem ve araştırma tasarımı bilgisi verilse de makalelerin önemli bir bölümünde spesifik yöntem ya da veri toplama teknikleri hakkında net bir bilgi verilmemekte, bazı açılardan muğlak, genel ifadeler kullanılmaktadır. Örneğin literatür taraması, betimsel yöntem, nitel yöntem gibi ifadeler incelenen makalelerde yöntemle dair sıkça kullanılan ifadeler arasındadır; ancak bu ifadeler bir spesifik yöntemden ziyade belli türdeki araştırma tasarımlarında hali hazırda bulunması beklenen metodolojiye dair ifadelerdir.

Sonuç

Bu çalışma sanat dergilerindeki makalelere yönelik incelemeler açısından alanyazındaki bilgi boşluğunun doldurulmasına katkı yapmak amacıyla, nitelikli ulusal bir dizin olan TR Dizin’de yer alan ve Üniversitelerin Güzel Sanat Fakülteleri ya da Enstitüleri tarafından çıkarılan dergiler arasında öne çıkan üç derginin son beş yılında yayınlanan makalelere ilişkin bir inceleme sunulmaktadır. Bu incelemede ilgili makalelerdeki yazıların konu olarak eğilimleri, yöntemleri, yazıların hacmi vb. konularda bilgi verilmesinin yanında bundan daha önemlisi özellikle yazıların öz metinleri incelenerek yazıların bilimsel yeterlilik ve niteliklerine ilişkin de bilgi edinilmeye çalışılmıştır.

Öne çıkan sonuçların yeniden altını çizmek gerekirse; öncelikle bazı alanlarda (Müzik, Mimarlık ve Grafik gibi) nispeten daha fazla sayıda makalenin yapıldığı görülürken, buna karşın sanat ve tasarım alanı için önem taşıyan kimi başka bazı disiplinlerde (Resim, Heykel, Seramik gibi) ise nispeten az sayıda yayın yapıldığı görülmektedir. Burada belirtilmesi gereken bir husus makalelerin konularının disiplin alanlarının net bir şekilde belirlenmesin araştırmacıların zorlandığı konulardan biri olduğudur. Bunda çalışmaların interdisipliner doğasının bir rol oynadığı söylenebilir; ancak bunun ötesinde iki sebebin daha varlığından söz edilebilir: Birincisi incelenen makalelerin birçoğunda belli ve açık bir araştırma sorusuna yönelik ve iyi sınırlandırılmış bir içeriğin kolaylıkla tespit edilememiş olmasıdır. İkincisi ise bu konuda aslında netlik olan durumlarda geniş bir ilgi alanına sahip sanat alanının disiplinler ayrımlarını belirlemek konusunda bu bildirinin hazırlayıcılarının eksik kalmış olmasıdır. İlerleyen çalışmalarda incelenen makalelerin disiplinlerinin net bir şekilde belirlenmesi için alan uzmanlarından yardım alınması daha doğru bir yaklaşım olur.

Yazıların öz metinlerinde gerekli bilgilerin bulunması açısından ise çok çarpıcı bir sonucun karşımıza çıktığını söylemek yanlış olmaz. İncelenen çalışmaların öz metinlerinin gerekli bilgi kategorilerinden en az ikisini net bir biçimde bulundurmama oranı neredeyse dörtte üçten çoktur. Bununla bağlantılı bir bulgu incelenen metinlerin beşte dördüne yakınında yapılan araştırmanın bulgu ve sonuçlarına ya hiç değinilmemiş ya da net bir biçimde değinilmemiş olmasıdır. Kuşkusuz bir akademik araştırma raporunun bilimsel yeterlikler açısından durumu yalnızca başlık, öz metni ve anahtar sözcükleri

ile anlaşılmaz. Ancak bir metnin yeterliliği, yazarlarının bilimsel pratikler konusundaki birikimleri, yayının yer aldığı dergilerin nitelikleri açısından öz/özet metnlerinin yeterliliği önemli bir gösterge olarak görülebilir. Araştırmacıların kanaatine göre öz/özet metnlerinin büyük çoğunluğunun gerekli bilgilerden yoksun olmasının iki sebebi olabilir: Bunlardan biri sanat alanına makale veren araştırmacıların gerekli temel araştırma raporu yazım bilgisi hususunda eksikleri olması; diğeri ise araştırmacıların bir bilimsel araştırma tasarımının gerekliliklerine dair bilgi hususunda eksikleri olması. Kuşkusuz bu sorunlar birbiriyle bağlantılıdır.

Bu çalışmanın kapsam açısından birtakım eksikleri de vardır. Örneğin, dergilerin sayfa sayılarının uzunluğunun veya kısalığının ne anlama geldiğinin anlaşılması ancak sanat dergileri arasında bu gibi istatistikler açısından daha doğru ortalama sonuçların elde edilmesiyle, bu da daha fazla derginin incelendiğini daha geniş bir çalışmayla mümkün olabilir. Böyle bir çalışma bu çalışmanın genişletilmiş versiyonu olarak sürdürülmektedir. Aynı şekilde konu ve branşlara yönelik eğilimler Türkiye’deki sanat dergilerini temsil etmek açısından yeterli olmayabilir. Yukarıda belirtilen geniş versiyon olan halen devam eden araştırmada bu konuda da daha nitelikle sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır. Bir önemli eksik ise çalışmada öz/özet metinleri ile yetinilmiş olmasıdır. Hal bu ki bir çalışmanın bilimsel yeterliği çalışmanın ana metnine bakılarak daha iyi anlaşılabilir ve ileriki çalışmalarda ana metinlere yönelik daha derinlikli yeni araştırmalar gerçekleştirilmek durumundadır. Türkiye’de yükseköğrenim düzeyinde sanat eğitimi veren kurumlar ilgili mevzuat, akademik teamüller gereği araştırmalarını bilimsel kriterlerle ve bilimsel rapor kurallarına uygun olarak yapmalıdırlar. Bu konudaki gelişmeler de yine bilimsel çalışmalarca raporlanmalıdır.

Kaynakça

- Allison, B. (1990). Research in Art and Design: Research Problems, Programmes and Databases. *International Journal of Technology and Design Education*, Spring, 3-13.
- Aydın, H. (2018). Sosyal Medya Trendi Olan FoMo’nun Pazarlama Alanında Kullanımı Üzerine Literatür Taraması. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1), 1-9.
- Borgdorff, H. (2007). The Debate on Research in Arts. *Dutch Journal of Music Theory*. 12(1), 1-17, <https://cpb-euw2.wpmucdn.com/blogs.brighton.ac.uk/dist/c/2106/files/2016/05/H-Borgdorff-The-Debate-on-Research-in-the-Arts-14d694g.pdf>
- Borgdorff, H. (2011). The Production of Knowledge in Artistic Research. Ed. M. Biggs, H. Karlsson, *The Routledge Companion to Research in Arts* (pp. 74-93). UK: Routledge.
- Chandler, D., ve Munday, R. (2018). *Medya ve İletişim Sözlüğü*. çev. Babacan Taşdemir. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Frayling, C. (1993). Research in Art and Design. *Royal College of Art Research Papers*, 1-5.
- Çam, O. ve Bilge, A. (2013). Türkiye’de Ruhsal Hastalığa/Hastaya Yönelik İnanç, Tutum ve Damgalama Süreci: Sistematik Derleme. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 4(2), 91-101.

- Dumangöz, P. D. (2021). Spor Bilimleri Alanında Yapılan İletişim Araştırmalarına İlişkin Bir Değerlendirme. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 7(3), 425-452.
- Dursun, İ., ve Gündüz, S. (2016). Türkiye’de Sorumlu Tüketim Davranışı Üzerine Araştırmalar: Ulusal Makaleler ve Lisansüstü Tezler Üzerine Bir Derleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 1365-1391.
- Kozak, N. (2003). Türkiye’de Yayınlanan Akademik Dergilerin Niteliklerindeki Zaman İçerisindeki Değişim Nedenleri: Sağlık, Sosyal ve Teknik Bilim Alanlarında Yayınlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme. *Bilgi Dünyası*, 4(2), 146-174.
- Polat, Ç., Sarı, T., ve Sağlam, M. (2013), Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi “Sanat” Dergisinin Bibliyometrik Analizi, *Sanat Dergisi*, s.23, 9-26.
- Saego, A. (1995). Research Methods for MPhil and PhD Students in Arts and Design. *Royal College of Art Research Papers*, 1-6.
- Tonta, Y. (2017). Türkiye’de Yayınlanan ve Web of Science’ta Dizinlenen Dergilerle İlgili Bir Değerlendirme. *Türk Kütüphaneciliği*, 31(4), 449-482.
- Ulu, S. ve Akdağ, M. (2015). Dergilerde Yayınlanan Hakem Denetimli Makalelerin Bibliyometrik Profili: Selçuk İletişim Örneği. *Selçuk İletişim*, 9(1), 5-21.
- Yalçın, H. (2010). Milli Folklor Dergisinin Bibliyometrik Profili (2007-2009). *Milli Folklor Dergisi*, 22 (85), 205-211.

SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMEN ADAYLARININ SİNOP TARİHİ MEKÂN VE MÜZE GEZİLERİNDEN YEREL TARİH KEŞFETME DENEYİMLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Kibar AKTİN*

Hülya KARAÇALI TAZE**

Özet

Bu çalışmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Sinop tarihi mekân ve müze gezilerini içeren çalışmalarıyla yerel tarihi keşfetmelerini sağlamak ve bu deneyimlerine ilişkin görüşlerini tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden “durum çalışması” deseni kullanılmıştır. Araştırma 2018-2019 eğitim öğretim yılının güz yarısında 3. sınıfta öğrenim gören 13 Sosyal Bilgiler öğretmen adayı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın verileri katılımcı gözlemci notlarından ve öğretmen adayları tarafından doldurulan görüşme formundan elde edilmiştir. Araştırma sonuçları öğretmen adaylarının yerel tarihi mekân ve müzeler hakkında bilgi edinme kaynaklarının çoğunlukla internet ve kurum çalışanları olduğunu, fakat bu kaynaklardan yeterli bilgiye erişemediklerini ve kurum çalışanlarından gerekli desteği alamadıklarını ve yerel tarih hakkında bilgi verici kaynakların sınırlı olduğunu göstermiştir. Bu olumsuzluklara karşı öğretmen adaylarının Sinop yerel tarihi hakkında önemli bilgiler edindiklerine, Sinop’un ulusal tarihteki önemini fark ettiklerine, tarihsel mekân ve müzeleri ziyaret etmeye ve tarihsel konuları araştırma isteklerinin arttıklarına ilişkin önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzeler, Sinop yerel tarihi, tarihi mekânlar, yerel tarih kaynakları.

The Opinions of Social Study Teachers on The Experience of Exploring Local History from Sinop History Places and Museum Tours

Abstract

In this study, it is aimed to enable social studies teacher candidates to discover local history with their studies including historical places and museum visits in Sinop and to determine their views on these experiences. The "case study" design, one of the qualitative research methods, was used in the research. The research was carried out with 13 Social Studies teacher candidates in the 3rd grade in the fall semester of the 2018-2019 academic year. The data of the research were obtained from participant observer notes and interview form filled by pre-service teachers. The results of the research showed that the sources of information about the local historical places and museums of the pre-service teachers are mostly the internet and the employees of the institution, but

* Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, kibarkaktin@sinop.edu.tr.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, hkaracali@sinop.edu.tr.

they could not access sufficient information from these sources, they could not get the necessary support from the employees of the institution, and the informational resources about local history were limited. Against these negativities, important results have been reached that the pre-service teachers gained important information about the local history of Sinop, they realized the importance of Sinop in national history, and their desire to visit historical places and museums and research historical subjects increased.

Keywords: Museums, Sinop local history, historical places, local history sources.

Giriş

Yerel tarih çalışmaları genel tarihin aksine sınırlı bir alanın tarihini içermektedir. Burada söz konusu edilen yerel tarih, insanların belirli bir zaman ve yerde “bu yer bir köy, kasaba, kent, kilise bölgesi, kontluk ya da herhangi bir anlamda bölge [de] olabilir” öyküsü ya da geçmişi konu alan dar bir çevrede çalışma alanını içermektedir (Aslan, 2000: 195). Bu çevre bir yörenin geçmişten günümüze kalan tarihi izlerini bizlere aktarır. Bu izler “tarihi kitaplar, dergiler, haritalar, arşivler, jeolojik ve coğrafi unsurlar, önemli tarihi karakterler, arkeolojik kanıtlar, tarihi binalar, fotoğraflar, müze ziyaretleri, önemli tarihi eserler, anıtlar, mezar taşları, kiliseler, yollar, televizyon programları” vb. unsurları içerisinde barındırmaktadır (Danker, 2005’ten Aktaran Tunç Şahin, 2011: 454).

Öğretim kurumlarında gerçekleştirilecek yerel tarih çalışmaları tarih/sosyal bilgiler dersinin işlenişini zenginleştirme ve dersin tarih öğretiminin hedeflerini gerçekleştirme konusunda önemli katkılar sağlamaktadır. Bu tür çalışmalarda öğrenciler kendi toplumlarının, önemli ulusal olaylarda nasıl rol aldığını ya da onlardan nasıl etkilendiğini belirleyebilmektedirler. Yerel tarihi konuları ve tarihin daha genel konuları arasında bağ kurabilmektedirler. Yerel tarih çalışmaları ile öğrenciler sınıfın sınırlarını aşarak dersi sevmeye, edindikleri bilgilerle tarihi kavramaya başlamakta (Paykoç, 1991’den Aktaran Işık, 2014: 256), kişisel ve sosyal yönlerini olumlu yönde geliştirmektedirler (Öztaşçı, Kabapınar ve Tuncel, 2020).

2023 Eğitim Vizyonu (MEB, 2018: 83) incelendiğinde çocuklarımızın bilişsel, duygusal, fiziksel gelişimini çok boyutlu hedefleyen ve akademik bilginin beceriye dönüşmesini sağlayacak “Doğal, tarihî ve kültürel mekânlar ile bilim-sanat merkezleri ve müzeler gibi okul dışı öğrenme ortamlarının” oluşturulması istenmektedir. Bununla birlikte 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı’nda (SBDÖP) yerel tarih öğretimiyle ilişkilendirilecek birçok vurguya rastlanmaktadır. Özellikle programın genel amaçları arasında yer alan “farklı dönem ve mekânlara ait tarihsel kanıtları sorgulayarak insanlar, nesneler, olaylar ve olgular arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirlemeleri, değişim ve sürekliliği algılamaları” ifadeleri ve bununla birlikte kazanımların gerçekleştirilmesinde vurgulanan “yerellik, güncellik, disiplinler arası, yansıtıcı sorgulama, geçmiş bugün-gelecek bağlantısı, zaman-süreklilik-değişim ve esneklik” gibi ifadeler sosyal bilgiler öğretiminde yerel tarihten

faidalanmanın önemini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda öğretim programında araştırma, empati, kanıt kullanma, değişim ve sürekliliği algılama, eleştirel düşünme, karar verme, mekânı algılama, zaman ve kronolojiyi algılama becerileri ve duyarlılık, estetik ve vatanseverlik değerleri yerel tarih uygulamaları ile kazandırılabilirler değerler arasında yer almaktadır (SBDÖP, 2018).

Gerek 2023 Eğitim Vizyonu (MEB, 2018) gerek Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (2018) göz önünde bulundurulduğunda okul dışı öğrenme ortamı olarak yerel tarihin önemi gittikçe artmaktadır. Akademik alan yazında okul dışı öğrenme ortamlarında gerçekleştirilen sosyal bilgiler/tarih derslerinin, sınıf dışında dersin hedeflerini ya da içeriğini gerçekleştirmede öğrencilere siyasi, sosyal ve kültürel çeşitli kaynaklar sunarak onların tarihsel düşünme becerilerinin gelişimine yardımcı olacağı belirtilmektedir (Aktın, 2016). Yerel tarih çalışmalarıyla öğrenciler, farklı kaynaklarla iletişime girerek meraklı olmaya, sabırla ve doğru gözlem yapmaya, bazı bağlantıları kurabilmek için çalışmalar üzerinde yoğunlaşmaya, soru sormaya, yorum yapmaya, delillerden sonuç çıkarmaya ve düşüncelerini organize ederek mantıklı cümlelerle ifade etmeye başlayabilirler (Aktekin, 2009). Aynı zamanda öğrenciler bu ortamlarda her gün göz ardı ettikleri evlerin, cadde isimlerinin, binaların ve diğer önemli tarihi eser ve kalıntıların, ait oldukları toplumu ve bireyleri nasıl etkilediğini görerek, ulusal ve yerel tarih arasında bağlantıyı kurarak tarihin büyük temalarını anlayabilirler. Bu tür çalışmalar, çocukların yerel çevrelerindeki birçok bilgi kaynağının farkına varmalarına, bu bilgileri sentezlemelerine ve o bölgenin geçmişi hakkında bazı çıkarımlarda bulunmalarına imkân tanımaktadır (Harnett, 2009).

Akademik düzeyde yoğun ilgi uyandıran yerel tarih özellikle tarih eğitimi ve sosyal bilgiler eğitimi açısından pek çok araştırmaya ve incelemeye konu olmaktadır (Aktekin, 2000; Aktekin, 2009; Aslan, 2000; Demircioğlu, 2007; Tunç Şahin, 2011; Avcı Akçalı ve Aslan, 2013, 2016; Mustak, 2017; Öner, 2015; Yuvacı, 2018; Şapar ve Şekerci, 2021; Işık, 2001; Öztaşçı, Kabapınar ve Tuncel, 2020). Bu çalışmalarda yerel tarih çalışmalarının önemli eğitimsel çıktıları dışında sorunlarına da değinilmektedir. Örneğin Avcı Akçalı ve Aslan (2013) araştırmalarında öğretmenlerin yerel tarih çalışmaları konusunda teorik ve pratik anlamdaki bilgi ve donanım açısından yeterli olmadıklarını tespit etmişlerdir. Safran (2002) tarih öğretmenlerinin ve Göç (2008), Örtten (2008), Kabapınar ve Karakurt (2016), Şapar ve Şenşekerci (2021) sosyal bilgiler öğretmenlerinin, yerel tarihi çevrenin derslerle ilişkilendirilmesi hakkında belirli bir bilgi ve farkındalık düzeyine ve olumlu tutuma sahip olmalarına karşı bu olumlu durumlarının tarihsel çevreden etkin yararlanmak için yeterli olmadığına ve tarihsel çevreden yararlanma sıklıklarının düşük olduğuna ve öğretmenlerin tarihsel çevreden kaçınmalarına yol açan çok sayıda olumsuz durumla karşılaştıklarına araştırmalarında değinmişlerdir. Nitekim Yılmaz ve Başkaya (2020) “Sosyal bilgiler öğretiminde yerel tarih öğelerinin kullanımına ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi” başlıklı çalışmalarında öğretmenlerin tamamının daha önceden yerel tarih öğretimiyle alakalı herhangi bir kursa katılmadıkları ve ders almadıklarını tespit etmiştir. Öte yandan Candegir (2017) araştırmasında üniversitelerin tarih bölümlerinde yerel tarih çalışmalarını içeren derslere de çok

yer verilmediğini görmüştür. Bu kapsamda çalışmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarını yerel tarih ile karşılaştırmak, onlara yerel tarih çalışmalarının önemini fark ettirmek ve onlarda bu çalışmalara yönelik olumlu tutum geliştirmek hedeflenmiştir. Bu hedef kapsamında sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Sinop tarihi mekân ve müze gezilerini içeren yerel tarih çalışmalarıyla yerel tarihi keşfetmelerini, deneyimlemelerini sağlamak ve bu deneyimlerine ilişkin görüşlerini tespit etmek amaçlanmıştır.

1. Yöntem

1.1.Araştırma Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma modellerinden durum çalışması deseni seçilmiştir. Durum çalışmaları özellikle değerlendirme süreçleri gibi birçok alanda kullanılan, araştırmacının bir durumu, sıklıkla da bir programı, olayı, eylemi, süreci ya da bir veya daha fazla bireyi derinlemesine analiz ettiği bir araştırma desendir (Creswell, 2013: 14). Çalışmada araştırmanın amacına uygun olarak durum çalışması türlerinden eğitimsel durum çalışması tercih edilmiştir. Bu çalışma “sosyal kuram ve değerlendirmeye yönelik çalışmalardan farklı olarak eğitimsel eylemi anlamak” için yapılır (Paker, 2017: 121). Bu eylem Sinop tarihi mekân ve müze gezilerini içeren tarih çalışmalarıyla öğrencilerin yerel tarihi keşfetme deneyimlerinin incelenmesidir.

1.2.Araştırmanın Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, rastgele olmayan örnekleme tekniklerinden uygun örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Uygun örnekleme, araştırmacıların kolayca erişebildiği, mevcut veya gönüllü kişilerin araştırmaya dâhil edildiği bir örnekleme yöntemidir (Johnson ve Christensen, 2014: 230). Bu doğrultuda araştırmanın çalışma grubunu araştırmacının yürüttüğü Tarih Öğretim Yöntemleri dersini alan ve 3. Sınıfta öğrenim gören 13 Sosyal Bilgiler öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırma öncesi katılımcılar bilgilendirilmiş, gönüllülük esasına göre araştırmaya dâhil edilmiştir.

1.3.Veriler Toplama Araçları

Araştırmanın verileri yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Bu görüşme tekniğinde katılımcılara önceden hazırlanmış sorular yöneltilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Görüşme soruları alan yazın çerçevesinde alanda uzmanlaşmış iki araştırmacı tarafından oluşturulmuş 8 soruyu içermektedir. Bu sorular yazıldıktan sonra uygulamaya dâhil olan beş öğrenciden pilot çalışma olarak çalışma sorularını cevaplamaları istenmiştir. Soruların anlaşılabilirliği tekrar gözden geçirilmiş ve düzeltmelerle soru formuna son şekil verilmiştir.

1.4. Verilerin Analizi

Öğretmen adaylarından elde edilen veriler çözümlenirken içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu teknikte veriler, görüşmede kullanılan araştırma soruları kapsamında düzenlenip sunulmuştur. İçerik analizinde amaç görüşme verilerini etkili şekilde yansıtarak, doğrudan alıntılarla betimlemek ve sonuçlara ulaşmaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu amaç kapsamında görüşme formundaki her bir soruya ilişkin görüşler okunarak sistematik kodlamaya geçilmiştir. Kodlamalarda kodlar arasındaki benzerlik ve farklılıklardan kategoriler oluşturulmuş, bu kategorilerden temalara ulaşılmıştır. Analizlerde öğretmen adaylarının görüşlerine doğrudan alıntılarla yer verilmiştir. Amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmak ve araştırmanın tutarlılığını artırmaktır. Araştırma deseninin, veri toplama araçlarının, veri analizi sürecinin açık ve anlaşılır bir dille yazılmasına özen gösterilerek araştırmanın güvenilirliği ve geçerliği artırılmaya çalışılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

1.5 Araştırma Süreci

Çalışma 2018-2019 eğitim-öğretim yılının bahar döneminde seçmeli “Tarih Öğretim Yöntemleri” dersi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Araştırma sürecinde sosyal bilgiler öğretmen adayları dörder kişilik yedi gruba ayrılmıştır. Gruplar sırasıyla Sinop Merkezde bulunan tarihi camiler; Pervane Medresesi ve tarihi çeşmeler, Sinop Cezaevi; Arkeoloji Müzesi, Etnografya Müzesi ve Balatlar Kilisesi grubu olarak isimlendirilmiştir. Her grup sorumlu olduğu tarihi mekân ya da müzeleri ziyaret edip haklarında araştırmalar yapmak, ilgili mekânların ziyareti esnasında bu bilgileri arkadaşlarına aktarmak ve bu mekânlarda etkinlik yapmakla yükümlü kılınmıştır. Araştırma 12 haftalık (her biri 45 dakikadan ve haftalık 2 ders saatinden oluşan toplam 24 ders saat) bir süreci kapsamaktadır. Dersin ilk altı haftası tarih disiplinin felsefesi, tarih eğitiminin ve öğretiminin amaçları, tarihsel düşünme becerileri ve tarih öğretim yöntemlerinin aktarımı ile geçmiştir. Diğer altı haftası öğretmen adaylarının planlayıp gerçekleştirdikleri müze ve tarihi mekân gezilerine ayrılmıştır. Uygulama süreci iki aşamadan oluşturulmuştur. Birinci aşama tarihi mekân ve müzelere yönelik öğretmen adaylarının sahada yaptıkları araştırmaları; ikinci aşama bu mekânlara yönelik geziler esnasında akranlarına yaptıkları rehberlik faaliyetleri ve gerçekleştirdikleri etkinlikleri kapsamaktadır. Bu çalışmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarının birinci aşamayı içeren müze ve tarihi mekânlar hakkında bilgiyi keşfetme süreçlerini içeren deneyimlerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

2. Bulgular

Bu bölümde Sinop tarihi mekân ve müzelerini araştıran sosyal bilgiler öğretmen adaylarının araştırma deneyimlerini yansıtan bulgulara yer verilmiştir. Tablolarda ilgili katılımcıların cevapladıkları her soru birer temayı içermektedir.

“Araştırmanızın öncesinde farklı tarihi mekân ve müze yerlerini ziyaret etmiş miydiniz?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerine Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Müze ve tarihi mekânları ziyaret durumu

Kod	n	%
Evet	10	77
Hayır	3	23
Toplam	13	100

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların çoğunun (n=10) araştırma öncesinde müze ve tarihi ören yerlerini ziyaret etmiş olduğu görülmektedir. Çok az sayıda katılımcının (n=3) böyle bir etkinliği gerçekleştirmediği görülmektedir.

Müze ve tarihi mekânları ziyaret ettiğini ifade eden katılımcıların “Gezdiğiniz müze ve tarihi mekânları sıralayabilir misiniz?” sorusuna ilişkin görüşlerine Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2. Ziyaret edilen müze ve tarihi mekânlar ve ziyaret sıklık durumları

Kod	n	İfadeler
Bir tarihi yer ya da müze	4	“Sinop Tarihi Cezaevi” “Anıtkabir” “Arkeoloji müzesi”
İki farklı müze	1	“Tren müzesi ve arkeoloji müzesi”
Tanımsız	2	
Üç farklı tarihi yer ve müzeler	2	“Mardin Kasimiye Medresesi, Mardin Sakıp Sabancı Müzesi, Mardin Dayrulzafaran Manastırı”, “Gaziantep Zeugma Müzesi ve Kahramanmaraş Uzunoluk Dijital Kurtuluş Müzesi”.
Dört ve üzeri tarihi yer ve müzeler.	1	“Amasya Minyatür Müzesi, Amasya Arkeoloji ve Mumya Müzesi, TBMM, Anıtkabir, Feza Gürsey Bilim Merkezi”.

Tablo 2 incelendiğinde müze ve tarihi ören yerlerini ziyaret etmiş olduğunu ileri süren katılımcıların yarıya yakının (n=4) sadece bir tarihi yer ya da müzeyi gezdiği ve bir katılımcının da iki farklı müzeyi gezdiği görülmektedir. Üç ve üzeri tarihi yer ve müzeyi ziyaret eden katılımcı sayısının evet diyenlerin yarısından daha az olduğu (n=3) dikkat çekmektedir. Sadece iki katılımcının gezdikleri yerleri belirtmediği dikkat çekmektedir. Genel olarak katılımcıların müze ve tarihi yerleri gezme alışkanlıklarının çok sık olmadığı ileri sürülebilir.

“Yerel tarihi mekân/müze gezinizin araştırma kaynakları nelerdir?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerine Tablo 3’te yer verilmiştir.

Tablo 3. Yerel tarihi mekân/müze gezilerinde araştırma kaynakları

Kod	Kategori	f
Kilise görevlisi	Tarihi mekân ve ilgili	18
Cami imamı	kurumlarda çalışan	
Kurumda çalışan görevliler	görevliler	
Kurum yöneticileri		
Cezaevi görevlileri		
Kütüphanede yetkili kişiler		
Müze Müdürlüğünde çalışanlar		
Müzedeki görevliler		
Tarihi mekân çevresindekiler	Tarihi mekân çevresinde	5
Orada yaşayanlar	bulunan kişiler	
Sinop halkı		
İnternet	İnternet ağları	17
Kütüphanenin internet sitesinden		
Sinop İl Kültür Turizm Müdürlüğü internet sayfasından		

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların yerel tarih araştırmalarında kaynak olarak çoğunlukla ilgili kurumlarda çalışan görevlilerden (f=18), ikinci sırada internet ağlarından (f=17) ve üçüncü sırada tarihi mekân ve çevresinde bulunan kişilerden (n=5) yararlandıkları görülmektedir. Burada dikkat çekici olan kütüphanenin bilgi elde edilen bir kaynak olarak sunulmamasıdır.

Öğretmen adaylarının tarihi mekân ve müzelerle ilgili araştırmalarında sık sık yeterli bilgiye erişemediklerine dair şikâyetlerde bulunduklarına tanık olunmuştur. Öğretmen adaylarının bu sorunlarını incelemek amaçlı “Çalışmanızda tarihi mekân/müze ile ilgili bilgi verici kaynaklara ulaşmada ne gibi sorunlarla karşılaştınız?” sorusu görüşme formuna eklenmiştir. İlgili soruya ilişkin katılımcı görüşlerine Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4. Yerel tarih çalışmasında karşılaşılan sorunlar

Kod	Kategori	f	Örnek İfadeler
Mikro tarih çalışmalarının eksikliği	Yerel tarihe ilişkin	7	“Kütüphanede yeterli bilgiye ulaşamadım”. “Cezaevini araştırırken orada geçen olayları bulmada biraz sıkıntı yaşadık”.

Müzedeki bilgilerin eksikliği	tanıtıcı kaynakların yetersizliği			“Müzedeki eserler hakkında bilgiye ulaşmak zor oldu. Bu zorluğu müzeye tekrar tekrar gidip farklı kişilerden bilgi edinerek aldık”.
Tarihi kurumda görevlilerin eksikliği	yapı ve çalışan bilgi	Görevlilerin çalıştıkları tarihi/kültürel kurum hakkında bilgi eksikliği	6	“Saray camisinin bilgisi kısıtlı olduğundan bilgi almakta zorlandım”.
İnternette erişememe	bilgiye	İnternette yeterli ve tutarlı bilgiye erişememe	5	“Bazı eser hakkında internetten bilgi bulmakta zorlanıyordum”.
İnternette güvenli bilgiye erişememe				“En geniş bilgiye internet sayesinde ulaştım. Fakat internetten tam olarak istediğim bilgilere ulaşamadım”.
Farklı kaynaklarını sentezleme sorunu	internet			“İnternet kaynakları çöp bilgi ile dolu olduğu için aynı bilgiyi birden fazla siteden teyit ettik”.
Bilgi teknolojisi		Bilgiye erişim sorunsuz	4	“Günümüz teknolojisinde bilgiye ulaşmak kadar kolay bir şey olmadığı için müze ile ilgili bilgi edinmede sıkıntı yaşamadık”.
Görevli desteği				“Kaynaklara ulaşmada sorun yaşamadım”.

Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların yerel tarih çalışmalarını içeren kaynakları yetersiz (f=7) buldukları sorunu dikkat çekmektedir. Bu temel sorunla ilişkili olarak kurumlarda çalışan görevlilerden bilgi edinmeye çalışan katılımcılar, ilgili görevlilerin yeterli bilgiye sahip olmaması nedeniyle (f=6) araştırmalarında zorlandıklarını belirtmektedir. Bu olumsuz durumlar karşısında çözüm olarak tercih ettikleri internet tabanlı araştırmalarında yeterli ve tutarlı bilgiye erişemedikleri (f=5) görülmektedir. Tüm bu olumsuz durumlar karşısında dört katılımcının bilgi verici kaynaklara ulaşmada herhangi bir sorunla karşılaşmadığı görüşü dikkat çekmektedir.

Araştırmanın gözlem sürecinde öğretmen adaylarının müzelerde ve tarihi mekânlarda bilgi verici yazılı kaynakları genellikle okumadıklarına tanık olunmuştur. “Çok araştırdım hocam ama hiçbir şey bulamadım” gibi ifadeleri arkeoloji müzesinde yazılı bilgi kaynağının olduğu ortam içerisinde de sık sık dile getirdiklerine şahit olunmuştur. Fakat burada tarihi mekân ve müzelerde bilgi verici yazılı tabelaların eksikliği ve yetersizliği gerçeği de göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Örneğin Sinop Etnografya Müzesinde ve birçok tarihi mekânda genelde mevcut objeler veya mekânların isimlerinin yazılması dışında ziyaretçilerin onlar hakkında yeterli bir bilgiye ulaşması mümkün değildir. Diğer gözlenen dikkat çekici ve önemli durum ise Tablo 4’te bilgi kaynağına ilişkin kurumlarda çalışan görevliler ile ilgilidir. Bir öğretmen adayının aktardığı bir bilgiyi sorgularken “Bu bilgiyi nereden edindin?” sorusuna güvenlik görevlisi cevabını vermiştir. Söz konusu güvenlik görevlisine başvurma sebepleri sorgulandığında öğretmen adayları, kendilerine yardım etme konusunda görevli bulamadıkları ve var olan görevlilerin de gönülsüz olduklarını ifade ettiklerine tanık olunmuştur.

Katılımcı gözlemci notlarında öğrencilerin yerel tarih araştırmalarında bilgi verici kaynaklara ulaşmada kapsamlı bir düzeyde araştırma becerisine sahip olmadıkları görülmekle birlikte yerel kaynakların kütüphanede ve kurumlarda yetersiz olduğu da görülmüştür. “Bu çalışmayı yaparken kendinizi nasıl hissettiniz?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerine Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5. “Bu çalışmayı yaparken kendinizi nasıl hissettiniz?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerinin dağılımı

Kod	n	İfadeler
Öğretmen	6	“Bir öğretmen gibi hissettim”.
Tarihçi	5	“Tarihçi gibi hissettim”.
Araştırmacı	2	“Araştırmacı gibi hissettim”.

Tablo 5 incelendiğinde yerel tarih çalışmaları sırasında katılımcıların kendilerini genellikle “Bir öğretmen gibi” (n=6) ve “tarihçi gibi” (n=5) hissettikleri ifadeleri görülmektedir. İki katılımcının da kendini araştırmacı gibi hissettiği görüşlerine rastlanmaktadır.

“Sinop yerel tarihi ile ilgili yaptığınız bu araştırmada neler öğrendiniz?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerine Tablo 6’da yer verilmiştir.

Tablo 6. Yerel tarih çalışmasında öğretmen adaylarına kazandırdıkları

Kod	Kategori	f	İfadeler
Farklı medeniyetleri barındırma	Yerel tarihi etkileyen çok sayıda medeniyetin	7	“Çok sayıda medeniyete ev sahipliği yaşamıştır”.
Ulusal tarihin Sinop tarihine etkisi			“Balatlar kilisesinin tarihi farklı medeniyetlerin göstergesi. Yakın tarihte papazı gelip ayin yapmış”.
			“Ulusal savaşlar ve göçler Sinop yerel tarihi etkilemiştir”.

Anadolu kültürünün temsilcisi	varlığını öğrenme		“Selçuklu devletine ait çok sayıda cami ve bu tarihi eserlerde motifler var”.
Farklı medeniyetlere ait tarihi kalıntılar			“Sinop şehri mimari yapısı ve kültürüyle bir Anadolu şehridir”.
			“Amerikalılardan ve Rumlardan kalan yapılar mevcut”.
Ticari ilişkiler	Ticaret	3	“Sinop’ta farklı medeniyetlerle ticari ilişkiler söz konusu”.
Amforalar	merkezi		“Ticaret merkezi olan bir şehir”
Liman kenti	olmasını öğrenme		“Sinop amforaları ticarete kullanılmıştır”.
			“Liman ticaret kenti olduğu için önemli olaylardan büyük ölçüde etkilendiğini düşünüyorum”.
Tarihi eşya ve objeler	Ortak tarihi	3	“Etnografya müzesinde sergilenen kap kacaklar ve diğer malzemeler Sinop’ta bulunan müzeler gezildiğinde içerisinde bulunan birçok eşya ve obje ulusal kaynaklarla ilişkilidir”.
Anadolu yaşamının temsilcisi	kültürel unsurları fark etme		“Anadolu insanının yaşayışını yansıttığını gördüm.”.
Geçmişten günümüze süreklilik gösteren inanç ve yaşam			“Etnografya müzesindeki yaşam tarzı, inanç günümüzde de var”.
Ulusal tarihte ünlü kişilerin Sinop ile ilişkisi	Sinop tarihi ile ilişkili ulusal	2	“Ulusal tarihte adını duyduğumuz çok sayıda ünlü kişi burada bulunmuştur”.
Sinop cezaevi ve ünlü kişiler	tarihsel aktörleri fark etme		“Sinop cezaevinde yaşanan olaylarda Türkiye tarafından bilinen insanlar da var”.

Tablo 6 incelendiğinde katılımcıların, Sinop yerel tarihi ile ilgili yaptıkları araştırmada en çok yerel tarihi etkileyen çok sayıda medeniyetin varlığı hakkında (f=7) bilgi sahibi oldukları görülmektedir. İkinci sırada Sinop’taki ortak tarihi kültürel unsurları fark ettikleri ve ticaret merkezi olma bilgisini (f=3) öğrendikleri anlaşılmaktadır. Katılımcıların Sinop’ta yaşayan ya da farklı şekilde bulunan önemli tarihsel aktörlerin bilgisine de sahip oldukları ileri sürülebilir.

“Müze ve tarihi mekânları gezmeyi sever misiniz? Neden?” sorusuna katılımcılardan bir öğretmen adayı hariç diğer tüm katılımcılar, müze ve tarihi mekânlara ilgisi olduğunu ve gezmeyi çok sevdiğini ifade etmektedir. Müzeyi sevdiğini ifade eden katılımcıların görüşlerine Tablo 7’de yer verilmektedir.

Tablo 7. Katılımcılar müze ve tarihi mekânları sevme nedenleri

Kod	Kategori	f	İfadeler
Eser inceleme merakı	Müze ve tarihi	12	“Evet, çok severim. Küçüklüğümünden beri tarihi eserleri incelemeye bir merakım vardı”.
Müze ve tarihi mekânları sevme	mekânlarla ilgi duyma		“Tarihi seviyorum. Müze ve tarihi mekânları gezmeyi seviyorum”.
Tarihi sevme			“Evet, çok severim. Bir şehrin tarihi ve turistik mekânları kadar güzel bir yanı yok. Tarihi yerlerin atmosferi bir başka. Beni her zaman etkilemiştir, kendine çekmiştir tarihi mekânlar”.
Tarihi mekânlardan duygusal olarak etkilenme			“Evet, tarihi mekânlar ve eşyalar beni bazen hüzünlendiriyor. Bazen de şaşırtıyor. Kendimi geçmişte yaşanan zamanları hayal ederken buluyorum”.
Geçmişte yaşayan insanları dönemin koşulları içinde öğrenme merakı			“Evet, müze ve tarihi mekânları gezmek beni çok heyecanlandırır hem de içimde hüznle karışık bir his uyandırır. Eski zamanlarda yaşamış insanları anlamak, yaşam şartları, yaşadıkları olaylar, zorluklar, mutluluklar ve daha pek çok şey hakkında bilgi edinmek ve bunları görmek beni çok etkiler”.
Geçmiş eserlerdeki çalışmalardan etkilenme			“Evet, bu tarz yerleri gezmeye bayılırım. Çünkü ince düşünülen her şey çok dikkatimi çeker. En çok eski zamandakiler bu kadar ince işçilik ile yaptıkları bir sürü nesne bırakmışlar peki biz onlara ne bırakacağız?”.
Geçmiş topluluklar ve yaşantılar hakkında bilgi edinme isteği	Geçmiş hakkında bilgiler edinmeyi sevme	9	“Özellikle arkeoloji müzelerini çok severim. Geçmiş yaşantılar hakkında bilgi edinmemi sağlıyor”.
Geçmiş ait farklı kültürel eserlere ilgi duyma			“Geçmişte yaşamış farklı toplulukları, milletleri, geçmişten günümüze aktararak gelen eserleri tanımayı, öğrenmeyi çok seviyorum”.
Farklı kültürleri öğrenme isteği			“Evet severim. Çünkü farklı şeyleri görüp öğreniyorum”.
Farklı deneyimler yaşama isteği			“Oldukça çok. Bizler için yeni ufuklar açtığını düşünüyorum. Farklı deneyimler yaşıyor bizlere”.

Sosyal etkinlik olarak tercih etme	Etkinlik olarak gezmeyi sevme	3	“Evet severim. Her gittiğim yerden bilet, broşür vb. nesneler alarak o anı ölümsüzleştirmeye çalışıyorum”.
			“Daha önce müzeye gitmeye çok dikkat etmezdim. Okul gezileri olursa giderdim. Genelde toplu gruplarla gitmeyi tercih ediyordum”.
Türbe ve cami gezme etkinliğini sevme			“Çok fazla gezmem ama gezdiğim yerler türbe ya da camiler oluyor genelde”.

Tablo 7 incelendiğinde katılımcılar, müze ve tarihi mekânları sevme nedenlerini çoğunlukla bu mekânlara ilgi duyduklarını (f=12) ifade eden görüşlerle belirtmektedirler. İkinci sırada geçmiş hakkında bilgiler edinmeyi sevmeyi (f=9) ortaya koyan görüşlere rastlanmaktadır. En az, etkinlik olarak gezmeyi sevme ifadeleriyle (f=3) karşılaşılmaktadır.

Katılımcıların “Müze ve tarihi mekânlara geziler düzenlemenin okullarda bir gereklilik olduğunu düşünüyor musunuz? Neden?” sorusuna ilişkin katılımcı görüşlerinin analizine Tablo 8’de yer verilmiştir.

Tablo 8. Okullarda müze ve tarihi mekânlara geziler düzenlemenin gerekliliği

Kod	Kategori	f	İfadeler
Etkinlik temelli tarihini öğrenme	Yaparak yaşıyarak tarihi öğrenme	5	“Evet, kesinlikle gerekli olduğunu düşünüyorum. Çocukların etkinlik yaparak tarihini öğrenmesi çok etkili olacaktır”.
Yaparak yaşıyarak öğrenme.	tarihi öğrenme		“Evet, faydalı olduğunu ve gerekli olduğunu düşünüyorum. Çocukları alan gezilerine götürdüğümüzde özellikle müzelerin eğitim paketleri var. Farklı müze eğitim etkinlikleri ile çocukların tarihsel ufku genişleyecektir”.
Somut yaşantılarla tarih öğrenme			“Faydalı olduğunu düşünüyorum. Eğitim sadece sınıf ortamında yapılacak bir şey değildir. Öğretim programlarında geziler yer alır. Fakat genelde bu geziler hiç yapılmaz. Tarihi mekân ve müze gezileri çocukların etkinlik yaparak yaşıyarak öğrenmesini sağlamaktadır”.
			“Faydalı olduğunu düşünüyorum. Bu geziler sayesinde çok sayıda kazanım öğrencilerde geliştirilebilir. Somut yaşantılarla tarih öğretilmiş olunur”.
Milli kimlik kazandırma		1	“Kesinlikle. Geçmişini bilmeyen insan geleceğine yön veremez. Tüm bireyler tarihlerini öğrenecek”.

Genel artırma	kültürü	Tarihi ve sosyo-	9	“Evet. Çok faydalı. Çocukların genel kültürü çok gelişmiş olacak.
Ayrıntılı bilgiler edindirme	tarihi	kültürel bilgide		Tarihimizle ilgili çok çok ayrıntılı bilgiler edinecekler”.
Tarih ve genel kültür bilgisini artırma		artış sağlama		“Çok faydalı. Çocuklar müze öncesi, sırası ve sonrası etkinliklerle sadece eserlere bakmakla kalmayacak tarih ve genel kültür bilgisi artacaktır”.
				“Evet. Çocukların tarihi, tarihi mekânları ve müzeleri öğrenmesi açısından çok önemli. Çocukların tarih hakkında bilgilenmeleri sağlanmış olacak”.
				“Faydalı. Artık ileride kendi öğrencilerimle müze ve tarihi yerlere geziler yapmayı planlıyorum. Daha geniş çaplı bilgiler öğreneceklerini düşünüyorum”.
				“Faydalı. Öğrenciler geçmişten günümüze siyasi, sosyo kültürel tarih ilgili çok şey ayrıntılı bilgiler edineceklerdir”.
				“Faydalı. Bu geziler sayesinde çocuklar çok bilinçli olacak ve çok değişim geçirecek”.
Değişim ve süreklilik kavramlarını edindirme		Tarihsel düşünme becerileri	2	“Bence faydalı. Çünkü çocukların değişim ve süreklilik kavramlarını algılaması gerekiyor”.
... düşünme geliştirme	kronolojik ni becerisini geliştirme			“... kronolojik düşünme becerisini sağlamaktadır”.

Tablo 8 incelendiğinde katılımcılar müze ve tarihi mekânlara geziler düzenlemenin okullarda kesinlikle bir gereklilik olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncelerini söz konusu mekânlara düzenlenen gezilerle öğrencilerin tarihi ve sosyo-kültürel bilgilerinde artış olacağı (f=9), yaparak yaşayarak etkinlik temelli tarihi öğrenme (f=5) fırsatı bulacağı ve tarihsel düşünme becerilerini (f=2) geliştireceği yönünde açıklamaktadırlar.

Sonuç

Bu araştırmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Sinop tarihi mekân ve müze gezileri aracılığıyla yerel tarihi keşfetme deneyimlerine ilişkin görüşlerini tespit etmek amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda katılımcıların çoğunun geçmişte müze ve tarihi ören yerlerinden en az birini ya da birkaçını ziyaret etmiş olduğu ve bu ziyaret sayılarının sayıca çok fazla olmadığı görülmüştür.

Katılımcı gözlemci notlarında ifade edilen kütüphanelerde yerel tarih araştırmalarına dair kaynakların yetersizliği ve müze tarihi ören yerlerini tanıtıcı bilgilerin eksikliği araştırmanın önemli

bulguları arasındadır. Bu sonucu destekleyen görüşlerle katılımcılar bilgi edinmek için çoğunlukla ilgili kurumlarda çalışan görevlilerden, internet ağlarından, tarihi mekân ve çevresinde bulunan kişilerden bilgi edinmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Kurumlarda çalışan görevlilerin yeterli bilgiye sahip olmaması, internette yeterli ve tutarlı bilgiye erişememeleri nedeniyle katılımcılar araştırmalarında yerel tarih hakkında bilgi edinmede zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Araştırma sonuçlarını destekler şekilde Yuvacı (2018) araştırmasında sosyal bilgiler öğretmenlerinin %43,5'inin yerel tarih öğretiminde kaynağa, %37,9'unun yerel tarih öğretiminde kaynak bilgisine bağlı sorunları olduğunu ifade etmiştir.

Katılımcı gözlemci notlarında öğretmen adaylarının yeterli araştırma becerisine sahip olmadıkları izlenimi dikkat çekici önemli bir bulgudur. Bu bulgularla uyumlu olarak katılımcıların kendilerini genellikle bir araştırmacı gibi hissetmekten daha çok “Bir öğretmen gibi” hissettikleri ifadeleri görülmektedir. Bu durumun sebebi, öğretmen adaylarının yerel tarihi çevreyi araştırırken araştırma becerilerinin yetersizliği ile birlikte geçmiş okul gezilerindeki deneyimleriyle de ilişkili olabilir. Nitekim Çapar ve Şenşekerci (2021) öğretmenlerin bir alan gezisi düzenleyecekleri zaman, ön hazırlık sürecini daha çok gidilecek yer hakkında ön bilgi toplayıp öğrenciler ile paylaşmaya indirgeyip faaliyetin bütününe kapsayan bir planlama çalışması yapmadıklarını tespit etmişlerdir.

Araştırmanın önemli sonuçlarından biri de katılımcıların, Sinop yerel tarihi ile ilgili yaptıkları araştırma sonucunda çoğunlukla yerel tarihi etkileyen çok sayıda medeniyetin varlığı hakkında bilgi sahibi olmuşlardır. Böylece Sinop tarihini daha geniş bir tarihsel bağlam içerisine oturttukları görüşleri dikkat çekmiştir. Harnet, (2009) yerel tarih çalışmaları sayesinde tekil bir olayın, geniş bir zaman dilimi içerisinde dünyanın farklı sahalarında meydana gelmiş benzer olaylarla ilişkilendirilerek daha geniş bir bağlamda değerlendirileceğini belirtmiştir. Bu çalışmada katılımcılar Sinop'taki ortak tarihi kültürel unsurların, ticaret merkezi olma ve Sinop ile anılan önemli tarihsel aktörlerin bilgisine de eriştikleri görülmüştür. Benzer şekilde Tunç Şahin (2011) ve Işık (2002) yaptığı araştırmada sosyal bilgiler dersinde 4. sınıf öğrencilerinin yerel tarih uygulamaları sayesinde kendi bölgelerinin tarihini öğrenme fırsatı buldukları, konuyla ilgiyi bilgilerinin ve başarılarının arttığı yönünde önemli sonuçlara ulaşmıştır. Nitekim Danker'in (2005) belirttiği gibi öğrenciler açısından ise yerel tarih kendi toplumlarının önemli ulusal olaylara nasıl karıştığını ya da onlardan nasıl etkilendiğini ortaya çıkarmaya yardımcı olan tarih türüdür.

Katılımcıların müze ve tarihi mekânlara geziler düzenlemenin okullarda gerekli olduğunu düşünmeleri çalışmanın diğer bulgularından birisidir. Bu tür gezilerle öğrencilerin tarihi ve sosyo-kültürel bilgilerinde artış olacağını, yaparak yaşayarak etkinlik temelli tarihi öğrenme fırsatı bulacaklarını ve tarihsel düşünme becerilerinin gelişeceğini ileri sürmüşlerdir. Araştırma sonucunu destekler şekilde Quest (2006) çalışmasında 11. sınıf tarih dersinde yerel tarihi kullanarak işlediği derslerin ardından öğrencilerin tarihin, kendi çevrelerinde yaşanan olaylarla ve insanlarla ilintisini

gördüklerini, toplumun politik, sosyal, ekonomik ve coğrafi özelliklerini anladıklarını, zaman ve mekân bilinci geliştirdiklerini ortaya koymuştur (Akt. Avcı Akçalı ve Aslan, 2016). Nitekim Danker (2005) ve Ersanlı (2002) öğrencinin kendisinin de içinde bulunduğu, kendisine “yakın” olanın tarihine daha fazla ilgi duyduğunu ve “yaparak” öğrendiğinde bilgilerin daha anlamlı ve kalıcı olduğunu ifade etmektedir (Avcı Akçalı ve Aslan, 2013: 145).

Araştırma sonuçlarından hareketle yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin ve araştırmacıların Sinop yerel tarihi ile ilgili çalışmalar yapmaları teşvik edilmelidir. Ayrıca yapılacak yerel tarih çalışmalarının basılı eserlere dönüştürülmesinin sağlanması öğretmenlerin, öğrencilerin ve ziyaretçilerin yerel tarihi çevre ile ilgili kaynak sorunlarını azaltacağı düşünülmektedir. Müzelerde ziyaretçilere rehberlik hizmeti verecek görevlilerin ya da bu hizmeti sağlayacak elektronik sesli bilgilendirme sistemleri, yazılı broşürler, bilgi verici vb. kaynakların artırılması, yerel çevredeki müze vb. tarihi ve kültürel mekânları ayrıntılı olarak tanıtacak web sitelerinin tasarlanması ya da mevcut olanların zenginleştirilmesi doğru, tutarlı ve ayrıntılı bilgiye erişim sorununu ortadan kaldıracaktır. Üniversitelerde öğretmen adaylarına sorgulayıcı ve eleştirel bir araştırma becerileri kazandırmak için araştırmaya yönelik uygulamalı dersler artırılmalıdır. Bu derslerde adayların çeşitli tarihsel kaynakları ve kanıtları araştırıp inceleyerek sorgulamaları ve bu kaynak ve kanıtları kullanarak sonuçlar çıkarmalarını sağlayacak nitelikte dersler ve planlar yapılmalıdır. Öğretmen adaylarına sosyal bilgiler eğitimi içerikli derslerde yerel tarihi çevre hakkında bilgi ve farkındalığını geliştirecek okul dışı öğrenme ortamlarına dönük proje çalışmaları yaptırılabilir.

Kaynakça

- Aktekin, S. (2009). Türkiye’de tarih eğitimi. S. Aktekin, P. Harnett, M. Öztürk, D. Smart (Ed.). *Çok kültürlü bir avrupa için tarih ve sosyal bilgiler eğitimi* (s.27-44). Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı
- Aktekin, S. (2010). Ortaöğretim tarih eğitiminde yerel tarihin yeri ve önemi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 6 (1), 86-105.
- Aktın, K. (2016). Sosyal bilgiler derslerinde tarih konularının öğretimi. D. Dilek (Ed.). *Sosyal bilgiler eğitimi* (s.91-120). Ankara: Pegem Akademi.
- Ashby, R. (2004). Developing a Concept of Historical Evidence: Students' ideas about testing singular factual claims. <http://www.heirnet.org/2004conference/papers/Ashby.doc> adresinden erişilmiştir.
- Aslan, E. (1998). *Çağdaş tarih öğretiminin yeri ve sorunları* (Yayımlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Aslan, E. (2000). Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri. Zeynel Abidin Kızılyaprak (Haz.), *Tarih yazımında yeni yaklaşımlar: küreselleşme ve yerelleşme* (s195- 204). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

- Ata, B. (2015). Tarih derslerinde yerel tarih, müze ve öğren yerlerinin kullanımı. M. Demirel (Ed.). *Tarih öğretim yöntemleri* (s.73-87). Ankara: Pegem Akademi.
- Avcı Akçalı, A. ve Aslan, E. (2013). Tarih derslerinin yerel tarihe ve kaynaklarına dayalı etkinlikler aracılığıyla işlenmesinin öğrencilerin derse yönelik tutumlarına etkisi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6(14) 141-174.
- Avcı Akçalı, A. ve Aslan, E. (2016). Tarih öğretiminde yerel tarih kullanımının akademik başarıya ve tarihsel düşünme becerilerine etkisi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 36(2), 375-397.
- Avcı, C. ve Öner, G. (2015). Tarihi mekânlar ile sosyal bilgiler öğretimi: Sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüş ve önerileri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(USBES Özel Sayısı I), 108.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni: nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* (3. b.). (S. B. Demir, Ed., & M. Bütün, Çev.) Ankara: Eğiten Kitap.
- Çapar, D. ve Şenşekerci, E. (2021). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin tarihsel çevrenin tarih öğretiminde kullanımına yönelik yaklaşımları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(3), 1044-1062. <https://dx.doi.org/10.17240/aibuefd.2021.21.64908-871669>
- Danker, A.C. (2005). *Multicultural social studies: Using local history in the classroom*. New York: Teachers College Press.
- Demircioğlu, İ.H. (2007). *Tarih öğretiminde öğrenci merkezli yaklaşımlar*. Ankara: Anı Yayıncılık
- Harnett, P. (2009). Tarihin yerel, bölgesel, ulusal, Avrupa ve küresel boyutlarını dengeli bir şekilde ilişkilendirmek. S. Aktekin, P. Harnett, M. Öztürk, D. Smart (Ed.). *Çok kültürlü bir Avrupa için tarih ve sosyal bilgiler eğitimi* (s147-160). Ankara: Harf Eğitim Yayıncılığı.
- Johnson, B., & Christensen, L. (2014). Nitel araştırma. S. B. Demir (Ed.). *Eğitim araştırmaları: nicel, nitel ve karma yaklaşımlar* (M. Bütün, Çev.). Ankara: Eğiten Kitap.
- MEB, (2018). 2023 Eğitim Vizyonu. Millî Eğitim Bakanlığı. http://2023vizyonu.meb.gov.tr/doc/2023_EGITIM_VIZYONU.pdf Erişim: 25 Ağustos 2021
- Mustak, S. (2017). *Sosyal bilgiler öğretmenlerinin tarihi kültürel miras eğitimine ilişkin görüşleri* (Denizli şehri örneği) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ömer Halisdemir Üniversitesi.
- Öner, G. (2015). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin okul dışı tarih öğretimine ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Türk Tarihi Eğitim Dergisi*, 4(1) , 89-121. <https://doi.org/10.17497/tuhed.185618>.
- Paker, T. (2017). Durum Çalışması. F. N. Seggie, & Y. Bayyurt (Ed.). *Nitel araştırma yöntem, teknik ve yaklaşımları* (s. 119-134). Ankara: Anı Yayıncılık.
- SBDÖP (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar) (2018)*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Tunç Şahin, C. (2011). Yerel tarih uygulamalarının başarıya ve öğrenci ürünlerine etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(16), 453-463.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, M. ve Başkaya, M. (2020). Sosyal bilgiler öğretiminde yerel tarih öğelerinin kullanımına ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi, *Turkish Studies - Education*, 15(1), 457-479. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.38834>

Yuvacı, İ. (2018). *Sosyal Bilgiler öğretmenlerinin yerel tarih ile ilgili uygulamaları ve karşılaşılan sorunlar Sivas ili örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.

YEREL YÖNETİMLERİN PAZARLAMA SORUNLARI ÜZERİNE YENİ YAKLAŞIMLAR

Abdullah ERAVCI*

Özet

Yerel yönetimler, merkezi hükümetlerin tanıdığı meşruiyet içinde kendi kendine yeterli olmak ve diğer şehirlerle rekabet edebilecek bir yapıya kavuşmak için mücadele vermektedir. Yerel yönetimler arasında belediyeler, kâr amacı güden işletmeler gibi kabul edilmeseler bile şehirlerini marka şehir yapmak istemektedirler. Şehir markalama ise bir pazarlama stratejisidir. Yerinden yönetim ve şehirlerini geliştirme sorumluluğu belediyeleri işletmenin bir fonksiyonu olan pazarlama faaliyetlerine yönlendirmektedir. Belediye gelirlerini artırma yönünde verilen yetkiler, stratejik plan ve bütçe sorumluluğu pazarlama faaliyetlerini gerektirmektedir. Bununla birlikte başta belediyeler olmak üzere, kâr amacı gütmeyen örgütler olarak tanımlanmış yerel yönetimleri pazarlama faaliyetleri konusunda tereddütte bırakmaktadır. Küresel ve teknolojik gelişmeler karşısında tereddüt değil, plan ve kararlılık gerektirmektedir. Tereddüt, plansızlık ve kararsızlık yerel yönetimlerin gelişmesinden sorun demektir. Pazarlama konusunda yeni gelişmeler, üretilen model ve teoriler yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarını açığa çıkarmaktadır. Bu nedenle yerel yönetimlere yol gösterecek pazarlamada yeni yaklaşımların incelenmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada amaç yerel yönetimlerin finansal sorunlarına çözüm üretecek, hedef kitleleri ve paydaşları ihmal etmeyen yeni yaklaşımları ortaya koymaktır. Hedef kitlelerin ve paydaşların beklentileri giderek artmaktadır. Hedef kitleler tüketiciler olup yerel yönetimlerin tüketicileri şehir halkı, ziyaretçiler, yatırımcılar, işletmeler ve öğrenciler olmak üzere geniş bir alana yayılmaktadır. Çalışma bahsedilen tüketici kitlelerini memnun edecek modern ve postmodern pazarlama, bütünleşik ve ilişkisel pazarlama; izinli, içsel, yeşil, retro, veri tabanlı pazarlama ve destinasyon pazarlaması gibi yeni yaklaşımlara odaklanmaktadır. Çalışma, literatür araştırmalarına dayanmaktadır. Yapılan bu çalışmada elde edilen veriler yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarının çözümüne yol gösterecek yeni yaklaşımlara işaret etmektedir. Çalışma sonunda yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarına ışık tutması beklentisiyle yerel yöneticilere metodolojik tavsiyeler getirilmekte ve kâr amacı gütmeyen kamu kuruluşlarının pazarlama sorunları üzerine akademik çalışmalarda pazarlama lehine tutum değişikliğine gidilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yerel Yönetimler, Pazarlama, Pazarlamada Yeni Yaklaşımlar

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Boyabat Meslek Yüksekokulu, aeravci@gmail.com

New Approaches on the Marketing Problems of Local Governments

Abstract

Local governments struggle to be self-sufficient within the legitimacy recognized by central governments and to have a structure that can compete with other cities. Among local governments, municipalities want to make their cities a brand city, even if they are not considered as for-profit enterprises. City branding is a marketing strategy. Decentralization and the responsibility to develop their cities direct municipalities to marketing activities, which are a function of the business. Local governments struggle to be self-sufficient within the legitimacy recognized by central governments and to have a structure that can compete with other cities. Among local governments, municipalities want to make their cities a brand city, even if they are not considered as for-profit enterprises. City branding is a marketing strategy. Decentralization and the responsibility to develop their cities direct municipalities to marketing activities, which are a function of the business. Authorizations given to increase municipal revenues, strategic plan and budget responsibility require marketing activities. However, local governments, which are defined as non-profit organizations, especially municipalities, are hesitant about their marketing activities. It requires planning and determination, not hesitation in the face of global and technological developments. Hesitation, planlessness and indecision mean problems from the development of local governments. New developments, models and theories in marketing reveal the marketing problems of local governments. For this reason, it is considered that new approaches in marketing that will guide local governments should be examined.

The aim of this study is to reveal new approaches that will produce solutions to the financial problems of local governments and that do not neglect the target audiences and stakeholders. The expectations of target audiences and stakeholders are increasing day by day. The target audiences are consumers, and the consumers of local governments are spread over a wide area, including city people, visitors, investors, businesses and students. The study includes modern and postmodern marketing, integrated and relational marketing that will satisfy the mentioned consumer masses; It focuses on new approaches such as permissioned, internal, green, retro, data-based marketing and destination marketing. The study is based on literature research. The data obtained in this study point to new approaches that will guide the solution of marketing problems of local governments. At the end of the study, methodological recommendations are brought to local administrators with the expectation of shedding light on the marketing problems of local governments, and it is recommended to change the attitude in favor of marketing in academic studies on the marketing problems of non-profit public institutions.

Keywords: Local Governments, Marketing, New Approaches in Marketing

Giriş

Yerel yönetimler merkezin verdiği yetkiyle yerinden yönetim gücünü elinde bulunduran belediyeler, il özel idareleri ve muhtarlıklar gibi taşra örgütleridir. 1789 Fransız İhtilali ile merkezi monarşiden uzaklaşarak demokrasinin halk tabanına yayılmasıyla yerel yönetimler merkezden aldıkları görev ve yetkiyle yerinden yönetim görevini üstlenmişlerdir (Yetkin, 2013: 79). Üstlenilen görev ve alınan sorumluluklar yerel halkın seçimiyle yönetime gelen özellikle belediye başkanlarını halkın

yararına hizmet üretmek için ekonomik kaynak arayışına sevk etmektedir. Yerel yöneticilerin şehirlerini geliştirme, halkın ihtiyaçlarını karşılama yükümlülükleri ve idare etmek zorunda oldukları bir bütçe vardır. Halkın beklentileri merkezi hükümetlerden gelen desteklerin üzerine çıkmakta ve bu beklentileri karşılamak için yerel yönetimler özel sektör gibi pazarlama seçeneğini kullanmak zorundadırlar. Ancak kamu örgütlerinin kâr organizasyonu olarak görülmemesi ve yerel yönetimlerin yaşadıkları finansal sorunlar pazarlamada yeni yaklaşımların incelenmesini gerektirmektedir.

Pazarlamada yeni yaklaşımları inceleyen akademik çalışmalara sıkça rastlanırken kâr amacı gütmeyen yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarını inceleyen çalışmalar oldukça nadirdir. Özel ve Polat (2013: 56) tarafından yerel yönetimlerin de içinde bulunduğu kamu yönetiminin dönüştürülmesinde ve halka hizmet dağıtımında pazarlama konusu incelenmiştir. İnceleme sonunda pazarlama yapmanın kamu meşruiyetine uygun olduğu ve Kotler'e (1979) dayandırılan görüşe göre kamunun pazarlama yapmasında tartışmanın son bulduğu değerlendirilmektedir. Buna rağmen kamu veya yerel yönetimlerin pazarlama yapıp yapamayacağı tartışmalı olup tartışmayı sonlandıracak akademik çalışmalar yetersizdir. Yerel yönetimlerin pazarlama sorunları üzerine yapılabilecek bir çalışmada genel pazarlama yaklaşımları konusundaki literatürden yararlanılabilmektedir. Bu doğrultuda Mato-Santiso vd. (2021: 1) tarafından 2007-2019 yılları arasında kâr amacı gütmeyen kurumların paydaşlarla ilişkilerinin pazarlama açısından incelenmiş olması soruna ışık tutar niteliktedir. Geniş paydaş ağı, paydaşların farklı çıkar ve beklentileri, karşılıklı ilişkiler bağlamında yeni yaklaşımların incelenmesini önemli kılmaktadır. Gelişen teknoloji ve pazarlama bilimi konusunda öne sürülen teori ve yeni modeller yeni yaklaşımları içinde barındırmaktadır. Teori ve modeller arasında tüketici davranışları üzerine üretilen çok sayıda çalışma bulunurken konu pazarlama olduğunda kıtlık yaşanmaktadır (Gılal vd., 2021: 1).

Tüketicinin gelişen teknolojiyle ilişkisi, ülke sınırlarını aşan rekabet ilişkileri, küreselleşme ve finansal kaynak bulma arayışları özel sektörü yeni pazarlara sevk ettiği gibi yerel yönetimleri de etkilemekte ve birtakım arayışlara sevk etmektedir (Alabay, 2010: 216). 1970'lerde şehir pazarlamadan bahsedilmesi (Ünal ve Binbaşıoğlu, 2015: 2) ve sonrasında şehirlerin de kamu menfaatine özel sektör gibi pazarlama yapabileceği fikri kâr amacı gütmeyen yerel yönetimlerin faaliyetleri hakkında kafaları karıştırmıştır. Yerel yöneticilerin fiili olarak rekabetin içinde olmalarına rağmen kâr amacı gütmeme mottosuyla pazarlamadan uzak kalmaları şehirlerinin yararına görülmemektedir (Eravcı, 20120: 148). 1990'larda internetin kullanıma girmesiyle özel sektör gibi erken davranan yerel yönetimler pazarlamayı benimsemişler ve medyayı kullanmaya başlamışlardır (Winer, 2009: 108). Medya kullanımı, yerel halk ve ziyaretçi talepleri ile paydaşların beklentileri pazarlama temelinde iletişim, kaynak bulma ve pazarlama sorunlarını öne çıkarmaktadır. Günümüzde kendi kaynaklarını satarak gelir etme yönünde yerel yönetimlerin bir bocalama içinde olduklarına ve sadece merkezi hükümetlerin kapısını çalma kolaylığını tercih ettiklerine veya aşırı borçlanma yoluna gittiklerine tanık olunmaktadır.

1970'lerden itibaren yerel yönetimlerin özel sektör gibi çalışarak kamu menfaatine hizmet üretmesi yaklaşımının benimsenmesi pazarlama alanındaki gelişmelerle ilişkili olarak süreci değerlendirmeyi gerektirmektedir. Pazarlamada kullanılan pek çok model ve yaklaşım ürün, fiyat, satış çabaları, tutundurma faaliyetleri ve dağıtım kanalları üzerine oturmaktadır (Wind ve Lilien, 1993: 773). Hedef kitle olarak tüketiciler ve müşteriler teori ve modellerin merkezine yerleştirilmektedir. Tüketicilerin üretilen teorilerin merkezine yerleştirilmesi “bottom up” (tabandan tavana) yaklaşımının bir göstergesidir. Pazarlamada genel ilke tüketicinin varlığı olup hedef, tüketici memnuniyetinin sağlanmasıdır. Tüketici talep eden, işletme ise ürettiği mal ve hizmetleri tüketiciye arz eden taraftır. Sorun, arz ve talep tarafını kapsayan teori ve modellerin çözüm üretmesidir. Kaynaklarda net ve açık olmayan modellerin sunulması pazarlama stratejilerinin belirlenmesinde yetersiz kalmaktadır (Wind ve Lilien, 1993: 774).

Uygulanmakta olan metod ve deneysel yöntemler araştırmacının rehberi olmaktadır. Genel olarak bir araştırma disiplinler arası, uzun vadeli ve makro düzeyde yapılmaktadır (Viglia vd., 2021: 193). Araştırmacının izlediği ve önerdiği yöntemler, uyguladığı modeller yeni araştırmalar için rehber olduğu kadar yerel yöneticiler içinde önemli kaynaklardır. Pazarlama araştırmalarında tercih edilen yöntemin özel sektör işletmelerine yol gösterdiği kadar kâr amacı gütmeyen yerel yönetimler için de yol gösterici olması beklenmektedir. Yerel yöneticiler tarafından kısa, orta ve uzun vadede uygulanabilecek modellerin bulunması ve yeni yaklaşımların incelenmesi strateji belirlemeye katkı sağlayacaktır.

Araştırmacı gibi yerel yöneticiler de bir strateji üzerinden çalışmalarını gerçekleştirmektedirler. Strateji çalışmalarında kurumun veya işletmenin güçlü ve zayıf tarafları, fırsat ve tehditler ortaya konulmaktadır. İşletme faaliyetleri kapsamında objektif bir pazarlama programının hazırlanması, uygulanması, sinerji ve portföy oluşturulması, ürün konumlandırması, pazarın bölümlere ayrılması ve stratejilerin değerlendirilmesi adımları yer almaktadır (Wind ve Lilien, 1993: 774). Pazarlama adımlarının başarılı bir şekilde geçilmesi izlenecek yöntemlere ve benimsenen yeni yaklaşımlara bağlıdır. Pazarlama sorunlarının çözümünde pazarlama modellerinden yararlanılması ve yeni yaklaşımların izlenmesi daha doğru bir yöntem olarak görülmektedir.

1. Yerel Yönetimlerin Pazarlama Sorunları Üzerine Pazarlama Modelleri ve Teorileri

Yerel yönetimler birer işletme olup özel sektördeki işletmeler gibi işletme biliminin verilerine ihtiyaç duymaktadır. İşletme biliminde üretilen pazarlama modellerinde işletme ve çevre ilişkisi üzerine modeller kurulmuştur (Öztürk, 2017: 25). Yerel yönetim bağlamında çalışma azlığı model kıtlığı anlamına gelmektedir. Yerel yönetimler için pazarlamada yeni yaklaşımların çerçevesini çizebilmek için alandaki model ve teorilerden kısaca bahsetmek gerekmektedir.

1.1. Yerel Yönetimlerde Pazarlama Sorunu ve Pazarlama Modelleri

Doğrusal bir mantıkla işletme biliminin pazarlama modellerinin yerel yönetimlerin pazarlama faaliyetlerinde de uygulanmasıdır. Ancak yerel yönetimlerin kâr amacı gütmeyen işletmeler olarak görülmesi uygulamayı sorunlu hâle getirmektedir. Bununla birlikte yerel yönetimler şehirlerini marka yapma stratejisi gütmektedir. Markalama ise bir pazarlama stratejisidir ve aslında şehir de kendisini markalayarak pazarlamaktadır. Ticari bir işletme olarak tanımlanmasalar da araştırmalarda marka kişiliği gibi kavramlar şehirle özdeşleştirilmekte ve kişisel özellikler şehirlere yüklenmektedir (Anestis vd., 2021: 2). Buna rağmen şehirlerin içinde bulunduğu yerel yönetimler pazarlama kavramından uzak tutulmakta ve alanda pazarlamayla ilgili teori ve model yoksunluğu gözlemlenmektedir. Genel itibariyle mevcut pazarlama modellerinin eksiklerinden de bahseden araştırmalara rastlanmaktadır. Modellerin, yönetimin karşı karşıya kaldığı ana problemlere odaklanmaması, işletmenin yüksek düzeydeki ihtiyaçlarına ve ortak stratejilere yönelmemesi, stratejinin sadece bir bölümünü içermesi, stratejik seçim ve süreçleri bütüncül bir şekilde ele almaması gibi eksiklerden söz edilmektedir (Wind ve Lilien, 1993: 776). Benzer sorunların çözümü için benzerlikler üzerinden sorunların gruplandırılması ve çözüm önerilerini içeren modellerin incelenmesi ve geliştirilmesi daha doğru yöntem olarak sunulmaktadır (İslamoğlu, 2008: 58).

Yerel yönetimlerle ilintili olabilecek pazarlama modelleri incelendiğinde bir pazarlama modelinin şehrin veya yerin mekânsal özelliğini, üzerine yaşayan insan veya tüketiciyi, yönetim yaklaşımlarını, pazarlamanın sürdürülebilir gelişmedeki payını, küresel gelişmelerin etkisini, işletme ve çevre ilişkisini bir bütün olarak veya temaya bağlı bir bölümünü içerdiği fark edilmektedir. İşletmenin başarısı için modellerin temelinde iletişim veya etkileşim bulunmaktadır (Öztürk, 2017: 25). İzlenen model bazen belli bir temaya bağlı olduğunda kâr artırma, pazar payını büyütme, niş pazarlama ve doğrudan pazarlama gibi konulara odaklanmaktadır. Her modelin temel amacı işletmenin kâr amacına hizmet etmektedir. Bu anlamda tüketiciyi etkileme modelleriyle daha fazla karşılaşılmaktadır.

Kâr amacı gütmeyen şehir veya yerel yönetim yaşayan bir organizmadan farklı değildir. Mekânsal anlamda yer, insan gibi üzerinde yaşayan canlılarla hayat bulmaktadır (Anestis vd., 2021: 2). Yer olarak şehrin sorunları üzerinde yaşayan canlıların ihtiyaç ve isteklerinin sonucudur. Şehir sakinleri, ziyaretçiler, öğrenciler, işletmeler ve yatırımcılar gibi hedef kitleler ile paydaşların farklı istek ve talepleri vardır. Üretilecek modeller, önerilecek teoriler veya sorunlara çözüm önerileri ihtiyaç analizleri yapılarak “bottom up” yöntemiyle tespit edilebilmektedir. Tabanın istek ve ihtiyaçlarının ortaya konulması ve benzer sorunların gruplandırılması çözüm önerisi için uygun pazarlama modelinin kurulmasına yardım etmektedir. İslamoğlu’na (2008: 58) göre bu noktada amaç ve sorun ilişkisi iyi tanımlanmalıdır. Yerel yönetimlerin amacı şehri geliştirmektir. Şehri geliştirme yolunda yetersiz kaynaklar sorun olduğunda genelde kıt kaynakların daha ekonomik kullanılması ve özelleştirme gibi öneriler getirilmektedir (Yüksel, 2003: 58). Ancak özelleştirme önerileri kapsamında eldeki kaynakların

satılmasıyla üretilen kısa vadeli çözümler çözüm olmamakta ve bir işletme fonksiyonu olarak pazarlamaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Görev ve sorumluluk bakımından yerel yönetimler farklı disiplinlerin çalışma alanıdır. Halkın yararına bütün paydaşları kucaklayarak ekonomik, sosyal ve çevresel fayda üretme işi farklı disiplin ve paydaşları birlikte çalışmaya zorlamaktadır. Kâr amacı güden işletmeler, sivil toplum örgütleri ve vakıflar gibi kâr amacı gütmeyen örgütler, ziyaretçi ve öğrenci gibi hedef kitlelerin hepsi aynı düzeyde nitelikli hizmet beklemektedirler (Mato-Santiso vd., 2021: 1). Hizmet için yönetim sorumluluklarına pazarlama sorunu eklenmektedir. Pazarlama sorunu disiplinler arasında yerel yöneticinin odaklanamadığı bir sorun olarak görülmektedir. Literatürde pazarlama ve farklı disiplinler ilişkisinin ortaya konulmasında eksikliklerin bulunduğu zaten ifade edilmektedir (Zaefarian vd., 2017: 39).

Teknolojinin sürekli gelişmesi, küresel düzeyde tüketici beklentilerindeki hızlı değişim ve lojistik hizmetlerdeki dönüşüm pazarlamada yeni yaklaşımları gerekli kılmaktadır. Genel olarak özel işletmelerin yaşadığı hızlı değişim ve değişime ayak uydurma sorunları yerel yönetimlere geldiğinde daha da büyümektedir. Üst düzey yerel yöneticiler tüketicilerin beklentilerine cevap vermeye gayret ederken kaliteden ödün vermek durumunda kalmakta ve yönetim hiyerarşisi zamanın gerçeklerinden geri kalmaktadır. Yerel yönetimlerin yasalara bağlı katı hiyerarşisi kâr amacı gütmeme mottosuyla finansal çözüm üretmekten uzak kalmaktadır. Şehir veya yaşam alanlarının gelişmesi için merkezi hükümetlerin sağladığı destekler dışında kaynaklara ihtiyaç vardır. Uzun dönemli finansman ihtiyacı için şehirler sahip oldukları varlıkları pazarlamak durumundadır. Mevcut durumuyla gayri menkul satışları, kiralamar, su, ulaşım ve otopark gibi hizmetler zaten tüketiciye satılmaktadır. İmar, ruhsat ve iskân hizmetlerinden gelirler elde edilmektedir. Belli büyüklükteki belediye ve il özel idarelerinin stratejik plan yapma zorunlulukları vardır. Bütçe yapma ve bütçeyi idare etme yükümlülüğü söz konusudur. Diğer taraftan vatandaş yaşam alanlarında mutlu olmak istemektedir. Yerel yönetimlerce işletme sorumluluğu çerçevesinde pazarlama yaklaşımının benimsenerek tüketici odaklılığın hedef alınması yeni yaklaşımlara daha uygun düşmektedir (Özel ve Polat, 2013: 75). Benimsenen yaklaşımlar ve izlenen modeller stratejilere yansımaktadır.

Pazarlama modelleri yönetim stratejilerin belirlenmesine katkı sağlamak durumundadır. İşletmenin pazarlama etkinliklerinde itici güç stratejilerdir. Strateji belirlemede kabul görmüş bir iskelet vardır. Stratejinin iskeleti birinci olarak SWOT analizleri üzerine oturtulmaktadır. İkinci olarak; SWOT analizlerine göre strateji geliştirme, analizlerin işlevsel gereklerini yerine getirme, işletme becerisini geliştirme ve kapasitesini artırma, bölümlere ayırma, konumlandırma ve portföy analizleri gibi stratejik çalışmalar ve analizler gerekmektedir. Üçüncü olarak; genelleme, genel amaçları değerlendirme ve stratejilerin oluşturulması aşaması gelmektedir. Bu aşamada genel amaçlar ve stratejiler masaya yatırılmaktadır. Uygulama, gözlem ve program kontrolü yapılmaktadır (Wind ve Lilien, 1993: 775).

Analizleri yapıldığında genelde pazarlama karması elamanları (ürün, fiyatlandırma, konumlandırma, bölümlere ayırma, satış gücü, reklam, dağıtım, tutundurma vs.) üzerine modellerin oluşturulduğu görülmektedir. Modellerde problemin tanımı, strateji seçeneklerinin genellemesi ve değerlendirmesi, strateji seçimi ve uygulaması ile optimum kaynak kullanımı işlenmektedir. Türlerine gelince yalnız ayakta kalma, sistemin parçası olma, statik, dinamik ve süreç modelleri gibi modellere rastlanmaktadır (Wind ve Lilien, 1993: 777-778). Kâr amacı gütmeyen yerel yönetimlerde yararlanılacak herhangi bir modelin veya modellerin metodolojik olarak farklı grupların çıkar amaçlarını veya çok paydaşlı yapıyı gözetmesi en doğru yaklaşımdır. Diğer taraftan kurulacak modellerde nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin aynı anda kullanılması yapılacak analizleri zenginleştirmektedir (Mato-Santiso, 2021: 11). Modellerin kurulmasına kaynak oluşturan pazarlama teorileri incelendiğinde de nicel ve nitel olmak üzere iki yöntemin birlikte kullanılmasını gerektiren teorilere rastlanmaktadır.

1.2. Yerel Yönetimlerin Pazarlama Sorunu ve Bazı Pazarlama Teorileri

Alıcı ve satıcı arasında bir mübadele işlemi olması dolayısıyla pazarlama konusunda çok fazla teoriye rastlamak mümkündür (Yağcı ve Çabuk, 2015: 13-499). Bununla birlikte pazarlama bilminde üretilen teorilerin yeterli olmadığını iddia eden araştırmalar da bulunmakta ve mevcut teorilerin diğer bilim dallarından ödünç alındığı belirtilmektedir (Gilal, 2021: 1-2). Teorilerin özünde iletişim bulunmaktadır. Hedef kitlelere ve paydaşlara ulaşma kanalları iletişim üzerine kurulmaktadır. Sosyal Mübadele Teorisi, Rasyonel Seçim Teorisi, Beklenti ve Bekleyiş Teorileri, Yeniliklerin yayılması Teorisi, Vekalet Teorisi, Sosyal Ağlar Teorisi, Optimal Deneyimler Teorisi, Planlı Davranış Teorisi ve Değişim Teorisi gibi teoriler tutum, davranış ve iletişim üzerine yapılandırılmıştır.

Kâr amacı gütmeyen kurum ve kuruluşlarda Rasyonel Seçim Teorisi, Planlı Davranış Teorisi ve Bağlılık Teorisi yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarıyla doğrudan ilintili görünmektedir (Mato-Santiso, 2021: 11). Teorilerin ilk bakışta canlı insan davranışları üzerine kurulduğu, şehrin ise cansız ve kâr amacı gütmeyen bir yönetim altında yönetildiği değerlendirilebilir. Bu bakış açısıyla yerel yönetimler pazarlama ve pazarlama teorilerinin dışında görünmektedir. Ancak yerel yönetimlerle ilgili bütün etkinlikler ve bütçe çalışmaları insan ihtiyacı ve mutluluğunu hedef almaktadır. İnsan ihtiyacı ile kâr amacı gütmeyen yerel yönetim arasında ilişkiler mevcuttur ve paydaş ilişkileri söz konusudur (Anestis vd., 2021: 14). Bu ilişkiler yaşayan bir organizma olarak şehrin pazarlanmasını gerektirmektedir. Yerel yönetimlerin sahip oldukları mekânları pazarlayarak kamu yararına gelir elde etmesi işletmecilik fonksiyonunun bir gereğidir. Bu maksatla yerel yönetimlerle ilintili olarak pazarlamada yeni yaklaşımlara göz atmakta yarar görülmektedir.

2. Pazarlamada Yeni Yaklaşımlar

Pazarlama bir işletme fonksiyonudur. Yerel yönetimler içinde özellikle belediyeler işletmecilik faaliyetinde bulunmakta ve işletmenin en önemli fonksiyonu olan pazarlamaya ihtiyaç duymaktadır. Yerel yönetim örgütünün pazarlamayı önemsemesi ve benimsemesi ile benimsemesi ve görmezlikten gelmesi arasında fark vardır. Araştırmalarda sorunun kaynağına inilmesi ve ona göre çözüm üretilmesi önerilmektedir (Zaefairan vd., 2017: 45). Klasik pazarlama dönemini içeren geleneksel pazarlama gelişen yeni ihtiyaçlara ve beklentilere cevap vermemektedir (Alabay, 2010: 214-215). Pazarda var olabilmek, yeni yaklaşımları takip etmekle mümkündür. Doğal olarak pazarlamada yeni yaklaşımlar yerel yönetimlerdeki gelişmelere bağlı olarak olgunlaşmaktadır. Yerel yönetimlerin gelişme seyri incelendiğinde Türkiye’de 1982 Anayasası’nda kavram olarak yer aldıktan sonra özellikle 2000 yılları başından itibaren yönetim ağırlığı merkezden yerele kaymıştır (Yetkin, 2013: 79). Yerel yöneticiler sahip oldukları yetki ve sorumluluklar çerçevesinde şehirlerini geliştirmek için pazarlama sorununu aşmak ve yeni yaklaşımları bilmek isteyeceklerdir.

Pazarlamada yeni yaklaşımlar üzerine yapılan incelemelerde modern pazarlama, post modern pazarlama, yeşil pazarlama, ilişkisel pazarlama, içsel pazarlama, niş pazarlama, veri tabanlı pazarlama, izinli pazarlama, gerilla pazarlaması, destinasyon pazarlaması, internet pazarlaması, kulaktan kulağa pazarlama, mobil pazarlama, deneyimsel pazarlama, viral pazarlama, holistik pazarlama ve nöro pazarlama gibi kavram ve yaklaşımlara rastlanmaktadır (İslamoğlu, 2013: 34, 37-44; Erdoğan, 2014: 352-369; Seret vd., 2014: 316; Karakaş, 2018: 199-205). Yerel yönetimlerin çok paydaşlık özelliği pazarlama sorununun aşılmasında yeni yaklaşımlarla birlikte bütünleşik pazarlama iletişimi konusunu öne çıkarmaktadır. Bütünleşik pazarlama iletişimi tüketicilerle etkili bir iletişim kurmayı, mesaj iletimi için çeşitli kanal ve tekniklerin kullanılmasını gerektirmektedir (Odabaşı ve Oyman, 2017: 61). Yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarının çözümü için bir felsefe geliştirmeye ihtiyaçları vardır. Bu amaçla aşağıda pazarlamada bazı kavramlara ve yeni yaklaşımlara yer verilmektedir.

2.1. Modern ve Postmodern Pazarlama

Modern pazarlama açık ve basit, postmodern pazarlama ise değişken ve karmaşıktır. Modern pazarlama yaklaşımında tüketicileri guruplara ayırmak mümkün görülürken postmodern pazarlamada bireysel eğilimler tercih edilmektedir (İslamoğlu, 2013: 43). Yerel yönetimlerin içinde bulunduğu pazarlamada tüketici olarak kabul edilen bireylere hizmetler bir yere belediye otobüsü göndermek ve halka ekmek satmak gibi bazen gruplandırılarak hizmet satılmaktadır. Bazen de bireysel ihtiyaçlar dikkate alınmaktadır.

2.2. Bütünleşik Pazarlama ve İletişimi

Gelişen teknoloji ve yoğunlaşan rekabet ortamında tüketiciye ulaşmada daha çok kanalın kullanılması ve mesajların etkin bir şekilde iletilmesi amaçlanmaktadır. Pazarlamada iletişim çabalarına bütünlük ve uyum kazandırılması amacı üzerine 1990’larda bütünleşik pazarlama iletişim kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Odabaşı ve Oyman, 2017: 62). İletişim, tüketici ile işletme arasındaki etkinliği ifade etmektedir (Erdoğan, 2014: 18). Pazarlamada iletişim tutundurma faaliyetleri açısından son derece önemlidir. Tutundurma pazarlama karması elamanlarından biridir ve pazarlamanın sürdürülebilir olması için temel bir elamandır. Diğer pazarlama elamanlarıyla pazarlama başarısı için bütünleşik pazarlama yaklaşımı benimsenmiştir. Tutundurma faaliyetlerinde inandırıcılığın artırılması yönünde bütünleşik pazarlama yaklaşımına ihtiyaç duyulmaktadır (Mucuk, 2017: 180). Bütünleşik pazarlamada hedefler bütünleştirilmekte ve mesaj birlikteliğine özen gösterilmektedir. Yerel yönetimlerde paydaş çokluğu ve hedef kitle çeşitliliği bütünleşik pazarlama ve iletişimini gerekli kılmaktadır.

2.3. İlişkisel Pazarlama

İlişkisel pazarlama 1983’te Berry tarafından kullanıldığı bildirilen bir kavram olup uzun vadeli ilişkiler kurabilmek ve sürdürülebilirliği sağlamak için başvuru pazarlama yaklaşımıdır (Hoşgör ve Cengiz, 2020: 466). Yerel yönetimler gibi pek çok alanda hizmet veren işletmeler için uygun bir yaklaşımdır. Tedarikçi, tüketici ve paydaşlarla ilişki kurmak ve ilişkileri sürdürmek için elverişli modeller sunmaktadır.

2.4. Veri Tabanlı Pazarlama

Veri tabanlı pazarlamanın en dikkat çekici tarafı tüketici sadakatinin kazandırılması yönünde başvuru bir yaklaşım olmasıdır (Çoban, 2005: 294). Tüketici sadakati fiyat gibi değişikliklere rağmen tüketicinin ürünü tekrar tercih etmesini ifade etmektedir. Günümüzde şiddetli rekabet ortamında başta şehir sakinleri olmak üzere tüketici sadakati yerel yönetimlerin en önemli ihtiyaçlarından. Veri tabanlı pazarlamada tüketicilerin üretim ve pazarlama süreçlerine dâhil edilmesi ve iç tüketici tatmini gibi stratejiler takip edilmektedir (Çoban, 2005: 298). Bu stratejiler yerel yönetim politikalarına uygun düşmektedir. Mevcut ve potansiyel tüketicilerin tespit edilmesi, tüketici davranışlarının analiz edilmesi, verilerin saptanması, bütünleşik pazarlama yaklaşımı ve koordinasyon için verilere başvurulması veri tabanlı pazarlamanın yerel yönetimlere uygunluğunu göstermektedir.

2.5. İzinli Pazarlama

İzinli pazarlama kavramı tüketicilerin onayıyla kişisel bilgilerini alarak mal ve hizmet bilgilerinin kendilerine ulaştırılması anlamında kullanılmaktadır. İzinli pazarlamada oyunun kuralları değişmiş, tüketiciyi pazara beklemek yerine tüketiciyi izleme ve ona ulaşma stratejileri benimsenmiştir.

2.6. Yeşil Pazarlama

Yeşil pazarlama kirlenmemeye, yeşile ve doğaya saygı duyma gibi çevreye duyarlı pazarlama yaklaşımını anlatmaktadır. Doğal kaynakları daha az kullanarak ürün elde etme ve doğaya zarar vermeden tüketme felsefesidir. Pazarlama başarısının sürdürülebilir olması ve uzun vadede kârlılık doğa ve yeşille uyumlu olmayı gerekli kılmaktadır.

2.7. Retro Pazarlama

Retro pazarlama S. Brown tarafından önceki dönemlere ait müzik, kitap, film gibi ürün ve hizmetlerin değerlendirilerek satılması anlamında kullanılmış bir kavramdır (Karakaş, 2018: 201). Nostaljik ürünlerin bugüne taşınarak değer kazandırılması, markalanması ve pazarlanması anlamında kullanılmaktadır. Özellikle tarihi, kültürel ve doğal mirası olan şehirlere bu yaklaşım uygun düşmektedir.

2.8. İçsel Pazarlama

İçsel pazarlama çalışanların ihtiyaçlarını karşılayarak memnuniyetlerini sağlama yaklaşımına dayanmaktadır. 1970'lerden sonra işletmelerin geleceği için çalışanların memnuniyeti bir güç olarak benimsenmiştir (Erdoğan, 2014: 369). Günümüzde çalışanların memnuniyetini sağlamadan başarıya ulaşmanın zor olduğu kabul edilmektedir. Çalışanlar tarafından işletmenin kârlılık ve devamlığının kendi kazançları şeklinde algılanması işletmenin menfaatinde.

2.9. Ağızdan Ağıza Pazarlama

İnsanlar söz, yazı ve işaretler ile iletişim kurmaktadır. Ağızdan ağıza pazarlama sözlü iletişimin ifadesidir. Bir şehrin sözlü olarak anlatılması veya tavsiye edilmesi o şehre yönelik ziyaret niyetinin oluşmasında, konaklamada ve diğer satın alma faaliyetlerinde oldukça etkili olmaktadır. Bir araştırmada tüketici tavsiyelerine %78 oranında güven duyulduğu belirtilmektedir (Karakaş, 2018: 203). Bu bağlamda şehir halkı şehrin pazarlama elçileridir.

2.10. Niş Pazarlama

Niş pazarlama, mal ve hizmet bakımından küçük pazar bölümlerinde bulunan eksiklikleri görerek pazarın kaymağını almak demektir. Pazarın kaymağını almak isteyen işletme pazar fırsatlarını, tüketici davranışlarını incelemekte ve ona göre stratejiler geliştirmektedir. Niş pazarlamada strateji eksikliği duyulan ürünlerin karşılanması olduğunda maliyet yüksektir. Buna mukabil fiyatlar da yüksek tutulmaktadır. İşletmenin niş pazarlama fırsatlarına ve seçilen ürün konusunda hazır olması önemli bir avantajdır. Niş pazarlama için şehir pazarlamasında fırsatları gözetilmesi doğaldır.

2.11. Gerilla Pazarlaması

Gerilla pazarlamasında tüketicinin ilgisini ürüne çekilmesi amaçlanmaktadır. Küçük işletmelerin büyük işletmelere kafa tutması yaklaşımına dayanmaktadır. Küçük bütçelerle daha çok satış yaparak büyük işler yapma anlayışı hâkim olup küçük şehir de büyük şehirlere kafa tutacak önemli işler yapabilmektedir.

2.12. Nöropazarlama

Nöro pazarlama tüketici tercihlerini etkileyen beyin fonksiyonlarını kullanmak suretiyle satın alma işlemi inşa etmektir. Tüketicuyu teknoloji yardımıyla etkileyip ürünü satın almaya teşvik etme amacı taşımaktadır (Akıllıbaş ve Ceylan, 2019: 46). Satın alma niyetinin ve davranışının oluşmasında beynin fonksiyonları incelenmekte ve ona göre pazarlama faaliyetleri düzenlenmekte ve uygulanmaktadır.

2.13. Dijital Pazarlama

World Wide Web ile dijital pazarlama pazarlamadaki yerini almıştır. İnternet üzerinden satış yapan amazon, Alibaba ve Facebook gibi firmalar günümüzde dünyanın en zenginleri arasına girmiştir. Dijital pazarlamada “elde et, kazan, ölç ve optimize et, sahip çık ve büyüt” süreçleri başarıyla uygulanmaktadır (Karakaş, 2018: 205).

2.14. Destinasyon Pazarlaması

Yerel yönetimlerin bulunduğu coğrafya doğa, tarih ve kültürüyle özgün miras özellikleri taşımakta ve çeşitli özelliklerde ziyaretçilerine destinasyonlar sunabilmektedir. Destinasyon; gidilmek ve ziyaret edilmek istenen yer ve hedef noktadır. Destinasyon, turizm bakımından bir yerin pazar olarak tüketiciye arz edilmesi hedef tayin edilmesidir. Turizm kapsamında ziyaretçi ve turistlere arz edilen destinasyona ulaşım pazarlaması, destinasyon çevresinde yiyecek içecek ve diğer ürünler ile konaklama

pazarlaması yapılmaktadır (Dülgaroğlu vd., 2019: 401). Yerel yönetimlerin bu tür destinasyonları belirlemesi ve satış başarısı şehir için ekonomik değer üretilmesi anlamına gelmektedir.

3. Pazarlama Yaklaşımlarının Yerel Yönetimler Açısından Değerlendirilmesi

Bu çalışma kapsamında yerel yönetimlerin pazarlama sorunlarının çözümü yönünde çeşitli yaklaşımlar incelenmiştir. Modern ve postmodern pazarlamanın özellikleri gibi pazarlama süreçlerinin takip edilmesi yol gösterici olmaktadır. Bütünleşik pazarlama iletişimi ve ilişkisel pazarlama stratejilerinin izlenmesi, veri tabanlı ve izinli pazarlama yaklaşımlarının kullanılması, yeşil pazarlama ve retro pazarlamanın birlikte yürütülmesi, içsel pazarlama ile ağızdan ağıza pazarlamanın desteklenmesi, niş pazarlama, gerilla pazarlaması, nöropazarlama gibi tekniklerden ve dijital pazarlama yöntemlerinden yararlanılması ve destinasyon pazarlaması yapılması yerel yönetimleri pazarlama gayretleri için yararlı görülmektedir.

Pazarlamada yeni yaklaşımların temelinde arzın talepten yüksek olması, tüketicinin tatmin edilmesi, işletmenin birim ve paydaşlar arasında çok iyi koordine olması, uzun vadeli kâr amacına yönelik planlama yapması, bütünleşik pazarlama yaklaşımını izlemesi, pazar yönlü yönetim ve sürekli yenilik arayışı yatmaktadır (Alabay, 2010: 215). Hizmet tabanlı üretimin giderek artması iç paydaş ilişkisini önemli bir yere koymaktadır. Teknolojinin gelişmesi ve internet hizmetleri sayesinde web siteleri, sosyal medya, bloglar, cep telefonu mesajları ve diğer araçlar bir bakıma ilişki kurmayı kolaylaştırmaktadır (Mato-Santiso, 2021: 1). Rakiplerin işletme aleyhine aynı araçlardan yararlanması bir bakıma da işleri zorlaştırmaktadır. Her iki durumda da teknolojik gelişmeler ve internet hizmetleri yerel yönetimin uzak kalmaması gereken hizmetlerdir.

Benzer ürünlerin bir araya toplanması ve faaliyetlerin belli bir yerde yürütülmesi yararlı, başka bir anlatımla kümelenme yararlı görülmektedir (Seret vd., 2014: 316). Her yönüyle tüketicinin dikkate alınması, paydaşlarla iş birlikleri kurulması, uzun vadeli kâr amacına yönelik çalışmalar yapılması ve bütünleşik pazarlama yönteminin izlenmesi gibi yaklaşımlar yerel yönetimlerin politika ve pazarlama sorunlarının çözümüne yol göstermektedir. Başka bir anlatımla yerel yönetimlerin, örneğin bir belediyenin çok amaçlı ve çok taraflı çıkar ilişkisi üzerine pazarlama yaklaşımı izlemesi yeni yaklaşımlara uygun düşmektedir (Mato- Santiso, 2021: 1-2).

21.yüzyılda medyanın gücü pazarlamada etkileşimli olmaya ve dijital medyayı kullanmayı gerektirmektedir. Yerel yönetimlerin pazarlama sorununa çözüm olacak yeni yaklaşımlar her türlü iletişim aracının kullanılmasını ve alternatifleri telkin etmektedir (Winer, 2009: 116). Medya gelişen teknolojinin bir ürünüdür. Teknoloji ve küresel gelişmeler işletmeyi canlı ve hayatta tutacak yeni yaklaşımlara yönlendirmektedir. Yerel yönetimler de birer işletme olup varlıklarını sürdürebilmek ve

daha verimli hizmetler üretebilmek için bir işletme fonksiyonu olarak pazarlamadan yararlanmak durumundadır.

Sonuç

Bu çalışmada yerel yönetimlerin pazarlama sorunları üzerine literatür incelenmiş ve konuyla ilgili yeni pazarlama yaklaşımları araştırılmıştır. Son elli yıla kadar yerel yönetimler kâr amacı gütmeyen kamu kuruluşları olarak kabul edilirken 1970'lerde itibaren şehir pazarlama kavramı kullanıma girmiş ve ardından şehirlerin kamu yararına pazarlama yapabileceği fikri tartışılmıştır. Demokratik meşruiyet içinde seçilen yerel yöneticilerinin şehirlerini geliştirmek için sahip oldukları varlıkları pazarlaması ve bu konuda pazarlama biliminden yararlanması işletmeciliğin bir gereği olarak görülmektedir. Yöneticiler, şehirlerini geliştirmek için pazarlamada yeni yaklaşımları incelemekten ve yeni stratejiler belirlemekten uzak durmamalıdır. İşletme-çevre ve işletme-tüketici ilişkilerinde tüketici odaklı stratejiler belirlemek, tabandan tavana (bottom up) talepleri dikkate almak yerel yönetim stratejilerine de uygun düşmektedir. Pazarlamada işletme ve tüketici arasında para ve ürün alışverişi yerel yönetimler için de geçerlidir.

Yerel yönetim ve tüketici arasındaki alışverişler genelde ulaşım ve otopark hizmetleri, su ve atık su altyapı hizmetleri gibi hizmet satışları şeklinde gerçekleşmektedir. Yerel yönetim pazarlamasında özel işletmeler tarafından benimsenen modern ve postmodern, bütünleşik, ilişkisel, veri tabanlı, izinli, içsel, yeşil, retro ve destinasyon pazarlama yaklaşımı gibi bazı yeni pazarlama yaklaşımları oldukça uygun düşmektedir. Pazarlama yaklaşımlarının temelinde tüketici odaklılık ve tüketici tatmini yatmaktadır. Tüketici ile iyi ilişkiler kurmak ve tatmin edici hizmetler sunmak yerel yönetimlerin yükümlülüklerinin başında gelmektedir.

Halkın yerel yönetimlerden memnuniyeti tüketici olarak beklentilerin karşılanmasına bağlıdır. Beklentiler genellikle merkezi hükümetler tarafından verilen ödenek ve imkânların üzerine çıkmakta ve yeni yaklaşımlar gereği yerel yönetimler kamu yararına gelir elde etmek için pazarlama yapmak durumundadır. Yerel yönetimlerin her şeyden önce pazarlama yaklaşımını benimsemesi yeni yaklaşımların benimsenmesine kapı açacaktır. Yerel yönetimlere tanınan yetki ve verilen sorumluklar pazarlama ve kendi ihtiyaçlarını kendisi temin etme yönündedir. Bu çalışma sonunda aşağıdaki öneriler getirilmektedir:

- Yerel yöneticiler şehirlerini geliştirmek için kendilerine tanınan meşruiyet içinde pazarlama yaparak kamu yararına gelir elde etmelidir.
- Kamu yararına daha verimli hizmet sunabilmek için bir işletme fonksiyonu olarak pazarlamaya ve gelirlerin artırılmasına ihtiyaç vardır.
- Pazarlama bilimindeki yeni yaklaşımlar yerel yönetim gelirlerini artıracak araçlardır.

- Akademik çalışmalarda yerel yönetimlerin pazarlama sorunu üzerine gösterilen olumlu yaklaşımların ve getirilen çözüm önerilerinin yöneticiler için aydınlatıcı olacağı öngörülmektedir.
- Yeni pazarlama yaklaşımlarının benimsenmesinin yerelde pazarlama yeteneğini artıracak ve genel olarak işletme faaliyetlerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
- Şehirlerin gelişmesi yolunda yerel yöneticiler işletme sorumluluğu altında akademik çalışmalardan ve pazarlama biliminden yararlanabilirler.

Kaynakça

- Akılbaş, E. ve Ceylan, K.E. (2019). Nöropazarlama Perspektifinden Tüketici Beynine Yapılan Yolculuk. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 3 (2), 43-58.
- Alabay, M.N. (2010). Geleneksel Pazarlamadan Yeni Pazarlama Yaklaşımlarına Geçiş Süreci. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 213-235.
- Anestis, M. C., Karantza, I., Assimakopoulos, C. ve Vlachakis, S. (2021). Revitalizing the Non-Profit Personality Through Brand Experience and Brand Relationship Dimensions. *International Review on Public Nonprofit Marketing*. Springer. <https://doi.org/10.1007/s12208-021-00314-2>. Erişim: 18.09.2021.
- Çoban, S. (2005). Müşteri Sadakatinin Kazanılmasında Veritabanlı Pazarlamanın Kullanımı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (19), 295-307.
- Dülgeroğlu, O., Aydemir, B. ve Avcıkurt, C. (2019). Turizm Sektöründe Destinasyon Pazarlaması Üzerine Yeni Bir Yaklaşım. *Gastroia, Journal of Gastronomy and Travel Research*, 3 (3), 400-410.
- Eravcı, A. (2020). *Şehir Marka Değerinin Şehir Sakinlerinin Memnuniyetine Etkisi*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Erdoğan, Z. (2014). *Pazarlama*. Bursa: Ekin Yayın Dağıtım.
- Gilal, F. G., Gilal, N.G. ve Gilal, R.G. (2021). The Role of Organismic Integration Theory in Marketing Science: A Systematic Review and Research Agenda. *European Management Journal*, xxxx(xxx), xxx, pp.1-16. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2021.02.001>, Erişim: 01.10.2021.
- Hoşgör, H. ve Cengiz, E. (2020). İlişkisel Pazarlama Stratejileri, İlişkisel Kalite Unsurları ve Davranışsal Niyetler Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 23 (3), 465-484.
- İslamoğlu, A.H. (2008). Pazarlama Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirilmesi. *Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2, 55-61.
- İslamoğlu, A.H. (2013). *Pazarlama Yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Karakaş, Y.E. (2018). Pazarlama Disiplininde Yeni Yaklaşımlar Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 29, 198-209.

- Mato-Santiso, V., Rey-Garcia, M. ve Sanzo-Perez, M. J. (2021). Managing Multi-Stakeholder Relationships in Nonprofit Organizations Through Multiple Channels: A Systematic review and Research Agenda for Enhancing Stakeholder Relationship Marketing. *Public Relations Review*, 47, 1-17.
- Mucuk, İ. (2017). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Odabaşı, Y. ve Oyman, M. (2017). *Pazarlama İletişimi Yönetimi*. Eskişehir: MediaCat Kitapları.
- Özel, M. ve Polat, C. (2013). Yerel Yönetimlerde Değişim ve Yerel Yönetim Hizmetlerinde “Müşteri Odaklı Pazarlama” Yaklaşımı. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 42-79.
- Öztürk, A. (2017). *Pazarlama İlkeleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Seret, A., Verbraken, T. ve Baesens, B. (2014). A New Knowledge-Based Constrained Clustering Approach: Theory and Application in Direct Marketing. *Applied Soft Computing*, 24, (316-327).
- Ünal, A. ve Binbaşıoğlu (H. (2015). Bir Şehrin Pazarlanmasında Marka Şehir Olmasına Yerel Sağlık Kuruluşlarının Katkısı: İnönü Üniversitesi Karaciğer Nakli Enstitüsü Örneği, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 1 (2), (1-10).
- Viglia, G., Zaefarian, G. ve Ulqinaku, A. (2021). How to Design Good Experiments in Marketing: Types, Examples, and Methods. *Industrial Marketing Management*, 98, 193-206.
- Wind, Y. ve Lilie G.L. (1993). Marketing Strategy Models. Ed. J. Eliashberg ve G. Lilien, *Marketing Models: Past, Present and Future*. Handbooks in OR & MS, Vol. 5, Chapter 17, (pp. 773-826). Elsevier Science Publishers.
- Winer, R.S. (2009). New Communications Approaches in Marketing: Issues and Research Directions. *Journal of Interactive Marketing*, 23, pp.108-117.
- Yağcı, M.İ. ve Çabuk, S. (2015). *Pazarlama Teorileri*. İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Yetkin, H. (2013). Merkezi Yönetim ve Yerel Yönetim Arasındaki Mali İlişkide Belediyelerin Rolü: Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 77-92.
- Yüksel, F. (2003). Belediye Gelirlerinde Yetersizlikler ve Alternatif Çözüm Önerileri, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3 (6), 48-60
- Zaefarian, G., Kadile, V., Henneberg, S.C. and Leischnig, A. (2017). Endogeneity Bias in Marketing Research: Problem, Causes and Remedies. *Industrial Marketing Management*, 65, 39-46.

BÖLGE ÇALIŞMALARINDA METODOLOJİ: UKRAYNA, GÜRCİSTAN VE BULGARİSTAN'DA SAHA ARAŞTIRMASI

Alter KAHRAMAN*

Özet

Bölge Çalışmaları Batı'da 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Şarkiyatçılığın yerini alıp Batı dışı toplumların özellikle komünist rejimlere sahip toplumların güncel durumunu tüm yönleriyle ele almaya başlamış bu toplumlara dair yerel bilgi üretmeye yoğunlaşmıştır. Ortaya çıkışından itibaren Bölge Çalışmaları yerel dillerin eğitimi ve saha araştırması noktalarıyla öne çıkmıştır. Bilimdeki bir bilim dalının ne olduğunu anlamak için o bilim dalının uygulayıcılarının ne yaptığına bakılması gerekir düsturunu temel alıp Bölge Çalışmalarının bilgiyi nasıl topladığına baktığımızda, alanın bölgeye dair en temel bilgi üretme yönteminin etnografik saha araştırması olduğu görülecektir. Etnografik saha araştırması Bölge Çalışmaları kapsamında yapılan bir araştırmanın olmazsa olmaz unsurudur. Bunun yanında Bölge Çalışmaları disiplinler arası bir alan olarak Sosyal Bilimlerin takip ettiği diğer nicel ve nitel metotları takip eder. Zira halihazırda Bölge Çalışmaları kapsamında yapılan çalışmalar çoğunlukla bizzat disiplin çıkışlı, bir disipline bağlı araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Saha araştırması araştırmacının kişisel güvenli alanını geride bırakıp bambaşka kültürel kodların geçerli olduğu ortama/ortamlara girmesini gerekli kıldığından, sahaya erişim, doğru bağlantılar kurma, güven oluşturma gibi bazı zorluklara haizdir. Özellikle COVID-19 pandemisiyle birlikte saha kavramı küresel olarak dönüşmüş, kısıtlanmış ve hayatın birçok alanı gibi menfi olarak etkilenmiştir. Bu çalışmada araştırmacının üç farklı ülkedeki, Kırım (Ukrayna), Acara (Gürcistan) ve Rodoplar'daki (Bulgaristan), saha deneyimleri, sahada karşılaşılan zorluklar, sahanın araştırmacının erişimine ve araştırmaya açık olup olmaması, araştırmacının kültürel kodlarla uyumu, çok bölgeli saha araştırmasının zorlukları ele alınacaktır. Son olarak bölgeler arası veya bölge içi karşılaştırmaların, karşılaştırmalı yöntemin, Bölge Çalışmaları'nın geleceğindeki yeri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bölge Çalışmaları, metodoloji, saha araştırması, Bulgaristan, Gürcistan, Ukrayna

Methodology in Area Studies: Fieldwork in Ukraine, Georgia, and Bulgaria

Abstract

Area Studies, which replaced Orientalism in the West after World War II, began to deal with non-Western societies, especially those under communist regimes, their contemporary situation and focused on producing local information regarding these societies. Since its emergence, Area Studies has come to the fore with the education of local languages and field research points. When we look at how Area Studies collect information it will be seen

* Arş. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. Bu çalışma YÖK ve TÜBİTAK BİDEB 2214-A desteği ile mümkün olmuştur.

that the field's most basic method of producing information about the region is ethnographic field research. Ethnographic field research is an indispensable element of a research conducted within the scope of Area Studies. Besides, Area Studies as an interdisciplinary field follows other quantitative and qualitative methods followed by Social Sciences. Because, the studies carried out within the scope of Area Studies are mostly carried out by researchers who are affiliated with a social science discipline. Field research has some difficulties such as accessing to the field, establishing correct connections, and building trust, as it requires the researcher to leave his personal safe zone behind and enter into environments where different cultural codes are valid. Especially with the COVID-19 pandemic, the concept of field has been transformed, restricted, and negatively affected like various domains of life. In this study, the field experiences of the researcher in three different countries, Crimea (Ukraine), Ajaria (Georgia) and Rhodopes (Bulgaria), the difficulties encountered in the field, whether the field is accessible to the researcher and open to research, the compatibility of the researcher with cultural codes, and the difficulties of multi-sited field research will be discussed.

Key words: Area Studies, methodology, fieldwork, Bulgaria, Georgia, Ukraine

Giriş

Sosyal Bilim disiplinlerinin ortaya çıkıp insan topluluklarını ilgilendiren farklı alanlara dair objektif bilgiyi üretmeye başlamaları ve uzmanlaşmaları 19. yüzyıl boyunca gerçekleşmiş, Tarih, İktisat, Sosyoloji, Siyaset Bilimi gibi ilk önce kurumsallaşan disiplinlerden her biri bir ulusun farklı alan ve sorunlarını, sosyal gerçekliği bölerek araştırmaya başlamışlardır (Wallerstein 1996; Mitchell, 2003a:154). Sosyal Bilimler disiplinleri kullandıkları metot ve yoğunlaştıkları veya ele aldıkları sorun bakımından birbirinden ayrılmaktadır (Mitchell, 2003b). Örneğin Tarih bir ulusun geçmişini, İktisat ulusun ekonomisini, Sosyoloji toplumu, endüstrileşmeyi ve beraberinde gelen sorunları, Siyaset Bilimi ise hükümet biçimini, rejimini vs. incelemeye yoğunlaşmaktadır. Bir ulus merkezli olarak gelişen yukarıdaki dörtlüye ek olarak Antropoloji Batı dışı ilkel toplumları, kabileleri araştırmaya yoğunlaşırken, Oryantalizm (Şarkiyatçılık) ise Batı dışı gelişmiş toplumları ve uygarlıkları inceleyen bir branş olarak gelişmiştir. Batı dışı gelişmiş uygarlıkların tarihlerinin bir noktada donduğu, ilerlemediği, gelişmediği varsayımından hareketle bu medeniyetlerin geçmiş tarihlerinin, kültürlerinin, dillerinin incelenmesine odaklanan bir disiplindir. Edward Said'in ünlü Oryantalizm eserinden sonra Şarkiyatçılığın büyük bir itibar kaybına uğraması ile birlikte zamanla Bölge Çalışmaları, Şarkiyatçılığın işlevini yerine getirmeye başlamıştır.

Bölge Çalışmaları 2. Dünya Savaşından sonra Şarkiyatçılıktan farklı olarak Batı dışı toplumları, özellikle komünist rejimlere sahip toplumları tüm yönleriyle, güncel durumlarını toplumsal ve siyasal yapılarını, kültürlerini, dillerini, ekonomilerini, rejimlerini de içerecek şekilde araştırmaya başlamıştır (Mirsepassi vd., 2003:2-4). Bölge Çalışmaları Sosyal Bilimlerin yaptığı gibi genel, kuramsal bilgi değil

öznel, bölgeye mahsus, bölgeden neşet bulan yerel bilgi ürettiği iddiasındadır. Zira her bölge kendine özeldir, dolayısıyla diğer bölgelerden farklı olarak araştırılmalıdır (Ludden, 2003:131; Calhoun ve Rhoten, 107-108; Bova, 2000:135-136). Diğer bir deyişle kültürün, değerler sisteminin çalışılan toplumu anlamada önem arz ettiği iddiasındadır. Soğuk Savaş döneminden sonra Bölge Çalışmalarının tahtı sallanmaya başlamış, Sovyetler Birliği’nin ortadan kalkması neticesinde Bölge Çalışmalarına artık ihtiyacın kalmadığı ileri sürülmüş ve alan, genel ve teorik bilgiyi üreten Sosyal Bilim disiplinleri için veri sağlayıcı konumuna indirgenmeye çalışılmıştır (Cumings, 1997:8-9; Mirsepassi vd., 2003:6-7; Ludden, 2003:132).

1. Bölge Çalışmaları ve Metodoloji

Bölge Çalışmaları genel olarak Sosyal Bilimlerin takip ettiği nicel ve nitel metotları benimsemektedir. Bölge Çalışmaları kapsamında yapılan araştırmalar genel itibariyle Sosyal Bilimler temelli ve onun metotlarını kullanan, bizzat disiplin çıkışlı, bir Sosyal Bilimler disiplinine bağlı araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Metodolojik olarak araştırmacıların önünde etnografinin nitel metotları, yani katılımcı gözlem ve farklı mülakat tekniklerini içeren saha araştırması ile nicel araştırma yöntemleri durmaktadır.

Karşılaştırmalı yöntemin Sosyal Bilimlerde ve Bölge Çalışmalarında gittikçe daha fazla kullanılmaya başlandığını görüyoruz. Karşılaştırma yaparken bir bölge ve ülke üzerine sorduğumuz sorular ve aldığımız cevaplar bir başkasını daha iyi anlamayı sağlayacak ve perspektifimizi kuvvetlendirecektir (Bayat, 2013:262). Karşılaştırma bölge içi veya bölgeler arası bağlantılara, ilişkilere, ortak yönlere, benzerliklere dikkat çekebilir (Esmeir, 2013:278), bunun yanında bir bölgeden kaynaklanan teorik yaklaşımlar diğer bir bölgedeki ilişkileri, süreçleri karşılaştırmalı olarak anlamamıza yarayabilir (Deep ve Winegar, 2013:139-141).

Bir bölgeyi anlamak için salt bölgeye dair bir bilgi yığmak, yani tanımlama (İng. description, interpretation) yapmak yeterli değildir. Bu nedenle Sosyal Bilimler kavramlarına ve kategorilerine de başvurulmasının, genelleme yapılmasının gerekli olduğu açıktır (Bayat, 2013:261). Ancak genellemelerin Bölge Çalışmalarının asıl vurgusunu gözden kaçırmadan, yerel nitelikleri, özellikleri gör ardı etmeden yapılması gerekir.

2. Saha Araştırması: Kırım, Acara ve Rodoplar

Karadeniz’e kıyısı olan Gürcistan, Ukrayna ve Bulgaristan’da üç etnik-dini azınlığı, yani Kırım Tatarları, Müslüman Acaralılar ve Pomakları içeren farklı araştırmalarda metodoloji olarak etnografik saha araştırmasını, metot olarak da derinlemesine mülakat tekniğini benimsedim. Burada

vurgulayacağım sahada karşılaştığım zorluklar, problemleri içeren birkaç nokta olacak, en başta geleni sahaya ulaşım-erişim olacak. Bölge Çalışmalarında veya antropolojik saha araştırmalarında sahaya ilk giriş, erişim (İng. access to the field) araştırmacılar için önemli bir aşamadır. Araştırmacı olarak ancak sahaya ulaştıktan sonra bağlantılarınızla temas edebilir, mülakatlar, gözlem yapabilir strateji geliştirebilir, güven oluşturabilirsiniz. Eğer saha ile aranızda daha önce olmayan bir bariyer varsa veya çekilmişse -bu bir 'demir perde' de olabilir Soğuk Savaş döneminde olduğu gibi, sahadaki yeni bir gerçeklik yani sahanızın bir başka devlet tarafından işgal edilmesi olabilir, Kırım'ın 2014 yılında Rusya tarafından işgalinde olduğu gibi- sizin araştırmanız zorunlu olarak biçim değiştirecektir. Bir ihtimal saha araştırmanız saha ile aranızda çekilen bariyerin ötesinden gelen kişilere dayanmak zorunda olacaktır. Dolayısıyla saha araştırması olması gereken mekân ve mahalde yapılamayacaktır. Örneğin 2014'te Kırım'ın Rusya tarafından işgali ile birlikte Kırım'da saha araştırması yapmak mümkün olmamaya başlamış, Kırım ile ilgili araştırmalar Ukrayna merkezli yapılmaya başlanmıştır.

Kırım Tatarları, 18 Mayıs 1944'te anavatanları Kırım'dan başta Özbekistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetleri olmak üzere Sovyetler Birliği'nin çeşitli cumhuriyetlerine sürülmüşlerdir. Sovyetler Birliği'nde Stalin kültürünün 1956'da yıkılmasını takiben gelişmeye başlayan Kırım Tatar milli hareketi ve anavatana dönüş mücadelesi Gorbaçov reformlarının 1987 sonrasında Sovyet taşrasına kadar ulaşmasıyla birlikte hızlanmıştır. Kırım yerel yönetiminin ve Kırımlı Rusların çeşitli engellerine rağmen Kırım Tatarlarının Kırım'a geri dönüşleri bu dönemde artmış, Kurultay, Meclis gibi Kırım Tatar milli kurumları anavatanda faaliyetlerine başlamıştır. Kırım'daki saha araştırması Şubat-Nisan 2013'te üç ay süresince İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nde belge araştırması ve eş zamanlı olarak başta Kırım Tatar Millî Hareketi olmak üzere farklı Kırım Tatar kurumlarına mensup kişilerle, Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi'nin öğretim üyeleri ile yapılan yarı yapılandırılmış mülakatları kapsamaktadır.

2014'teki işgalden bir yıl önce saha araştırması süresince gözlemlendiği üzere Kırım'daki Kırım Tatar toplumu, entellektüelleri, aydınları ve elitleriyle çok aktif olarak buluşmalar, toplantılar, konferanslar, anma törenleri gibi faaliyetler düzenlemekteydiler. Kırım'ın 2014'teki Rus işgalinden önce bu faaliyetler genel olarak İsmail Gaspıralı Kütüphanesi'nin, Kırım Tatar Üniversitesi hüviyetindeki (%50 Kırım Tatar %50 diğer etnik gruplardan oluşan) Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi'nin ve Kırım Tatar Millî Meclisi'nin bünyesinde düzenlenmekteydi. Buna Kırım Tatar gençlerinin faaliyetleri de eklenebilir. Bu faaliyetlerin, özellikle Gaspıralı Kütüphanesi ve üniversitedekilerin, herhangi birine katılarak Kırım Tatar toplumunun içine girmeyi kolaylaştıracak 'bağlantılarla' (İng. *gatekeepers*) tanışmak, saha araştırması yürüten bir araştırmacı için en uygun yöntemdi. Daha önceden bir tanıdıklar-bağlantılar listesi mevcut olsa bile bu toplantılar daha fazlasına ulaşmak için en elverişli ortamlardı (Bryman, 2004:297-298). Kırım Tatarları ile ilgili saha araştırması yürüten araştırmacının işini en kolaylaştıran unsurlardan biri, Kırım Tatarlarının -bu araştırmada

uzmanların ve elitlerin- kendileri hakkında yazılıp çizilmesine sıcak bakması ve bu konuda ellerinden gelen yardımı yapmasıdır. Bir araştırmacı, çoğunlukla neden sorusuna (neden Kırım Tatarlarını, bizi çalışıyorsun?) değil de hangi sorusuna (hangi konuda çalışıyorsun?) muhatap oluyordu. Dışarıya çok açık bir toplumdu, benim araştırmacı olarak kimliğim de bunu kolaylaştırıyor olabilir.

Kırım’da saha araştırmasını yapmama müteakip 2013’ün Kasım ayında Ukrayna hükümetinin Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşmasını imzalamasını reddetmesi neticesinde Kiev’de başlayan hükümet karşıtı protestolar kitlesel bir hal almış, göstericiler Bağımsızlık Meydanı’nda toplanarak aylar boyunca meydana protestolarına devam etmiştir. Ukrayna devlet başkanının ülkeyi terk ettiği 22 Şubat 2014 tarihine kadar en kanlısı 19-20 Şubat’ta olmak üzere protestocularla güvenlik güçleri arasında birçok çatışma yaşanmıştır. Protestocuların ortak motivasyonu Avrupa yanlısı bir Ukrayna’ydı, bu nedenle AB ortaklık anlaşmasının yerine Rusya ile imzalanan anlaşmayı reddetmekteydiler. Kiev’deki *Euromaydan* gösterileri aralıksız devam ederken Şubat 2014’te Kırım’dan ilk ayrılık sesleri gelmeye başlamış, 27 Şubat’ta başlayan Rus işgali 18 Mart’ta tamamlanmıştır. Takip eden dönemde Kırım’ın Rusya tarafından işgali neticesinde Kırım Tatarlarının adadaki durumu giderek kötüleşmeye başlamıştır. Kırım Tatarları ev baskınları, işkenceler, adam kaçırmaya, çeşitli bahanelerle tutuklamalar yoluyla sindirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde onlarca kişi ortadan kaybolmuştur. Kırım Tatarlarına yönelik baskıdan Kırım Tatarlarının tüm kurumları payını almış, Kırım Vakfı kapatılmış, Milli Meclis binası boşaltılmış, Kırım Tatar televizyonu ATR yayın lisansının verilmemesi ve yapılan baskılar neticesinde yayınlarına Kiev’den devam etmek zorunda bırakılmıştır. Benzer bir kaderi Kırım Haber Ajansı da yaşamış ve 2014’ten sonra diğer birçok Kırım Tatar kurumu gibi Kırım Tatar Milli Hareketinin merkezi konumuna gelen Kiev’e taşınmıştır. Kırım Tatar gazetesi *Yanı Dünya*’nın çalışanları da Rus işgalinden sonraki baskıya daha fazla dayanamayıp istifa etmek zorunda kalmışlardır. Kırım örneğinde sonuç olarak Kırım Tatarlarıyla bağlantılı olarak saha araştırması yapmak güvenlik gerekçeleriyle mümkün olamamaktadır. Tüm bağımsız Kırım Tatar kurumlarının Ukrayna anakarasına taşınması nedeniyle bu grupla ilgili olarak saha araştırmasını da içeren akademik çalışmalar Kiev, Lviv merkezli yapılmaya başlanmıştır.

Kırım örneğinde olduğu gibi sahada yeni bir gerçekliğin oluşması ve sahanın araştırmaya kapanmasını 2020 ile birlikte küresel olarak yaşadık. Yani Covid-19 pandemisiyle birlikte sahanın küresel olarak dönüşümüne şahit olduk. Fiziksel olarak sahaya ulaşmanın mümkün olmaması nedeniyle saha araştırması telefon, *skype*, belki *zoom* gibi online ve kablolu-kablosuz mekanlarda yapılmaya başlamıştır. Bu süreç doğal olarak birçok süregelen çalışmayı da menfi olarak etkilemiştir.

Sahaya erişim ve sahanın farklı dış etkenler nedeniyle dönüşümüne ek olarak araştırılan konunun niteliği de sahada farklı zorluklara neden olabilmektedir. Gürcistan bu satırların yazarının da birçok defa deneyimlediği üzere genel olarak saha araştırması yapabilmek için uygun bir ülkedir. Buna

rağmen araştırılan konunun hassasiyeti, dini azınlıklar üzerine olması ve sahadaki bağlantıların aidiyeti ve ülkedeki pozisyonlarının hassaslığı neticesinde Acara'nın bir yerleşiminde yaptığımız mülakat, mülakat verenin telefonu üzerinden defalarca taciz edilmesi neticesinde yarıda bırakılmak zorunda kaldı. Bu örnekte hem mülakat verenin işgal ettiği pozisyon, hem bizim araştırmacı olarak kimliğimiz, bir grup Türk araştırmacı olmamız, biraz da Osmanlı döneminde ortaya çıkan Müslüman Gürcü azınlığını araştırmamız gibi saha araştırmasını etkileyecek birçok olumsuz faktör söz konusuydu. Acaralı Müslüman Gürcüler 16. yüzyıldan sonra Osmanlı'nın bölgeye nüfuz etmesini müteakip İslamlaşmaya başlamış ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rus Çarlığı'nın bir parçası olmuştur. Acara bölgesi Sovyetler Birliği döneminde Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir cumhuriyet olmuş, Sovyetler Birliği'nin son yıllarından itibaren Acaralı Müslümanlar Gürcü Ortodoks Kilisesi'nin ve Gürcü devletin Ortodoksların politikasının hedefi olmuşlardır. Bizim saha araştırması yaptığımız 2015-2016 yıllarında din değiştirmeler ve Acaralı Müslüman Gürcülerin üstündeki kimlik baskısı güncelliğini koruyan bir konuydu.

Gürcistan'da yine bu dönemde yaptığımız bir başka saha araştırmasında ise, bu sefer Tiflis'te, yine mülakat verenin pozisyonu ve/veya kimliği nedeniyle araştırma ekibimiz takip edilmiş, mülakatları izlenmişti. Bu gibi durumlar her ne kadar arzu edilmeyen durumlar olsalar da sahada başımıza gelebilecek her şey deneyim hanemize yazılmanın ötesinde araştırma konusunu teşkil eden grupların maruz kaldıkları baskıyı, kontrolü de bize göstermeleri açısından önemlidir. Acara'daki saha araştırması Acaralılar üstündeki baskı ve denetimin bizim tahminlerimizin ötesinde olduğunu anlamamızı sağladı.

Araştırmacı olarak kimliğimiz, nereden geldiğimiz ve yerel kültürel kodlarla olan uyumumuz veya yakınlığımız da sahanın ilerlemesini olumlu olumsuz etkileyebilir. Bu üç ülkede yaptığımız saha araştırmalarında araştırmacı olarak kimliğimiz saha araştırmasına büyük oranda olumlu olarak yansırken sahaya girmemize olanak sağlayan veya bunu kolaylaştıran veya tek tek mülakat verenlere ulaşmamızı sağlayan bağlantılarımızın kimliği de önem arz etmektedir. Yerel bağlantılar birçok durumda sahaya veya gruba ulaşmada, sahaya nüfuz etmede yardımcı olacaktır. Eğer sıfırdan bir sahaya giriyorsanız, doğru bağlantıları araştırma süresince oluşturmak zaman ve emek alıcı olacaktır. Çok mekânlı saha araştırmasının (İng. multisited fieldwork) yapıldığı durumlarda özellikle sahaların birbirine uzak olduğu durumlarda sahaya ulaşımın, sahada bağlantıları oluşturmanın ve güven tesis etmenin daha da zor, zaman alıcı ve maddi olarak külfetli olacağı söylenebilir.

Pomak ve Acaralıları içeren ve çok mekânlı saha araştırması yaptığım doktora çalışmamın Bulgaristan-Rodoplar ayağında bahsettiğim türden bir zorluğu bizzat yaşadım. Pomaklar da tıpkı Gürcü Müslümanlar gibi Osmanlı döneminde Müslümanlaşan Slav dilli bir Balkan halkıdır. Gürcistan'dan farklı olarak Bulgaristan'da sahaya girişimi, araştırdığım topluma erişimimi sağlayacak bağlantılardan

yoksundum ve bunu sahada sıfırdan, kar topu tekniğini uygulayarak oluşturmam gerekti. İyi bağlantılar ve anahtar kişiler sayesinde Rodoplar’daki Pomak toplumunun arasına bir araştırmacı olarak girebildim. Kar topu tekniğinin başarıya ulaşması ve her mülakattan bir sonraki mülakat için gerekli bilgiyle ayrılmamız öncelikle güven sağlamanız ve sizi tavsiye edecek kişinin kimliği gibi unsurlara dayanıyor. Her saha araştırmasında bazı ‘anahtar’ kişiler, bağlantılar ortaya çıkıyor, kimi zaman farklı mülakatlarda defaten bu kişilerin ismi zikredilebiliyor. Bazen ise rastlantılar sizi normalde ulaşamayacağınız kişilere, kompakt mekanlara sürükleyebiliyor. Rodoplar’daki saha araştırmasına başlamam, Pomak toplumunun arasına girmem, Bulgaristan’da 1960-70’lerde Pomakların deneyimlediği zorla isim değiştirme ve diğer baskıları içeren ‘yeniden doğuş’ süreci, (Bul. *vazraditelen protsess*), politikalarını bizzat yaşamış kişilere ulaşmam, böyle bir anahtar kişi ile tanışmamın sonucunda mümkün oldu. Buradaki bağlantım sayesinde ‘yeniden doğuş’ sürecini mezarlıklardaki mezar taşları üzerinden de takip etme (komünist rejim altında yaşanan baskıyı mezarlıklardaki taşlar üzerinden açıkça görebiliyoruz, taşlarda isimlerin silinmesi, komünizm sonrasında yeniden yazılmasını), bölgedeki Trak yerleşim ve ibadet alanlarını ziyaretimiz sırasında Pomak entellektüellerin Traklarla kurdukları bağı, yani kendilerini buranın otokton, yerli halkı olarak gördüklerini, Ribnovo gibi bazı Pomak köylerinde Pomak kültürü ve kimliğini nasıl korumaya direndiklerini ama bunun yanında küreselleşmenin buraları da ‘pas’ geçmediğini gözlemleme olanağını buldum. Tüm bunlar doğru bağlantılarla ve biraz da eğer inanırsanız şans ile mümkün oldu.

Sonuç

Etnografik saha çalışması Bölge Çalışmalarının olmazsa olmazdır. Bu süreçte araştırmacılar, sahaya erişim (güvenlik nedeniyle kapalı olabileceğinden), kültürel kodlara uyum ve bağlama bağlı olarak araştırmacıların kimliği ve cinsiyeti gibi birçok zorlukla karşılaşabilirler. 2019’daki yeni koronavirüs pandemisi sonrasında benzersiz ve dünya çapında bir sıra dışılıktan geçerken, saha küresel olarak dönüştü ve saha gerçek mekanlardan sanal, kablolu mekanlara kaydırıldı. Pek çok araştırmacı muhtemelen doktora saha araştırmalarını Covid-19’dan önce bitirdikleri için bu nedenle minnettardır. Klasik Amerikan anlayışında yapılan Bölge Çalışmalarında saha araştırması ulus-devlet eksenli, tek bir ülkede veya bölgede yapılırken, bölgeler arası araştırma dil, kaynaklara ulaşım, sahaya erişim gibi zorlukları ve riskleri beraberinde getirdiği için nadirdir. Öte yandan bölge çalışmalarında çok mekânlı saha araştırmasını da içeren bir karşılaştırmalı yöntemin alanın gelişmesine, araştırma konularının çeşitlenmesini sağlayacağını söyleyebiliriz.

Tüm bunlara ek olarak, sahanın sonucunda ortaya çıkan yazılı çalışmaların özellikle çevreden gelen araştırmacıların yolladığı çalışmaların, makalelerin bölge çalışmalarının önemli uluslararası dergilerinde basılabilmesi için salt nitel saha araştırma verilerinin, mülakatların (desk rejection’ı atlamak için önem arz etse de) yeterli olmadığını görüyoruz. Mutlaka nicel verilerin olduğu, istatistiki

metotlarla üretilmiş destekleyici verilerin de nitel verilere eşlik etmesi ve bununla çelişmemesi beklenmektedir. Bir araştırmmanın nihai ve olmazsa olmaz aşaması olan bilimsel camiadan onay sürecinde, çevreden gelen araştırmacıların böyle bir bariyeri de aşması gerekmektedir.

Kaynakça

- Bayat, A. (2013). Areas and Ideas. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33 (3), 260-263.
- Bova, R. (2000). The Double Transition in Russian Area Studies. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 6(1), 127-154.
- Bryman, A. (2004). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Calhoun, C., ve Rhoten, D. (2010). Integrating the social sciences: Theoretical knowledge, methodological tools, and practical applications. Ed. R. Frodeman, J. Thompson Klein, J. Britt Holbrook ve C. Mitcham, *Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (103–118). Oxford: Oxford University Press.
- Cumings, B. (1997). Boundary displacement: Area studies and international studies during and after the cold war. *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 29 (1), 6-26.
- Deeb, L. Ve Winegar, J. (2013). Mission Statement Responses. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33 (2), 139-141.
- Esmeir, S. (2013). A World Compared, Destroyed, and Connected. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 33 (3), 276-278.
- Ludden, D. (2003). Why Area Studies?. Ed. A. Mirsepassi, A. Basu ve Frederick Weaver, *Localizing Knowledge in a Globalizing World Recasting the Area Studies* (131-136). New York: Syracuse University Press.
- Mirsepassi, A., Amrita B., ve Weaver, F. (2003). Introduction: Knowledge, Power and Culture. Ed. A. Mirsepassi, A. Basu ve Frederick Weaver, *Localizing Knowledge in a Globalizing World Recasting the Area Studies* (1-21). New York: Syracuse University Press.
- Mitchell, T. (2003a). Deterritorialization and the Crisis of Social Science. Ed. A. Mirsepassi, A. Basu ve Frederick Weaver, *Localizing Knowledge in a Globalizing World Recasting the Area Studies* (148-170). New York: Syracuse University Press.
- Mitchell, T. (2003b). The Middle East in the Past and Future of Social Science. *The Politics of Knowledge: are Studies and the Disciplines*, 3, 1-32.
- Wallerstein, I. (1996). *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. Stanford: Stanford University Press.

2007-2019 YILLARI ARASINDA OKUTULAN 6. SINIF SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARINDA KADININ YERİ: İLK TÜRK DEVLETLERİ ÖRNEĞİ

Hülya KARAÇALI TAZE*

Kibar AKTİN**

Özet

Sosyal bilgiler dersinin tarih konularını içermesi ve tarih bilgilerinin alt yapısını oluşturması nedeniyle tarih konuları içinde kadınların görünür olmasına fırsat sunması bakımından önemli olduğu ifade edilebilir. Tarih içinde kadınların görünür olmaması ya da eşitsiz bir şekilde görünür olması hem öğrencilerin tarihte kadınların varlığına ilişkin yanlış bir algıya sahip olmasına hem de kız öğrencilerin özdeşim kurabileceği hemcinsi tarihsel karakterlerin olmamasına neden olabilir. Bu durumun öğrencilerin derse ilgisini azaltabileceği düşünüldüğünde sosyal bilgiler ders kitaplarında kadınların görünürlüğüne yapılan vurgu önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda araştırmanın amacı 2007-2019 yılları arasında okutulan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında ilk Türk devletleri konusunun ele alındığı üniteler ve öğrenme alanlarındaki görsellerde kadınlara ne kadar ve nasıl yer verildiğini tespit etmektir. Bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılarak 2007-2019 yılları arasında okutulan on farklı 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı incelenmiştir ve verilerin analizinde betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Söz konusu yıllar arasında taranan 6. sınıf ders kitaplarında ilk Türk devletleri konusunu ele alınırken kadınlarla ilgili görsellere sınırlı yer verildiği tespit edilmiştir. Ayrıca görsel açısından kadınlara en fazla yer veren kitabın 2018 yılında basılan MEB Yayıncılık ders kitabı, kadınlara yer vermeyen kitabın ise 2007 yılında basılan A Yayınları ders kitabı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ders kitaplarında kadınların görsellerde sınırlı yer alması sonucundan hareketle görsellerde kadınlara daha fazla yer verilebilir.

Anahtar Kelimeler: Ders kitabı, ilk Türk devletleri, kadın tarihi, sosyal bilgiler.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, hkaracali@sinop.edu.tr.

** Doç. Dr., Sinop Üniversitesi Eğitim Fakültesi, kibarkaktin@sinop.edu.tr.

The Place of Women in 6th Grade Social Studies Textbooks Between 2007-2019: The Example of First Turkish States

Abstract

The social studies course includes history subjects and forms the infrastructure of history information, thus it is important to provide the opportunity for women to be visible in history subjects. The fact that women are not visible or unequally visible compared to men in history can both cause students having a false perception of the existence of women in history and cause female students not having same-sex historical characters with whom they can associate. Considering that this may reduce students' interest in the lesson, the emphasis on the visibility of women in social studies textbooks emerges as an important issue. The purpose of this study is to determine how much and in what way women were featured in the discussion of the first Turkish states in the 6th graders' social studies textbooks that were used between 2007 and 2019. In this context, the study aimed to ascertain the situation about women in the visuals of those units and learning areas that discussed the topics about the respective period in the 6th graders' textbooks. Using document analysis method, ten different 6th graders' textbooks were analysed that were used between 2007 and 2019, and descriptive analysis technique was employed in the analysis of the data. It was found that the 6th graders' textbooks provided limited visuals about women in dealing with the topic of the first Turkish states. Also, the book that featured women most in terms of both visuals was MEB Publishing's textbook published in 2018, while the book in which women were most invisible was A Publishing's textbook published in 2007. Among the visuals with human figures used in textbooks, the number of those featuring women should be increased.

Keywords: Textbook, first Turkish states, women's history, social studies.

Giriş

Son yıllarda artan kadın çalışmaları ile tarihin, özellikle siyasi tarihin erkeklerin tarihi olduğu ve kadınların görünmez olduğu belirtilmekte, bu sebeple çeşitli tarihsel kanıtlarla kadınların da tarih içerisinde yer aldığı ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bhasin (2003) tarihin konusunu oluşturan hikâyelerin erkekleri konu aldığını ve kadının olmadığı bu anlayışın gerçekleri yeterince temsil etmediğini ifade etmektedir. Çakır (1993) ise geleneksel tarihin kadınları savaşmayan, fethetmeyen ve mecliste temsil hakkı bulunmayan kurumların tarihi olduğu çıkarımında bulunmaktadır. Bourdillon (1996) tarihin erkeklerin tarihinden yana olduğundan ve kadınların rol oynadığı birkaç istisnai olay dışında korunmaya muhtaç, erkeklerin faaliyetlerine yardımcı olan kişiler olarak ele alındıklarından söz etmektedir. Bütün

bu ifadelerden, geleneksel tarih anlayışı içerisinde kadınlara ya hiç yer verilmediği ya da sınırlı yer verildiği sonucu çıkmaktadır. Berktaş (1998) tarih içerisinde kadınlarla ilgili bilgilerin ve ifadelerin az olmasının nedenini tarihi yazarların erkekler olmasına bağlamaktadır.

Geleneksel tarih anlayışı içerisinde kadınların neredeyse hiç olmaması sorunu ya da var olan kadınların tasvirinin sorunlu olması feminist tarihçileri harekete geçirmiştir. Bu tarihçiler kadınların tarih içerisinde var olduğunu ortaya koymak için tarihi belgeleri ve kaynakları inceleyerek kadınların görünür ve özne konumunda olduğu bir tarih anlayışı geliştirdiler. Akgökçe (1999) kadınlar için geçmişi yeniden inşa etmenin ve kadınlarla ilişkili en küçük bir keşfin bile önemli olduğuna değinerek feminist tarihçilik anlayışını açıklamaktadır. Berktaş (2012) feminist tarihçilerin, kadınların tarihte etkileyen konumunda olduğunu kanıtlarla ortaya koyduğunu ve özne olarak tarih sahnesinde görünür olmalarını sağladığını belirtmektedir. Berktaş feminist tarihçiliğin kadınları görünür kılma hedefini başlangıçta ünlü, istisnai kadınlar üzerinden gerçekleştirdiğini ve bunun önemli bir çaba olduğunu dile getirmektedir. Köse (2015) kadın tarihi çalışmalarının kayıp kadını gün yüzüne çıkarma amacını taşıdığını ifade etmektedir.

Bireylerin herhangi bir konu hakkındaki düşünce yapılarını etkileyen kurumlardan birisi olan okul bu düşünce yapılarını oluşturmak için ders kitaplarından yararlanır. Bu nedenle ders kitaplarında yer alan her bilgi öğrencilerin algılarını etkileme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle ders kitaplarında kadınların nasıl ele alındığı önemli bir husustur. Gümüşoğlu (2008: 50) “ilköğretimden lise son sınıfa kadar okutulan ders kitaplarının büyük çoğunluğunun cinsiyetçi” olduğu tespitinde bulunmaktadır.

Özellikle sosyal bilgiler gibi günlük yaşamla iç içe olan bir dersin öğrencilerin düşünce yapısını oluşturmadaki önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu durumda sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan her yazılı ve görsel bilginin hassasiyetle ele alınması gerektiğini söylemek gerekir. “Tarih Öğretimine Toplumsal Cinsiyet Temelli Yaklaşımlar” isimli kitabın önsözünde Lonna (Birey, Christou, Loukaidis & Paşa, 2015) Kıbrıs’ta hem Türk hem Rum toplumlarında kullanılan ders kitaplarında asker veya politikacı erkek aktörlerin hakim olduğunu ifade etmektedir. Çakır (1996) tarih kitaplarında kadınlarla ilgili bilgi olmamasını geleneksel tarih yazıcılığının yapısı ile ilişkilendirmektedir. Kız öğrencilerin tarihteki kadınlarla özdeşim kurmak istememe nedenleri kadınların tarihi etkileyen bireyler olmaktan ziyade kurbanlar olarak sunulduğu öğretim yaklaşımları ile açıklanmaktadır ve bu yaklaşımın geleneksel tarih anlayışına benzer olduğu dile getirilmektedir (Ten Dam ve Rijkscharaoeff, 1996, Akt. Levstik, 2008).

1. Alanyazın Taraması

Sosyal bilgiler dersinin tarih konularını içermesi ve tarih bilgilerinin alt yapısını oluşturması nedeniyle tarih konuları içinde kadınların görünür olmasına fırsat sunması bakımından önemli olduğu ifade edilebilir. Tarih içinde kadınların görünür olmaması ya da eşitsiz bir şekilde görünür olması hem öğrencilerin tarihte kadınların varlığına ilişkin yanlış bir algıya sahip olmasına hem de kız öğrencilerin özdeşim kurabileceği hemcinsi tarihsel karakterlerin olmamasına neden olabilir. Bu durumun öğrencilerin derse ilgisini azaltabileceği düşünüldüğünde sosyal bilgiler ders kitaplarında kadınların görünürlüğüne yapılan vurgu önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konudaki alan yazın incelendiğinde, sosyal bilgiler ders kitaplarında kadının yerine odaklanan az sayıda çalışmaya ulaşılsa da (Bilgin, 2019; Çelik, 2016; Demirel, 2010; Fidan, 2019; Sönmez, 2020; Şeker, 2014), ilk Türk devletlerinde kadının yerine odaklanan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda bu araştırmanın amacı, 2007-2019 yılları arasında okutulan 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında ilk Türk devletleri konusu ele alınırken kadınlara ne kadar yer verildiğini tespit etmektir. Dönem olarak ilk Türk devletlerinin seçilmesinin nedeni çeşitli kaynaklarda bu dönemde erkek ve kadının eşit olduğunun ifade edilmesidir (Çandarlıoğlu, 1977; Gökalp, 1987). Daha eşitlikçi olduğu ileri sürülen ve bu eşitlikçi durumun bazı kanıtlar ile ispatlanmaya çalışıldığı bu dönemin ders kitaplarına yansımaları incelemek amacıyla çalışmada belirtilen dönem seçilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda “2007-2019 yılları arasında okutulan 6. sınıf ders kitaplarında ilk Türk devletleri konusu içerisinde sunulan görsellerin cinsiyet açısından dağılımı nasıldır?” sorusuna cevap aranacaktır.

2. Yöntem

Bu başlık altında araştırmanın deseni, örnekleme ve verilerin analizi açıklanacaktır.

2.1. Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımına uygun olarak doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Yıldırım ve Şimşek’e (2008: 187) göre doküman incelemesi, “araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar”. Literatüre göre, bu tür araştırmalarda dikkat edilmesi gereken husus dokümanların özgünlüğüdür (Yıldırım & Şimşek, 2008). Ulutaş (2017) tarih ve sosyal konulara yönelik ders kitaplarının hem sosyal bilimler hem de eğitim bilimleri alanında çalışma konusu olabileceğini

ifade etmektedir. Buradan hareketle araştırmanın dokümanlarını 2007-2019 yılları arasında okutulan on farklı 6. sınıf ders kitapları oluşturmaktadır ve bu dokümanlar orijinaldir. Bu dokümanlara okullardan, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın web sitesinden ve EBA çevrimiçi eğitim platformundan ulaşılmıştır. Aynı yıl ya da aynı yayınevinde basılmış ders kitapları olmakla birlikte farklı yayınevinde ve farklı yıllarda basılan ders kitapları seçilmiştir.

2.2. Araştırmanın Veri Kaynağı ve Seçimi

Çalışma 2007-2019 yılları arasında okutulan on farklı 6. sınıf ders kitabı incelenerek yapılmıştır. İncelenen ders kitaplarının 2007 yılı basımlı kitaplardan başlamasının nedeni 2005 yılında Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın değişmesidir. Bunun yanı sıra, ilk Türk devletlerine ilişkin konuların 6. sınıf ders kitaplarında yer alması, kitapların bu sınıf seviyesinden seçilmesinde etkili olmuştur.

Bu araştırmanın örneklemini MEB Yayıncılık (Komisyon, 2007), A Yayınları (Kolukısa, Tokcan & Akbaba, 2007), Altın Kitaplar (Altun, Doğan & Uzun, 2011), İmyay (Kaya, 2013), Evren Yayıncılık (Karabıyık, 2014), MEB Yayıncılık (Komisyon, 2015), Yakın Çağ Yayınları (Tekten, 2015), Sevgi Yayınları (Akkaya, Midilli & Güven, 2017), MEB Yayıncılık (Yılmaz, Bayraktar, Özden, Akpınar & Evin, 2018) ve MEB Yayıncılık (Yıldırım, Kaplan, Kuru & Yılmaz, 2019) oluşturmaktadır.

2.3. Verilerin Analizi

Bu çalışmada betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Bailey'e (1982, Akt. Yıldırım & Şimşek, 2008) göre ders kitaplarını veri kaynağı olarak kullanacak araştırmacılar analize konu olan veriden örneklem seçme, kategorilerin geliştirilmesi, analiz biriminin saptanması ve sayısallaştırma aşamalarını kullanarak araştırma verilerini analiz edebilirler. Bu çalışmada da ders kitapları veri kaynağını oluşturduğundan dört aşamalı veri analizi kullanılmıştır. Birinci aşamada sınıf seviyesi, yıl ve dönem seçilerek veri kaynağı belirlenmiştir. İkinci aşamada ders kitaplarında söz konusu döneme ait görseller belirlenerek kadınların görünürlüğü bağlamında incelenmiştir. Üçüncü aşamada analiz birimi olarak görsellerde insan figürleri saptanmıştır ve bu analizler sonucunda dördüncü aşama olan sayısallaştırma yapılmıştır. Öncelikle insanların yer aldığı görsellerdeki erkek, kadın ve hem erkek hem kadınların kullanıldığı karma görsellerin frekansları belirlenmiştir. Bazı görsellerin küçük kullanılması ya da çözünürlüğünün düşük olması nedeniyle görseldeki insanın cinsiyeti konusunda netlik oluşmamıştır. Bu durumda ilgili görseller belirsiz olarak kategorize

edilmiştir. Sayısal verilere ulaşılmasının ardından yüzde hesaplaması yapılarak ders kitaplarında kullanılan görsellerin kadınlara yer verme durumu belirlenmeye çalışılmıştır. Son olarak ders kitapları arasından görsel olarak kadınların görünür olduğu ders kitabı belirlenmiştir.

3. Bulgular

Bu çalışmada ilk olarak 2007-2019 yılları arasında okutulan 6. sınıf ders kitaplarında ilk Türk devletleri konusu içerisinde sunulan görsellerin cinsiyet açısından dağılımı incelenmiştir. Buna göre 6. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarının “İpek Yolunda Türkler” ünitesinde ilk Türk devletlerinin (Hunlar, Göktürkler, Uygurlar) ele alındığı kesitte kullanılan görsellerin cinsiyetlere göre yüzde ve frekans sonuçları aşağıda sunulmuştur. Görsel analizine “Demokrasinin Serüveni” ünitesi içindeki kadın haklarına ilişkin konunun eklenmemesinin nedeni konu gereği kadın görsellerinin bulunma zorunluluğudur. Aşağıda araştırma kapsamında incelenen altıncı sınıf ders kitaplarında kullanılan görsellerin cinsiyet dağılımına ilişkin tablo yer almaktadır.

Tablo 1. Altıncı Sınıf Ders Kitaplarında Kullanılan Görsellerdeki Cinsiyet Dağılımı

Dökümanlar		Erkek	Kadın	Karma	Belirsiz	Toplam
MEB Yayıncılık (2007)	f	12	2	5	4	23
	%	52.2	8.7	21.7	17.4	100.0
A Yayınları (2007)	f	17	-	-	-	17
	%	100.0	-	-	-	100.0
Altın Kitaplar (2011)	f	10	1	1	3	15
	%	66.6	6.7	6.7	20.0	100.0
İmyay (2013)	f	16	1	1	3	21
	%	76.2	4.8	4.8	14.2	100.0
Evren Yayıncılık (2014)	f	6	-	1	2	9
	%	66.7	-	11.1	22.2	100.0
MEB Yayıncılık (2015)	f	12	3	3	3	21
	%	57.1	14.3	14.3	14.3	100.0
Yakın Çağ Yayınları (2015)	f	8	-	1	-	9
	%	88.9	-	11.1	-	100.0
Sevgi Yayınları (2017)	f	14	-	4	-	18
	%	77.8	-	22.2	-	100.0
MEB Yayıncılık (2018)	f	3	-	4	-	7
	%	42.9	-	57.1	-	100.0
MEB Yayıncılık (2019)	f	3	-	1	-	4
	%	75.0	-	25.0	-	100.0

Tablo 1'e göre en çok kadın görselinin yer aldığı ders kitabı MEB yayıncılık (2007) olurken, incelenen 10 ders kitabının 6'sında salt tarihsel kadın karakter içeren hiç bir görsele rastlanmamıştır.

2007 yılında basılan **MEB Yayınları** ders kitabında, belirtilen bölümde 23 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 12'sinde (% 52.2) erkeklerin, 2'sinde (% 8.7) kadınların, 5'inde (% 21.7) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir. Görsellerin 4'ünde (% 17.4) ise resim kalitesinin düşük olması, görselde yer alan insanların kalabalık ya da flu olması vb. nedenlerle görselde yer alan kişilerin cinsiyetinin belirlenemediği tespit edilmiştir.

Görsel 1. 2007 MEB Yayınları ders kitabından bir örnek

2007 yılında basılan **A Yayınları** ders kitabında, belirtilen bölümde 17 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 17'sinde (% 100.0) erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir. Ders kitabında kullanılan görsellerin tamamında erkeklere yer verilirken kadınların tek başına ele alındığı bir görsel olmadığı görülmektedir.

2011 yılında basılan **Altın Kitaplar** ders kitabında, belirtilen bölümde 15 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 10'unda (% 66.6) erkeklerin, 1'inde (% 6.7) kadınların, 1'inde (% 6.7) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı, 3'ünde (% 20.0) ise görselde yer alan kişilerin cinsiyetinin belirlenemediği tespit edilmiştir. Yanda Altın Kitaplar ders kitabından kadınların ve erkeklerin hem ayrı ayrı hem birlikte yer aldığı görsellerin bulunduğu bir sayfa örneği bulunmaktadır.

Görsel 2. 2011 Altın Kitaplar ders kitabından bir örnek

Sayfada kullanılan 5 görselden 3'ünde sadece erkeklerden, 1'inde sadece kadınlardan oluşan görseller kullanılsa bile tarihsel kaynaklardan kadınların yer aldığı görsellerin seçilmiş olması kadınların görünür olmasını sağlaması açısından dikkate değerdir.

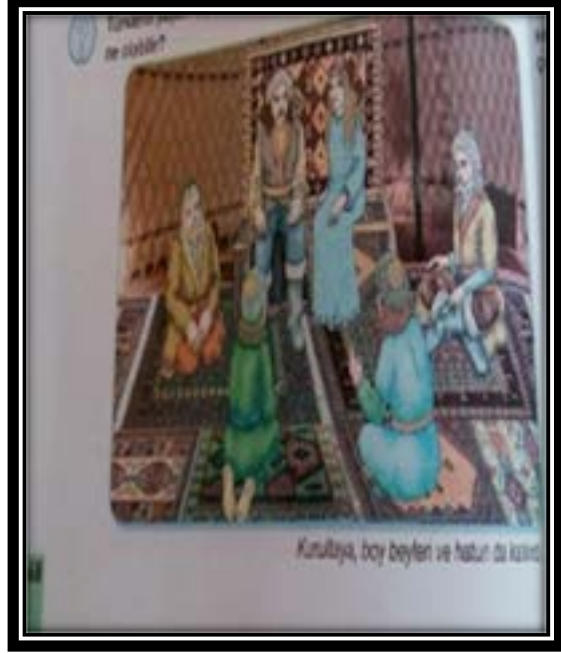
Görsel 3. 2013 İmyay ders kitabından bir örnek

2013 yılında basılan **İmyay** ders kitabında, belirtilen bölümde 21 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 16'sında (% 76.2) erkeklerin, 1'inde (% 4.8) kadınların, 1'inde (% 4.8) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı, 3'ünde (% 14.2) ise görselde yer alan kişilerin cinsiyetinin belirlenemediği tespit edilmiştir.

2014 yılında basılan **Evren Yayıncılık** ders kitabında, belirtilen bölümde 9 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 6'sında (% 66.7) erkeklerin, 1'inde (% 11.1) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı, 2'sinde (% 22.2) ise görselde yer alan kişilerin cinsiyetinin belirlenemediği tespit edilmiştir. Evren Yayıncılık ders kitabında kadınların tek başına yer

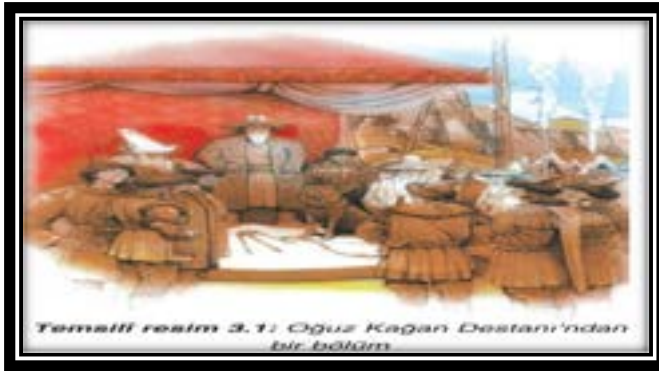
aldığı görselin bulunmadığı, erkek karakterlerin yanında kadının da yer aldığı görselin ise sadece bir tane olduğu verilerden anlaşılmaktadır.

2015 yılında basılan **MEB Yayıncılık** ders kitabında, belirtilen bölümde 21 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 12'sinde (% 57.1) erkeklerin, 3'ünde (% 14.3) kadınların, 3'ünde (% 14.3) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı, 3'ünde (% 14.3) ise görselde yer alan kişilerin cinsiyetinin belirlenemediği tespit edilmiştir. MEB Yayıncılık ders kitaplarında yer alan görsellerin bir kısmının illüstrasyonlardan oluşması ve bu illüstrasyonların bir kısmında kadınların yer almasına özen gösterilmesi önemlidir.

Görsel 4. 2015 MEB Yayıncılık ders kitabından bir örnek

2015 yılında basılan **Yakın Çağ Yayınları** ders kitabında, belirtilen bölümde 9 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 8'inde (% 88.9) erkeklerin, 1'inde (% 11.1) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir. A Yayınları ve Evren Yayıncılık ders kitapları örneklerinde değinildiği gibi, kadınların tek başına ele alındığı görsellere yer verilmeyen ders kitaplarından biri de yakın tarihte basılmış olmasına rağmen Yakın Çağ Yayınları ders kitabıdır.

2017 yılında basılan **Sevgi Yayınları** ders kitabında, belirtilen bölümde 18 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 14'ünde (% 77.8) erkeklerin ve 4'ünde (% 22.2) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir.

Görsel 5. 2017 Sevgi Yayınları ders kitabından bir örnek

2018 yılında basılan **MEB Yayınılık** ders kitabında, belirtilen bölümde 7 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 3'ünde (% 42.9) erkeklerin ve 4'ünde (% 57.1) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir.

Görsel 6. 2018 MEB Yayınılık ders kitabından bir örnek

Görsel 7. 2019 MEB Yayınılık ders kitabından bir örnek

2019 yılında basılan **MEB Yayınılık** ders kitabında, belirtilen bölümde 4 görsel kullanıldığı ve bu görsellerin 3'ünde (% 75.0) erkeklerin ve 1'inde (% 25.0) hem kadınların hem erkeklerin yer aldığı tespit edilmiştir.

Sonuç, Tartışma ve Öneriler

2007-2019 yılları arasında taranan on tane 6. sınıf ders kitabının ilk Türk devletleri konusunu ele alırken kadınlarla ilgili görsellere çok az yer verdiği tespit edilmiştir. Bu sonuç ile, Demirel'in (2010) sosyal bilgiler ders kitaplarını inceleyerek elde ettiği görsellerde erkeklere daha fazla yer verildiği, Fidan'ın (2019) "görsellerde erkeklerin niceliksel olarak daha görünür olduğu" ve Bilgin'in (2019) "görsellerde erkeklerin kadınlara göre daha fazla yer aldığı" sonuçları birbiriyle örtüşmektedir.

Görsel analizinde kadın ve karma insan figürlerinin bulunduğu görseller dikkate alındığında 2018 basımlı MEB Yayınılık kitabının % 57.1 ile birinci sırada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunu sırasıyla % 30.4 ile 2007 basımlı MEB Yayınılık, %28.6 ile 2015 basımlı MEB Yayınılık, % 25.0 ile 2019 basımlı MEB Yayınılık, % 22.2 ile 2017 basımlı Sevgi Yayınları, % 13.6 ile 2011 basımlı Altın Kitaplar, %11.1 ile 2014 basımlı Evren Yayınılık ve 2015 basımlı Yakın Çağ Yayınları, % 9,6 ile 2013 basımlı İmyay ve % 5.6 ile

2007 basımlı A Yayınları takip etmektedir. Bununla birlikte görsellerde kadınlara tek başına yer vermeyen ders kitaplarının A Yayıncılık, Evren Yayıncılık, Yakın Çağ Yayınları, Sevgi Yayınları, MEB Yayıncılık 2018 ve 2019 basımlı ders kitapları olduğu görülmüştür. Öte yandan görsellerde tek başına kadına yer veren ders kitapları arasında en fazla oranın % 14.3 ile 2015 basımlı MEB Yayıncılık ders kitabı olduğu tespit edilmiştir.

İncelenen ders kitapları içerisinde belirtilen dönem dahilinde istatistiksel olarak kadınlara en fazla yer veren kitap 2018 yılında basılan MEB Yayıncılık ders kitabı iken kadınların görünür olmadığı kitabın ise 2007 yılında basılan A Yayınları ders kitabı olduğu söylenebilir. Bu sonuç, Bilgin'in (2019: 58) 2018-2019 eğitim-öğretim yılında kullanılan ders kitaplarına yönelik araştırmasından elde ettiği "daha önceki yıllarda yapılan araştırmalarla kıyaslandığında ders kitaplarındaki görsellerin cinsiyetçi öğeleri daha az içerdiği" sonucu ile uyumludur.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıda yer alan öneriler sunulmaktadır:

1. Ders kitaplarında kullanılan insan figürlerinin bulunduğu görsellerde kadınların yer aldığı görsellerin sayısı artırılabilir.
2. 2007-2019 yılları arasında 6. sınıf ders kitaplarında ilk Türk devletlerinde kadının konumunun ele alındığı araştırma konusu genişletilerek ya da farklı bir dönem ele alınarak ders kitapları incelenebilir.

Kaynakça

- Akkaya, F. M., Midilli, A., & Güven, M. N. (2017). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: Sevgi.
- Akgökçe, N. (1999). Kadın tarihi yazımı üzerine birkaç hatırlatma- Ortak geçmişi birlikte kurmak. *Tarih ve Toplum*, 185, 32-35.
- Altun, A., Doğan, Y., & Uzun, E. (2011). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: Altın Kitaplar.
- Berktaş, F. (1998). *Kadın olmak, yaşamak, yazmak (3. baskı)*. İstanbul: Pencere.
- Berktaş, F. (2012). *Tarihin cinsiyeti (4. basım)*. İstanbul: Metis.
- Bhasin, K. (2003). *Toplumsal cinsiyet "Bize yüklenen roller" (K. Ay, Çev.)*. İstanbul: KADAV.
- Bilgin, S. (2019). *Ortaokul sosyal bilgiler ders kitaplarında toplumsal cinsiyet (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

- Birey, T., Christou, G., Loukaidis, L., & Paşa, F. D. (2015). *Tarih öğretimine toplumsal cinsiyet temelli yaklaşımlar*. Lefkoşa: Cassoulides.
- Bourdillon, H. (1996). The importance of gender in teaching history. H. Bourdillon (Der.), *Teaching history* içinde (s. 62-75). London: Routledge.
- Çakır, S. (1996). Tarih içinde görünürlükten kadın tarihine: Türkiye’de kadın tarihini yazmak. N. Akgökçe, & S. Çakır (Der.), *Farklı feminizmler açısından kadın araştırmalarında yöntem* içinde (s. 222-229). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Çakır, S. (1996). Kadın çalışmaları bilimde neleri, nasıl sorguluyor, neleri değiştirmek istiyor?. K. Lordoğlu (Der.), *İnsan, toplum, bilim* içinde (s. 305-316). İstanbul: Kavram.
- Çandarlıoğlu, G. (1977). *Türk destan kahramanları*. İstanbul: And.
- Çelik, H. (2016). Tarihî süreçte Türk kadını imgesinin sosyal bilgiler güncel ders kitaplarına yansımaları. *Turkish History Education Journal*, 5(1), 263-279.
- Demirel, E. (2010). *Sosyal bilgiler ders kitaplarında cinsiyet ayrımcılığı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Fidan, S. (2019). *Sosyal bilgiler ders kitaplarında toplumsal cinsiyet* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gökalep, Z. (1987). *Türkçülüğün esasları (günümüz Türkçesiyle)* (3. baskı). İstanbul: İnkılap.
- Gümüşoğlu, F. (2013). *Ders kitaplarında toplumsal cinsiyet (1928-2013)*. İstanbul: Kaynak.
- Karabıyık, E. Ü. (2014). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: Evren.
- Kaya, K. (2013). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: İmyay.
- Kolukısa, E. A., Tokcan, H., & Akbaba, B. (2007). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: A Yayınları.
- Komisyon (2007). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: MEB.
- Komisyon (2015). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: MEB.
- Köse, M. (2015). *Tarih öğretiminde kadın imajının yeniden inşası*. Ankara: Birleşik.
- Levstik, L. S. (2008). İyi huylu kadınlar nadiren tarih yapar: Tarih öğretimi ve öğreniminde toplumsal cinsiyet. M. Safran, & D. Dilek (Der.), *21. yüzyılda kimlik, vatandaşlık ve tarih eğitimi* içinde (s. 175-198). İstanbul: Yeni İnsan.

- Sönmez, K. (2020). *İlkokul hayat bilgisi ve sosyal bilgiler ders kitaplarının toplumsal cinsiyet açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.
- Şeker, M. (2014). Aile ve kadın temalarının sosyal bilgiler ders kitaplarında veriliş biçimlerinin incelenmesi: Nitel bir araştırma. *Folklor/Edebiyat*, 20(78), 107-120.
- Tekten, Z. (2015). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: Yakın Çağ.
- Turner, J. E. (1998). *Making space for women's history in the secondary social studies curriculum*. Master's Thesis, Simon Fraser University Faculty of Education, Kanada.
- Ulutaş, B. (2017). Doküman analizi, F. N., Seggie, & Y. Bayyurt (Ed.), *Nitel araştırma yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları içinde* (s. 279-297). Ankara: Anı.
- Yıldırım, C., Kaplan, F., Kuru, H., & Yılmaz, M. (2019). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: MEB.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin.
- Yılmaz F. G., Bayraktar, H., Özden, M. K., Akpınar, M., & Evin, Ö. (2018). *6. sınıf sosyal bilgiler ders kitabı*. Ankara: MEB.

O. HENRY’NİN *THE EXACT SCIENCE OF MATRIMONY* İSİMLİ KISA HİKÂYESİNİN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ ÜZERİNE SÖZCÜKSEL BİR BAKIŞ

Ayşenur İPLİKÇİ ÖZDEN*

Özet

Şiir ya da tiyatro gibi diğer edebi türler arasında değerlendirildiğinde, düzyazı çevirisinin çok da karmaşık olmadığı düşünülebilir. Ancak tüm yönleriyle incelendiğinde, roman olsun, kısa hikâye olsun ya da denemeler olsun, her türlü düzyazı eserin çevirisinin yapılmasının da tıpkı diğer edebi türlerin çevirisi gibi büyük bir dikkat ve özen gerektirdiği söylenebilir. Belirli sayıda sayfa ile kısıtlı oldukları ve yazarın ifade tarzını ve biçiminin bütünlüğünü yansıtmakta kimi zaman zorlanıldığı için, diğer düzyazı eserlerle kıyaslandığında özellikle kısa hikâye çevirisinin daha zor olduğu varsayılabilir. Bu bağlamda, çevirmenin kullanmayı tercih ettiği sözcüksel öğeler ve kelimeler ile ifade edilen biçim önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı O. Henry’nin *The Exact Science of Matrimony* isimli kısa hikayesinin Türkçe çevirisini; çevirmenin kullandığı sözcükler ile çevirmenin kaynak metin yazarının biçimini yansıtmaya şekli açısından değerlendirmek ve nihai olarak bu sözcüksel seçimlerin, çevirisi yapılan metnin hedef okuyucu tarafından nasıl anlaşıldığını ve metnin niteliğine olan etkisini analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: düzyazı çevirisi, edebi çeviri, kısa hikâye çevirisi, sözcüksel analiz

A Lexical Analysis on the Turkish Translation of O. Henry’s *The Exact Science of Matrimony*

Abstract

Among the other literary genres such as poetry or drama, translation of prose works may seem less complicated. However, when studied in and out, it can be seen that translating texts – whether novels, short stories or essays – requires utmost attention and assiduity as much as the other literary genres do. Particularly, short stories can be considered much harder to translate when compared to other prose works, as they are limited to a number of pages and may lack the adequacy in reflecting the wording of the author and integrity of his/her style. In this sense, lexical items and words that the translator prefers to use and the style he/she exercises get prime importance. The aim of this study is to examine the Turkish translation of O. Henry’s *The Exact Science of Matrimony* in terms of the lexes and words the translator makes use of, how he/she reflects the style of the

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, Samsun / Türkiye, E-mail: aysenur.iplikci@samsun.edu.tr

author of the source text and finally to analyse the effects these lexical selections on the eligibility and understanding of the translated text by the target reader.

Keywords: prose translation , literary translation, short story translation, lexical analysis

Introduction

Translation has been at the centre of human communication from the beginning of history. As people interacted with each other, and as languages developed, the need for understanding other languages became vital. Accordingly, in order to be able to understand what other people said in other languages, translation had a significant and primary role in transmitting what has been expressed. Apart from translating commercial and diplomatic papers and documents due to the development of trade and diplomatic relations between nations, mainly Bible and then literary translations had their unique place on the stage of translation history. As a matter of fact, the first works that were translated to other languages are chiefly believed to belong to the Epic of Gilgamesh – the Sumerian poem which was translated to Asian languages around 2100 BC – and the Bible translation of St. Jerome. Furthermore, ancient Greek works were translated by Roman translators and poets to Latin – especially Cicero and Horace were at the heart of this labour in the 1st century A.D. What St. Jerome expressed about the nature of translation and his discussion on whether ‘sense for sense’ or ‘word for word’ translation should be taken as the ideal one during the process of translation can be given as follows:

“In CE 384 St Jerome wrote his letter to Pammachius on the best method of translating, enjoining his readers to render sense-for-sense not word-for-word, but importantly making an exception of Biblical texts (and not only to protect himself from attacks from religious quarters); these have to be translated textually (that is, word-for-word). Ever since, translators, translation scholars and the general public have been arguing about the merits of literal (or close) and free (or natural or liberal or idiomatic) translation.” (Newmark, 2009: 21,22)

St Jerome, like Cicero, adopted the sense for sense approach for translating texts, especially literary texts. In his opinion, translating requires giving the meaning of the text rather than giving the exact words – that is actually the idea that Cicero embarked on. As Munday also points out (2016:32), “Jerome rejected the word-for-word approach because, by following so closely the form of the ST, it produced an absurd translation, cloaking the sense of the original. The sense-for-sense approach, on the other hand, allowed the sense or content of the ST to be translated”. Similarly, many writers and translators latched on to this understanding in time though some new trends and theories evolved in time but in a similar direction.

After translations of the period of Renaissance and later on the 17th century, the endeavour of translating continued till today including every kind of texts such as literary texts or texts of commerce, media, medicine or economics. In concern with the subject of this study, translation of literary texts, and specifically translation of prose is studied in this paper. And distinctively translation of a short story by O. Henry is examined in terms of lexical usages of the original writer and the preferences of the translator. After specific information on translation of prose and lexical usages in translation are given below, O. Henry's *The Exact Science of Matrimony* is examined in terms of a lexical viewpoint in translation studies.

Prose translation can be regarded as one of the most preferred and favoured area of literary translation when considered among other literary genres such as poetry or drama. As poetry and drama have their own specialities and particularities in terms of literariness and requires more diligence and specialized work, prose translation and its ratio of being translated has *le partage du lion*¹ in proportion to other literary genres. The most important reason for this may be the fact that prose translation doesn't always necessitate a structural translation as the form of the work doesn't affect the meaning of the text much. However, in prose translation "provided that significant importance is given to the target language use, to keep the unity of the source language is paid utmost attention and no types of reduction or addition is done" (Tahir Gürçağlar, 2014: 43).²

As short stories just like novels, essays or letters comprise prose, one can remark a great number of short stories translated to other languages. In the Turkish language, one can especially trace translations of novels and short stories from the Western literatures that have been enjoyed and utilised by many literature lovers and readers. Among these authors whose works are widely translated to Turkish is O. Henry (1862-1910) who is a far and wide noted American author and who is to a large extent famous for his short stories in which he depicted mostly lives of people in New York City. O. Henry is in fact the pseudonym of William Sydney Porter in whose stories, of which number is thought to be over three hundred and eighty-one, can trace specific characteristics as humour, clever wordplay, witty narration, or unexpected endings.

In this study, O. Henry's original form of the short story published in 1908 by Doubleday, Page & Company and the Turkish version of the story translated by Nuri Eren published in the year 2001 by M.E.B. are taken as the base texts that are to be compared in terms of lexical translation usages, and certain analyses have been made in terms of those wordial features in the texts. The Turkish translation of the story, published among other translated short stories of the world literature in 2001, can be thought to have some precise examples of translation of lexeis in terms of their creating the meaning in the text.

¹ the biggest or greatest part

² The quotations taken from sources written in Turkish have been translated to English by the author of this study.

The related lexical usages and their examination considering the effects that have been created due to these specific word preferences are given below by explaining and exemplifying the related analysis.

When the title of the story – ‘*The Exact Science of Matrimony*’ – and the Turkish translation of it are examined, one can see that by translating the title as ‘*Kadına İtimat Caiz mi?*’ rather than a more likely acceptable translation such as ‘*Evliliğe Dair Asıl İlim*’, the translator not only changes the exact words that are originally used in the title to give a hermeneutical equivalent of it with a high degree of probability but also uses Turkish words such as ‘itimat’ and ‘caiz’ that can be regarded as obsolete phrases of the Turkish language. So, it is possible to utter that, from the beginning of the translation, the reader can expect such kinds of lexical usages – namely some obsolete or abandoned words of the Turkish language that belong to earlier decades rather than the ones of today’s world.

The reason for the translator’s choosing *olden* words in the target text can also be explained by the time period when the text was transferred to the Turkish language. When the translator’s other translated works are also examined, it can be said that they began to be translated in the 1950s. In this direction, when the condition of the Turkish language is noted at those times, it’s possible to express that it was, in no small measure, different from the Turkish language of today – namely after about 70 years. In this case, a significant question comes into our minds: Should translated works be updated in some certain periods of time, say fifty years? It can be the subject of another paper and debated in that study further but for the current work, we can continue with other lexical usages and word preferences in *The Exact Science of Matrimony*.

On page 30 of the translated text, one can similarly trace old usages (both in word level and phrase level) of Turkish words such as ‘realize’ – ‘takdir eylemek’ or ‘give looks of calm irritation’ – ‘sükunetini muhafaza etmek’. In both examples, if we were to translate them in today’s Turkish language, we would most probably use ‘fark etmek’ for the first example, and ‘sakin bir öfkeyle bakmak’ for the second example. However, the ones preferred in the translatum cannot be thought to appeal to the Turkish reader of today – on top of that if they belong to the generation of 2000s. Actually, the gap between the generations is too far that a 35-year-old person and an 18-year-old person may not be familiar with the same words and same usages in the language, which can also be linked to the fast advancement in almost everything in the world among which languages take their place.

On the sentence level, an example again from page 30 of the translated version of the story can be given as follows – there while the original sentence is: “When they sell a lot of watered stock on Wall Street would you expect to find a mermaid in it?” (Henry, 1908: 72). A translator of the year 2021 would most probably translate this sentence as ‘Wall Street’de birçok şişirilmiş hisse senedi satarlarken, içinde bir deniz kızı bulmayı bekler miydiniz?’. However, Eren translates the sentence as “Wall Street’de suya ve denize ait tahvilat satılırken deniz kızından bahis geçtiği vakı mı?” (Henry, 2001: 30). Specifically, the words ‘tahvilat’ and ‘vakı olmak’, though they can be appropriate translations of those years, don’t appeal to the reader of today as these words will most probably sound obsolete for him/her. For that

reason, again, we encounter the problem of equivalence (in this case using the exact equivalent of the word for the reader) stemming from differences in time and generations. As Basnett points out (2002:34) "translation involves far more than replacement of lexical and grammatical items between languages". It may necessitate replacement of lexis of the concordant and proper time as well.

When one deals with even some more specific examples, it's possible to say that the reader of the 21st century, cannot understand what is meant in the translated sentence though his/her mother tongue is Turkish. These sentences below from the translated work may exemplify what is meant by this statement:

"Tarafınızdan vadolunan şeylere mukabil her biri size tembel bir serseri iskeleti arzedecektir. [...] Geleneğe riâyetkar, sui ahlâk sahibi bir evlenme bürosu maskesi altında bir teşekkül kurmaktan kendimizi zor aldık. [...] Sizin ferzahatkâr olmıyan bir işle meşgul olmyacağınızı bilmeli idim. [...] Sizin işiniz kekâ!" (Henry, 2001: 32,33)

As specified above, since there is a great gap of understanding between people of 18 and 35 years in terms of both language use and culture; when a 20-year-old person reads the above given Turkish translation of the story, he/she will most probably have difficulty in grasping what is meant in these statements, and he/she will need to use a dictionary to understand what is signified in statements of his/her very own mother tongue.

Throughout the text, there can be found many more similar examples about the subject and the content of this paper; however, examples will be confined here and the conclusive remarks about the study will be given below.

Conclusion

Translation has been at the core of intercultural and interlingual relations among people and literatures of the world. Poetry, drama, and prose translations started centuries earlier and in time the ways of translating began to interest more and more scholars and researchers in the field. In this study, prose translation, specifically short story translation has been the main genre of analysis, and one of O. Henry's short stories – *The Exact Science of Matrimony* – has been examined in terms of lexical usages in translation. After evaluating what kind of words have been used in translation and how the reader of the 21st century may correspond to these lexical preferences, it's been put forth that the words that the translator chooses for the target text can be regarded mainly as obsolete words that are not used in today's world and in today's Turkish language anymore. And this brings another question to be discussed about translations of literary texts: Should translated works be updated in some certain periods of time? If a translated work of fifty years ago cannot be understood properly by the reader of today, then it sounds reasonable to answer this question as 'yes'. In this way, while the translated text of fifty years ago can be taken as source translated text, the translated version of the same text after one hundred

years can be taken as the target text. And this may bring the development of intra-inter translation that can be studied as a part of translation studies.

References

- Bassnett, S. (2002). *Translation Studies*. London and New York: Routledge.
- Henry, O. (1908). *The Gentle Grafter* (in the book *The Exact Science of Matrimony*). Doubleday, Page & Company.
- Henry, O. (2001). *The Exact Science of Matrimony*. (N. Eren, Çev.). Dünya Edebiyatından Seçmeler: Hikayeler I (Orjinal eserin yayın tarihi 1908).
- Munday, J. (2016). *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. London and New York: Routledge.
- Newmark, P. (2009). The Linguistic and Communicative Stages in Translation Theory. J.Munday, *The Routledge Companion to Translation Studies* (pp. 20-35). London and New York: Routledge.
- Tahir Gürçağlar, Ş. (2014). *Çevirinin ABC'si*. İstanbul: Say Yayınları.

TÜRKİYE'DE DİJİTAL TARİHÇİLİĞE DAİR GÜNCEL BAZI ÇALIŞMALAR HAKKINDA BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Arş.Gör. Serkan ŞENEL*

Özet

Dijitalleşme birçok alanda olduğu gibi Türkiye'deki akademik tarih çalışmalarında da varlığından söz ettirmektedir. Türkiye tarihiyle ilgilenen araştırmacılardan bazıları, artık çalışmalarına sadece kuru istatistiki bilgiler ve tablolar eklemekten ziyade dijital imkânların sunduğu fırsatları da değerlendirmektedirler. Türkiye'de tarih camiasında konuyla ilgilenen ve çalışmalarında söz konusu teknikleri kullanan araştırmacıların sayısı hâlihazırda az olmasına rağmen, yeni yapılan ve devam eden çalışmalar sayesinde bu yönde ilginin arttığını gözlemleyebiliyoruz. Bu bildirinin konusu, genel olarak Türkiye tarihini konu edinen çalışmalarda kullanılan teknolojik yöntemler ve bu alanda çalışmalarını sürdüren sınırlı sayıdaki araştırmacıların ulaştığı bilgileri paylaşmaktan ibarettir. Türk Tarih camiasının ilerleyen zamanlarda çağın gereği olarak akademik çalışmalarında ne gibi teknolojik imkânları kullanabileceklerine dair bir katkı sunmak amaçlanmaktadır. Böylelikle, dijital imkânları çalışmalarında kullanmak isteyebilecek araştırmacıların dikkatlerini çekmek hedeflenmektedir. Bu araştırmada aşağıdaki materyallerden faydalanılmıştır: Türkiye'de Dijital tarihçilikle ilgilenmeye başlayan akademisyenlerin henüz sınırlı sayıdaki proje, makale ve kitap bölümlerinden elde edilen bilgiler ve bu akademisyenlerin, öğrencilerine yaptırmış oldukları henüz kısıtlı sayıdaki tez çalışmaları Daha çok «Digital Ottoman Studies» başta olmak üzere web platformlarında paylaşılan kullanılabilir kıymetli bilgilendirici içeriklerden faydalanılmıştır. Bu çalışma Türkiye'deki dijital tarih çalışmalarında neler yapıldığına dair bir literatür taraması ve yapılan çalışmaları özetleme mahiyetindedir. Dijital tarih yöntemlerinin ne tür çalışmalarda kullanılmış ve tarih sahasında başka hangi çalışmalara uyarlanabileceğine dair bir değerlendirmedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Dijitalleşme, Yazılım, Osmanlı Araştırmaları

A General Literature Review on Some Recent Studies on Digital Historiography in Turkey

Abstract

Digitization is also mentioned in academic history studies in Turkey, as in many other fields. Some of the researchers interested in the history of Turkey now take advantage of the opportunities offered by digital opportunities, rather than just adding dry statistical information and tables to their studies. Although the number of researchers who are interested in the subject in the history community in Turkey and who use these techniques in their studies is currently low, we can observe that the interest in this direction has increased thanks to recent and ongoing studies. The subject of this paper consists of sharing the technological methods used in studies dealing with the history of Turkey in general and the information reached by the limited number of researchers

* Arş. Gör., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü serkansenel@harran.edu.tr

working in this field. It is aimed to contribute to what kind of technological opportunities the Turkish History community can use in their academic studies as a requirement of the age in the future. Thus, it is aimed to attract the attention of researchers who may want to use digital opportunities in their studies. The following materials were used in this research: The information obtained from the limited number of projects, articles and book chapters of the academicians who started to be interested in digital historiography in Turkey, and the limited number of thesis studies that these academicians had their students have done, mostly on web platforms, mainly «Digital Ottoman Studies». Shared and usable valuable informative content was used. This study is in the nature of a literature review on what has been done in digital history studies in Turkey and summarizing the studies. It is an evaluation of what kind of studies digital history methods have been used in and which other studies in the field of history can be adapted.

Keywords: History, Digitization, Software, Ottoman Studies

Giriş

Şüphesiz, son yirmi yıldaki en önemli gelişme, sadece tarihçiliği değil, akademik dünyanın tamamını, hatta hayatın her alanını tesiri altına alan internetin neden olduğu baş döndürücü dönüşümdür. Geçmiş yarım asır öncesine gitmesine rağmen internet, yaygın olarak 90’lı yıllarda kullanılmaya başlanmıştır. İlk zamanlar paylaşılan bilgi ve kaynaklar sınırlı kalmış fakat zamanla hız ve hacmi katlanarak artmıştır. Öyle ki son yirmi yılda, dünyanın en büyük kütüphanelerini, veri tabanlarını barındıran bir platform haline gelmiştir. Bilgisayar teknolojisine bağlı gelişen ve son yıllara damgasını vuran dijitalleşme de tıpkı internet gibi hem tarihçilere hem de diğer disiplin temsilcilerine olağandışı katkılar sağlamıştır. (Bilgin ve Aydın M. Bedizel, 2021: 12). Akademik tarih araştırmaları da dijitalleşmenin kapsam alanına zamanla dahil olmuştur. Dijital tarih, bilgisayar destekli teknolojilerin hipermetin (html) imkânından faydalanarak geçmişe ait kayıtlar arasında bağlantı kurmak ve bu bağlantıları sorgulayıp tanımlamak esasına dayalı bir metodolojik yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte bu metodolojinin esasları tam olarak belirlenmemiştir. Tarihçiler güvenilir bir disiplinler arası metodoloji için bilgisayar programcıları, sistem tasarımcıları, arşiv ve kütüphane uzmanlarıyla çalışmak suretiyle metodoloji geliştirebilirler (Turan, 2011: 188). Türkiye’de yapılan tarih çalışmalarında doğrudan dijital tarihe yönelik veya dijital tarihin sunduğu imkânlardan yararlanılarak yapılan çalışmaların sayısı henüz istenilen düzeyde değildir. Bu sayının artabilmesi için tarihçilerin alanlarında kullanabilecekleri programlara dair eğitimler alarak bu programları öğrenmeleri gerekmektedir. Örneğin, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ile Digital Ottoman Studies platformu öncülüğünde gerçekleşen “Yeni Yöntemler ve Dijital Beşeri Bilimler” konulu seminer dizisinde ilgili akademisyenlere yönelik eğitimler aldırılarak akademik çalışmalarında bu yöntemleri nasıl kullanacakları anlatılmıştır. Ayrıca Dijital Beşeri Bilimler Akademisi başlığı altında çeşitli eğitimler düzenlenmeye devam edilmektedir.¹ Marmara Üniversitesi’nde Yunus Uğur

¹ <https://twitter.com/digitalottomans/status/1429399956884967429?s=20>

öncülüğünde bu alanda bir araştırma merkezi kurulmuştur ve Tarih Bölümü'nde okutulmak üzere bir ders açılmıştır.

Türkiye'de yapılan tarih çalışmalarında programları kullanmayı öğrenen araştırmacı sayısı artarak devam etmektedir. Böylece araştırmacıların tarihi belgelerden elde ettikleri verilerin daha iyi analizi yapılmak suretiyle belgeler üzerinden anlatılan konuya dair gerçeğe en yakın ve anlaşılır tespitler, yaklaşımlar ve tahliller gerçekleştirilebilecektir. Netice itibarıyla artık sadece belgelerin tespit edilerek okunup yazıya aktarıldığı tarihçilik tükenmektedir. "1970'lerden Günümüze Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünün Türk Akademik Tarihçiliğine Katkısı" konulu yakın zamanda gerçekleşen sempozyumda bu konuya dair Prof. Dr. Ramazan Acun sunumunda bunu çok iyi özetlemektedir: "Şimdi büyük veri (big data) diye bir kavram var. Onlarca hatta yüzlerce araştırmacı, iyi tasarlanmış web tabanlı platformlar üzerinde, yapay zekayı da içeren son derece ileri tekniklerle ve disiplinler arası bakış açısıyla beraber çalışıyor, onlarca böyle tarih projesi sayabilirim."² Acun'un da belirttiği üzere artık belgeleri edinin sadece onlarla vakit geçirme devri artık modern tarihçilik anlayışında pek olumlu karşılanmamaktadır. Dolayısı ile teknolojiyi de işin içine katarak yapılan çalışmalar belgelerin çözümlenmesi noktasında daha ileri bir adım olarak görülmektedir. Nitekim teknoloji tabanlı çalışmalarda belgelerden elde edilen veriler daha somut bir forma dönüşerek okuyucu ile sanki konuşuyormuş gibi bir görüntü arz etmektedir. Araştırmayı oldukça zengin kılmaktadır. Gerek bu dijital platformların sunmuş olduğu değerli bilgiler gerekse başka araştırmacılar tarafından konuyla alakalı yapılan çalışmalar ve gayretler bu bildiride kısaca aktarılacaktır.

1.Dijital İmkânlar ve Tarih Çalışmaları

Tarihçilik sahasında verilerin dijital yazılımlarla işlenmesine dair sayısal temelli çeşitli programlardan istifade edilmektedir. Teknolojik imkânların sunduğu bilgileri bizimle paylaşan Uğur'a göre: Son yıllarda olağanüstü bir gelişme gösteren bilgi işlem/enformasyon teknolojisinin imkânlarını beşerî/insanî bilimler ve tarihçilik sahasına aktarma, bu iki alanı buluşturma uğraşısı bugün dijital beşerî bilimler ve dijital tarihçilik adı altında gerçekleştirilmektedir. Dijital tarihçilik, tarihçilik mesleğinde kullanılan tarihsel malzemelerin tasnifi ve dijitalleştirilmesi, ilk el kaynaklardaki büyük verilen sayısallaştırılması ve analizi ile analiz sonuçlarının çok çeşitli biçimlerde (harita, grafik, ilişki ağları çizelgeleri gibi) görselleştirilmesi gibi hususları içermektedir. Bunların yanı sıra araştırma sürecinde Zotero, Endnote, Mendeley, Trello, OCR (belgeyi işlenebilir dokümana çeviren) gibi geliştirilen çalışmalardan bahsedilmiştir. (Uğur, 2019: 378)

Dijital çağ ve teknolojilerin, araçsal olduğu kadar doğrudan tarihsel bilgiye etki etme potansiyeli olduğuna da değinen Uğur, tarih alanında kullanılabilecek ve yüzlerce veriyi birbiri ile ilişkili şekilde çözümleyebilen programlar hakkında da bilgi vermektedir:

² <https://www.youtube.com/watch?v=7Vv5coTtMcU>

Özellikle niceliksel veriler için çok önemli bir yere sahip olan SPSS gibi programların ötesinde binlerce sayfadan oluşan metinlerin yorumlanması için geliştirilen Nvivo ya da Atlas.ti gibi yaygın programlar ya da kişiler ve olaylar arasındaki ağları tespit etmemizde büyük maharete sahip Gephi gibi ağ analizi programları ya da yüzlerce, binlerce olayı kronolojik olarak sıralayıp aynı zamanda çok katmanlı olarak olaylar arasında bağlantıyı metin ve görsel olarak görmemize olanak sağlayan Tiki-toki, timelineJS gibi kronoloji siteleri bu yeni teknolojik imkânlar arasındadır. (Uğur, 2019: 380)

Dijital imkânların tarih biliminde, özellikle Osmanlı tarihi çalışmalarında, kullanılması ile alakalı son zamanlarda Fatma Aladağ isimli araştırmacının çalışmaları ve bu meseleyi gündem yapmaya dair çabalarını görmekteyiz. Aladağ, 2020 yılında tamamladığı yüksek lisans tez çalışmasında bu konuya dikkat çekerek tezinin özet bahsinde şunları söylemektedir:

Osmanlı imparatorluğunun uzun yıllar süren hâkimiyeti ve kayıt tutma geleneği ile birlikte ortaya çıkan devasa arşiv kaynakları, Büyük Veri çağında hızlı ve etkili yöntemlerle yapılacak araştırmalar için yüksek potansiyele sahiptir. Ancak, Osmanlı araştırmalarının mevcut durumu, dijital metodolojilerin bu alanda henüz yeterince kullanılmadığını göstermektedir. Osmanlı tarihi çalışmalarına hem tematik hem de metodolojik olarak katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Tematik olarak öncelikli amacı; vilayet, sancak ve kaza olarak organize edilen 16. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı idari teşkilatını, kanunname ve kadiasker kayıtları gibi hukuki belgeler ve tahrir defterleri gibi vergi sistemine dair kaynaklar kullanarak tespit etmek, tanımlamak ve haritalamaktır. Bu çeşitli kaynak türleri bize aynı bölgelerin ve şehirlerin farklı amaçlarla düzenlenmiş arşiv kayıtlarına göre nasıl değiştiğini de göstermektedir. İkinci olarak, 16. yüzyılın başlarında Osmanlı idari organizasyonundaki değişim ve dönüşümü vilayet, sancak ve kaza bazında incelemek ve sınır değişimlerindeki nedenleri tartışmaktır. Bu çalışmanın metodolojik katkısı, Coğrafi Bilgi Sistemi (GBS) programı ArcGIS ile arşiv verilerini dijital olarak haritalamak, online erişilebilir ve güncellenebilir veritabanı hazırlamaktır.” (Aladağ, 2020).

Doktora çalışmalarında dijital tarih üzerine daha çok eğilmeye çalışan Aladağ, dijital imkânların henüz Türkiye’deki çalışmalarda bazı proje çalışmalarında veya tematik birkaç konu hakkında kullanıldığını belirtmektedir. Türkiye’deki özellikle tarih camiasında henüz dijital tarihin emekleme aşamasında olduğunu ancak yavaş yavaş bireysel farkındalığın ötesine geçmeye başladığını vurgulayarak bu alandaki çalışmaların 1950’li yıllardan itibaren Batı’da başladığını ve dilbilimcilerin metin analizi ile özellikle şehir tarihçilerinin görselleştirme için coğrafi bilgi sistemlerine (CBS) olan ihtiyaçtan dolayı birtakım öncü çalışmaların yapıldığını aktarmaktadır. Batı’daki Sosyal Bilimciler’in 1960’lı yıllardan başlayarak bilgisayarın kullanımına başlanması ile arşivlerin sayısallaştırılması, sözlük çalışmaları ve çeşitli kataloglama işlemlerinde dijital yöntemlerin sağladığı kolaylıkların ilerleyiş tarihçesini anlattıktan sonra Türkiye’ye değinmektedir. (Aladağ, 2020: 782).

Dijital beşerî bilimler alanında, teknolojik araçların sağladığı imkânlarla en üretken şekilde uyum sağlayan bilim dallarından birisinin tarih disiplini olduğunu vurgulayan Aladağ, özellikle şehir tarihçilerinin bu konuda imkânlarının geniş olduğunu ifade etmektedir. CBS'nin şehirlerin ve toplumların zaman ve mekândaki değişimini ve dönüşümünü gözlemlemek için kullanılan temel araçlardan birisi olduğunu ve mekânsal veriyi saklamak, kontrol etmek, dijital sisteme dâhil etmek, analiz etmek ve görüntülemek için geliştirilmiş bir sistem olduğunu vurgulamaktadır. (Aladağ, 2020: 782).

Türkiye’de beşeri bilimler arasında dijital yöntemleri kullanan alanın daha çok tarih bilimi olduğunu vurgulayan Aladağ, Osmanlı arşivlerinin yıllara dayanan kaynak havuzunu bu bakımdan potansiyel bir fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Yazar, Amy Singer’in “Digital Ottoman Project” çalışmayı üzerine kaleme aldığı yazıyı aktarmakla bu meselenin Türkiye’deki seyrine dair aktarım yapmaktadır. Aladağ’a göre bu alanın disiplinlerarası çalışma ortamı sayesinde arşivlerde keşfedilmeyi bekleyen binlerce belgenin yapay zekâ ve makine öğrenimi teknolojisi sayesinde sistematik ve çok katmanlı projeler için bir merkez olma gücüne sahip olduğu söylenebilir. Böylece, şehir tarihinden askerî ve siyasî tarihe, ekonomiden entelektüel tarihe kadar pek çok alanda kullanılabilecek bir veri madeni, dijital araştırma yöntemlerinin sağladığı ileri seviye analiz ortamına dâhil edilebilir. (Aladağ, 2020: 786).

Aladağ, Türkiye’deki tarih çalışmalarına uyarlanan birden çok dijital platform projelerini sıralamaktadır. Bunları kısaca tablo halinde vermek yerinde olacaktır. Bu bakımdan ilgili projelerin adlarını vererek uygulandığı alanlar hakkında Aladağ’ın çalışmasındaki tespitleri ve referans aldığı projeleri/platformları aktarmak bu çalışmalardan yararlanmak isteyenler için faydalı olacaktır.

Platform/Proje	Uygulanabilirlik
<i>The Open Islamicate Texts Initiative (OpenITI)</i>	<i>Arapça ve Farsça metinlerin sayısallaştırılmasına odaklanan önemli bir girişimdir. Proje, özellikle OCR teknolojisinin Arapça yazı dilleri için uyumlu hale getirilmesine dair teknik çalışmalar sürdürmektedir. Bu kapsamda projenin çıktıları, Osmanlıca metinlerin dijital sistemlere hızlıca aktarılmasına dair kılavuz olma potansiyeli taşımaktadır.</i>

<i>Ottoman Text Archive Project (OTAP)</i>	<i>Osmanlıca belgelerin sayısallaştırılması, işlenmesi ve görsel sorgu sistemlerine dâhil edilmesi. Veri Madenciliği Yöntemi kullanılmıştır.</i>
<i>al-Turayya Project</i>	<i>Erken dönem İslam dünyasının jeo-uzamsal bir verisini ve rotalarını sunmaktadır.</i>
<i>Ottoman Recogito (OttRec)</i>	<i>Osmanlı metinlerine dair gazetteer çalışmaları alanında sınıf içi uygulamaların bir çıktısı olarak güzel bir örnektir.</i>
<i>The Islamisation of Anatolia</i>	<i>Proje, Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmalarının içeriklerine, nasıl ve nerelerde dolaşımda olduklarına dair veriler içermekte ve mekânsal dağılımlarını gösteren haritalar sunmaktadır.</i>
<i>Mapping Ottoman Epirus (MapOE)</i>	<i>Bugün Batı Yunanistan ve Güney Arnavutluk’u kapsayan Epir bölgesinde, Tepedelenli Ali Paşa yönetiminde oluşan ekonomik ve siyasî kurumları, ilişkileri ve yapıları incelemektedir. MapOE ancak büyük ölçekte görülebilecek detayları çok yönlü görselleştirmelerle ortaya koyması açısından Osmanlı tarihi alanında dikkat çeken bir çalışmadır.</i>
<i>Mapping Ottoman Damascus through News Reports</i>	<i>1875-1914 yılları arasında, gazeteler ve haber raporları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun Şam’da devlet yönetimini meşrulaştırma ve kamu düzenini sağlama çabasını TEI teknolojisi ile analiz etmekte ve mekânsallaştırmaktadır.</i>
<i>Applying Digital Methods to the Study of a Late Ottoman</i>	<i>Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı Gazze şehrini ele alan makalede, veritabanı,</i>

<i>City: A Social and Spatial Analysis of Political Partisanship in Gaza</i>	<i>istatistiksel analizler, ağ analizi ve CBS ile üretilmiş haritalar kullanılarak arşiv belgeleri analiz edilmektedir</i>
<i>OpenOttoman (OO)</i>	<i>Osmanlı dünyasına dair dijital çalışmalar, veritabanları, dijital araçlar ve tekniklere dair örnekleri tek bir çatı altında toplayarak alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Portal ayrıca tanıtımına yer verdiği çalışmaların faydaları ve eksik yönlerine dair de rehberlik etmektedir.</i>
<i>Digital Islamic Humanities Project</i>	<i>İslam dünyasına dair yapılan dijital çalışmalar, sempozyumlar, etkinlikler ve proje ilanlarıyla ilgili bilgi sağlayan bir başka web sayfasıdır.</i>
<i>Osmanlı Şehir Tipolojileri ve Atlası (1450-1700)</i>	<i>Proje kapsamında farklı coğrafyalardan seçilen kırk beş Osmanlı şehri –klasik idari organizasyonun ötesinde- nüfus büyüklüğü, ekonomik özellikler, yerleşim verileri, sosyal yapı ve demografik niteliklerine göre yeniden sınıflandırılarak ilişkisel yaklaşım (relational approach) perspektifiyle analiz edilmiştir.</i>
<i>Osmanlı Şehirlerini Haritalamak: Sosyo-Mekânsal Benzerlikler ve Özgünlükler (1520-1540)</i>	<i>1530 tahrir defterlerini odağına alarak imparatorluk çapında Osmanlı şehirlerinin envanterini ortaya çıkarmayı, ayrıca ekonomik, sosyal ve mekânsal veriler üzerinden şehirlerin tematik ve dijital haritalarını üretmeyi hedeflemektedir. Her iki proje, CBS teknolojisinden istifade ederek Osmanlı şehirlerini dijital ortamda çok katmanlı olarak tartışma imkânı sunmakta ve şehir tarihi perspektifinden dijital yöntem ve</i>

	<i>yaklaşımları Osmanlı tarihi ile buluşturmaktadır.</i>
--	--

Tablo 1: *Dijital Tarih Platformları ve İlgili Oldukları İçerikler (Aladağ, 2020: 786-787).*

Yukarıdaki birçok platformun tespitini ve işlerliğini aktaran Aladağ, bu alanla ilgili birçok kitap ve makaleye de literatür çalışmasında geniş bir şekilde yer vermiştir. Türkiye’deki akademik tarih çalışmalarında kullanılabilirlik oranının artabilmesi için Aladağ’ın alana dair literatür çalışması oldukça değerli görülmektedir. Araştırmacının bu çabası sayesinde dijital tarihte nerede ne var, kimler hangi projeleri nasıl yapmış sorularının cevabına ulaşabiliyoruz. Aladağ’ın literatürde tespit ettiği proje veya platformların bazılarını yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Yazar’ın verdiği örneklerin daha fazlasına yapmış olduğu ilgili literatür çalışmasından erişilebilir.

2.Dijital Tarih Çalışmalarında Sosyal Ağ Analizine Yakından Bakmak

Tarihi bilgi, oluştuğu çevre ve o çevredeki ya da ona daha yakın veya ondan uzak bir noktadaki başka bir hususla ilintili olabilmektedir. Tarihçi, elde ettiği bilgilerle bu noktalar arasındaki bilgilerin peşine düşerek aralarındaki bağlantıyı öğrenip, anlamlandırıp onu çözümleyip aktarmaya çalışmaktadır. Bu bakımdan “Sosyal Ağ Analizi (SNA)” yöntemi tarihçilerin kurdukları bağlantılardaki kişiler, olaylar veya mekân üzerindeki ilişkileri neden-sonuç bağlamında anlamlandırıp görselleştirmelerinde oldukça etkili bir yöntemdir. Bu konuyla alakalı “Batmayacak Kadar Bağlantılı Ya Da Güçlü Olmak”: Kadı Sicillerine Göre Osmanlı Toplumunda Sosyal Ağlar ve Aktörler (1695-1700)” başlıklı bir Tübitak projesi yapılmıştır. Projede kullanılan yöntem hakkında detaylı bilgiyi Zeynep Dörtok Abacı’nın yayımlamış olduğu makalesinde bizimle paylaşmaktadır. Abacı, SNA sisteminin akademik tarih çalışmalarında kullanılması ile alakalı Osmanlı toplumunda, kişilerin kimlerle, ne tür ve hangi amaçla ilişki kurduklarını anlamada sosyal ağ analizi yönteminin kullanımını örnekledirmeyi hedeflediklerini belirterek SNA’ya dikkat çeken Osmanlı tarihçilerinin çalışmalarını değerlendirmiştir.

Bu kapsamda, “öncelikli olarak Karen Barkey (1991 ve 2011) ve Işık Tamdoğan-Abel (2005), çalışmalarında sosyal ağ analizi yönteminden bahsederek, alanda tanınmasını sağlamışlardır. Ancak anılan araştırmacılar da dâhil, genel olarak Osmanlı tarihi çalışmalarında, sosyal ağ analizinin anahtar kavramları dile getirilmesine karşın, birincil kaynak gruplarını temel alan teori-model ve uygulamaları içeren müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.”(Abacı, 2013:40) Barkey, köy topluluklarının örgürlenışı üzerine yaptığı çalışmada öne çıkan aktörleri karşılaştırmak için bir sosyal ağ çalışması yapmıştır. Çalışmadan ortaya çıkan verilerde toplumda sözü geçenlerin, güvenilen kişilerin kimler olduğunu anlamada, kadı sicillerindeki şahitlik, kefalet ve vekillik belgelerinin gösterge olarak okunması gerektiğine değinmişti. Barkey (2011) diğer bir çalışmada, Osman Gazi ve Orhan Gazi’nin ego ağları görselleştirmesi ve değerlendirmesine yer vermişti. Osmanlı Beyliği’nin

kuruluşu ve genişlemesi sürecinde, Müslümanları, din değiştirmiş olanları ve yerli halkı analiz ederek kurulan ittifakları içeren ego ağlarını³ (Ağcasulu, 2018: 3) haritalamıştı. (Abacı, 2013: 40)

Osmanlı tarihçileri sosyal ağ analizi yaklaşımı ile daha çok sosyolog ve antropologların kullanma biçimine benzer bir şekilde belirli kaynak grupları üzerinde uygulamalar gerçekleştirebilirler. Kadı sicillerindeki belgelere doğru sorular sorarak, sosyal ve ekonomik ilişki ağlarında merkezi roldeki aktörleri belirleyip, onların etkinlikleri, merkeziliği ve prestijlerini ölçmek mümkündür.”(Abacı, 2013:41) Bu doğrultuda, Bursa kadı sicillerinden rassal olarak belirlenen defterlerdeki şahitlik, kefalet vekâlet belgeleri ve ek olarak terekelerdeki borç kayıtları (borç ilişkileri ego-ağlarını örneklendirmede işlenmiştir) üzerinden gerçekleştirdiklerini belirtmektedir. Bunu yaparken belgeleri analiz etmede, Matris yönelimli bir program olan, veri setinin işlenmesi ve alt kümelerin seçimi, veri setlerinin birleştirilmesi, değiştirilmesi ve aktarılması ve verinin kaydedilmesi gibi dönüştürme araçlarını da kapsayan UCINET ve içinde gömülü olarak bulunan NetDraw programlarından yararlandıklarını ifade etmektedir. (Abacı, 2013:41)

Şekil 1: Şahitlik Belgeleri (Abacı, 2013:42)

³ Ağ analizinde, ego ağları ve tüm ağlar olmak üzere iki çeşit bulunmaktadır. Ego ağları, bütün bir ağ içinden seçilen birkaç aktör ve bu aktörlerin ilişkilerini incelemektedir. Belli aktörlerin önemli olduğu ve ağ boyutlarının çok büyük olduğu ağlarda ego ağları tercih edilmektedir. Tüm ağlar ise ağdaki bütün aktörleri ve alt grupları incelemektedir.

Şekil 2: Kefillik Ağları (Abacı, 2013:45)

Abacı’nın çalışmasında birden çok referans vermemizin sebebi bu alanda öncü çalışmalardan biri olmasıdır. Nitekim bu tür ağ analizleri yöntemi ile kadı sicillerini buluşturmak belgeleri neredeyse konuşturmak gibidir. E.H. Carr’ın da belirttiği gibi bütün tarihçiler için aynı olan ve temel olgular denilen bilgiler, genellikle tarihin kendisinden çok, tarihçinin kullandığı hammaddeler bölümüne girer. Olgular yalnızca tarihçiler onlara başvurunca konuşurlar; hangi olgulara hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir. (Carr, 1980: 17) Kimlerin kimlere şahitlik ettiğini, kimlerin nerede ve kaç kişiye kefil olduklarını açık bir şekilde önümüze koyan SNA yöntemi ile daha değerli bir veri haline gelmektedir. Böylece dönemin sosyoekonomik yapısına dair daha ayağı yere basan yorumlar yapmanın önü açılmaktadır. Örneğin, Abacı’nın paylaştığı söz konusu SNA şekillerinde bir şahsın kaç kişiye ve hangi dine mensup kişilere kefillik ettiğini görebiliyoruz. Üstelik kefillik eden kişilerin unvanlarına ve bu unvanların sayısal ağırlıklarına da erişebiliyoruz.

Osmanlı şehir çalışmalarında avarız vergileri ve kefiller üzerinden ilişkisel yaklaşımlarla dataları analiz ederek ilişkiselliğe dair çıkarımlar da bulunan bir diğer araştırmacı Yunus Uğur’dur. (Uğur, 2018: 59) Edirne, şehir tarihi üzerinden Türkiye’deki modern şehir tarihi çalışmalarında teknolojinin kullanımına öncülük eden çalışmasını Uğur bize şöyle aktarıyor:

17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı için mevcut olan Edirne verileri, binlerce hanenin dinî, etnik kökeni, statüsü, mesleği ve mal varlığı hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgileri kentin mekânsal bilgileriyle yan yana tanımlayarak ve gruplayarak ayrıntılı bir kentin mekânsal organizasyonunun haritasını çıkarıyorum. Bunu yapmak için yüzlerce özniteliği birbirine bağlamak için hiyerarşik kümeleme ve yazışma analizi kullanıyorum. Bu, şehrin farklı bölgelerinde farklı niteliklerin yoğunluğunun nasıl değiştiğini, farklı mahallelerin farklı nitelikleriyle nasıl ayırt edildiğini ve hangi mahallelerin ortak nitelikleri aracılığıyla niteliksel “komşular” olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunu yaparken elde ettiği sonuçları tablolama ve haritalama ile göstermek için şu adımları takip ettiğini ifade etmektedir (Uğur, 2018, 5):

1- Yer adları ve niteliklere ilişkin tüm veriler, Microsoft Excel'de sayısal olarak kodlanmış ve çapraz sekmelere atanmıştır.

2- Kümeleme analizi ve yazışma analizi SPSS yazılımı kullanılarak yapılmıştır.

3- Sonuçlar önce tablolar halinde sunuldu. Nitelikler için tablo sütunları, uzamsal gruplamalar için satırlar kullanılmıştır. Dört tür tablo—mutlak değerler, işaretli ki-kare (χ^2) değerleri ve sütunların ve satırların toplamaları bu aşamada ortaya çıktı.

4- Son olarak, sonuçlar haritalar olarak görüntülendi. Osmanlı kronikleri ve arşiv kaynaklarından Osmanlı tarihine kadar her şey dâhil olmak üzere çok çeşitli kaynaklardan bilgi toplanmıştır. Edirne ve mahalle konumlarının belirlenmesinde ArcGIS adlı bir CBS harita programı kullanılmıştır. Edirne CBS sanal haritası üzerinde yaklaşık olarak çizilerek Edirne mahallelerinin haritası oluşturulmuştur.

Kısacası bu yaklaşımın, şehir tarihi çalışmalarında bu tür evrakları yorumlarken alternatif bir yaklaşım sunma fırsatını verdiğini söyleyen Uğur, çalışmasında bunu berberler üzerinden anlatmıştır. Örneğin, berberlerin en çok hangi merkezlerde yoğunlaştığını paylaşarak diğer meslek gruplarının da buna benzer şekilde en çok nerede veya en az nerede yoğunlaştıklarını ve hangilerinin yeterli/yetersiz düzeyde temsil edildiklerini net bir şekilde görebilme imkânının oluştuğunu belirtmektedir.

3.Dijital Tarih Alanında Bazı Tez Çalışmaları ve Bloglar

Tarihle ilgili dijitalleştirmeyi kullanarak yapılan sınırlı sayıda tez mevcuttur. Digital Ottoman Studies web sayfasında yayınlar kısmında tezlere baktığımızda aşağıdaki tablo karşımıza çıkmaktadır:

Yazar	Konu	Üniversite	Kategori
ALMİRA YILMAZ	Kentsel tasarımın görsel geleneğinde kentsel tomografi ve dijital beşeri bilimler	İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü	Yüksek Lisans
BÜŞRANUR BEKMAN	XIX. yüzyılın dönüşen İstanbul'unda mahalleler, kollar ve belediyeler: Bir envanter ve haritalama çalışması	Marmara Üniversitesi	Yüksek Lisans
FATMA ALADAĞ	XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı şehirleri ve idari teşkilat: Osmanlı çalışmaları için bir dijital tarih uygulaması	İstanbul Şehir Üniversitesi	Yüksek Lisans
SERPİL ÖZCAN	XIX.yüzyıl İstanbul tekkeleri ve	İstanbul Şehir	Yüksek Lisans

	<i>mekânsal konumlanışları</i>	<i>Üniversitesi</i>	
IŞILAY DURAL	<i>GIS Learning Tool for Ottoman Empire</i>	<i>San Diego State University</i>	<i>Yüksek Lisans</i>
HİLAL ERŞAN	<i>The Development of European Hospital Architecture in the 19th century and its Reflection on the Architecture of Ottoman Hospitals</i>	<i>RWTH Aachen University</i>	<i>Doktora</i>
AHMET YAŞAR	<i>The Han in Eighteenth and Early Nineteenth Century Istanbul: A Spatial, Topographical and Social Analysis</i>	<i>Boğaziçi Üniversitesi</i>	<i>Doktora</i>
ONUR ÖNER	<i>A collective biography study of musicians: Patterns, networks and music as a ‘profession’ in the late Ottoman era and the early republican years in İstanbul.</i>	<i>İstanbul Şehir Üniversitesi</i>	<i>Doktora</i>
SÜMEYYE AKÇA	<i>Dijital İnsanî Bilimler Yaklaşımıyla Kültür Varlıklarının Görünürlüğünün ve Kullanımının Artırılması: Türkiye İçin Kavramsal Bir Model Önerisi</i>	<i>Hacettepe Üniversitesi</i>	<i>Doktora</i>
YUNUS UĞUR	<i>The Historical Interaction of the City With Its Mahalles: Ottoman Edirne in The Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries</i>	<i>Boğaziçi Üniversitesi</i>	<i>Doktora</i>

Tablo 2: Dijital Tarih Alanında Yapılan Bazı Tezler

(<https://www.digitalottomanstudies.com/dissertations?lang=tr>)

Yapılan bu tezlerin bazılarının yöntemine bakmak gerekirse örneğin Onur ÖNER’in müzisyenlerle ilgili yaptığı çalışmasında tez odağına aldığı 257 müzisyenin sosyal profillerini ortaya

çıkarmak için SPSS veri analiz yazılımı üzerinden çok sayıda niceliksel analize başvurduğunu görebiliyoruz. (Öner, 2019) Diğer bir örnek çalışma, Büşranur BEKMAN'ın tezinde ise mahallelerin muhtemel konumları ArcGIS programı kullanılarak haritalanmıştır. Böylece, mahallelerin yıllar içerisindeki süreklilik ve değişimleri, nüfus büyüklüğünü, idari yapısı ve sınırlarının analizinin yapılması mümkün olmuştur. Fatma ALADAĞ ise çalışmasının metodolojik katkısını, Coğrafi Bilgi Sistemi (GBS) programı ArcGIS ile arşiv verilerini dijital olarak haritalamak, online erişilebilir ve güncellenebilir veritabanı hazırlamak olduğunu belirtmiştir. (Aladağ, 2020)

Söz konusu çalışmalar her ne kadar şehir tarihi ve topoğrafyası üzerine yapılmış olsa da bu çalışmalar CBS sistemi veya SPSS yöntemi öğrenilerek akademik tarih çalışmalarında birçok alanda uyarlanmaya müsait görünmektedir. Kısmen şehir tarihi çalışmaları ile kısmen de tasavvuf ve tarikat tarihi çalışmaları ile ilgili Serpil ÖZCAN'ın çalışması diğer alanlara örnek model olabilir:

“XIX. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun tarihsel bağlamı, tekke ve tarikatlar için hayati öneme sahip Meclis-i Meşayih kurumunun etkileri de dikkate alınarak, tekke ve tarikatların İstanbul'daki hem kendi içinde hem birbirleri arasındaki ve hem de bulundukları semtlerle ilişkileri değerlendirilmiştir. Tekkelerin sadece fiziksel varlığının değil faaliyetlerinin de (mukabeleler) dağılımı incelenmiştir. Sonuç olarak çeşitlilikleri, konumları ve şekillendirdikleri mahalleler ve sokaklarla, tekkelerin sadece kültürel ve geleneksel değerleri değil şehirlerin biçimini de etkiledikleri tespit edilmiştir. Bu çalışma ile İstanbul tekkelerinin ve tarikatlarının yerleri ve nitelikleri güncel ve tarihi haritalar üzerinde bu çapta ilk kez belirlenmiş ve toplu olarak gösterilerek İstanbul içinde konumlandırılmıştır. Bu çalışma ile XIX. Yüzyıl İstanbul tarihi tasavvuf kaynakları, tasavvuf ehlinin tanımları ve tekke-tarikat mekân ve kurumları sosyal-mekansal bir perspektifle okumaya tabi tutulmuş ve pek çok yeni çalışma sorusu için sağlam bir zemin oluşturulmuştur. (Özcan, 2020)

Yine Özcan'ın kaleme almış olduğu bir blog yazısında da Manastırlar Projesi ile ilgili içerikler bu anlamda sahanın diğer çalışmalarına örnek teşkil edecek şekilde değerlendirilebilir. (Özcan, 2021)

Daha önce biyolojik bilimlerin kullandığı ama şu anda sosyal bilimlerin de kullanmaya başladığı diğer bir uygulama olan Cytoscape'in kullanılmasıyla alakalı Topuz Demir'in ayrıntılı blog yazısındaki açıklamaları da buraya eklemek gerekir.

Bu bağlamda, Cytoscape ağ analizi ve görselleştirme için oldukça kullanışlı bir açık kaynaklı yazılım platformu olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak 2002 yılının temmuz ayında piyasaya sürülen Cytoscape, başlangıçta biyolojik bilimler için tasarlanmış ancak daha sonraları sosyal bilimler gibi farklı disiplinlerin de kullanımına açık hale gelmiştir. Sosyal ağlar ve kişiler arası

ilişkilerin yanı sıra sosyal bilimciler, tablolar, formlar ve web’de yer alan etkileşimleri görselleştirmek ve analiz etmek için de Cytoscape i kullanabilir.

Topuz Demir, bu çalışmasında Cytoscape’in temel özelliklerini 24 Numaralı İstanbul Kadın Sicil’inde yer alan İstanbul’daki hamallar ve kefilleri listelerinden derlediği örnek bir görselleştirme üzerinden açıklamaya ve göstermeye çalışmıştır. (Topuz Demir, 2021).

4. Türkiye’de Dijital Tarihçilikte Strateji ve Beklentiler

Uğur, Şakul ve Kırmızı’nın birlikte kaleme aldıkları Türkiye’de deneysel ve dijital tarihçiliğin gelişimi için bir strateji çerçevesi başlıklı yazıda ise Türkiye’de ne dijital tarihçilik ne de deneysel tarihçilik konularına has bir araştırma merkezi bulunmamasından, sadece (bazen çeşitli kurumların yan destekleriyle) bireysel çalışmalar yapıldığından bahsedilmektedir. (Uğur vd., 2019:718)

“Dijital beşeri/insani bilimler (digital humanities) ve dijital tarihçilik (digital history) ise esas olarak son yıllarda olağanüstü bir gelişme gösteren bilgi işlem/enformasyonteknolojisinin imkanlarını beşeri/insani çalışmalar ve tarihçilik sahasına aktarma, bu iki alanı buluşturma uğraşıdır. Dijital tarihçilik, tarihçilik mesleğinde kullanılan tarihi malzemelerin tasnifi ve dijitalleştirilmesi, ilk el kaynaklardaki büyük verilerin sayısal-ıdırılması ve analizi ile analiz sonuçlarının çok çeşidi biçimlerde (harita, grafik, ilişki ağları çizelgeleri gibi) görselleştirilmesi gibi hususları içermektedir. Bu yöntemler bir yandan tarih yazımı imkanlarını artırırken diğer yandan tarih ve insan bilimlerinin kamusallaşmasına ve orta ve yükseköğretim programlarında ders materyalleri üretilmesine katkı sağlamaktadır. Örneğin, Osmanlı tarihinin en özgün kaynaklarından olan mahkeme kayıtları ve miras kayıtlarında Osmanlıların gündelik yaşamına dair yüz binlerce sayfa niteliksel ve niceliksel bilgi bulunmaktadır. Osmanlıların tüm coğrafyasına yayılan bu "devasa verinin" (big data) dönemsel ve cematik olarak mukayese edilebilmesi, ortak ve farklı kullanımlarının çıkartılması, daha makro bir takım teorik bağlamlara dönüştürülmesi için sayısallaştırma, tasnif ve ilişki analizi yapmak elzemdir. Ayrıca, bu tür bilgilerin harita, grafik, animasyon ve fotoğraf ve diğer araçlarla görselleştirilmesi ve interaktif sanal platformlarda erişime açılması ile hem kamusal kullanımının birlikte üretiminin artması ve eğitim öğretim faaliyetlerinde ders materyali olarak kullanılması sağlanmış olacaktır.”(Uğur vd., 2019: 719)

Bu yöntemlerin Türkiye tarihçiliğinde kullanılmasına yönelik stratejilere ve beklentilere yönelik öneri de sunmayı ihmal etmeyen bu yazarlara göre dijital tarih için şunlar söylenilebilir: .”(Uğur vd., 2019: 728-729)

Strateji:

1. Dijitalleştirilecek ve uygulaması yapılabilecek tarihi kaynakları , meseleleri ve objeleri tespit etmek.

2. Tarihi kaynakları ve objeleri sanal ortama taşımak.
3. Tarihi kaynakların ve objelerin analiz ve uygulamalarını yapmak.
4. Tarihi kaynak ve objelerin Türkiye ve dünya tarihçiliğindeki bilinirliğini ve kullanımını artırmak.
5. Dijital ve deneysel tarih ile ilgili tanıtım, farkındalık ve bilgilendirme çalışmaları yapmak.
6. Veri planlama ve analiz etme ile ilgili teknolojik ve enformatik gelişmeleri tarihi verilerin ve tarihçilerin kullanımına sunmak.
7. Tarih eğitimi ve popüler tarih alanları için yeni içerikler ve uygulamalar geliştirmek.

Beklenti:

1. Osmanlı ve Türkiye tarihçiliğinin kaynaklarına ve objelerinin detaylarına herkesin ulaşabilmesi mümkün olacaktır.
2. Türkiye tarihçiliği dünya tarihçiliğine daha fazla açılmış olacaktır. .
3. Büyük tarihi verilerin sanal ortamlara aktarılması bu verilerin çok daha verimli şekillerde analizlerini sağlayacaktır.

Sonuç

Son olarak özellikle Türkiye’yi ilgilendiren tarih sahasında yapılan dijital tarih araştırmalarına bakmak gerekirse <https://www.digitalottomanstudies.com/publications?lang=tr> adresinde yer alan kitaplar, makaleler ve tezler kısmında sınırlı sayıdaki literatüre bakılabilir Bu bakımdan DOS altında yapılan çalışmalar değerli görülmektedir. DOS ekibinin düzenlemiş olduğu eğitimler ile bu alanda yetkinlik kazanan araştırmacı kişi sayısı artmaktadır. Marmara Belediyeler Birliği ortaklığı ile gerçekleştirilen eğitimle Türkiye’de ilk kez Dijital Beşeri Bilimler Akademisi düzenlenmiş olup katılımcılara bu alanın başat konuları olan metin analizi, mekânsal analiz, kodlama ve network analizi gibi çeşitli temalarda atölye çalışmaları yapıldığını öğreniyoruz. Temel olarak öğretilen programlar veri mantığı ve Microsoft Excel temel seviyede eğitimler, Python’a giriş dersleri ile kodlama dili, veri madenciliği alanlarında uygulamalar, metin analizinde Atlas.ti yazılımı ile metin analizine dair çalışmalar, Network Analizi’nin teorik bilgilerine dair giriş dersleri, Gephi yazılımı uygulamaları, Coğrafi Bilgi Sistemleri’nin önde gelen programlarından ArcGIS ile dijital haritalama çalışmaları ve raster veri analizinin kullanılmasına dair çalışmalar yapılmıştır. (Aladağ, 2021)

Netice itibarıyla Ladurie’nin belirttiği gibi “Başka bilimlerde olduğu gibi tarih için de önemli olan, sorunun kendisidir; makine değil. Yöntemleri, içerikleri ve kapsamı bakımından özgün yeni sorunlara elatmayı sağladığı ölçüde makinenin bir anlamı vardır.” (Ladurie, 1985: 132) Uğur’a göre

sanayileşme çağı sonrası ortaya çıkan dijital çağ ve teknolojileri, araçsal olduğu kadar doğrudan tarihsel bilgiye etki etme potansiyelinin de olduğunu ve tarihçilik sahasında büyük veriye sahip alanlarda teknolojilerin kapsamlı bilgi üreteceğinin öngörülmesi gerektiğini, dolayısıyla da tarihçilerin bu teknolojilerle birlikte bilgi üretmeye hazır olmalarının beklendiğini vurgulamıştır (Uğur, 2019: 378).

Teknolojik imkânların araştırmacılara tanıdığı bu kolaylıklar büyük veri havuzlarını oluşturmaya ve o havuzun içinde de aradığımız bilgiyi kolaylıkla elde etmeye ve işlemeye yarayacaktır. Böylece tarihsel bilgi salt bir aktarım olmanın ötesinin geçerek grafiklere, tablolara, analizlere ve haritalara dönüşerek görsel ve ilişkisel hafızada daha iyi bir konuma sahip olacaktır. Tarihin her geçen gün gelişen teknolojiye bağımsız bir şekilde masa başı anlatımı ya da yazımı devam ettirmesi yakın gelecekte kanaatimce devam edemeyecektir. Teknoloji ile iç içe yetişen nesiller, tarih sahasında da bunun yansımalarını görerek öğrenmekten daha çok keyif alacakları düşüncesindeyim. Bu nedenle, tarihin teknoloji ile öğretilmesine yönelik çalışmaların sayısını arttırmalıyız diye düşünüyorum.

Kaynakça

- Acun R. (2021). Bütüncül Bakış: Sosyal Ağ Analizi. *1970’lerden Günümüze Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünün Türk Akademik Tarihçiliğine Katkısı*. <https://www.youtube.com/watch?v=7Vv5coTtMcU>
- Ağcasulu, H. (2018) Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2018 22 (Özel Sayı): 1915-1933
- Aladağ F. Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi. *TALİD*, 18 (36), 773-796.
- Aladağ, F. (2020) XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı şehirleri ve idari teşkilat: Osmanlı çalışmaları için bir dijital tarih uygulaması. (Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Şehir Üniversitesi).
- Aladağ, F. (2021). *Dijital Beşeri Bilimler Akademisi Üzerine*. Digital Ottoman Studies. <https://www.digitalottomanstudies.com/post/dijital-be%C5%9Feri-bilimler-akademisi-%C3%BCzerine?lang=tr> Erişim tarihi: 16 Kasım 2021.
- Aydın M. B., Bilgin A. (2021), *Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar*, İstanbul: Kronik.
- Bekman B. (2020) XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul’unda Mahalleler, Kollar Ve Belediyeler: Bir Envanter Ve Haritalama Çalışması. (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi).
- Carr, E. H. (1980) *Tarih Nedir?* İstanbul: Birikim Yayınları.
- Dörtok Abacı Z. (2013) Bilgi Çağında Tarihçi Olmak’’: Sosyal Ağ Analizi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları’’. *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2013, 2 (2), 32-57.

- Leroy Ladurie, E. (1985) Tarihçi ve Bilgisayar, *Tarih ve Tarihçi*, (132-136)Der. Ali Boratav, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Öner O. (2019) A collective biography study of musicians: Patterns, networks and music as a ‘profession’ in the late Ottoman era and the early republican years in İstanbul. (Doktora Tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi).
- Özcan, S. (2020) XIX.yüzyıl İstanbul tekkeleri ve mekânsal konumlanışları. (Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi).
- Özcan, S. (2021) *Manastırlar Projesi*. Digital Ottoman Studies.
<https://www.digitalottomanstudies.com/post/manast%C4%B1rlar-projesi?lang=tr> Erişim tarihi: 9 Kasım 2021.
- Topuz Demir, B. (2021) *Biyolojik Bilimlerden Sosyal Bilimlere Ağ Analizi: Osmanlı Araştırmalarında Cytoscape Kullanımı*. Digital Ottoman Studies. <https://www.digitalottomanstudies.com/post/biyolojik-bilimlerden-sosyal-bilimlere-a%C4%9F-analizi-osmanl%C4%B1-ara%C5%9F%C4%B1rmalar%C4%B1nda-cytoscape-kullan%C4%B1m%C4%B1?lang=tr> Erişim tarihi: 9 Kasım 2021.
- Turan, İ. (2011) Tarih Araştırmaları İçin Sanal Arşiv ve Kütüphane Kullanımı. *Tarih Nasıl Yazılır?* (179-199) Ed. Ahmet Şimşek, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Uğur Y., Şakul K., ve Kırmızı, A. (2019) Türkiye’de DeneySEL ve Dijital Tarihçiliğin Gelişimi İçin Bir Strateji Çerçevesi. *Hunlar’dan Günümüze Türk Askeri Kültürü*. (718-728) Ed. A. Sefa Özkaya, İstanbul: Kronik.
- Uğur, Y. (2018) Big Data in Ottoman Urban Studies: A Relational Approach to the Archival Data and to Socio-Spatial Analyses of an Early Modern Ottoman City. *MDPI Social Sciences*, (7) 59, 1-12.
- Uğur, Y. (2018) Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Groupings (1450–1700). *The Journal for Early Modern Cultural Studies*, 18 (3), 16-65.

GÜNÜMÜZ İSLAM DÜŞÜNCESİ AÇISINDAN FELSEFİ HERMENÖTİĞİN ÖNEMİ

Şengül ÖZDEMİR*

Özet

Pozitivizm eleştirisi bağlamında ortaya çıkan hermenötik düşüncenin İslam düşüncesiyle hangi anlamda ilişkili olabileceği ya da bu iki düşünce tarzının yollarının hangi mecrada keşilebileceğini sorgulamak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Öncelikle bu soruşturmanın daha görünür kılınması için günümüz hakikat tartışmalarında etkin olan pozitivist ve hermenötik gibi iki farklı düşünsel mecranın tarihsel ve yöntemsel analiz ve karşılaştırması yapılacaktır.

Bu analiz ve karşılaştırmanın amacı küresel dünyada çeşitli hakikat söylemlerini ciddiye alan ve bu çeşitliliğin ortaya çıkardığı farklı yorumlar arasında diyalog kurarak sübjektifliği mümkün olduğunca azaltmayı temel hedef haline getiren felsefi hermenötüğün İslam düşüncesi bağlamında göz ardı edilemeyeceğine vurgu yapmaktır. Nitekim metinlerin altında yatan anlamlara doğru şekilde ulaşmak, onları anlamak ve yorumlamak temel problemine sahip hermenötik düşünce ile İslam düşüncesi ortak probleme sahip görünmektedir. Bu ortak problem anlamlandırılırken hermenötik düşüncenin nesnel ve ideal sorgulamadan ziyade somut varoluşsal yaşam dünyasından hareketle hakikati soruşturması İslam düşüncesinin hermenötik düşünceyle yollarının keşildiği mecraya dikkatlerimizi çekmektedir. Pozitivist yöntem, insanın pratik yaşam dünyasını sabit, değişmez ve nicel ölçütler çerçevesinde inceleyerek hakikat soruşturmasını ideal ve nesnel bir bağlama yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu bağlama karşıt olarak hermenötik düşünce ise pratik hayattaki değişimin kaçınılmazlığından hareketle hakikat soruşturmasının nitel bağlamını göz ardı etmeyen farklı yorum ve anlamlandırmaları önelemekte ve hakikat soruşturmasının zamansal karakterine vurgu yapmaktadır.

Hakikat tartışmalarındaki bu iki farklı yöntemsel tavırda İslam düşüncesinin nasıl konumlandırılabilirliği Hz. Peygamberin bir savaş dönüşünde söylediği “küçük cihaddan (savaş) büyük cihada (nefisle mücadele) dönüyoruz” hadisi bağlamında yeniden düşünülebileceğini iddia etmekteyiz. Bu iddia bağlamında bu çalışmanın temel savı İslam düşüncesinde ideal ve nesnel hakikat arayışından ziyade bireyin somut varoluşsal yaşam dünyasındaki ahlaki yüzleşme doğrultusunda temellendirilen hakikat soruşturmasının daha öncelikli ve elzem olduğunu vurgulamaktır. Bu vurgu bağlamında bu çalışma küresel bir köy haline dönüşen dünyada farklı hakikat söylemleri arasında diyalog tasavvuru ve bu diyalog ekseninde cereyan eden ahlaki yüzleşmenin, İslam düşüncesinin mevcut metodolojilerinin güncellenmesine katkı sağladığı gibi küresel çaptaki ortak problemlerin çözümüne üretken bir şekilde dahil olma imkanı sağlayabileceği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Hermenötik, Pozitivizm, İslam düşüncesi

*Arş. Gör., Dr., Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı
[s.ozdemir5561@hotmail.com] ORCID: 0000-0001-9921-0873.

The Importance of Philosophical Hermeneutics in Contemporary Islamic Thought

Abstract

The aim of this study is to question in what sense the hermeneutic thought that emerged in the context of critics of positivism can be related to Islamic thought or in which channel the paths of these two ways of thinking can intersect. First of all, in order to make this investigation more understandable, a historical and methodological analysis and comparison of two different intellectual media such as positivist and hermeneutic, which are active in today's truth debates, will be made.

The purpose of this analysis and comparison is to emphasize that philosophical hermeneutics, which takes various discourses of truth seriously in the global world and makes it the main goal to reduce subjectivity as much as possible by establishing a dialogue between the different interpretations revealed by this diversity, cannot be ignored in the context of Islamic thought. As a matter of fact, hermeneutic thought, which has the basic problem of correctly reaching, understanding and interpreting the meanings underlying the texts, and Islamic thought seem to have a common problem. While making sense of this common problem, hermeneutic thought's investigation of the truth from the concrete existential world of life rather than objective and ideal questioning draws our attention to the medium where Islamic thought's paths intersect with hermeneutic thought. The positivist method tries to place the investigation of truth in an ideal and objective context by examining the practical life world of man within the framework of fixed, unchanging and quantitative criteria. Contrary to this context, hermeneutic thought, on the other hand, prioritizes different interpretations and interpretations that do not ignore the qualitative context of the truth inquiry, emphasizing the temporal character of the truth inquiry, based on the inevitability of change in practical life.

We claim that how Islamic thought can be positioned in these two different methodological attitudes in truth debates can be reconsidered in the context of the hadith on his return from a battle, the Prophet said: “We are finished with the lesser jihad; now we are starting the greater jihad.” In the context of this claim, the main argument of this study is to emphasize that the investigation of truth, which is based on the moral confrontation of the individual in the concrete existential world of life, is more priority and essential than the search for ideal and objective truth in Islamic thought. In the global World, the idea of dialogue between different truth discourses and the moral confrontation that takes place on the axis of this dialogue are priority and important. It is argued that moral confrontation contributes to the updating of the current methodologies of Islamic thought and can provide the opportunity to be productively involved in the solution of global common problems.

Keywords: Hermeneutics, Positivism, Islamic thought

Giriş

İnsanlığı küresel ölçekte meşgul eden trans-hümanizm, covid-19 gibi salgın hastalıklar, çevresel felaketler, nükleer silahlanma gibi ortak problemlerle günümüz İslam düşüncesi de malul görünmektedir. Kur'an ve hadisin “nasıl” yorumlanması gerektiğine dolayısıyla da hakikatin doğruluğunun “ne” olduğuna dair İslam düşünce tarihinde ortaya çıkan tefsir, kelim, tasavvuf, fıkıh gibi çeşitli klasik metodolojilerin günümüzde yüzleştığımız sorunları anlamlandırmada ve alternatif cevap üretmedeki rolü zihinlerde soru işareti oluşturmaktadır. Halihazırda tecrübe etmekte olduğumuz küresel çaptaki ortak problemlere üretken cevap verme konusunda İslam düşüncesindeki geleneksel metodolojik tavırların yetersiz kaldığı ve güncel bir yaklaşım geliştirilmesinin önemli olduğu genel olarak kabul edilmektedir.

Bu güncellenmenin sağlıklı şekilde tartışılabilmesi için mevcut ortak problemlerin neşet ettiği tarihsel arka plan ve bu problemlere cevap üretmeye çalışan mevcut metodolojik tavırların analiz edilmesi gerekmektedir. Bu analiz, bu metodolojiler ile tecrübe ettiğimiz problemler arasındaki bağları görebilmeyi ifade etmektedir. Bu çalışmada karşılaştırmasını yaptığımız metodolojilerden Pozitivizm, ortak problemlerin hangi zeminden neşet etmekte olduğuna; hermenötik ise tecrübe edilen problemlerin çözümünde pozitivizme alternatif yol açma çabasına işaret etmektedir.

Bu karşılaştırma bağlamında çalışmanın temel iddiası hermenötik yöntemin bilhassa Gadamer'in felsefi hermenötiğinin ön yargı, ufuk ve ufukların kaynaşması ekseninde inşa ettiği diyalog tasavvuru ve bu diyalog ekseninde cereyan eden ahlaki yüzleşmenin, İslam düşüncesinin mevcut metodolojilerinin güncellenmesine katkı sağladığı gibi küresel çaptaki ortak problemlerin çözümüne üretken bir şekilde dahil olma imkânı sağlayabileceği tartışılmaktadır.

Bu karşılaştırmayı modernizmin hâkim paradigması olan pozitivizmin tarihsel arka planını sorgulayarak başlatabiliriz. Descartes'ın “düşünüyorum o halde varım” şeklindeki mottosuyla formüle edilen modernizm, hakikatin doğruluğuna dolayısıyla bu hakikat varsayımı ekseninde problemlerin açıklığa kavuşturulmasındaki temel zemine yönelik tartışmalardaki mecra değişimine yataklık etmektedir. Hakikate dair bu yeni sahnede “doğru”luğun kriteri olarak “bilinç” merkezi bir rol kazanmıştır. Bahsini ettiğimiz hakikatin doğruluğuna dair felsefi problemde bilincin merkezi rolü pozitivizmle beraber adeta “kutsal bir otorite” haline getirilmiştir.

Bilincin “kutsal bir otorite” olarak kazandığı merkezi konumu seküler bilincin doğumuna da zemin hazırlamıştır. Klasik yorumdan köklü bir kopuşu temsil eden bu seküler tavır, modernizmin en belirgin karakterini teşkil etmektedir. Modernizmde bilinç için vaz edilen bu kutsal otoritenin anlamı bilhassa pozitivizmin yöntemi tarafından yüceltilmiştir. Hakikatin doğruluğunu test etmeyi bizzat

“tecrübe” kavramına dayandıran pozitivizm, tecrübenin ilk elden (first-handed), açık-seçik, ölçülebilir ve kesinlik kriterlerine sahip olması gerektiğine dair varsayımı onun “tarihi” vasfının bir nevi bireysel varoluşun “nitel” boyutuyla renklendirilen çeşitlilik ve farklılığından soyutlanmayı gerektirmektedir. Mantık vasıtasıyla mümkün görülen bu soyutlayıcı vasıf, bilince kendi “otoriter” alanını açmakta ve bilinç bu vasfı sayesinde özerk ve özgür olarak tanımlanarak klasik düşünceden köklü biçimde ayrılmaktadır.

Burhanettin Tatar’a göre bu dönüşümün felsefi olarak yeterince idrak edilememesi durumda bilinç, modern dünya içerisinde savunmasız hale gelmekte ve bir kurbanı dönüşmektedir. Tatar, kurban imgesini sadece maruz kalma, “pasif olma” şeklinde değil aynı zamanda bir şeyi “temsil etme” çabasında da ortaya çıkan çift boyuta sahip olduğunu dile getirmektedir. Nitekim temsil etmede bilinç, kendi tasarladığı temsili, “varlık”ın yerine koyarak kendi temsilini daha hakiki kabul etmektedir (Tatar, 2013: 90). Bu durum bilincin, ontolojik bağlamını yitirerek soyutlayıcı epistemolojik bağlamda sıkışmasına dolayısıyla eleştirel boyuttan yoksunlaşmasına sebep olmaktadır. Buradaki eleştirel boyuttan (critique) yoksunlaşma, hakikate dair tecrübe edilen anlam ufkunun ötesine bizi taşıyan şeyden mahrum olmaya işaret etmektedir (Tatar, 2009: 16). Bu sebeple Tatar’a göre pozitivizmin en önemli sorunu “temsil” çabasında ortaya çıkmaktadır. Zira temsil sürecinde ortaya çıkan sorun, varlıkları nesneleştirip temsil eden bilincin onları tek boyutlu resim haline dönüştürmesinden kaynaklanmaktadır (Tatar, 2013: 90-91). Günümüzde bu dönüşümün yeterince idrak edilememesi “anlam sorunu”nun sekülerizm gibi ideolojileşmiş paradigmlar içerisinde sıkışmasına sebep olmakta ve bilinç eleştirel zeminini kaybetmektedir. Bu durum hakikatin anlamına dair mevcut paradigmların eleştirip alternatif söylem üretme imkanını zora sokmaktadır.

Bu çalışmada İslam düşüncesi bağlamında bu dönüşümün fark edilmesinde ve alternatif söylem üretilmesi hususunda hermenötik düşüncenin önemine vurgu yapılmaktadır. Hermenötik düşünce Dilthey’in düşüncesinde her ne kadar sosyal bilimlere alanına yönelik bir yöntem arayışını ifade etse de Gadamer’in felsefi hermenötiği bağlamında yöntem fikrinin sorgulamasına dönüşmüştür. Gadamer düşüncesindeki felsefi hermenötik gelenek, ön yargı, diyalog, ufuk, ufukların kaynaşması gibi tasavvurlar bağlamında bilincin ürettiği rasyonel söylemin sınırlılıklarına dikkat çekmekte ve mantıksal pozitivizmden farklı alternatif eleştirel bir tavır geliştirmeye çalışmaktadır. Felsefi hermenötiğin bu tavrı insanlar arası ilişkilerde ahlaki yüzleşmenin önemini ön plana çıkarmaktadır. Bu perspektiften hareketle felsefi hermenötik yaklaşımın günümüz İslam düşüncesi açısından önemini şu sorular ekseninde ele alabiliriz: Günümüz çoğul dünyasında bilincin pozitivizm gibi belirli paradigmlar içine sıkışan “kurban” imgesinden, alternatif üretebilen eleştirel boyuta doğru hareket imkânı için felsefi hermenötiğin günümüz İslam düşüncesi açısından önemi nedir? Ya da küresel dünyada yüzleştiğimiz

sorunları anlamlandırırken bu iki düşünce tarzı arasındaki ortak mecra nereden hareketle anlamlandırılabilir?

1. Evrensellik ve Nesnellik Arayışında Bilincin Merkezi-Epistemolojik Boyut Kazanması: Pozitivizm

Pozitivizm, üstün insanlık idealiyle uyumlu, insanlığın iyiliği ve gelişimine odaklanmış bir felsefe, politika ve din olarak tanımlanmaktadır (Harrison, 1901: 456). Daha önce hiçbir felsefe, hiçbir yönetim biçimi, hiçbir dinin bu kadar ağırlık kazanmamış olmasına dair vurgu (Harrison, 1901: 456) bu metodolojinin günümüzde mevcut problemlerimizi anlamlandırırken ne kadar etkin bir rol oynadığına işaret etmektedir. Bu sebeple günümüz dünyasını anlayabilmek için pozitivizmin yaklaşımının imkân ve sınırları hakkında düşünmek önem arz etmektedir.

Felsefi bir terim olarak Auguste Comte (1798-1857) tarafından kullanılmaya başlayan Pozitivizm, yalnızca insani temellere dayanan bilgiye, bilime ve bilimsel yönetime artan güveni temsil etmektedir (Sellars, 1939: 26). Genel itibarıyla bu yöntemin epistemolojik yaklaşımı bilimin verileri dışında bilgi yoktur (Laird, 1938-1939: 207) şeklinde formüle edilmektedir. Pozitivizmin bu epistemolojik tavrı neticesinde teolojik ve metafizik düşüncenin sonsuza dek ortadan kaybolacağı savı (Giddens, 2019: 269) bu yaklaşımın temel iddiasını dile getirmektedir.

Metafizik düşünceye alternatif olarak ortaya çıkan mantıksal pozitivizm, “anlam sorunu”yla ilgilenmekte ve anlamı açıklamanın/ifadesinin (statement) kriterlerini araştırmaktadır (Wisdom, 1945: 5). Bilhassa mantıksal pozitivizm, anlam sorununu açıklığa kavuşturan kriteri “doğrulama” kavramı çerçevesinde şekillendirmektedir (Stace, 1944: 217). Onlar doğrulanabilirlik ile doğrudan ve eksiksiz bir doğrulamayı kastetmektedirler. Doğrudan ve eksiksiz doğrulama karşındaki kişinin gözlerinin mavi olduğunu doğrulamak için onun gözlerine bakmayı gerektirmektedir. Bu yöntemde doğrulama, tamamen insanın kendi tecrübesinden hareketle anlamlandırılmaktadır (Sellars, 1939: 37).

Tecrübeyi merkeze alan pozitivizmin temel ilkeleri, ampirizmin ilkelerinin gelişimiyle ilişkilendirilmektedir (Dancy, 2010: 504; Stace, 1944: 228). Ampiristlerin bu yaklaşımı tüm bilginin bir tür “tecrübe”den türetildiği şeklinde ifade edilmektedir (Laird, 1938-1939: 209). Zira ampirizm için tecrübe, herhangi bir filozofun açabileceği tüm kapıları açan anahtar kavramdır. Bu sebeple W. T. Stace bu durumu “gözlemlenebilir şeyler/türler ilkesi” olarak formüle etmekte (Stace, 1944: 218) ve bu formülasyonun pozitivizm tarafından açıkça belirtilmese de bu düşüncenin gerisindeki temel ve önemli vurgu olduğunu öne sürmektedir (Stace, 1944: 221-222). Bu formülasyonun temel amacı ampirik bilimleri metafizik düşünceden ayırmaktır (Carnap, 2019: 67-68). Fakat bu yeni epistemolojik zemin aynı zamanda algılayan kişinin o anki yaşantısı ile öznel bir bağlama sahiptir. Daha açık ifadeyle

ampirizme dayandırılan epistemolojik imkân, doğrudan tecrübe ve gözleme dayandığından bireyin varoluşsal ortamla bağına kuran algı ve duygu dünyasıyla doğrudan ilişkili öznel bir boyuta sahip görünmektedir. Ampirizmdeki temel epistemolojik sorun, bu bilginin öznel boyutundan nasıl arındırılacağına dairdir.

Bu epistemolojik sorun, ampirik verileri “mantıksal çözümlemeye” (Carnap, 2019: 88-89) tabi tutulmasıyla aşılacak istenmektedir. Dolayısıyla mevcut sorun, gözlemlenebilir olguların ontolojik değil yöntem bilgisel (metot) olarak temellendirilmesi (Giddens, 2019: 276) yoluyla çözülmek istenmektedir. Dolayısıyla pozitivistde doğrudan tecrübe etmedeki öznel boyuttan soyutlanma imkânı tümevarım metodu çerçevesinde şekillenmektedir. Tümevarım yönteminde 100 derecede suyun kaynaması gibi sınırsız sayıda birbirinden bağımsız haldeki her tekil ve doğrudan tecrübe edilebilir olayları tek tek gözlemek mümkün değilken olguların sınıflandırmasına dayalı olarak (Stace, 1944: 219) genelleme yapıp evrensel ve nesnel manada bilginin imkânı mümkün görülmektedir. Daha açık ifade edersek bilinç, parça parça olsa da doğrudan gözlemleyip tecrübe ettiği olayları yani tarihsel olayları bütün haline getirip evrensel ve nesnel bilgiye erişim imkanını mantığın tümevarım yöntemiyle gerçekleştirmektedir. Böylece doğrudan tecrübe etmekle ilişkili olan gündelik dil, mantıksal yöntemle soyutlayıcı bilimsel dile dönüştürülebilmektedir. Pozitivism yaklaşımında bilimsel dile dönüştürme zorunludur zira duyu organlarımıza dayalı olarak doğrudan gözlemlenen ve tecrübe edilen bilgi değişkendir bu sebeple de herkes için ikna edici kesin doğrulara götürmez.

Bilimsel dilde deney ve gözleme dayalı bütüne (tüme) ulaşılmasında ve bu bütünden sonuç çıkarılmasında (varım) bilinç merkezi bir rol kazanmaktadır. Bu yöntem dahilinde Tatar, pozitivistin en temel karakterini, ‘posit’ yani ‘yerleştirmek, koymak’ olarak tanımlamaktadır. Daha açık ifadeyle bu yöntem, kendi gerçekliğinden ve ilkelerinden kuşku duymayan bilinç (Cogito) karşısına her şeyin (veri olarak) yerleştirilip konumlandırılarak pozitif hale getirilmesini yani bilince uyum sağlamasını, onu onaylayan, ona karşı direnç göstermeyen bir düzeye taşınmasını ifade etmektedir (Tatar, 2013: 86). Öyleyse bir şeyin gerçekliğinden bahsetmenin imkânı tecrübe edilen şeyin, bilinç karşısında konumlandırılabilmesine başka deyişle bilincin öngördüğü temel önermelere indirgenebilmesine bağlı gözükmektedir. Bu durumda pozitivist yöntemde bilimsel bilginin kesinliği ve doğruluğu, insan bilincinin mantıksal kriterlerine uygun olarak doğrulanabilmesine ve bir ‘nesne’ ya da ‘şey’ olarak başkalarına aktarılabilir bilgi haline getirilmesine bağlı olmayı ifade etmektedir. Pozitivist yöntem, insanın pratik yaşam dünyasını sabit, değişmez ve nicel ölçütler çerçevesinde inceleyerek hakikat soruşturmasını evrensel ve nesnel bir bağlama yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu durum bir nevi karşımızdaki gerçekliğin tüm nitel özelliklerinden soyutlanıp teknik bir boyut kazanmasına işaret etmektedir. Bu teknik boyutta “anlam sorunu” matematiksel ve mantıksal dil yardımıyla ölçülebilirlik ve nesnellik bağlamına indirgenerek bilimsel metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu bilincin

evrensel ve nesnel epistemolojik boyutu sayesinde merkeze taşınmasını ve ontolojik bağlamından koparılışını resmetmektedir.

Bu ontolojik bağlamdan soyutlanma aynı zamanda bilincin tarihsel bağlamından koparılmasına işaret etmektedir. Nitekim geçmişteki durumu şimdi gözlemlemek mantıksal olarak imkânsız olduğu için geçmiş hakkında açıklamalar anlamsız kabul edilmektedir (Stace, 1944: 217). Doğrudan müşahade edilen tecrübe, bilgi konusu sayılırken haberi kaynaklardan ulaşan ve bir nevi günlük yaşamı etkisi altına alan tecrübeye dayalı bilgi güvenilir kabul edilmemektedir. Pozitivizmin deney ve gözlemi önceleyen her türlü bilgiyi reddetmesi “anlam sorunu”nun tarih zemininden tamamen arındırılabilen “tecrübe” bağlamında açıklanabileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu sebeple geleneksel bilgiyi bize taşıyan tarih ve tarihe dayalı haberi bilgi doğrudan ve eksiksiz olarak gözlemlenebilir olmadığından anlamsız sayılmaktadır. Bu sebeple pozitivizme göre kesin bilginin kaynağı sorusunu “bilimsel bilginin kriterlerine uygunluk” olarak belirlenmekte ve bu kriterlere uygunluk ise fen bilimleri doğrultusunda test edilmektedir. Bilimsel bilgiyi geçerliliği olan yegâne bilgi olarak kabul eden pozitivizm, toplumun da bilimsel bilgi doğrultusunda şekillendirilmesi gerektiğini iddia etmektedirler.

Toplumun bilimsel bilginin kriterlerine göre değerlendirilmesi ve bilimsel bilginin ontolojik zeminden yoksunlaştırılmasının hangi çıkmazlara yol açtığını fark etmek önemli görünmektedir. Nitekim duyu organlarına dayalı olarak temellendirilen (Giddens, 2019: 276) bilimsel bilgide merkezi konum işgal eden bilinç “tamamlanmamış” ve sürekli “ilerleyen” bilgiye erişimi hedeflemektedir. Böyle bir epistemolojik tutum, karar verilen yargılardan vazgeçmeye ve yeni deneyimler gerektiriyorsa onu değiştirmeye sürekli hazır olmayı gerektirmektedir (Demos, 1953: 377). Pozitivist bakıştaki bilginin sürekli değişim süreci, su üstündeyken bile sürekli olarak yeniden inşa edilmesi gereken bir gemi şeklinde metaforlaştırılmaktadır (Giddens, 2019: 283). Bu metafor, bilinçte metodolojik olarak konu edinilen “şey”in tasavvuru ile gözlem konusu olan “şey” arasındaki örtüştürülemez ayrımı da kabul etmeyi ifade etmektedir. Buna rağmen pozitivist yöntem “şey”lerin doğasına dair nesnel ve evrensel genelleme yapma ve hakikat hakkında kuşatıcı konuşma varsayımını korumaktadır. Başka deyişle bilinç için tecrübe edilen “şey”lerin doğasına yönelik evrensel ve nesnel bilginin imkânı mümkün görülerek bu varsayım kendi içerisinde bir çıkmaz yaratmaktadır. Pozitivizmin yarattığı diğer bir sorun ise değişimin süreklilik arz ettiği tecrübeye bilinç, sürekli ileriye doğru hareketi içeren epistemolojik süreci ancak pragmatik bağlamdan hareketle tasavvur edilebilmesinden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle ilerlemeci hedef doğrultusunda bir şeyin doğrulanabilirliği ancak tecrübenin pragmatik bağlamı aracılığıyla test edilebilmektedir. Ampirik olarak nesnel ve evrensel olarak keşfedildiği varsayılan hakikatlerin/doğruların toplumsal düzeyde pragmatik çerçevede test edilmesi ise günümüzde yaşadığımız birçok ahlaki probleme kaynaklık etmektedir. Nitekim Gadamer’e göre tecrübe dünyamızın eksik doğasının ampirizm gibi bilimsel yöntemlerle aşılabileceğini varsaymak öldürücü bir hatadır (Kearney,

2010: 204). Burada dikkat çekmeye çalıştığımız sorunları görebilmek için bilincin zamansal ve tarihsel bağlamını ön plana çıkaran hermenötik yöntem önem arz etmektedir.

2. Bilincin Tarihsel-Ontolojik Boyutu Bağlamında Merkezi Otoritesinin Sorgulaması: Hermenötik

Hermenötik düşüncenin en temeldeki vurgusu bilincin tarih içinde oluştuğu ve tarihi aşamayacağına dair varsayıma sahip olmasıdır (Harvey, 1994: 344). Hermenötik, 1- ifade etmek; 2- açıklamak; 3- tercüme etmek gibi üç temel anlama sahip olup bilinç için uzak ve karışık olan bir şeyi yakın ve anlaşılır bir şey haline dönüştürmeyi ifade etmektedir (Gadamer, 2003: 13-14; Palmer, 2008:41). Hermenötik teriminin modern anlamda kullanımı Friedrich Schleiermacher (1768-1834) ve Wilhem Dilthey'in (1833-1911) eserlerine kadar geri götürülmektedir (Ormitson ve Schrift, 2002: 17). Schleiermacher genel olarak modern hermenötik yöntemin kurucusu olarak kabul edilmekle birlikte hermenötik, tabi bilimler gibi objektif ve genel geçer bilginin imkanını sosyal bilimler alanında sorgulayan Dilthey tarafından bir yöntem haline getirilmeye çalışılmıştır. (Harvey, 1994: 344). Bu amaca binaen nasıl ki Kant "salt aklın" eleştirisi doğrultusunda kendi metodolojisini inşa etmişse Dilthey da kendi metodolojisini "tarihi aklın" eleştirisi doğrultusunda geliştirmiştir (Harvey, 1994: 344). Hermenötik yöntemi anlamak için öncelikle "tarihi aklın" eleştirisinin ne anlama geldiğini sormak gerekmektedir. Tarihi aklın ne olduğunu anlamak içinse öncelikle hermenötiğin temel amacı olan sosyal bilimlere özgü bir yöntemi inşa etme fikrine dönmek gerekmektedir. Dilthey, bu yöntemin mihenk noktasını, yorumun genel geçerliliği konusunda sağlam bir felsefi temel oluşturmak için sübjektivizmden korunması gerektiği şeklinde ifade etmektedir (Ormitson ve Schrift, 2002: 20).

Dilthey'in aksine Gadamer sübjektivitede bilime direnç gösteren bir temel görmekte bu temelin bilimsel bilginin üstünlüğü iddialarının çökertilmesine destek verdiğini düşünmektedir (Misgeld, 2002: 76-78). Sübjektivite bilimin kontrol alanını aşan hakikat tecrübesinin pratik bağlamına dikkat çekmektedir ki bu durum hermenötik araştırmanın temel motivasyonunu sağlamaktadır (Misgeld, 2002: 79). Hermenötik yaklaşımın bu temel motivasyonu tarihsellik tasavvuru ekseninde şekillenmektedir. Nitekim günümüzde artan küresel hareketlilikle beraber bilgi kaynaklarımız da giderek çeşitlenmekte bu da bilginin doğasında hızlı değişimleri beraberinde getirmektedir (Niekerk, 2004: 163-168). Tecrübenin bu hızlı değişim sürecinde hermenötik yaklaşım, pozitivizmin "tecrübe" kavramına verdiği merkezi rolü korumakla birlikte bilincin "nitel" olarak çeşitlenen varoluşsal bağlamını ön plana çıkarmaktadır. Bu ise hakikatin doğruluğuna dair dolayısıyla yüzleştığımız problemi çözmede pratik dünyanın önceliğine dikkatlerimizi çekmektedir. Pratik dünyanın önceliği ise bilincin tarihle ilişkisi üzerinden anlamlı kılınmaya çalışılmaktadır.

Hermenötik yaklaşımda tarih zemininin sürekli değişen ve dönüşen pratik bağlamının hakikati hakkındaki felsefi sorgulama pozitivistizmdeki gibi mantıksal soruşturma ile değil, dil bağlamında (Gadamer, 2009: 177) analiz edilmektedir. Başka deyişle hermenötik yaklaşım, fizik ve psikolojik dünya yani bilinç, algı ve nesnesi arasındaki ayrımı ve bu ayrımı felsefi olarak sorgulama imkanını dil merkezli olarak yorumlamaktadır. Zira dil, dünya içinde varoluşun temel işleyiş biçimini ve dünyanın kuruluşunun tamamını kapsayan formudur (Gadamer, 1977:3). Nitekim fen bilimlerinde mantıksal soruşturmasının amacı “açıklama” (Erklärung) iken sosyal bilimlerde dil merkezli analizin amacı “anlama” (Verstehen)’dir. Tabi bilimci olayları evrensel kurallar çerçevesinde açıklarken sosyal bilimci insanın niyeti, amacı, istekleri ve karakter özellikleri gibi insanın kendi tecrübesinin çok çeşitli müşahhas şekillerini keşfetmek suretiyle olayları anlamaya çalışmaktadır (Harvey, 1994: 349). Bu tarz bir anlama olayında tarih kavramı merkezi bir rol oynamaktadır.

Gadamer tecrübe-tarih arasındaki ilişkiyi ön yargı kavramı çerçevesinde analiz etmeyi tercih etmekte mevcut ön yargının aşılması ve “doğru” olana ulaşma çabasında ufuk kavramını merkeze koymaktadır. Burada insanın tarihselliği vurgulanmakla birlikte evrensel olarak anlamamanın yolları keşfedilmeye çalışılmaktadır. Gadamer düşüncesinde tarih zemininin hem “olan” hem “olması gereken” ile ilişkili evrensel boyutu, ufuk ve ufukların kaynaşması tasavvurları ekseninde somut tecrübe üzerinden tartışılmaktadır. Bu sebeple Gadamer düşüncesinde hermenötik, hakikatin herkes için ortak tek bir anlamını sorgulayan bir yöntemden ziyade herkesin kendi tecrübesini sorgulayıp kendi sınırlarını keşfedebildiği felsefi bir sorgulamayı dile getirmektedir. Nitekim Gadamer’in felsefi hermenötiğinde ufuk tasavvuru, doğru olanı sorgularken objektif ve nesnel boyuta ulaşamadığından yani daima ufukların kaynaşmasına dayalı olarak hakikatin doğruluğu tecrübe edilebildiğinden bilincin tarihsel niteliğinin altı çizilmektedir. Tarihsel bilincin öne çıkarılmasındaki asıl husus ise yanlış anlamalardan sakınmak ve mevcut yabancılaşma durumunun üstesinden gelebilmek için ön yargıların aşılması ile ilişkili olarak tartışılmaktadır (Gadamer, 1977:8). Dolayısıyla tarihsel bilinç hakikatle yüzleşmede daima araf denilen ara mekânda konumlanma durumunu tasvir etmektedir. Araf denilen mekân, “doğru” olana erişimde nesnel ve ideal ölçü aramaktan ziyade insanlar arası diyalog ekseninde bilincin daima askıda bırakılma durumunu tasvir etmektedir.

Bu diyalog dahilinde felsefi hermenötik, pratik hayattaki değişimin kaçınılmazlığından hareketle hakikat soruşturmasının nitel bağlamını göz ardı etmeyen farklı yorum ve anlamlandırmaları önelemekte ve hakikat soruşturmasının zamansal karakterine vurgu yapmaktadır. Bilincin zamansal karakteri kendi soyutlayıcı epistemolojik boyutunu eleştirebilmek için farklı yorumlar eşliğinde ontolojik boyuta geri dönme çabasını ön plana çıkarmaktadır. Daha açık ifadeyle felsefi hermenötik, “nitel” olarak çeşitlenen varoluşsal bağlamında bilincin merkeziliğini soru haline dönüştürerek farklı yorumlar ekseninde “doğru” olana erişmek için ontolojik boyutun gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Farklı yorumların meşruiyetini kabul ederek yani tecrübenin nitel çeşitliliğini dikkate alarak anlama etkinliğinde bilinç, kutsal otoritesi yani merkeziliği kaybetmekle birlikte ontolojik bağlama geri gidebilme imkanını elde etmektedir. Zira hakikati farklı tecrübe tarzları arasındaki karşılıklı konuşma ve düşünme sürecinde konuşulan “şey”in kendisi, hakikat tartışmalarının bizzat referansı haline dönüşmektedir.

Felsefi hermenötik, ontolojik zemine dayalı sorgulamada pozitivizm gibi tecrübe kavramına merkezi bir rol vermekle birlikte tecrübenin nitel boyutlarının çeşitliliği ve meşruiyeti kabul etmektedir. Bu noktada ise hakikate dair doğru olanı keşfetmede tecrübenin farklı hakikat tasavvurlarının birbirlerine göre nasıl değerlendirileceğine dair ahlaki yüzleşmenin önemini ortaya çıkarmaktadır. Ahlak felsefesi, yaşayan bireyin toplum içinde ve başkalarıyla yüzleşirken ahlaken doğru olanı nasıl keşfedebileceğine dair ontolojik temelli değer bilincinin gelişimiyle ilgilenmektedir. Ahlaki düşünme bu yönüyle, insanın her an bu dünyada yuva tutmaya çalışması, ona ait olması ve onu dönüştürmesi durumudur (Tatar, 2013: 93). Bu süreçte ahlaki sorunun fark edilmesi, nesneleştirici, ötekileştirici, yabancılaştırıcı, soyutlayıcı bir düşünme tarzı içinde değil, doğrudan bireyin kendisini de tüm varlığıyla kuşatan ortam içinde başkalarıyla yüzleşmesi esnasında fark edilebilmektedir. Felsefi hermenötik, pozitivizmden farklı olarak bu yüzleşme anını soyutlayıcı ve genelleştirici zihni çaba yerine somut varoluşsal pratik dünyadan hareketle anlamlandırması, ahlaki yüzleşme anına dikkatleri çekmekte ve İslam düşüncesiyle etkileşime girdiği mecra da işaret etmektedir.

3. İslam Düşüncesindeki Mevcut Metodolojilerin Güncellenmesinde Felsefi Hermenötüğün Kavramsal Çerçevesinin Önemi

Somut varoluşsal pratik dünyada tecrübe ettiğimiz ortak problemler ve bu problemlerin hakikat ve doğruluğunu sorgulayıp anlamlandırmada hermenötik düşünce bağlamında altını çizdiğimiz ahlaki yüzleşme, günümüz İslam düşüncesinin mevcut metodolojik yapısının sorgulanıp güncellenmesi için önem arz etmektedir. Nitekim bilimsel ve teknolojik imkanlar dahilinde sınırları belirsizleşen küresel dünyada pratik ahlaki varoluşunun nitel bağlamdaki çeşitliliğini dikkate almakla birlikte sübjektivizmin ağlarına da takılmadan bu ortak problemin nasıl sorgulanacağı ve buradan hareketle hakikate dair ortak konuşma zemininin nasıl anlamlandırılacağına dair temel bir sorunla yüzleşmekteyiz. Küresel dünyanın bir parçası olarak tezahür eden bu ortak problemler çeşitli düşünme ve inanma tarzlarının tamamının teorik ve pratik hakikat iddialarına meydan okumaktadır. Başka deyişle insanları küresel çapta etkileyen ortak problemler (Türer, 2017: 120-121) farklı hakikat iddialarına direnç gösterirken yine bu ortak problemler ortak etkileşim sahasına da işaret etmektedir. Bu sebeple bu problemler kendini evrensel, nesnel ve ideal bir noktada konumlandıran Pozitivizmin gibi metodolojileri ve bu tarz metodolojiler ile etkileşime girerek pozitif bilime dayalı gerçek din anlayışlarının (Harrison, 1901: 30) üretmeye çalıştığı cevapları da aynı hızla deforme etmektedir. Zira günümüzde tecrübe edilen bu ortak problem alanı,

pozitivizm gibi soyutlayıcı ve genelleştirici tek bir metodolojik şemsiye altında toplanılabileceği ideale de gölge düşürmüş görünmektedir.

Soyutlayıcı ve genelleştirici tek bir metodolojik şemsiye altında toplanmanın güçlüğüne dikkat çeken felsefi hermenötiğin kavramsal çerçevesinin önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Hermenötik yaklaşımın sunduğu kavramsal çerçevenin ne anlama geldiğini cam fanus metaforu üzerinden tartışabiliriz. Cam fanus metaforundaki “fanus”, içerisinde hakikati tecrübe ettiğimiz alanın sınırlarına; “cam”, bu tecrübe esnasında bu sınırların bilinç için kuşatıcı ama görünmez olmasına referansta bulunmaktadır. Dolayısıyla cam fanus metaforu hakikati tecrübe etme tarzımızın sınırlarına işaret etmekle birlikte bu sınırların bilinç için fark edilmeden kalmasını ifade etmektedir. Hermenötik yaklaşımın gelenek, ufuk, ön yargı gibi kavramsal çerçevesi, bilinç için cam fanusu görünür kılmıştır. Fanusun kuşattığı ve sınırlandırdığı alan, hakikatin tecrübesine olanak tanıyan gelenek çerçevesinde yorumlanmaktadır. Felsefi hermenötiğin ön plana çıkardığı bilincin diyalojik bağlamı, bilinci kuşatan ve kendisi görünmez olan geleneğin camdan sınırlılıklarını görünür kılmıştır. Bu çerçeveye ışık tutan gelenek kavramı (bilimsel, dini, kültürel, siyasi), hakikati tecrübe etme konusunda bilinci nihilist savrulmadan korumakla birlikte hakikat tasavvuruna dair bilincin indirgeyici yapısına da dikkat çekmektedir.

Bu metafora hermenötik yaklaşım, geleneğe olumsuz bir anlam yüklememekte bilakis gelenek ahlaki yüzleşme anındaki mevcut sınırların belirginleştirilmesine referansta bulunmaktadır. Hermenötik bilinçte cam fanusun sınırları, bazı geleneksel dinsel yorum tarzlarının varsaydığı gibi adeta bir zırh şeklinde tasavvur edilerek kutsanması söz konusu değilken aynı şekilde metafizik ve bilimsel yaklaşımlarının varsaydığı gibi tamamen ortadan kaldırılması gerektiğine dair bir varsayımına da sahip değildir. Öte yandan pratik dünyanın hakikatine dair varsayımların nasıl doğrulanacağı ve paylaşılacağına dolayısıyla tecrübe edilen ortak problemlerin nasıl anlamlandırılacağına dair birbirinden farklı ve çeşitli sınır durumlarına referansta bulunan dini, siyasi, kültürel, bilimsel yaklaşım tarzları günümüzde daha sık şekilde birbirleriyle yüzleşmektedir. Başka ifadeyle sınırların belirsizleştiği fakat oldukça da yakın hale geldiği günümüz küresel dünyada gelenek kavramının sürekli tahrip edilmesiyle birey zorunlu olarak yaşadığı fanusun dışıyla temasa zorlanmaktadır. Bu sebeple hermenötik bilinç, fanusun içi ve dışı arasında farklı sınırlılıkların anlamlı ilişkisi için diyalog kavramına ve bu diyalog ekseninde cereyan eden ahlaki yüzleşme anına dikkatlerimizi çekmesi yaşadığımız ortak problemlerin anlamlandırılmasında önemli görünmektedir. Zira küresel dünyada fanusun dışına yani gelenek dışı yorumlara göz kapatma, ortak tecrübe edilen sorunlar karşısında geleneği sanallaştırılmaktadır. Bu sanal durumun aşılp ortak problemlere cevap üretebilme konusunda felsefi hermenötik, geleneğin dışıyla diyalog halinde kalmaya dair vurgusu önem arz etmektedir. Dolayısıyla hermenötik bilinç, geleneğin hayati rolünü unutmadan ama mevcut sınırlarını da kutsamadan ortak problemlerin çözümünde

geleneğin sanal olmaktan kurtarıp problemin çözümüne etkin olarak katılabilme imkanına işaret etmektedir.

Bu noktada hermenötik bilincin fanusun dışı ile anlamlı konuşma ve düşünmeyi mümkün kılan diyalojik bağlamını, İslam düşüncesi bağlamında nasıl yorumlayabiliriz sorusu önem arz etmektedir. Bu soruyu yanıtlamada kanaatimizce Hz. Peygamberin bir savaş dönüşü söylediği “küçük cihattan (savaş) büyük cihada (nefsin terbiyesi/ahlak) dönüyoruz” hadisi İslam düşüncesi açısından konuya açıklık getiren bir perspektif sağlamaktadır. Zira burada İslam düşüncesi açısından geleneğin dışıyla kurulan bağda ahlaka merkezi bir rol verilmektedir. Hakikat iddialarının paylaşımında geleneğin, fanusun dışı olarak nitelediğimiz gelenek dışıyla kurduğu diyalogda ahlaka öncelik verildiğine işaret etmektedir. Pratik boyuta sahip ahlak, tecrübe ettiğimiz dünyada yüzleştığımız sorunları nasıl anladığımıza ve onlara nasıl yaklaştığımıza dair sınırlara işaret etmektedir (Tatar, 2014: 106). Yukarıda zikrettiğimiz hadis bağlamında düşündüğümüzde günümüz İslam düşüncesindeki hakikat anlayışına dair geleneğin hakikat iddiasını başkalarıyla paylaşabilme, mevcut sınırları ve yeni imkân alanlarını keşfetmede ahlaki varoluşun önemi ve önceliğine vurgu, diyalojik hermenötik bilincin İslam düşüncesi açısından önemini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla küresel dünyanın mevcut ortak problemlerini anlamlandırmada soyutlayıcı metodolojik çabaya karşıt olarak ahlaki yüzleşmenin önemine vurgu her iki düşüncenin yollarının kesiştiği ortak mecraya dikkatlerimizi çekmektedir. Bu bağlamda tasvir etmeye çalıştığımız hermenötik bilinç, İslam düşüncesinin klasik metodolojilerinin güncellenerek küresel çaptaki ortak problemlerin çözümünde etkin olarak rol alma imkanına işaret etmiş olmaktadır.

Sonuç

Mantıksal pozitivizm ve felsefi hermenötik arasında yaptığımız karşılaştırmada pozitivizmin metodolojisi küresel çaptaki ortak problemlerin tarihsel arka planına ışık tutarken, felsefi hermenötik bu problemlere yönelik alternatif arayışları dile getirmektedir. Bu perspektifte mantıksal soruşturma ile tecrübeyi soyut epistemolojik bağlama indirgeyen pozitivizme karşıt olarak felsefi hermenötik, dilsel analiz ile tecrübenin ontolojik bağlamına geri dönme çabasına işaret etmektedir. Her iki metodolojide bilinç için tecrübe kavramı merkezi bir yer işgal etse de pozitivizm bu tecrübenin evrensel ve nesnel bilgisini varsaymaktayken felsefi hermenötik tecrübenin zamansal ve tarihsel boyutlarına ışık tutmaktadır. Bilhassa hermenötik düşüncenin tecrübenin zamansal ve tarihsel boyutlarına yönelik gelenek, ön yargı, ufuk ve ufukların kaynaşması gibi kavramsal çerçevesi günümüz ortak problemlerin anlaşılması hususunda hakikatin farklı tecrübe tarzları arasındaki ahlaki yüzleşmenin önemini ortaya çıkarmakta ve İslam düşüncesiyle yollarının kesiştiği mecraya işaret etmektedir. Nitekim metinlerin altında yatan anlamlara doğru şekilde ulaşmak, onları anlamak ve yorumlamak temel problemine sahip hermenötik düşünce ile İslam düşüncesi, nesnel ve ideal sorgulamadan ziyade somut varoluşsal yaşam dünyasından hareketle hakikati soruşturmaya önem ve öncelik vermektedir.

İslam düşüncesindeki hakikat anlayışına dair geleneğin mevcut sınırları keşfetme ve hakikat iddiasını başkalarıyla paylaşabilme ve yeni imkan alanlarını keşfetmede ahlaki varoluşun önemi ve önceliğine vurguyu Hz. Peygamberin bir savaş dönüşü söylediği “küçük cihattan (savaş) büyük cihada (nefsin terbiyesi/ahlak) dönüyoruz” hadisi bağlamında yeniden düşünebiliriz. Ahlaki varoluşa dair bu önem ve öncelik, tecrübe ettiğimiz ortak problemleri anlamlandırmada hermenötik düşüncenin altını çizdiği ahlaki yüzleşmenin günümüz İslam düşüncesi açısından da önemine dikkat çekmektedir. Nihayetinde küresel dünyanın mevcut ortak problemlerini anlamlandırmada soyutlayıcı metodolojik çabaya karşıt olarak ahlaki yüzleşmenin önemine vurgu her iki düşüncenin etkileşime girebileceği noktaya dikkat çekmektedir. Bu bağlamda tasvir etmeye çalıştığımız felsefi hermenötiğin kavramsal çerçevesi, İslam düşüncesinin klasik metodolojilerinin güncellenerek küresel çaptaki ortak problemlerin çözümünde etkin olarak rol alma imkanına işaret etmesi nedeniyle önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Carnap, R. (2019). Manhsal Dil Çözümlemesi Karşısında Metafiziğin Yenilgisi. *Viyana Çevresi Program Yazıları*. Hasanhan Taylan Erkipçak (çev. ve haz.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Dancy, J., Sosa, E. ve Steup, M. (eds.). (2010). *A Companion to Epistemology*. West Sussex, UK: Blackwell Publishing.
- Demos, R. (1953). Aspects of Positivism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 13/3, 377-393. <https://www.jstor.org/stable/2103939>.
- Gadamer, H. G. (1977). *Philosophical Hermeneutics*. David E. Linge (trans. and ed.). California: University of California Press.
- Gadamer, H. G. (2003). Hermeneutik. *Hermeneutik Üzerine Yazılar*. Doğan Özlem (der. ve çev.). İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Gadamer, H. G. (2009). *Hakikat ve Yöntem* (2 Cilt). Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan (çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Giddens, A. (2019). *Pozitivizm ve Eleştiricileri*. Levent Köker (çev.). *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, ed. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Harrison, F. (1901). Positivism: Its Position, Aims and Ideals. *North American Review*, 172/532, 456- 467. <http://www.jstor.com/stable/25105145>.
- Harvey, V. A. (1994). Hermenötik. Ahmet Güç (çev.). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 6/6, 343-355.
- Kearney, R. (2010). *Çağdaş Filozoflarla Söyleşiler Kıta Felsefesi Tartışmaları*. Hüsamettin Arslan (çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Laird, J. (1938 -1939). Positivism, Empiricism, and Metaphysics. *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series/39, 207-224. <http://www.jstor.com/stable/4544327>.
- Misgeld, D. (2002). Gadamer'in Hermeneutigi Üzerine. *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*, Der. ve Ter. Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 73-98.
- Niekerk, C. (Summer, 2004). Why Hermeneutics? Rereading Gadamer's "Wahrheit und Methode". *Monatshefte*, 96/2, 163-168. <https://www.jstor.org/stable/30159708>.
- Ormitson, G. L. ve Schrift, A. D. (2002). Hermeneutiğe Giriş. *Hermeneutik ve Hümaniter Disiplinler*, Hüsamettin Arslan (der. ve çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları, 2-60.
- Palmer, R. E. (2008). *Hermenötik*. İbrahim Görener (çev.). İstanbul: Ağaç Kitabevi.

- Sellars, R. W. (Feb., 1939). Positivism in Contemporary Philosophic Thought. *American Sociological Review*, 4/1, 26-42. <https://www.jstor.org/stable/2084992>.
- Stace, W. T. (Jul., 1944). Positivism. *Oxford University Press on behalf of the Mind Association*, 53/211, 215-237. <https://www.jstor.org/stable/2250461>.
- Tatar, B. (2009). *İslam Düşüncesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Tatar, B. (2013). Günümüz İlahiyat Fakültelerinde Tefsir, Hadis, Ahlak Felsefesi ve Müzik Derslerinin Anlamı Üzerine Notlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/3, 83-96.
- Tatar, B. (2014). *Din, İlim ve Sanatta Hermenötik*. İstanbul: İSAM Yayıncılık.
- Türer, C. (2017). *Ahlâktan Felsefeye Felsefeden Ahlâka*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Wisdom, J. O. (Jan., 1945). Positivism. *Oxford University Press on behalf of the Mind Association*, 54/213, 65-70. <https://www.jstor.org/stable/2250889>.

Uluslararası
Sosyal Bilimler Kongresi

"Geçmişten Günümüze Metodoloji Çalışmaları"

18-20 Kasım 2021 - SİNOP

International
Social Sciences Congress

"Methodology Studies from Past to Present"

18-20 November 2021 - Sinop / Turkey

Korucuk Mah. Üniversite Cad. 15 Temmuz Yerleşkesi No:21-B 57010 - SİNOP / TÜRKİYE
Tel: +90 (368) 271 57 57 - 58 - 59 - 60 | Faks: +90 (368) 271 57 63

sosyalbilimlerkongresi.sinop.edu.tr